Najteže pitanje

Biblioteka *PARALELE*

TAKOĐE OD ALEKSE ĐILASA

Otvorena kutija sna (pesme)
Novi vek
Kraj veka
Raspad i nada
Izgnanstvo i povratak (priča-esej)
Razgovori za Jugoslaviju
Srpsko pitanje (priređivač)
Osporavana zemlja: Jugoslovenstvo i revolucija
Zbornik o ljudskim pravima (priređivač s Vanetom Ivanovićem)
Demokratske reforme (priređivač s Vanetom Ivanovićem)

Aleksa Đilas

Najteže pitanje

Eseji

ARTIST

Uspomeni na Vukicu

Kalipso je ponudila Odiseju izbor između besmrtnosti i zemlje njegovog rođenja. On odbija besmrtnost. U tome možda leži čitav smisao *Odiseje*.

Alber Kami, *Sveska IV (januar 1942 - septembar 1951)*

Po svemu sudeći, budućnost – da ne kažem: opstanak – Jugoslavije kao države postaje nesiguran, pa samim tim i od najveće važnosti.

Milovan Đilas u pismu Josipu Brozu Titu, predsedniku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 20. marta 1967

Sadržaj

Napomena autora *XIII*
Boj se bližnjega svog: Raspad Jugoslavije 1
Druženje sa zvukovima 36
Srpska inteligencija i Zapad 41
Titova poslednja tajna:
Kako je držao Jugoslovene ujedinjene? 46
Poraz s mnogo otaca 60
Najteže pitanje 64
Jugoslovenska tragedija:
Balkanizacija ili konačna evropeizacija? 69
Mir bez politike 84
Inostranstvo, univerziteti 89
Hodnik pretvoren u lavirint 111
Srbija odrasta 114
Demokratija, sudbina i sudar civilizacija 124
Nedostižni oreol:
O tradiciji, progresu i svetosavlju danas 137
Diplomata 145
Beležnica jednog izbeglice 150

Kosovo iz uobrazilje 163
Kosovski rat – početak novog veka 175
Zaustavite egzodus 180
Miloševićevo carstvo 183
Žalopojka za Engleskom 192
Braneći Zapad 196
Havelova drama 229
Neizbežan rascep 237
O vođama, narodima i jednoj pesmi 241
Slobodni mislilac 267
Kako je jugoslovenski dečak pomogao Americi da pobedi u Hladnom ratu 276
Demokratija i zlo 282
Putujte šašavo 297
Ne tako čudna Srbija 302
Predrasude i naivnost: Anglikanska crkva i Srbi 311
Posmrtni govor Jugoslaviji – jedan zamišljeni dijalog sa zapadnim prijateljima 315
Sjedinjene Američke Države, Evropa i mi 335
Umereni pobunjenici: Berlinski radnički ustanak 17. juna 1953. 358
Srbija u budućnosti bez Kosova 365
Svi moji vozovi: Šta sam kao sin političkog zatvorenika naučio o tiraniji i demokratiji 370
Istina i strah 387
Zapisi iz Osla 392
Indeks 409
Beleška o piscu *423*

Napomena autora

Ova knjiga predstavlja izbor iz mojih eseja objavljenih u periodu od 1994. do 2004. Ostavljen je redosled kojim su izlazili, budući da su povezani sa događajima – prvenstveno ratovima, bombardovanjima i proterivanjima – koji donekle slede jedni iz drugih. *Najteže pitanje* je istovremeno i nastavak moje knjige *Raspad i nada: Eseji, članci i intervjui, 1991-1994* (Princip, Beograd 1995), u kojoj su tekstovi takođe poređani hronološki.

Na velikoj većini eseja u ovom izboru pravljene su samo manje lektorske ispravke i stilska poboljšanja. Nekoliko eseja je prošireno ili su im delovi menjani, i na kraju svakog od njih mogu se naći objašnjenja u čemu i koliko se razlikuju od prve objavljene verzije. Kod svih eseja se podaci o njima nalaze na kraju teksta. Korisno je pogledati ih na početku čitanja – na primer, često je za razumevanje eseja važno kada je napisan.

Svi prevodi su moji, čak i onih eseja koje su prethodno drugi preveli. Budući da sam mnoge eseje pisao ne samo za naše čitaoce, već i za strance, morao sam da spominjem i ono što je našem čitaocu poznato. Naslove delova u esejima ponekad su davali strani urednici. Najčešće bi mi ih poslali pre objavljivanja i ja bih ih prihvatio. Sada mi se čini da sam bio previše popustljiv prema njihovim naporima da šaljivošću tih naslova privuku pažnju čitalaca.

Od eseja do eseja, neke cifre se malo razlikuju. Razlike su uzrokovane time što su se cifre koje su mediji i stručni časopisi objavljivali menjale kroz vreme. Ove razlike ipak nikada nisu bile toliko velike da bi uticale na moje analize i zaključke.

U svim esejima u ovoj knjizi, kada pišem o južnoslovenskim muslimanima, koristim malo „m", mada to često nije bio slučaj kada su tekstovi kod nas objavljivani, budući da se u našim novinama i časopisima obično koristi veliko „M". Već sam u „Napomeni autora" u *Raspadu i nadi* izneo uverenje da bi trebalo prihvatiti izraz „Bošnjaci".

A. Đ.
Beograd, juli 2005.

Boj se bližnjega svog: Raspad Jugoslavije

Pošto se granice u Istočnoj Evropi stalno menjaju, one označene na mapi moraju se primati s rezervom. – *Nota bene* na svilenoj geografskoj karti Istočne Evrope koja je u Drugom svetskom ratu davana britanskim oficirima spuštanim padobranom iza neprijateljskih linija.

Stvaranje Jugoslavije 1918. i preko sedam decenija njenog postojanja odražavali su mnoge sličnosti između njenih nacionalnih grupa i njihovu želju da stvore jednu modernu državu. U isto vreme, oblikovanje ove države nije izbrisalo zasebne istorijske mitove i političke lojalnosti ovih različitih nacionalnih grupa. Komunistički režim zaveden 1945. jeste uspeo da spreči nacionalne sukobe da izbiju na površinu. Ali, propustio je da sagradi političke ustanove i odneguje građansku kulturu koje su neophodne da bi se prevazišle istorijske napetosti. Pad komunističkog režima doveo je stoga do buđenja starih i pokretanja novih nacionalističkih suparništava.

Nacionalističke ambicije, strahovi i bolesno osećanje osujećenosti kod grupa koje sačinjavaju Jugoslaviju, koji čine pozadinu građanskog rata započetog 1991, nisu stoga bili izmišljotine nacionalističkih intelektualaca ili političkih elita. Pa ipak, jugoslovenskog građanskog rata ne bi bilo da elite –

a posebno predsednik Srbije Slobodan Milošević i predsednik Hrvatske Franjo Tuđman – nisu svojom propagandom i politikom neodgovorno i hotimično manipulisali nacionalističkim osećanjima. Snaga nacionalističkih strasti, uzmućenih od ovih oportunističkih vođa, ne samo što je učinila sukob neizbežnim, već je takođe učinila rat izuzetno svirepim. Nove granice stvorene su ne samo silom, već i „etničkim čišćenjem" i silovanjem, progonjenjem i ubijanjem civila.

Cilj ovog poglavlja je da pruži istorijsko tumačenje zašto se Jugoslavija raspala i zbog čega su nacionalistička osećanja pojačana do tačke na kojoj su pokrenula surovu borbu. Mene najviše zanima međusobni uticaj nacionalnih identiteta koji su dugo postojali i manipulacije tim identitetima od strane oportunističkih političkih vođa. Pokazaću da se rat, mada podstican padom komunističkog režima, sigurno odigrao u sredini pogodnoj usponu nacionalističke politike, posebno u svetlu slabosti građanskih ustanova. Ali namerno stavljanje u pokret nacionalističkih osećanja i rivalstvo među političkim elitama bili su ti koji su učinili neminovnim izbijanje nasilja. Takođe ću obrazlagati da je učešće Zapada, mada jeste ograničilo razornost rata, bilo nedovoljno i nedelotvorno. Odlučnija i nametljivija akcija od strane Zapada, uključujući i upotrebu vojne sile, zaustavila bi, ako ne sprečila, ovu najskoriju rundu sukoba na Balkanu.

Južnoslovenski identiteti

Do dvadesetog veka, veći deo Srednje i Istočne Evrope bio je podeljen između velikih carstava – ruskog, nemačkog, austrijskog i osmanskog – koja su obuhvatala različite nacionalne grupe.[1] Kako su se nacionalne ideologije i pokreti širili

1. Odražavajući evropsko iskustvo, *Oksfordski rečnik engleskog jezika* (*Oxford English Dictionary*) definiše naciju kao „posebnu rasu ili narod, koju karakteriše zajedničko poreklo, jezik i istorija".

Evropom tokom devetnaestog i dvadesetog veka, ove grupe su (obično na osnovu zajedničkih jezika) razvile odvojene političke lojalnosti i krenule da grade zasebne nacionalne države. U slučaju Jugoslavije, znatne sličnosti između njenih nacionalnih grupa u jeziku, etničkom poreklu i običajima činile su je gotovo homogenom nacionalnom državom. Izuzev dve velike manjine u Srbiji – Albanaca na Kosovu i Mađara u Vojvodini – Južni Sloveni su predstavljali nadmoćnu većinu stanovništva. Godine 1918, osećanje istovetnosti kod Južnih Slovena bilo je glavna snaga iza ujedinjenja Srbije, Crne Gore i južnoslovenskih pokrajina Austro-Ugarske koja se raspadala. Nova država prvo se zvala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, ali je 1929. preimenovana u Jugoslaviju, što znači „zemlja Južnih Slovena". (Poveće nemačke i italijanske manjine takođe su živele u Jugoslaviji, ali su otišle – bilo iz straha bilo što su naterane – nakon sloma fašističke Italije i nacističke Nemačke.)

Razlike u običajima i tradicijama jesu postojale, ali su one prvenstveno bile duž regionalnih, a ne nacionalnih linija. Razlike između dve oblasti naseljene od iste grupe (na primer, između Hrvata iz Dalmacije i Hrvata iz Zagorja, područja oko Zagreba i Varaždina) bile su često veće nego one između dve oblasti različitih grupa (na primer, između Hrvata iz Dalmacije i Srba i muslimana iz Istočne Hercegovine).[2] Nacionalne grupe u Jugoslaviji takođe su se manje razlikovale između sebe nego od svojih suseda, s mogućim izuzetkom Bugara koji su takođe Južni Sloveni. Mnoge postojeće nacionalne države – Nemačka i Italija, na primer – ujedinjuju grupe koje su znatno više kulturno heterogene od Južnih Slovena.

2. Hrvati iz Dalmacije često su viši i tamniji od Hrvata iz Zagorja. Što je značajnije, dve grupe govore tako različite dijalekte da imaju velikih teškoća da opšte jedna s drugom. Svojim načinom života dalmatinski gradovi su po mnogo čemu deo sredozemne kulture, dok je Zagorje kulturom više deo srednjoevropske panonske ravnice. Hrvati iz Dalmacije i Srbi i muslimani iz istočne Hercegovine ne pokazuju fizičke razlike, jezički su vrlo slični i njihovo seljaštvo ima vrlo slične običaje i stavove.

Tri jugoslovenska jezika – srpskohrvatski (ili hrvatsko-srpski), makedonski i slovenački – ne predstavljaju nesavladive prepreke opštenju i spajanju u celinu Južnih Slovena. Velika većina koristi srpskohrvatski kao svoj maternji jezik, a većina Makedonaca i Slovenaca lako ga uči budući da su tri jezika blisko srodni.

Što se religije tiče, Srbi, Crnogorci (koji se u većini osećaju blisko srodni Srbima) i Makedonci su pravoslavci. Hrvati i Slovenci su katolici, a Bosna i Hercegovina ima poveliko južnoslovensko muslimansko stanovništvo. Ali dovodilo bi u zabludu kada bi se tvrdilo da su razlike u veri glavni uzrok južnoslovenske nesloge. Religija je igrala samo posrednu ulogu u podsticanju sukoba među Južnim Slovenima – kroz oblikovanje kulture i običaja koji su zatim uticali na političke lojalnosti.

Kod Južnih Slovena, najvažniji činilac u oblikovanju ovih lojalnosti koje se međusobno nadmeću bili su istorijski zasnovani identiteti i udruživanja. Mitom prožete istorijske uspomene i odanost državama inspirisanim tim uspomenama glavni su izvor rascepa i sukoba. Pošto su južnoslovenski identiteti ukorenjeni u osećanju, uverenju i mašti, često su viđeni kao proizvoljni. Za mnoge hrvatske nacionaliste, na primer, srpska manjina u Hrvatskoj nije imala pravog razloga da sebe proglasi srpskom; ovi ljudi živeli su na hrvatskoj teritoriji, nisu se izgledom razlikovali od Hrvata i govorili su isti jezik. Što se Srba tiče, obično su ih morali uveravati da Hrvati nisu katolički Srbi, već narod s različitim nacionalnim identitetom. Odbijanje većine muslimana da sebe smatra bilo Hrvatima bilo Srbima često je nailazilo na ljutitu nevericu kod hrvatskih i srpskih nacionalista.

Nepostojanost nacionalnih identiteta i verskih pripadnosti snosi glavnu odgovornost za neuhvatljivu prirodu nacionalne svesti u Jugoslaviji. Kod Južnih Slovena, promene vere bile su česte, posebno u drugoj polovini petnaestog i u šesnaestom veku, kada su posle osvajanja Turaka Osmanlija bo-

sansko plemstvo i mnogi seljaci prešli u islam. Preveravanja su se nastavila i u drugoj polovini devetnaestog veka. Vera se menjala češće iz straha i radi lične koristi nego iz religijskih ubeđenja.[3]

U devetnaestom i dvadesetom veku, granice između nacionalnih grupa, posebno između Srba, Hrvata i muslimana, često su prelažene bez promene vere. Srbi muslimani i Hrvati muslimani, Srbi katolici i Hrvati pravoslavci mogli su se naći, mada pretežno među obrazovanim stanovništvom. Hrvatski i srpski identiteti bili su dovoljno sekularni da prime neistovernike za sunarodnike. Samo su bosanski muslimani bili tako prožeti verskim identitetom da je svako ko je želeo da bude deo te nacionalne grupe morao da prihvati muslimansku veru.

Nacionalni identiteti ponekad bi se menjali iz generacije u generaciju. Pradeda bi mogao da bude musliman, deda Srbin musliman, otac Hrvat musliman, a sin bi mogao da se

---

3. Osmanlijsko osvajanje Carigrada 1453. bilo je jedan od činilaca koji su naveli Ferdinanda i Izabelu da krajem veka ponovo zadobiju Granadu i nametnu versko jedinstvo Španiji proterujući muslimane i Jevreje. Ova verska nasrtljivost i potonja katolička protivreformacija ojačali su zauzvrat odlučnost Turaka Osmanlija, koji su dovršili osvajanje Bosne 1463. Da bi svom carstvu trajno prisajedinili ovu glavnu graničnu zemlju okrenutu ka katoličkoj Srednjoj Evropi, odlučili su da je učine muslimanskom.

Uopšteno govoreći, prisilna preveravanja bila su retka u islamskom svetu. Ali u slučaju bosanskog plemstva Turci su primenili izvestan pritisak; takođe su ponudili privredne i političke prednosti. Većina plemstva je preverila. Oni kmetovi koji su ih sledili, bilo zbog pritiska ili iz vlastitog izbora, znatno su poboljšali svoje životne prilike u poređenju s onima koji to nisu učinili.

Vidi, *inter alia*, Branislav Đurđev, „Bosna," *Encyclopedia of Islam*, 1954, vol. 1, 1261-1275; Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd 1964; Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975; John V. A. Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society," in Mark Pinson, ed., with a foreword by Roy P. Mottahedeh, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University, Cambridge, Mass. 1994. Uvek treba imati na umu da postoje ozbiljna razmimoilaženja među naučnim radnicima oko kretanja u Bosni u toku petnaestog i šesnaestog veka.

vrati privrženostima pradede. Pojedinac bi mogao da promeni njegov ili njen nacionalni identitet više nego jednom, i onda da se vrati izvornom. Bosanska izreka da čovek može biti siguran u kojoj veri je rođen, ali nikada ne zna u kojoj će veri umreti, još je istinitija za nacionalni identitet.

Putanja srpskog i hrvatskog nacionalizma

Srbi i Hrvati preovlađivali su u Jugoslaviji, čineći više od polovine stanovništva zemlje i obrazujući ogromnu većinu u tri središnje i najveće republike – Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Približno dvadeset i četiri posto srpskog stanovništva živelo je van Srbije (i njenih pokrajina Kosova i Vojvodine), dok je dvadeset i dva posto hrvatskog stanovništva živelo van Hrvatske. Pošto su svi južnoslovenski muslimani živeli pomešani sa Srbima i Hrvatima i budući da su se Crnogorci poistovećivali sa Srbima, napetosti između Srba i Hrvata težile su da se prošire na čitavu Jugoslaviju. Samo Slovenija na severu i Makedonija na jugu (a obe imaju vrlo male srpske i hrvatske zajednice) bile su povremeno u stanju da se izdvoje od srpsko-hrvatskog suparništva.

Srpsko-hrvatski sukob tiho je ključao tokom cele istorije Jugoslavije. Kada je Jugoslavija stvorena 1918, mnogi Srbi i Hrvati bili su već puni snažnih nacionalističkih osećanja koja su ometala razvoj lojalnosti zajedničkoj državi. U međuratnom periodu, vladajući režimi su tvrdili da streme prosvećenoj politici koja bi prevazišla centrifugalne sile nacionalizma. Ali i ti režimi i opozicione stranke imali su nacionalističkih sklonosti. Ove težnje bile su pogoršane agrarnim problemima tog perioda. Mada je 1919. agrarna reforma ukinula ostatke feudalizma, ona nije donela blagostanje seljaštvu. Seljacima su nametani veliki porezi i vrlo malo sredstava je ulagano u poboljšavanje poljoprivrede. Političke stranke redovno su odvraćale pažnju seljaka nacionalističkom retorikom ili

okrivljavale drugu stranu za teško stanje seljaka i čineći to pogoršavale napetosti među nacionalnim grupama.

Krajem tridesetih godina, Komunistička partija Jugoslavije razvila je novu strategiju prema nacionalnom pitanju. Ta strategija ciljala je na okončanje srpske „hegemonije" i unapređivanje položaja ne-Srba, uz istovremeno očuvanje Jugoslavije.[4] Ovakva politika i uspesi komunističke stranke u suzbijanju pokolja tokom Drugog svetskog rata povećali su ugled partije i pomogli joj da dođe na vlast na kraju rata. Partija će u stvari održati mnoga od svojih obećanja u vezi sa nacionalnom jednakošću u okviru ujedinjene Jugoslavije. Problem je bio u tome, kao što ću raspravljati kasnije, da se nijedno od ovih dostignuća nije ukorenilo u trajne političke ustanove. Partija nije uspela da uspostavi postojan federalni sistem koji bi mogao da institucionalizuje i reguliše odnose među nacionalnim grupama.

Mada je partija bila manje uskogruda od mnogih svojih istočnoevropskih rođaka, u njenoj ideologiji dogma je uvek prevladavala nad analizom. Svi podstreci ka promeni morali su da dođu iz vođstva, a kada se partija poduhvatala neke od reformi koje su već davno došle na red, ponašala se kao sindikat birokratije čiji je glavni zadatak da sačuva komunističku vlast. Reforma je stoga davala ograničene rezultate. Partija je bila dovoljno snažna da spreči otvoreni sukob među nacionalnim grupama Jugoslavije, ali njene sterilne doktrine i autoritarni metodi nisu mogli da nadvladaju tradicionalne lojalnosti. Ranih šezdesetih, kada je nadzor partije nad društvom počeo da slabi, stari nacionalistički zahtevi i omraze

4. Mada nije bilo srpske hegemonije u privredi, Srbi su preovlađivali u državnoj upravi, diplomatskom koru i vojsci. Dinastija je takođe bila srpska i srpske političke partije gotovo uvek su igrale vodeću ulogu u vladi. Vidi Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, Benn, New York 1971; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca 1984; Aleksa Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953,* Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1991, 79-83, 128-149.

ponovo su izbili na površinu. Partija nije mogla da postigne saglasnost kako da odgovori. Bila je podeljena na one koji su želeli jaku federaciju i one koji su hteli više autonomije za republike. Ova podela postala je izraženija krajem šezdesetih kada su nove partijske vođe u Hrvatskoj pojačale svoju nacionalističku retoriku.[5] Mada su vođe ohrabrivale liberalne reforme i ekonomsku modernizaciju i pokušavale da pokažu kako se razlikuju od onih hrvatskih intelektualaca koji su pozivali na odvajanje Hrvatske od Jugoslavije, ovaj razvoj ugrožavao je srpsku manjinu, koja je predstavljala između dvanaest i četrnaest posto stanovništva republike.

Komunisti Srbije takođe su imali nove vođe koje su bile nešto preduzimljivije i sposobnije od svojih hrvatskih kolega u liberalizaciji kulturnog života i privrede i u suzbijanju nacionalističkih stremljenja u partiji.[6] Ovu toleranciju, međutim, iskorišćavali su uticajni srpski intelektualci. Oni su izražavali svoje nezadovoljstvo političkim razvojem u Hrvatskoj i protivili se novim amandmanima na jugoslovenski Ustav koji bi povećali nezavisnost šest republika i dve autonomne pokrajine. U njihovim očima, ove promene bi započele rastavljanje Jugoslavije na delove i pretvorile Srbe u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, autonomnoj pokrajini Srbije, u progonjene manjine.

Ovi intelektualci su verovali da je razvoj u Jugoslaviji u suštini posledica antisrpske zavere. Mada nisu mogli javno

---

5. Vidi Stipe Šuvar, *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar, Split 1974; Ivan Perić, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, „August Cesarec", Zagreb 1976; Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment, 1948-1974,* C. Hurst, London 1977; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Glavni procesi*, Školska knjiga, Zagreb 1979; Zagorka Golubović, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: Jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova*, Filip Višnjić, Beograd 1988; Leonard J. Cohen, *The Socialist Pyramide: Elites and Power in Yugoslavia*, Mosaic Press, Oakville, Ont. 1989.

6. Za verodostojan portret liberala Srbije od jednog od njihovih vođa, vidi Latinka Perović, *Zatvaranje kruga: Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, „Svjetlost", Sarajevo 1991.

da napadaju Tita, oni su zastupali gledište da je pod vođstvom „ovog Hrvata" i „bivšeg kaplara austrougarske vojske", Savez komunista Jugoslavije, kako je bilo ime partiji od 1952, nastavljao politiku drevnih srpskih neprijatelja, posebno Vatikana, Austro-Ugarske i Kominterne.[7] Da bi podržali ovu tezu, intelektualci su smišljali tvrdnje da neprijatelji Srbije ponovo pokušavaju da podele, podjarme ili istrebe Srbe. Ove tvrdnje bile su bez osnova. Novi jugoslovenski Ustav prihvaćen 1974. jeste ponovo otvorio srpsko i hrvatsko nacionalno pitanje podešavajući odnos republika prema federalnim strukturama, ali nije davao prednost jednoj nacionalnoj grupi na račun druge.[8]

Paranoidna razmišljanja srpskih intelektualaca postaće ideološka osnova srpske politike dve decenije kasnije. U tom smislu, ovi mitovi jesu doprineli izbijanju jugoslovenskog građanskog rata. Ali u to vreme privukli su samo skromnu pažnju jer su jugoslovenska publika i međunarodna zajednica bile usredsređene na „nacionalističku euforiju" u Hrvatskoj – posebno na separatističke napore Matice Hrvatske, glavne hrvatske kulturne ustanove. Njeno članstvo i fondovi rasli su velikom brzinom i ona je postala takmac komunističkoj stranci. Novembra 1971, pod uticajem Matice Hrvatske, studenti na Zagrebačkom sveučilištu započeli su štrajk. Među njihovim zahtevima bilo je i zasebno hrvatsko članstvo u Ujedinjenim nacijama.

---

7. Josip Broz Tito postao je generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije krajem tridesetih godina, i bio je vođa jugoslovenskih partizana tokom Drugog svetskog rata. Od 1944. i 1945, kada su komunisti došli na vlast u Jugoslaviji, do svoje smrti 1980, Tito je bio na čelu i države i partije i vrhovni komandant oružanih snaga. Vidi Milovan Djilas, *Tito: The Story from Inside*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1980; Pero Simić, *Kako, kada i zašto je Tito postavljen za sekretara CK KPJ*, Beograd 1989; Stevan K. Pavlowitch, *Tito: Yugoslavia's Great Dictator*, C. Hurst, London 1992.

8. Međutim, između dve stotine i tri stotine hiljada Srba jesu napustili Kosovo u to vreme, prvenstveno kao posledica pritiska od strane albanskih ekstremista.

Tito je zaključio da su događaji izmakli nadzoru hrvatskog partijskog vođstva. U decembru, hrvatske vođe i mnogi nacionalistički intelektualci bili su očišćeni. Manje od godinu dana kasnije, vođe Srbije (koje su bile izbegle bilo kakvo učešće u smenjivanju Hrvata) doživele su istu sudbinu. U Hrvatskoj, nekoliko stotina ljudi je uhapšeno, mnogo više nego u Srbiji. Ali čistka u Srbiji bila je temeljnija nego u Hrvatskoj. Oko šest hiljada istaknutih ljudi iz politike, privrede, medija, obrazovanja i kulture, bili su otpušteni.

Ovo nasilno suzbijanje uspelo je da otera nacionalizam – kako hrvatski tako i srpski – pod zemlju. Ali događaji su jasno pokazali da su komunisti daleko od neprimljivih za bolest nacionalizma i da su mu mnogi od intelektualaca u zemlji strasno posvećeni. Dok su hrvatski intelektualci sanjali o nezavisnoj Hrvatskoj (koja bi uključivala bar deo Bosne i Hercegovine) i nisu bili skloni da postupaju prema srpskoj manjini u Hrvatskoj pravedeno, njihovi srpski duplikati su se nadali da ako se Jugoslavija raspadne, pripoje Srbiji teritorije Hrvatske i Bosne na kojima su Srbi u većini, ako ne i da prošire Srbiju još više.

Mada su Srbi bili glavne mete hrvatskog nacionalizma, i Hrvati glavne mete srpskog, obe ideologije bile su takođe neprijateljski raspoložene prema drugim grupama u Jugoslaviji. Svaki razgovor o nacionalnom ili kulturnom pluralizmu smatrao se za pretnju. Obe grupe pominjale su potrebu da se razviju njihove dotične privrede i zaštite njihove kulture, a ipak je njihova glavna briga bila da uvećaju hrvatsku i srpsku nacionalnu moć i učine Hrvatsku i Srbiju homogenim nacionalnim državama. One su idealizovale takvu homogenost, šireći mit o spontanoj harmoniji između različitih društvenih klasa ako se on dostigne. I srpski i hrvatski nacionalisti gradili su romantične predstave o slavnoj nacionalnoj prošlosti. Ovo prerađivanje istorije dobro se uklapalo u službeni jugoslovenski marksizam, koji je ometao analitičku i nepristrasnu istoriografiju.

Tito je procenjivao da bi mogao prilagoditi mnoge nacionalističke zahteve zato što je verovao da se nacionalistička i komunistička autoritarnost usaglašavaju. Mnogo više se plašio liberalnih reformi nego nacionalizma, zato što su reforme neposredno dovodile u pitanje komunistički monopol vlasti i njegovu ličnu vladavinu. Doista, nacionalizam, ako ga nadgleda i usmerava partija, mogao je čak da bude saveznik. Njegova privlačnost za mase uvećavala je podršku partiji i širila moć komunističke birokratije umnožavajući ustanove (svaka republika, na primer, imala je svoje nadleštvo za spoljne poslove). Ovi podstreci uticali su na Tita da posle čistki ranih sedamdesetih godina ojača nezavisnost republika od saveznih ministarstava i ustanova u Beogradu. Unapređujući republike u gotovo sasvim suverene države po Ustavu od 1974, on je žrtvovao jugoslovensko jedinstvo, ratni komunistički cilj, ali je čineći to ojačao svoj monopol vlasti kao presudilac odnosa među republikama. U svom oportunističkom korišćenju nacionalizma, Tito je nagovestio Slobodana Miloševića u Srbiji i druge komunističke vođe u jugoslovenskim republikama, koje će pokušati krajem osamdesetih godina da okrepe svoju moć puštajući s lanca nacionalističke strasti.

Ka građanskom ratu

Jugoslovenska verzija kraja komunizma razlikovala se od one u drugim istočnoevropskim zemljama. Kao mnogo puta ranije u istoriji Južnih Slovena, nacionalno pitanje bacilo je u zasenak sva druga. Kao drugde u Istočnoj Evropi, protivnici režima zahtevali su uvođenje liberalnih demokratskih ustanova. Ali glavni sukob u Jugoslaviji ispao je među različitim nacionalnim grupama, a ne između komunista i njihovih protivnika. Partija se podelila na nacionalne komunističke stranke pre nego što je doneta odluka da se održe slobodni izbori. Slom komunističke jednopartijske vladavine u Jugoslaviji više je bio posledica nego uzrok raspada zemlje.

Kada su, posle brojnih raspri između slovenačkih i hrvatskih delegata, s jedne strane, i srpskih, sa druge, slovenačka i hrvatska delegacija napustile četrnaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, koji se održavao od 20. do 22. januara 1990, jugoslovenske komunističke stranke u stvari više nije bilo. Slovenačke policijske jedinice na Kosovu, koje su se borile rame uz rame sa srpskom policijom protiv Albanaca koji su demonstrirali i bili u pobuni, vratile su se 6. februara u Sloveniju; Hrvati su isto uradili 3. aprila.[9]

Sukob koji je izveo u borbu Sloveniju i Hrvatsku protiv Srbije spremao se već neko vreme. Sredinom osamdesetih godina, izvesna politička liberalizacija počela je da se dešava u Sloveniji i Hrvatskoj. Slovenačke i hrvatske elite ohrabrivale su umerene demokratske reforme i počele da traže veću nezavisnost. Mnogima unutar i izvan Jugoslavije izgledalo je da je njihov konačni cilj potpuno odvajanje. Ove separatističke tendencije bile su pogoršane politikom Srbije. Njom je od jeseni 1987. vladao Slobodan Milošević i ona se suprotstavljala svakom pokušaju da se liberalizuje komunistički sistem i zahtevala recentralizaciju jugoslovenske komunističke stranke.[10] Slovenci i Hrvati su se plašili da bi tolerisanje ovih napora obezbedilo vlast Srbije i Miloševića. Slovenci su zbog svojih bliskih kulturnih veza s Nemačkom i Austrijom bili posebno željni da napuste federaciju i da krenu putem koji bi se završio članstvom u Evropskoj zajednici.

U svim jugoslovenskim republikama, a posebno u Srbiji i Hrvatskoj, radio, televizija i štampa širili su neprestanu i žestoku nacionalističku propagandu, ubrzavajući proces raspada Jugoslavije i podstičući građanski rat koji će uslediti. Intelektualci, rodonačelnici i najistaknutiji pobornici nacio-

9. Za hronologiju raspada Jugoslavije, vidi Radmila Nakarada, Lidija Basta-Posavec i Slobodan Samardžić, urednici, *Raspad Jugoslavije: Produžetak ili kraj agonije*, Institut za evropske studije, Beograd 1991, 127-146.
10. Aleksa Djilas, "A Profile of Slobodan Milošević," *Foreign Affairs* 72, Summer 1993, 81-96.

nalizma, igrali su presudnu ulogu u tom medijskom ratu. I njihovi napori davali su rezultata. Široki slojevi stanovništva podržavali su nacionalističku politiku svojih političkih i intelektualnih vođa. Ispitivanje četiri hiljade dve stotine dvadeset i dva građana iz svih jugoslovenskih republika napravljeno krajem 1990. pokazalo je da veći deo javnosti deli nacionalistička opredeljenja svojih vođa.[11] Podjednako i u eliti i u masama, nacionalistička osećanja su jačala.

Slovenci su prvi održali izbore 8. aprila 1990. DEMOS, antikomunistička koalicija šest stranaka, osvojila je pedeset i tri posto glasova i preuzela vlast u skupštini, ali je bivši komunistički vođa Milan Kučan pobedio u predsedničkoj trci. Kao i u svim drugim republikama, nacionalizam je bio središno pitanje kod gotovo svih stranaka za vreme izbora.[12] Slovenci su hteli da se otcepe od Jugoslavije po svaku cenu, i 2. jula slovenačka skupština proglasila je Republiku Sloveniju potpuno suverenom državom, mada je izbegla da proglasi njenu nezavisnost od Jugoslavije. Plebiscit o nezavisnosti održan je 23. decembra i osamdeset i šest posto glasalo je za. Slovenija je 20. februara 1991. najavila da će uspostaviti vlastite diplomatske odnose s drugim državama.

Hrvati su sledeći održali izbore. Hrvatska demokratska zajednica, desničarska separatistička stranka, dobila je 22. aprila najveći broj glasova – četrdeset i jedan i po posto – i, zbog neproporcionalnog izbornog sistema, čak dve trećine skupštinskih mesta. Nova skupština je onda izabrala vođu Demokratske zajednice Franju Tuđmana, bivšeg komunističkog generala i političkog zatvorenika, za predsednika Hrvatske. Kao i Slovenci, i Hrvati su ciljali na potpunu nezavisnost. Za razliku od Slovenaca, Hrvatska demokratska zajed-

11. Vidi Vladimir Goati, „Iskušenja demokratije u 'trećoj Jugoslaviji'", *Republika* 5, decembar 16-31, 1993.
12. Vidi Vladimir Goati, Zoran Đ. Slavujević i Ognjen Pribićević, *Izborne borbe u Jugoslaviji (1990-1992)*, „Radnička štampa", Beograd 1993.

nica takođe je priželjkivala da se proširi i nadala se da sa sobom uzme bar deo Bosne i Hercegovine.

Nova hrvatska vlada loše je postupala sa Srbima koji žive u Hrvatskoj. Srbi su bili diskriminisani na poslu, često otpuštani i ponekad izlagani samovoljnim hapšenjima.[13] Antisrpska propaganda punila je medije, oživljavajući uspomenu na hrvatski fašistički režim iz Drugog svetskog rata. Ovaj režim ubio je između dve stotine i tri stotine hiljada srpskih civila, broj koji srpski nacionalisti karakteristično naduvavaju do milion i više.[14] Nasilni sukobi između Hrvata, uključujući hrvatsku policiju, i srpske manjine, počeli su ubrzo posle pobede Demokratske zajednice. Ovi događaji pojačali su borbu srpske manjine za politička i kulturna prava, njene zahteve za teritorijalnom autonomijom, i njenu odluku da se povuče iz hrvatske skupštine. Mada je Milošević javno osuđivao politiku Hrvatske prema njenim Srbima, privatno mu je bila dobrodošla jer mu je dozvoljavala da preruši svoje ekspanzionističke ambicije kao pomoć svojoj progonjenoj braći u Hrvatskoj.

Unutar Hrvatske, i hrvatska vlada i srpsko stanovništvo stvarali su vojsku. Hrvati su ilegalno uvozili oružje iz inostranstva, dok su Srbi svoje nabavljali u Srbiji. Na naređenje

---

13. Hrvatske paravojne jedinice počele su da patroliraju srpskim selima i formirana je hrvatska garda, koja se sastojala samo od Hrvata. Novi hrvatski ustav zasnovao je Hrvatsku kao hrvatsku nacionalnu državu, isključujući one koji ne pripadaju hrvatskoj nacionalnoj grupi. Vidi Robert M. Hayden, ”Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics,” *Slavic Review* 51, Winter 1992, 654-673. O pogoršanju položaja Srba u Hrvatskoj pod Tuđmanovom vladom, vidi, *inter alia*, Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, Penguin Books, London 1992, 12-14; Stevan K. Pavlowitch, ”Who Is 'Balkanizing' Whom? The Misunderstandings between the Debris of Yugoslavia and an Unprepared West,” *Daedalus*, 123, Spring 1994, 203-223; Slavoljub Đukić, *Između slave i anateme: Politička biografija Slobodana Miloševića*, Filip Višnjić, Beograd 1994, 178-192; Jovan Mirić, „Hrvatska demokracija i srpsko pitanje”, *Republika* 6, 1-15. oktobar 1994, 15-31.

14. Nova hrvatska vlada umanjivala je genocid. Vidi Robert M. Hayden, ”Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History,” *East European Politics and Societies* 6, 1992, 207-212.

predsedništva Jugoslavije od 9. januara 1991. da se razoružaju nacionalne vojne jedinice, mada podržano od savezne vojske, oglušile su se sve strane. Hrvatska je proglasila 20. februara da su samo hrvatski zakoni, a ne savezni, važeći na njenoj teritoriji. Osam dana kasnije, srpski parlament u Krajini, oblasti Hrvatske, najavio je da ako se Hrvatska otcepi, Krajina će ostati u Jugoslaviji. Kako su se nasilni sukobi između naoružanih hrvatskih i srpskih jedinica nastavili, i Hrvatska približavala otcepljenju, Krajina je 1. aprila proglasila sebe delom Srbije.

Separatistička osećanja vladala su takođe i u Makedoniji. Za vreme izbora 11. novembra 1990, Kiro Gligorov, bivši vodeći komunista, postao je predsednik. Želeo je više nezavisnosti za Makedoniju, ali u okviru Jugoslavije preoblikovane u konfederaciju, i nije pravio iredentističke zahteve prema susednoj Grčkoj. Ali najveća stranka u novoj skupštini sastojala se od ekstremista koji su agitovali u prilog Velike Makedonije. Makedonska skupština je 25. januara 1991. odobrila objavu nezavisnosti i ubrzo zahtevala povlačenje savezne vojske iz Makedonije.

Bosna i Hercegovina je glasala 18. novembra 1990. Od svih republika, u njoj su nacionalne grupe bile najizmešanije. Stanovništvo Bosne od četiri miliona i četiri stotine hiljada bilo je četrdeset i tri posto muslimansko, trideset i jedan posto srpsko i sedamnaest posto hrvatsko. Za vreme Drugog svetskog rata surovi međusobni pokolji odigrali su se u Bosni. Od stanovništva od dva miliona i osam stotina hiljada, Srbi su izgubili dve stotine i devet hiljada, Hrvati sedamdeset i devet hiljada, a muslimani sedamdeset i pet hiljada. Srbi su imali najveći broj žrtava zato što je Bosna bila deo fašističke Hrvatske za vreme rata i hrvatski ekstremisti, uz izvesnu saradnju muslimana, pokušali su da istrebe ili proteraju Srbe.[15]

15. Za pokušaj da se daju nepristrasne procene gubitaka Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, vidi Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London 1985.

Kao što se moglo i očekivati, većina Bosanaca glasala je na novembarskim izborima za stranke koje su predstavljale njihove vlastite nacionalne grupe. Muslimanska stranka osvojila je osamdeset i šest mesta u skupštini, srpska sedamdeset i dva, i hrvatska četrdeset i četiri. Programi političkih stranaka bili su suštinski nesaglašljivi. Muslimanska stranka želela je nezavisnu Bosnu pod muslimanskom vlašću, mada se u početku osećala suviše slaba da to zahteva otvoreno.[16] Srpske i hrvatske stranke pokazivale su naklonost prema Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj; oni delovi Bosne s hrvatskom i srpskom većinom bili bi uključeni u njihove vlastite „domovine".

Tri stranke su zatim napravile koalicionu vladu, ali neslaganje je ubrzo odvelo u ćorsokak. Muslimani i Hrvati često su sarađivali protiv Srba, koji su onda tvrdili da je njihovo prisustvo u vladi besmisleno. Srbi bosanske Krajine ustano-

16. Od trenutka kada je osvojila izbore, muslimanska stranka počela je da postavlja muslimane na vodeće položaje u političkom, ekonomskom i kulturnom životu Bosne, na štetu bosanskih Hrvata i Srba. U Sarajevu, na primer, muslimani su uskoro vladali medijima. Vođe muslimanske stranke često su govorile o bosanskim muslimanima kao delu islamskog sveta, umesto kao o Bosancima, i dodiri s islamskim zemljama bili su česti. Takve su bile i izjave da će muslimani uskoro biti preovlađujuća većina u Bosni zbog njihovog većeg priraštaja. Vođe muslimanske stranke pokazivale su veliko zanimanje za sudbinu muslimana u drugim delovima bivše Jugoslavije i izjavljivale da će se bosanska država boriti za njihova prava. U isto vreme, oni su uporno nastojali na tome da bosanski Hrvati i Srbi ne treba da se poistovećuju sa Hrvatskom i Srbijom, već samo sa Bosnom. Muslimanska stranka takođe je zastupala stav da su samo bosanski muslimani pravi Bosanci. Slično drugim političkim strankama u bivšoj Jugoslaviji, ona se takođe upuštala u selektivno čitanje istorije. Uveličavala je zločine počinjene nad muslimana (na primer, one četnika, srpskih nacionalističkih i monarhističkih gerilaca za vreme Drugog svetskog rata), istovremeno umanjujući muslimanske zločine (na primer, one muslimana koji su se pridružili hrvatskim ustašama ili onima koji su se borili u muslimanskoj SS diviziji koju su stvorili nacisti).

Vidi Slobodan Inić, „Razbijeno ogledalo – Jugoslavija u Bosni i Hercegovini", u Nakarada, Basta-Posavec i Samardžić, urednici, *Raspad Jugoslavije*; Miroljub Jevtić, *Od islamske deklaracije do verskog rata u BiH*, Filip Višnjić, Beograd 1993; Mervyn Hiskett, *Reflections on „the Unspeakable Serb"*, Lazarica Press, Birmingham 1994.

Ja ovde ne tvrdim da težnje ka prevlasti muslimanske stranke opravdavaju vojni odgovor bosanskih Hrvata i Srba. Naprotiv, Hrvati i Srbi u Bosni mogli su da se uspešno bore protiv muslimanske nadmoći političkim sredstvima. Jer muslimanska stranka jeste radila na tome da održi koalicionu vladu i nije se naoružavala.

vili su 26. aprila 1991. odvojenu skupštinu, oduprevši se molbama vlade u Sarajevu da sačuvaju jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu.

Muslimanski vođa Alija Izetbegović postao je predsednik Bosne, budući da je njegova stranka osvojila najveći broj glasova. Izetbegović se od početka pokazao kao nesposoban da vodi mnogonacionalnu zemlju. Njegovo viđenje budućnosti Bosne bilo je suviše isključivo, previše usredsređeno na interese i dobrobit samo muslimanskog stanovništva. U njegovoj široko razdeljenoj knjizi *Islamska deklaracija: Jedan program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda*, objavljenoj pre izbora, Izetbegović se zalagao za „islamizaciju" bosanskih muslimana i njihovu prevlast u Bosni; za potpuno podvrgavanje bosanskog političkog, društvenog, privrednog i porodičnog života islamskom zakonu; i za političko jedinstvo s muslimanima čitavog sveta. Srbi i Hrvati koji žive u Bosni, kao i njihova braća u Srbiji i Hrvatskoj, bili su obeshrabreni njegovim shvatanjima:

> Prvi i najvažniji takav zaključak svakako je zaključak o nespojivosti Islama i neislamskih sistema. Nema mira ni koegzistencije između „islamske vjere" i neislamskih društvenih i političkih institucija... Polažući pravo da sâm uređuje svoj svijet, Islam jasno isključuje pravo i mogućnost djelovanja bilo koje strane ideologije na svom području. Nema, dakle, laičkog principa, a država treba da bude izraz i da podržava moralne koncepte religije.[17]

Eksplozivna smeša bila je ishod kada su se Izetbegovićeva shvatanja pomešala s nacionalističkom propagandom iz Beograda i Zagreba.

---

17. Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, „Bosna", Sarajevo 1990, 22. Vidi takođe Alija Izetbegović, *Islam između Istoka i Zapada*, Sarajevo 1990.

Hrvatsko-srpski rat

Izbori su održani 9. decembra 1990. u Crnoj Gori i Srbiji. Reformisane komunističke stranke, koje su se bile saglasile s političkim pluralizmom i postale, bar po imenu, „socijalističke", odnele su odlučujuću pobedu. Vođa crnogorskih socijalista Momir Bulatović, postao je predsednik Crne Gore, a vođa srpskih socijalista Slobodan Milošević ponovo je izabran za predsednika Srbije.

Milošević i njegove socijalističke kolege, zajedno s gotovo svim srpskim opozicionim strankama i većim delom inteligencije, težili su da povećaju Srbiju na račun Hrvatske. Crnogorci su podržavali ove namere i postali jedini saveznik Srbije u ratu koji je usledio. Tvrdnji Srbije da je samo želela da zaštiti srpsku manjinu u Hrvatskoj jednostavno je nedostajala uverljivost. Otcepljenje hrvatskih teritorija na kojima je srpska većina ili znatna srpska manjina samo bi povećalo opasnost da izloži još većim progonima i nasilju dve-trećine od šest-sedam stotina hiljada Srba u Hrvatskoj koji su živeli van tih teritorija.

Borba je najzad počela tri dana pošto je 24. juna 1991. Slovenija proglasila nezavisnost. Savezna vojska i snage slovenačke teritorijalne odbrane borile su se za upravu nad graničnim prelazima Slovenije (i Jugoslavije) u Italiju, Austriju i Mađarsku. Sukob je bio kratkotrajan. Dezertiranjem nesrpskih oficira i kroz indoktrinaciju od strane Miloševićevih medija, savezna vojska se pretvarala u pretežno srpsku vojsku. Odsustvo srpske manjine u Sloveniji smanjilo je hitnost rata za saveznu vojsku, koja se brzo povukla.

Savezna vojska ponašala se mnogo drugačije u hrvatsko-srpskom ratu.[18] Oružani sukobi sa sve većim gubicima počeli

18. General Veljko Kadijević, bivši jugoslovenski ministar odbrane, pokušava da opravda ulogu savezne vojske u hrvatsko-srpskom ratu, ali u stvari otkriva da je ona prihvatila Miloševićevu politiku. Vidi Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*, „Politika", Beograd 1993.

su u proleće 1991. i umnožili se pošto je 25. juna Hrvatska proglasila nezavisnost. U toku proleća i leta, savezna vojska izbegavala je da pređe na bilo čiju stranu i pokušavala da razdvoji hrvatske trupe i snage Srba iz Hrvatske. Početkom jeseni, savezna vojska se priključila borbi na srpskoj strani.

Hrvatsko-srpski rat bio je svirep. Prema zvaničnim hrvatskim izvorima, deset hiljada je izgubilo život, ali druge procene pokazuju da je dva ili tri puta više ubijeno. Srbi u Hrvatskoj, savezna vojska i dobrovoljačke jedinice iz Srbije i Crne Gore bombardovale su Dubrovnik i potpuno razorile Vukovar. Mnogi drugi manji gradovi i sela bili su bombardovani od obe strane. Civilno stanovništvo je mnogo stradalo. Ratni zarobljenici su mučeni i ubijani. Obe strane vršile su „etničko čišćenje" i bilo je preko pola miliona izbeglica. Srbi su izvršili najgora bombardovanja civilnih centara, ali su Hrvati takođe koristili silu i zastrašivanje protiv srpskog stanovništva. Kao što britanski novinar i pisac Miša Gleni ističe:

> Čak i pre nego što je rat počeo, vlada [Hrvatske] radila je na zataškavanju nacionalistički motivisanih zločina protiv svog srpskog stanovništva, dok je kada se prijavljivala za [međunarodno] priznanje, njena policija učestvovala u pokolju nevinih Srba u Gospiću, Ogulinu, Sisku, Karlovcu, Daruvaru, Virovitici, Zagrebu i drugde... Ovi gradski Srbi spadali su u najveće žrtve rata, čije je stradanje, međutim, jedno od najmanje poznatih. Desetine hiljada bilo je isterano iz svojih kuća u velikim gradovima bilo kroz neposredno zastrašivanje, isterivanje ili kroz klimu straha koja je sve prožimala.[19]

A prema Ivanu Zvonimiru Čičku, vodećem hrvatskom opozicionom aktivisti i predsedniku hrvatskog Helsinškog odbora za ljudska prava, oko deset hiljada srpskih kuća dignuto je u vazduh.[20]

---

19. Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, 123.
20. „Čičak: Srbi u Hrvatskoj su ugroženi", *Politika*, 25. decembar 1993; takođe „Crnac u selu Kju kluks klana", *Borba*, 12. april 1994.

Trupe Srba u Hrvatskoj, savezna vojska i dobrovoljačke jedinice iz Srbije i Crne Gore, osvojile su preko četvrtine teritorije Hrvatske. U većini ovih krajeva Srbi su pre početka rata bili nešto brojniji od Hrvata, ali su uskoro predstavljali blizu devedeset posto stanovništva. Neki od Hrvata jednostavno su otišli da bi izbegli borbu, ali većina je bila prinuđena da ode. I sami Hrvati isterali su najmanje polovinu srpskog stanovništva iz drugih delova Hrvatske.

Hrvatsko-srpski pregovori kojima je predsedavao Sajras Vens, specijalni izaslanik Ujedinjenih nacija, doveli su januara 1992. do mirovnog sporazuma. Trupe Ujedinjenih nacija ušle su na teritorije pod srpskom vlašću da čuvaju nestabilni mir. Ove teritorije ostale su formalno deo Hrvatske, ali sva lokalna uprava bila je u srpskim rukama.

Reagovanje Zapada

U toku hrvatsko-srpskog rata, zapadni mediji, javno mnjenje i vođstvo bili su mnogo više naklonjeni Hrvatima nego Srbima, ali vlade se nisu vojno umešale u sukob.[21] Plašile su se gubitaka i da neće moći blagovremeno da povuku trupe. Takođe su procenjivale da su uzroci rata i oblici u kojima je vođen suviše složeni za vojna rešenja. Zapad je izvršio jak pritisak na Srbe da zaustave napredovanje, dok su Ujedinjene nacije stavile zabranu na izvoz oružja obema zaraćenim stranama. Pa ipak, Hrvatska je uspela da se naoruža kroz ilegalni uvoz.

Sjedinjene Države i Evropska zajednica odbile su da priznaju nezavisnost Hrvatske dokle god nije bilo mirovnog ugovora. Jedini neskladni glasovi bili su oni Austrije i Nemačke. Austrijanci su podržavali slovenačku nezavisnost od 1990.

---

21. Za analizu dobro potkrepljenu dokazima o antisrpskoj pristrasnosti zapadnih medija za vreme hrvatsko-srpskog i bosanskog rata, vidi Peter Brock, ”Dateline Yugoslavia: The Partisan Press,” *Foreign Policy* 93, Winter 1993-94, 152-172.

U rano leto 1991, nemačka vlada koju je u stopu pratila Austrija, počela je kampanju za trenutno i bezuslovno priznanje i Hrvatske i Slovenije. Nemačka je smatrala predsednika Hrvatske Franju Tuđmana za zapadnoevropskog hrišćanskog demokratu, i pored njegovih očitih autoritarnih sklonosti.[22] Nemačka je takođe odlučila da se ne obazire na grabljive namere Hrvatske prema Bosni i Hercegovini, mada se predsednik Tuđman u julu 1991. javno zalagao za njenu podelu između Hrvatske i Srbije.[23]

Najveća slabost nemačkog stava bila je ravnodušnost prema sudbini Srba u Hrvatskoj. Na primer, Hans-Ditrih Genšer, nemački ministar spoljnih poslova, izjavio je da je Hrvatska „dostigla najveći zamislivi standard u poštovanju prava manjina", ne osvrćući se na vrlo različite nalaze petočlane arbitražne grupe koja je radila zajedno s jugoslovenskom mirovnom konferencijom, sponzorisanom od Evropske zajednice, i bila predvođena od Roberta Badintera, bivšeg francuskog ministra pravde. U izveštaju poslanom 26. novembra 1991. u glavne gradove zemalja članica Evropske zajednice, ova grupa je zaključila da postupanje Hrvatske prema manjinama nije u skladu sa smernicama Evropske zajednice i da Hrvatska ne ispunjava uslove za priznanje.[24]

Uporno nastojeći na tome da će priznati Hrvatsku i Sloveniju ukoliko se rat nastavi, Nemačka je takođe odgodila hrvatsko-srpsko primirje. Nemački stav ohrabrivao je Hrvate, čiji je glavni cilj bio priznanje, da nastave s borbom. Povrh

---

22. Vidi, *inter alia*, Dorothea Gräfin Razumovsky, *Chaos Jugoslawien*, Piper, München 1992.

23. Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, 148-149. Tuđman i Milošević tajno su se sastali marta 1991. da raspravljaju o podeli Bosne. Vidi Judy Dempsey, "Bosnian Carve-Up in the Making," *Financial Times*, 8. July 1992. Takođe je opšte uverenje da je januara 1992. Tuđman prisilio Stjepana Kljujića da dâ ostavku na vođstvo glavne partije bosanskih Hrvata. Za hrvatske i srpske pogodbe oko Bosne, vidi takođe Blaine Harden, "Serbs, Croats, Agree to Carve Up Bosnia," *Washington Post*, May 8, 1992.

24. Vidi Nada Burić, Associated Press, November 27, 1991, i Stephen Kinzer, "Europe, Backing Germans, Accepts Yugoslav Breakup," *New York Times*, January 16, 1992.

toga, Nemci nisu povukli svoj zahtev za priznanjem Slovenije kada je tamo borba prestala. Nemačka se svojski trudila za priznanje delimično zato što je dobro znala da joj istorijske veze i blizina daju pravo na priličan uticaj u nezavisnoj Hrvatskoj i Sloveniji. Vlada je takođe bila pod pritiskom medija, javnog mnjenja, i aktivne hrvatske zajednice u Nemačkoj, koji su svi opisivali Hrvate kao „zapadne" i „demokratske", dok su Srbi bili „istočni" i „komuniste".[25] Bilo je čak poziva za zapadnu vojnu pomoć Hrvatskoj i za vojnu intervenciju njoj u prilog.[26]

Sjedinjene Države i sve države članice Evropske zajednice osim Danske suprotstavljale su se nemačkom zahtevu za priznanjem i podržavale sveobuhvatno rešenje. Francuzi su predložili da se organizuju mirovne snage Evropske unije za Hrvatsku. Ali Britanci i pogotovo Francuzi nisu želeli da se otvoreno suprotstave Nemačkoj, jer bi to ugrozilo sporazum iz Mastrihta od decembra 1991, koji je bio važan korak ka daljoj integraciji Evropske zajednice i uključivao je odredbe o zajedničkoj spoljnoj politici. Nemci su takođe pribegli otvorenom i jakom ekonomskom i političkom pritisku. Kada je krajem 1991. Nemačka zapretila da će sama dati priznanje, druge članice Evropske zajednice su se povinovale i januara 1992. priznale Hrvatsku i Sloveniju.[27] Hrvati su shodno tome uzvratili i ulice i trgovi dobili su imena vodećih nemačkih i austrijskih političara. Miloševićeva propagandna mašina takođe je likovala, obznanjujući da je Srbija bila sve vreme u pravu kada je razotkrivala savez između „Četvrtog rajha" i

25. To je posebno važilo za konzervativne novine *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i *Die Welt*. Vidi takođe Johann Georg Reißmüller, *Der Krieg vor unserer Haustür: Hintergründe der kroatischen Tragödie*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1992. Za pokušaj da se dâ uravnotežen opis jugoslovenskog raspada, vidi Wolfgang Libal, *Das Ende Jugoslawiens: Chronik einer Selbstzerstörung*, Europaverlag, Vienna 1991.

26. Vidi Razumovsky, *Chaos Jugoslawien*, 170.

27. Sjedinjene Američke Države nisu pošle za ovim primerom, izjavivši da prvo mir treba da bude postignut i prava manjina zaštićena.

„fašističke" Hrvatske, koji je prema Miloševićevoj verziji istorije vodio poreklo iz Drugog svetskog rata, kada je hrvatska država kao marioneta Trećeg rajha progonila Srbe.

Vreme priznanja imalo je ograničeno dejstvo na hrvatsko-srpski rat. Do nasilnog sukoba bi došlo čak i da je Hrvatska bila ranije priznata. Ranije priznanje ne bi uklonilo nijedan od dva glavna uzroka rata: surovo postupanje hrvatske vlade prema srpskoj manjini i politiku Srbije da se teritorijalno proširi. Niti je rat u Hrvatskoj zaustavljen nemačkim priznanjem, kao što su mnogi Hrvati i Nemci verovali. On je prestao zato što je Sajras Vens putem pregovora uspostavio primirje pošto su obe strane shvatile da će ako nastave borbu samo više izgubiti. U Sloveniji, borba je završila mnogo meseci pre priznanja.

Nemačka nije spasila Hrvatsku i Sloveniju od više nasilja i snosi odgovornost što je gurala za njihovu nezavisnost pre nego što su odgovarajući mehanizmi da se izbegne sukob bili na svom mestu. Ali, nemačko držanje uglavnom je pogoršalo a ne stvorilo izvore sukoba. Dakako, njeno priznanje Hrvatske i Slovenije jeste ostavilo Bosnu i Hercegovinu unutar krnje Jugoslavije kojom vladaju Srbi, prinuđavajući bosansku vladu da traži nezavisnost. Ali glavni uzroci bosanskog rata već su bili tu: sve veće napetosti između bosanskih muslimana, Srba i Hrvata i politika otimanja zemlje koju su vodile Srbija i Hrvatska.

Bosanska katastrofa

Posle Drugog svetskog rata, Bosna i Hercegovina je učinila veliki napredak u prevazilaženju nacionalne i verske netolerancije; prijateljstva i brakovi između tri grupe bili su česti. Da Miloševićeva Srbija i Tuđmanova Hrvatska nisu bile rešene da podele Bosnu i Hercegovinu, rat nije morao da se dogodi. A rat je čak mogao biti sprečen uprkos grabljive politike Srbije i Hrvatske da je Bosna imala stabilne ustanove ko-

je su mogle da urede odnose između nacionalnih grupa u republici i zaštite njihova politička, kulturna i teritorijalna prava. U doba komunizma, međutim, nijedna takva ustanova nije se razvila. Komunistička partija vladala je prisilom i suzbijanjem, a ne razvojem snažnih političkih ustanova i usađivanjem građanskih vrednosti. Kao posledica, poraz komunista na izborima 1990. ostavio je samo političku prazninu, a ne institucionalnu strukturu sposobnu da odoli nacionalističkim strujanjima raspaljenim od neodgovornih vođa i centrifugalnim silama koje su oni izazvali.

Budući da bosanski parlament, sudovi, štampa i policija, nisu imali autoriteta kao nezavisne ustanove, pridruživanje vlastitoj nacionalnoj grupi pojavilo se kao jedini izvor zaštite, bilo vlastitih ljudskih prava ili fizičke bezbednosti. Stoga nije iznenađenje što su bosanski muslimani, Srbi i Hrvati počeli da se ponašaju i da glasaju kao nacionalno-verske grupe. Referendum o bosanskoj nezavisnosti održan je 29. februara i 1. marta 1992. Muslimansko-hrvatska koalicija, koja je vladala bosanskim parlamentom, nedeljama se otvoreno zalagala za nezavisnost, a to je činila i većina medija. Gotovo svi muslimani i Hrvati glasali su za otcepljenje, dok su Srbi jednostavno bojkotovali referendum. Bosna i Hercegovina je ne časeći časa proglasila nezavisnost od krnje Jugoslavije. Priznale su je nekoliko nedelja kasnije Evropska zajednica i Sjedinjene Države, koje su tada takođe priznale Sloveniju i Hrvatsku. Priznanje Bosne, mada mu je cilj bio da pruži novoj državi međunarodni legitimitet i zaštitu suverenosti koja s njim ide, imalo je upravo suprotan efekat: građanski rat je odmah izbio.[28]

28. Voren Zimerman, bivši američki ambasador u Jugoslaviji, tvrdi u intervjuu "Hounded by What the US Didn't Do in Yugoslavia," *New York Times*, June 14, 1992, da je bila greška za Zapad da sledi nemački primer u priznavanju Bosne, pošto je ono pokrenulo rat.

Pre nego što je priznala Bosnu, Evropska zajednica jeste učinila neke napore da izgladi spor. Dogovor je postignut 18. marta u Lisabonu da se Bosna podeli na tri nacionalne teritorijalne jedinice. Ali, pošto su stanovništva bila izmešana, ove jedinice ne bi bile etnički homogene. Ipak, njihovo uspostavljanje pomoglo bi da se ublaži nespokojstvo Srba i Hrvata da će živeti u zemlji kojom gospodare muslimani. Izetbegović je u početku prihvatio ovu „federalizaciju Bosne" nasuprot prigovora ratobornijih među njegovim muslimanskim ministrima. Ali on nije držao reč kada je shvatio da se međunarodno priznanje može postići čak i ako on ne usvoji plan.[29]

Za nekoliko meseci od izbijanja borbi, bosanski Srbi, podržavani od vlade Srbije i jugoslovenske vojske (koja je sada po svemu sem imenu bila srpska), zauzeli su gotovo dve trećine Bosne upustivši se u etničko čišćenje muslimana i Hrvata.[30] I pored toga što su im stradanje i podrška nezavisnosti bili zajednički, savez između bosanskih muslimana i Hrvata

29. U intervjuu za beogradske opozicione dnevne novine, Voren Zimerman, bivši američki ambasador u Jugoslaviji, opisao je svoje napore da uveri Izetbegovića, kada se ovaj vratio u Sarajevo iz Lisabona, da poštuje lisabonski dogovor. Međutim, Izetbegović je bio uveren da će Bosna biti priznata čak i ako on odbaci ugovor. Vidi „Ne mrzimo Srbe već nacionalističku agresiju", *Nedeljna borba*, 30. april - 3. maj 1994.

30. Među značajnijim incidentima koji su doveli do potpunog rata bili su sledeći: Muslimanski ekstremisti ubili su 1. marta, drugog dana referenduma o nezavisnosti, mladoženjinog oca i ranili sveštenika na srpskom pravoslavnom venčanju u Sarajevu. Barikade su podignute od strane Srba i muslimana u Sarajevu i oko njega, i dvanaest ljudi je ubijeno pre nego što su borbe prestale sledećeg dana. Najmanje dvadeset i sedmoro ljudi je ubijeno 3. i 4. marta u gradovima Bosanski Brod i Kupres. Borba se vodila između vojnih snaga iz Hrvatske i bosanskih Srba. Srpski policajci napali su 5. aprila policijsku stanicu i srpski ekstremisti pucali su na hiljade demonstranata za mir u Sarajevu. Redovna bosanska vojska pucala je 2. maja na kolonu jugoslovenske vojske koja se povlačila pod zaštitom snaga Ujedinjenih nacija. Do prekida vatre je došlo posredovanjem pošto je jugoslovenska vojska otela predsednika Izetbegovića i onda se složila da ga oslobodi u zamenu za bezbedan prolaz. U sarajevskoj Ulici Vase Miskina, eksplozija je 27. maja ubila šesnaestoro ljudi koji su stajali u redu za hleb. Još uvek postoji neslaganje oko toga koja je strana bila odgovorna za tragediju. Vidi, *inter alia*, *War Crimes in Bosnia-Hercegovina: A Helsinki Watch Report*, Human Rights Watch, New York 1992, 1:24-31.

se raspao. Što se više Bosna pokazivala kao politički entitet nesposoban za život, to je veći broj bosanskih Hrvata usmeravao svoju lojalnost ka Hrvatskoj. Vojska bosanskih Hrvata, zajedno s jedinicama redovne vojske iz Hrvatske, uskoro je osvojila gotovo trećinu bosanske teritorije, isterujući većinu muslimana i Srba. I srpska i hrvatska ofanziva bile su surove, pa ipak je srpsko napredovanje bilo mnogo opsežnije. Ubistva i silovanja bila su česta, a verski i kulturni spomenici planski su uništavani. Ovi zločini su tolerisani i možda čak ohrabrivani od vojnih vlasti kao deo opšte strategije zastrašivanja i proterivanja.

Embargo prema Srbiji i Crnoj Gori

Ujedinjene nacije zavele su 30. maja 1992. Srbiji i Crnoj Gori embargo na međunarodnu trgovinu.[31] Ova kazna za ratobornu politiku prvo je povredila samo srpski ponos; trebalo je da prođe nekoliko meseci pre nego što je embargo počeo da šteti srpskoj privredi. Miloševićev politički položaj nije bio oslabljen, kako zbog ograničenih ekonomskih posledica embarga tako i zbog toga što su čak i nenacionalistički Srbi mislili da nije pravedno kažnjavati Srbiju a poštedeti Hrvatsku. Takođe je i muslimanska nepomirljivost, bar u srpskim očima, zasluživala neki ukor. Za medije koje je kontrolisala vlada, embargo je potvrđivao da postoji zavera rasprostranjena širom sveta, navodno vođena od Nemačke i Vatikana, protiv srpskog naroda. Ova vrsta argumentisanja nije bila ništa novo; Milošević i njegovi saradnici prikazivali su politiku međunarodne zajednice kao antisrpsku mnogo pre početka građanskog rata.[32] Milošević je takođe umeo da manipuliše

31. Ekonomske sankcije povećane su 20. aprila 1993. i granice Jugoslavije (koja se sada sastojala samo od Srbije i Crne Gore) stavljene su pod strogu kontrolu. U zimu 1993-94, stručnjaci su tvrdili da je to najuspešnija ekonomska blokada u istoriji.
32. Mnogo primera takvih pogleda mogu se naći u Borisav Jović, *Komadanje Jugoslavije*, Politika, Beograd 1991.

embargom u svoju korist upotrebljavajući ga kao objašnjenje za ekonomske teškoće Srbije. U stvarnosti, troškovi rata u Hrvatskoj i Bosni i vladino rđavo upravljanje doprineli su najmanje koliko i embargo naglom povećanju nezaposlenosti, inflacije i cena robe široke potrošnje.

Rat, Milošević i embargo skoro da su uništili srpsku privredu. Na primer, do decembra 1993. prosečna mesečna plata bila je oko pedeset puta manja nego 1991. Inflacija je bila veća nego ona u Nemačkoj ranih dvadesetih godina. Inflacija je obuzdana u toku 1994, ali ne pre nego što je srednja klasa u suštini nestala. Srpsko društvo se delilo na bogatu manjinu, koja se sastojala uglavnom od ratnih profitera, i vrlo siromašnu većinu. Mada je embargo naneo ozbiljne štete civilnom stanovništvu, imao je i pozitivnih posledica. Udružen s preventivnim raspoređivanjem i pretnjama vazdušnim napadima na srpske snage, primorao je Miloševića da bude spremniji da pravi kompromise.[33] Uz to, slabeći srpsku privredu, ograničio je sposobnost Srbije da izvodi velike vojne ofanzive. S jačom vojskom, Miloševićeva politika na Kosovu i u Makedoniji možda bi bila grabljivija.

Tragedija bosanskih muslimana

Zapad je u početku reagovao na borbu i srpska i hrvatska osvajanja uporno nastojeći na tome da neće prihvatiti bilo kakvu promenu granica Bosne i Hercegovine silom i da jedinstvena bosanska država treba da bude nanovo uspostavljena.[34] Čak je odbačen i raniji plan za trodelnu federaciju. Pa

33. Vidi Svetozar Stojanović, *Autoritet bez vlasti: Dobrica Ćosić kao šef države*, Filip Višnjić, Beograd 1993.

34. Na primer, Lorens S. Iglberger, vršilac dužnosti američkog državnog sekretara, izjavio je da Sjedinjene Države neće priznati nikakve rezultate proistekle iz „agresije" Srbije i Hrvatske u Bosni i da je „osnovni cilj" američke politike da se obnovi *status quo ante bellum*. Vidi "US Worries Balkan War Could Spread," *New York Times*, August 22, 1992.

ipak, uprkos svih ovih plemenitih i principijelnih izjava, ništa nije učinjeno da se zaustave Srbi i Hrvati da ne osvajaju sve više i više teritorije i ne proteruju sve više i više muslimana. Ograničavajući se na slanje humanitarne pomoći, Zapad je nudio muslimanima svoju moralnu podršku i malo šta drugo.

Krajem leta 1992, postajalo je sve jasnije da su svečane izjave Zapada nedovoljne da primoraju dobro naoružane i dobro snabdevene bosanske Srbe i bosanske Hrvate da vrate teritorije pod njihovom kontrolom bosanskoj vladi. A čak i da su se povukli, mržnja i nepoverenje koje je iza sebe ostavila svirepa borba čine da je teško zamisliti da su bez ogromne strane intervencije, tri bosanske grupe mogle da se ponovo ujedine u jednu državu.[35] Intervencija vojne sile Ujedinjenih nacija od nekoliko stotina hiljada vojnika sa zadatkom da razoružaju oružane snage sve tri grupe i ponovo uspostave prvobitne granice Bosne bila bi najbolje rešenje za većinu običnog bosanskog naroda – za Srbe i Hrvate ne manje nego za muslimane. Ona je nudila najviše nade za mir. Prisustvo stranih trupa takođe bi garantovalo bezbednost i dozvolilo obnavljanje zajednica. Ali strah od gubitaka u ljudstvu i zabrinutost oko angažovanja velikog vojnog kontingenta na neodređeno vreme sprečili su Zapad da interveniše i stavi Bosnu i Hercegovinu pod protektorat Ujedinjenih nacija. Budući da je spremnost na prinošenje ove žrtva bila odsutna, Zapad je trebalo da podrži jedinu drugu mogućnost za mir u Bosni: njenu trajnu podelu.

Ne bi bilo lako za Zapad da prizna da je bila greška podržavati čuvanje jedinstvene Bosne i Hercegovine. Ali, da su u kasno leto 1992. ili uskoro posle toga zapadne vođe preokrenule svoju politiku i odlučile da podele Bosnu i Hercegovinu, dosta ubijanja i pustošenja verovatno bi bilo izbegnuto. Muslimani bi takođe zadržali više teritorije i bili u boljem

35. O nepovratnosti bosanskog raspada, vidi Aleksa Djilas, ”The Nation That Wasn't,” *New Republic*, August 22, 1992.

pregovaračkom položaju. Oni još nisu bili iscrpljeni, a bosanski Hrvati i Srbi još nisu učvrstili svoju vlast nad osvojenim teritorijama.

Zapad je trebalo da izvrši pritisak na bosanske Srbe i Hrvate da vrate znatne teritorije muslimanima. Zauzvrat, bosanskim Srbima i Hrvatima trebalo je ponuditi pravo da priključe bosansku teritoriju pod svojom vlašću Srbiji odnosno Hrvatskoj. Ovakva podela zahtevala bi zapadno vojno učešće, posebno radi patroliranja novostvorenim granicama, ali bi trupe potrebne za zadatak bile znatno manje nego one potrebne za ponovno sjedinjenje Bosne i Hercegovine. Srpske i hrvatske vođe možda bi se u početku odupirale vraćanju teritorije, ali svaka mogućnost gubljenja ponude da se ujedine sa Srbijom i Hrvatskom – što je bio glavni cilj borbe – naišla bi na ogroman otpor kod običnih bosanskih Srba i Hrvata, što bi verovatno prisililo njihove vođe na popuštanje.

Umesto da ide ovim putem, Zapad je nastavio da gleda na Srbiju kao na glavnog napadača i da uporno nastoji na tome da napadački rat neće biti nagrađen. Od početka rata u Bosni, zapadne vlade, analitičari i mediji bili su skloni da pripišu najveću odgovornost za borbu bosanskim Srbima i Srbiji. Čineći to, potcenili su u kojoj meri su Hrvati takođe težili da podele Bosnu i u kojoj meri je muslimanska nepomirljivost doprinela izbijanju neprijateljstava. Isto tako se pažnja Zapada usredsredila gotovo isključivo na zločine koje su počinile srpske trupe ne obazirući se na slične zločine koje su izvršili Hrvati i muslimani.

Dakako, srpske trupe počinile su više svireposti od njima sličnih hrvatskih i muslimanskih i muslimani su stradali mnogo teže od Hrvata i Srba. Povrh toga, Srbi su stremili teritorijalnom proširenju znatno agresivnije od drugih strana. Ali, da su zapadni mediji i političari posvetili bar deo pažnje zločinima počinjenim nad Srbima, njihov uticaj na srpsko javno mnjenje bio bi mnogo veći. Pored toga, proglašavajući muslimane za žrtve srpskog napadačkog rata i njihovu borbu

za nesporno legitimnu, Zapad je u stvari učinio muslimanima rđavu uslugu. Očekujući da će im zapadne trupe doći u pomoć malo su osećali potrebu za nagodbom i produžavali su bitku koju su gubili, mada su njihovi srpski i hrvatski neprijatelji očigledno bili jači.

Zapadno opiranje da prizna neuspeh svoje politike vodilo je Vens-Ovenovom planu, prvi put napravljenom januara 1993.[36] Sajras Vens, predstavnik Ujedinjenih nacija, i Lord Oven, predstavnik Evropske zajednice, pokušali su da postignu nemoguće – sačuvaju jedinstvenu Bosnu i, u isto vreme, zadovolje Srbe i Hrvate. Da bi to postigli, oni su predložili podelu Bosne u deset poluautonomnih jedinica, sve sa mešanim stanovništvom, ali da u svakoj jedna grupa predstavlja većinu. Plan je pretpostavljao da se sve izbeglice vrate kući, ali se nije pobrinuo da osigura njihovu bezbednost ako oni to učine. Umesto toga, izgledalo je verovatno da će se u deset poluautonomnih jedinica etničko čišćenje nastaviti – veliko prisustvo trupa Ujedinjenih nacija nije bilo planirano i nije bilo ničeg da spreči najjaču grupu da protera sve druge. One jedinice s istim većinskim stanovništvom mogle su takođe da pokušaju da se ujedine jedna s drugom i da uspostave prepreke naspram jedinica u kojima vlada druga grupa.

Najveća slabost plana bila je što je zahtevao zajedničku muslimansko-srpsko-hrvatsku vladu za čitavu Bosnu. Koaliciona vlada ove vrste postojala je u Bosni preko godinu dana pre nego što je počeo građanski rat. Međutim, niti je bila sposobna da vlada niti da izglasava zakone. Posle sveg ubijanja i razaranja, bilo je nerealno očekivati da se može obnoviti bez podrške trupa. Početkom leta, Zapad je počeo da shvata da je plan neizvodljiv. Bosanski Srbi ostali su beskompromisni uprkos probnih koraka NATO-a ka većem vojnom mešanju. Čak ih je i uplašeni Milošević terao da potpišu Vens-Ovenov

36. Vidi Aleksa Djilas, ”What Should the West Do about Bosnia? Partition It into Three Units?,” *Boston Globe*, April 26, 1993.

plan.[37] Podjednako važno u uveravanju Zapada da napusti plan bilo je pojačavanje muslimansko-hrvatskih borbi, što je podvuklo teškoće koje donosi sa sobom guranje zaraćenih strana ka miru i izbegavanju podele, a bez dubljeg zapadnog mešanja.

Ka podeli Bosne

Juna 1993, posle više od godinu dana surovih borbi, Zapad je najzad shvatio potrebu za podelom Bosne i Hercegovine u tri republike, čak i ako su te tri republike trebale da pripadaju labavoj konfederaciji. U to vreme Bosna je u stvari bila podeljena. Sve tri nacionalne grupe imale su politička i administrativna tela i oružane snage na svojim teritorijama i svaka jedinica uživala je privrženost i lojalnost većine stanovništva. Tri strane nisu, međutim, bile sklone da pregovaraju o obustavi borbi.

Ohrabreni svojim vojnim uspesima i zapadnom pasivnošću, bosanski Srbi i Hrvati bili su manje skloni u leto 1993. da zadovolje muslimanske teritorijalne zahteve nego što bi bili ranije. A muslimani su nalazili da je teritorija koja im je ponuđena neprihvatljiva. Muslimanski vođa Alija Izetbegović više puta je izjavio u Ženevi krajem avgusta 1993. da je za muslimane prihvatanje teritorija koje su im ponuđene srpskim i hrvatskim mirovnim predlogom „gore od rata". Srpski vođa Radovan Karadžić uzvratio je pretnjom da ako se rat nastavi, Bosna i Hercegovina može biti podeljena između Srba i Hrvata, ostavljajući muslimane bez ikakve teritorije. Mate Boban, vođa bosanskih Hrvata, takođe je spomenuo mo-

37. Niz istaknutih političkih ličnosti na Zapadu (uključujući Margaret Tačer, bivšeg britanskog premijera, i Džordža Šulca, bivšeg američkog državnog sekretara) zahtevao je bombardovanje srpskih položaja. Vrhunac ovih zahteva bilo je pismo objavljeno pod naslovom "What the West Must Do in Bosnia" u *Wall Street Journal*, September 3-4, 1993.

gućnost da muslimani ostanu bez domovine. Da se to dogodilo, muslimani bi ostali manjine na srpskim i hrvatskim teritorijama.[38]

Kada su mirovni pregovori za Bosnu i Hercegovinu počeli u septembru 1992. u Ženevi, novinari su nazvali razgovore „mirovni maraton". Novinari kao da su bili vidoviti; pregovori su se vukli kroz 1993. i 1994. Krajem 1993, Srbi su imali vlast nad gotovo dve trećine bosanske teritorije, muslimani nad oko deset posto, a Hrvati nad ostatkom. Pod zapadnim pritiskom, Srbi i Hrvati su se složili da muslimani imaju pravo na trećinu Bosne. Vođe bosanskih muslimana prihvatile su u principu jednu trećinu, ali bilo je oštrih razmirica oko pojedinih teritorija i protivljenja sporazumu uopšte u muslimanskom taboru.

U isto vreme, mnogi Srbi i Hrvati protivili su se sporazumu. Njihove nade za teritorijalno proširenje uglavnom na račun muslimana i dalje su bile žive. Vuk Drašković, najvažniji vođa opozicije u Srbiji, govorio je ono što mnogi Srbi misle kada se decembra 1993. zalagao za podelu Bosne i Hercegovine između Srba i Hrvata.[39] A Demokratska stranka, iako je tvrdila da je pobornik umerenosti i demokratskih principa, često se protivila Miloševiću zato što nije dovoljno energičan u odbrani srpskih interesa u Bosni. Nezadovoljstvo uslovima sporazuma i sumnjičavost da će se sporazum održati sprečavali su da se dođe do dogovora.

Početkom 1994, stav Zapada prema Srbima je otvrdnuo. Posle inicijative predsednika Klintona, NATO je 19. februara uputio ultimatum bosanskim Srbima. Oni su imali da uklone ili da stave pod nadzor Ujedinjenih nacija svoju artiljeriju kojom su okružili Sarajevo; u protivnom, bila bi uništena va-

38. Vidi „Mir u Bosni još neizvestan", *Politika*, 4. septembar 1993; „U iščekivanju dobre vesti iz Ženeve", *Politika*, 31. decembar 1993 – 1, 2, 3. januar 1994; „Hronologija rata", *Politika*, 7. februar 1994.
39. „Drašković: Srbiju treba pomiriti sa svetom", *Politika*, 12. decembar 1993.

zdušnim napadima NATO-a. Muslimanske snage u Sarajevu valjalo je takođe da stave svoju artiljeriju pod nadzor Ujedinjenih nacija. Obe strane su se tome povinovale. Ruske trupe pod zastavom Ujedinjenih nacija igrale su važnu ulogu u ovom delimičnom razoružanju i zauzele su položaje između zaraćenih strana. Rusko učešće pomoglo je da se umire Srbi da će njihovi interesi biti zaštićeni. Takođe je umanjilo otpor Moskve da dozvoli upotrebu sile u vršenju pritiska na zaraćene strane da prihvate teritorijalno poravnanje.

Krajem februara i u martu, američki pritisak naterao je Hrvate i muslimane da prestanu s borbama. Obe strane su onda poslale predstavnike u Vašington i u Beloj kući potpisale sporazum za muslimansko-hrvatsku federaciju u Bosni i potom je spojile s Hrvatskom da obrazuju konfederaciju. Međutim, federacija nikada nije postala politički entitet koji funkcioniše. Oružane snage bosanskih muslimana i Hrvata ostale su odvojene (mada su koordinisale napade u jesen 1994), i nepoverenje između dve grupe bilo je toliko da funkcionisanje demokratskih ustanova nije bilo moguće.[40] Niti je „etničko čišćenje" prestalo: muslimani su nastavili da napuštaju područja pod hrvatskom vlašću dok su Hrvati napuštali područja pod muslimanskom.[41]

U leto 1994. iznesen je novi međunarodni mirovni plan za Bosnu. Dozvoljavao je bosanskim Srbima visok stepen samouprave i konfederaciju sa Srbijom, ali je zahtevao da Bosna još bude sačuvana kao jedna država. Zamisao plana je bila da Srbi dobiju četrdeset i devet posto bosanske teritorije, a Hrvati i muslimani pedeset i jedan posto. Ovaj plan je značio da Srbi treba da vrate muslimanima i Hrvatima više važnih

40. Vidi Robert M. Hayden, "The Constitution of the Federation of Bosnia and Herzegovina: An Imaginary Constitution for an Illusory 'Federation'," *Balkan Forum* 2, September 1994, 77-91.
41. „Muslimansko-hrvatska federacija etnički sve čistija", *Borba*, 1. novembar 1994.

gradova, rečnih dolina i nalazišta ruda. Bosanski Hrvati i muslimani su prihvatili plan, ali su ga Srbi odbili.

Milošević je, međutim, odlučio da podrži plan, a takođe i vodeća srpska opoziciona stranka. Da bi izvršila pritisak na bosanske Srbe, Srbija je zatvorila svoje granice s Bosnom za sve pošiljke robe osim hrane i medicinske pomoći. U naknadu za njenu saradnju, Ujedinjene nacije su Srbiji delimično ukinule embargo: međunarodni vazdušni saobraćaj i kulturni i sportski događaji su dopušteni. Mada je sporno da li se Srbija do kraja povinuje obavezi da zatvori granicu prema Bosni, Miloševićev gambit obećava da će ublažiti izolaciju njegove zemlje u međunarodnoj zajednici.

*

Nacionalističke sile koje čine podlogu raspadu Jugoslavije i ratu u Bosni imaju duboke korene u etničkim, religioznim i kulturnim identitetima regiona. Decenije postojanja Jugoslavije kao jedinstvene države nisu iskorenile napetosti između nacionalnih grupa u zemlji; prinuda državne vlasti samo je uspevala da ih obuzdava. Ali uprkos ovih istorijski zasnovanih napetosti rat nije morao da se dogodi. U njega se strmoglavilo pretežno zbog dva činioca. Prvo, komunistički režim nikada nije izgradio političke ustanove sposobne za život koje bi zasnovale na zakonima i uredile odnose između nacionalnih grupa u zemlji. Kada se režim srušio, ni svest o građanskim pravima i dužnostima ni ustanove potrebne da ih podrže nisu izdržali u teškim uslovima. Okolnosti su se stekle da se nacionalno osećanje ponovo pojavi kao glavno vrelo društvenih i političkih rascepa.

Drugo, neodgovorne elite – Milošević i Tuđman su predvodili – iskoristile su ove prilike da na nepošten način utiču na javno mnjenje radi svoje političke dobiti. Nacionalistička osećanja koja su hrvatske i srpske vođe umele da podbodu kod svojih nacionalnih grupa davala su onda goriva politici

teritorijalnog širenja i „etničkog čišćenja". Mada Izetbegović ni u kom slučaju nije bio nevin, muslimani nisu počeli s politikom teritorijalne agresije kao što su to učinile hrvatske i srpske vođe. Međutim, njegovo često pominjanje muslimanske prevlasti i prvenstva u Bosni išli su na ruku hrvatskim i srpskim nacionalistima i pomagali da se pobude antimuslimanska osećanja.

Nedosledno i kolebljivo zapadno učešće nije bilo dovoljno da spreči nasilje u koje su gurala ova rastuća nacionalistička osećanja. Rat je mogao da bude ograničen, ako ne sprečen, da su zapadne vlade odgovorile drugačije. Ključna greška Zapada bila je što u ranoj fazi rata nije uspeo da uspostavi sklad između stepena svoje odlučnosti i realističnog plana za mir. Da je Zapad hteo da sačuva jedinstvenu Bosnu, trebalo je da blagovremeno koristi silu i zaustavi agresiju svih strana. Ako Zapad nije bio spreman da podupre svoje reči vojnom intervencijom, onda je bilo pogrešno stajati na putu onoga što je bila očevidna alternativa: podela Bosne na tri zasebne države. Zapadna retorika samo je pothranjivala nade kod muslimana da predstoji vojna pomoć i išla na ruku srpskim mitovima o okruženju i zaveri.

Zapadna politika u kasnijim fazama rata bila je više u duhu konačnog ishoda koji je težila da postigne. Pokušavajući da gurne zaraćene strane ka nagodbi kroz mešavinu kazni i nagrada i pokazujući spremnost da pošalje trupe kako bi nametnule sporazum, Zapad je došao do recepta za mir. Ali posle godina neispunjenih obećanja, sve strane se plaše da se mirovni sporazum neće održati, a bosanske Srbe posebno je teško uveriti da će njihovim interesima više odgovarati mir nego rat.

"Fear Thy Neighbor: The Breakup of Yugoslavia," in Charles A. Kupchan, ed., *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, A Council on Foreign Relations Book, Cornell University Press, Ithaca and London 1995.

"Identities, Ideologies and the Yugoslav War," *Balkan Forum*, vol. 2, no. 3, September 1994. To je prva verzija uvodnog dela „Fear Thy Neighbor".

Druženje sa zvukovima

Imao sam šest-sedam godina kada me majka upisala u muzičku školu. Posle nekoliko časova rekao sam joj: „Kaži nastavnicima da imam leukemiju. Pošto je to smrtonosna bolest, neće se začuditi kada više ne budem dolazio u školu.” Nesumnjivo impresionirana mojim medicinskim znanjem (stečenim od rođake, studentkinje medicine, koja je stanovala kod nas), majka me odmah ispisala.

Ovakav rani izbor smrti umesto muzike nije obećavao ni budućeg muzičara, a ni budućeg slušaoca. I doista, nisam učio nijedan muzički instrument, niti često slušao muziku. Na koncerte sam odlazio tek povremeno, najčešće s prijateljem ili devojkom, i to više radi njih nego radi muzike. Ploče, kasete i kompakt diskove sam ponekad kupovao za druge, ali gotovo nikad za sebe.

Ipak, moja skromna karijera slušaoca nije bila bez zanimljivosti i ushićenja. Slušao sam Andre Navaru, Jicaka Perlmana, Pinkasa Cukermana. I orkestar kojim diriguje Leonard Bernštajn. Bio sam i u Metropoliten operi (najskorije u jesen 1994) i u Kovent Gardenu (najskorije u februaru ove godine). Prisustvovao sam i mnogim drugim muzičkim događanjima. Ali neki manje značajni susreti sa zvukovima, više su se urezali u moje pamćenje.

I

Kada sam 1987. otišao u Ameriku, počeo sam povremeno da svraćam u Njujork do moje rođake, nastavnice klavira, koju godinama nisam video. Pričali bi o prošlosti i zajedničkim prijateljima, i povremeno stavljali ploče iz njene velike kolekcije. Dok smo jednom slušali „Tokijske koncerte", učinilo mi se da razumem (tačnije: da vidim) zašto je Svjatoslav Rihter veći od drugih pijanista.

II

U Kembridžu, Masačusets, na večeri u skromnom stanu jugoslovenskih prijatelja, jedan gost je imao violinu. Bila je pozajmljena njegovoj supruzi radi koncerta i on ju je vraćao vlasniku, harvardskom profesoru hemije, mislim i nobelovcu, koji je takođe vrstan muzičar. Veče smo proveli raspravljajući, po običaju, o nacionalnim sukobima u tada već bivšoj Jugoslaviji. Antonio Stradivari, koji je napravio violinu negde krajem sedamnaestog ili početkom osamnaestog veka, verovatno bi manje bio začuđen sukobima na drugoj strani Jadrana, nego time što je njegov instrument bio u društvu, makar samo privremenom, „divljih" Ilira. Zamolio sam da violinu izvade iz kutije, kako bih mogao da se hvalim da sam držao Stradivarijusa u rukama.

III

Pamtim da je jedna veoma talentovana i lepa američka harfistkinja imala prste hrapave od žica. I da su, dok njene ruke klize preko harfe, njene cipele gotovo sa žestinom pritiskale pedale.

IV

Kad god prolazim pored radnika koji razbijaju asfalt pneumatskim čekićem, opijen sam njegovom moćnom tutnjavom: prijatno je biti izložen mitraljeskoj vatri koja nas ne ranjava.

V

Dok sam radio na Harvardu, sprijateljio sam se s kompozitorom Džefom Nikolsom. Ovaj inteligentni čovek tridesetih godina komponuje serijalnu muziku, u tradiciji kasnog Šenberga, Eliota Kartera i Miltona Bebita. Džefove kompozicije su mi prvo izgledale kao neka kompleksna intelektualna konstrukcija i ogroman umni napor da se izađe iz stranputica u koje je zapala muzika u drugoj polovini ovog veka. Ali, padalo mi je na pamet i da je sama serijalna muzika, uključujući i njegovu, na stranputici. Jer bilo ju je teško voleti ičim drugim do intelektom. A onda sam se jednog dana vratio umoran kući i, ko zna zašto, pustio kasetu sa Džefovom muzikom. Na jedan najplemenitiji način mi je ispraznila mozak i ispunila me nekim kristalno jasnim mirom. Otad mogu da kažem da je volim.

VI

Često razmišljam o Borhesovoj tvrdnji da je muzika tajanstveni oblik vremena.

VII

Svet je pun lepih zvukova: građanski solidno krckanje pošljunčane staze pod cipelama s đonom; lucidno škripanje naliv-pera u dodiru s hartijom; kuckanje po tastaturi kompjutera; krckanje kosti u čeljusti psa ili mačke; dramatično tutnjanje voza koji prolazi blizu ili melanholično klaparanje voza koji prolazi daleko.

VIII

Volim zvuk francuskog jezika kada ga govore Španci i Amerikanci. Otužno mi je ženskast i sladunjav, kada ga govore Parižani. Ne volim ni da ih gledam dok govore, jer čitavo lice kao da im se pretvara u ispupčena usta.

IX

Nedavno mi je jedan engleski prijatelj uz tajlandsku hranu pričao o muzici Karla Nilsena. Govorio je s takvim zanosom i uz toliko upečatljivih detalja, da mi se činilo da prisustvujem koncertu.

X

Mnogi sredovečni ljudi su sentimentalni prema Badiju Holiju. Možda i ja s godinama postajem takav.

XI

Dok sam učio nemački, uživao sam u Rilkeovoj poeziji. Razumevao sam otprilike jednu trećinu, a druge dve sam pokušavao da odgonetnem po zvuku. To je, naravno, nemoguće. Ali je zvuk reči, čiji mi se smisao činilo da naslućujem, bio predivan.

XII

Prijatno me rastužuju britanske božićne pesme (carols). Na granici su sentimentalnog kiča, ali ipak tu granicu ne prelaze. Ili sam ja za dugih godina boravka u Londonu postao toliko nostalgičan da sam sâm prešao tu granicu.

XIII

Dok smo 1978/79 služili vojsku, sprijateljio sam se s violinistom Arminom Sešekom, članom Beogradske filharmonije. Nekoliko puta sam ga zamolio da odsvira neku od „ozbiljnijih stvari". Ali, on je objašnjavao da u kasarni nema uslova za pravo sviranje. Posle vojske nije hteo da svira dok još ne dođe u staru formu. Onda sam ja otputovao u inostranstvo. Dopisivali smo se i javljali telefonom, a povremeno sam mu i slao žice za violinu. Više od decenije se nismo videli. Kada sam se najzad vratio u Beograd, on se bavio, s velikim uspehom, pedagoškim radom, ali je prestao redovno da vežba. Kajem se što onda davno, dok smo bili graničari u Sloveniji, nisam više insistirao da svira.

XIV

Divim se kako ljudski glas i jedna struna na guslama mogu da pozivaju na junačke podvige, plaču zbog smrti i stradanja, i sve to opevaju s neke kosmičke visine.

XV

Kada bih često slušao operu, čini mi se da bih kod nekih arija mogao da zaplačem.

Malo skraćen gornji tekst objavljen je pod naslovom „Prsti od strune", *Vreme zabave*, april 1995.

Srpska inteligencija i Zapad

Nikada u svojoj istoriji Srbi nisu po načinu života bili toliko bliski Zapadu kao sada, i nikada njihovi intelektualci nisu bili u većem sukobu sa Zapadom. Srpskom narodu je i u druženju i u ljubavi sve više uzor Zapad. On teži da dođe do zapadne tehnologije, oblači se po zapadnoj modi i gleda američke filmove. Čak i u zabačenim selima „okej" i „super" spadaju među najkorišćenije izraze. Istovremeno, znatan deo srpske intelektualne elite zagovara političku konfrontaciju sa zapadnim zemljama i odbacuje zapadnu demokratiju i zapadne političke institucije.

Ovo je potpuni preokret u odnosu na devetnaesti vek. Tada su se srpske seljačke mase odupirale evropeizaciji, a elita se za nju borila. Srba je premalo i preblizu su Evrope da bi njihova inteligencija ikada mogla da ih izoluje bilo od dobrih bilo od loših strana evropskog života. Takva samoizolacija postoji u Burmi i Severnoj Koreji, ali ove zemlje su na Dalekom Istoku i pod totalitarnim režimima. Srbi će zato, može se s priličnom sigurnošću reći, i kroz deset ili pedeset godina i dalje u načinu života ići za Zapadom.

Ali, da li će tada imati i zapadnu demokratiju? To je znatno manje izvesno. Demokratske institucije ne razvijaju se same od sebe. Za njihov uspeh potrebna je svesna i uporna delatnost onih koji imaju obrazovanje, to jest upravo intelektualne elite.

Osamdesetih godina, kod Srba kao i drugde u Istočnoj Evropi, opozicija je nastupala u ime zapadnih vrednosti: umesto sudova kojima samovoljno vlada komunistička partija, zahtevalo se nezavisno sudstvo koje upravlja samo sobom; umesto haosa partijske privrede, relativna harmonija tržišta; umesto dogmatske ideologije, slobodno antiideološko mišljenje; umesto jedne partije s neograničenom moći, više partija koje jedna drugoj ograničavaju moć.

Hteli smo sebe u Evropi i Evropu kod sebe, kako je jedna od parola govorila. Ali pritom smo kao i drugi narodi Jugoslavije prvo bili nacionalisti, a tek onda zapadne demokrate. Zato smo u većini podržali Slobodana Miloševića i njegovu Socijalističku partiju, kao i njihove razne povremene saveznike. Oni su nam obećavali da će istovremeno zadovoljiti i naše nacionalističke i naše evropske apetite.

Bio je to čudan izbor, posebno za srpsku inteligenciju, koja je do tada uveravala i sebe i druge da joj samo komunistički poredak smeta da stane rame uz rame s evropskom i američkom intelektualnom elitom. Sada je podržala tek polovično reformisanu komunističku birokratiju, i to radi nacionalističkih ciljeva koji su evropskoj i američkoj intelektualnoj eliti bili neprihvatljivi.

Ubrzo se pokazalo ono što je trebalo da bude jasno od početka: da je Miloševiću i socijalistima pre svega stalo do vlasti. Intelektualna elita se okrenula protiv Miloševića. Ali bilo je kasno. On je već učvrstio vlast.

Intelektualci su kritikovali Miloševića zbog otpora koji je pružao parlamentarizmu, mnogopartijskom sistemu i slobodi štampe. I bili su u pravu. Ali su često i dodavali da je on komunistički diktator. No tu tvrdnju je pobijala sama činjenica da ju je bilo moguće nekažnjeno izneti.

Kako je rat trajao i pritisci Zapada na Srbiju rasli, tako je Milošević sve više prihvatao zapadne mirovne predloge. U očima Zapada, navodni ratni zločinac se transformisao u umerenog političara koji traži kompromisni mir. Bila je to

idealna prilika za srpsku inteligenciju da počini još veću grešku nego što je bila ona kada je podržala Miloševića. I inteligencija je nije propustila. Počela je da napada Miloševića kao nedovoljno energičnog borca za nacionalne interese i, čak, kao nepatriotu i izdajnika. Ali Zapad je bio preplašen i premoren od srpskog, hrvatskog i ostalih „patriotizama" bivše Jugoslavije. Sada mu je bilo dosta i srpske inteligencije.

Intelektualci su danas ogorčeni. Srbija nije postala ni Velika ni demokratska, a Milošević je i dalje na vlasti. Zapad, koji im je do nedavno bio uzor, ne pruža im podršku. Ali da li bi moglo da bude drugačije? Kada sarađuju s Miloševićem, zapadne vlade nisu cinične. One jednostavno nisu spremne na velike žrtve, jer na njih nije spreman narod koji ih je izabrao. A bez velikih žrtava ne može se na tlu bivše Jugoslavije istovremeno uspostaviti mir, razviti demokratija i kazniti ratne zločince. Zato su zapadne vlade morale da odluče šta im je najvažnije. To je, naravno, bio mir, u čijem postizanju Milošević može mnogo da im pomogne.

Napadajući Miloševića zbog ustupaka koje čini radi mira, srpska inteligencija se još više sukobljava sa Zapadom nego kada je podržavala njegovu ratnu politiku. Zato ako jednog dana Milošević odluči da postane pravi diktator, upravo onakav kakvim ga mnogi intelektualci već sada smatraju, i počne s progonima inteligencije, ona neće moći da računa na veliku podršku Zapada.

Kod velikog dela inteligencije pojavljuju se začeci antizapadne ideologije. Zapad se vidi kao istovremeno katolički i materijalistički, kosmopolitski i šovinistički, dekadentan i osvajački, bez interesovanja za nas i bolesno opsednut nama.

Jedino rešenje za državu koja je u sukobu sa Zapadom i čija intelektualna elita više voli domaći despotizam nego „stranu", „uvoznu", demokratiju, jeste regionalizam, tj. povezivanje sa geografski, civilizacijski i politički bliskim zemljama. Regionalizam je inače u usponu u svetu, i to kako među nedemokratskim tako i među demokratskim zemljama.

Kako navodi harvardski profesor Semjuel Hantington u svom poznatom eseju „Sudar civilizacija?", objavljenom 1993, unutarregionalna trgovina porasla je između 1980. i 1989. u odnosu na svetsku trgovinu u celini, od pedeset jedan do pedeset devet posto u Evropi, od trideset tri do trideset sedam posto u Istočnoj Aziji i od trideset dva do trideset šest posto u Severnoj Americi.[1] I najjače su veze upravo između civilizacijski bliskih zemalja.

Zajednička kineska kultura i pismo povezuju Kinu s Tajvanom, Hong Kongom, Singapurom i ekonomski uspešnim kineskim zajednicama u mnogim zemljama Istočne Azije.

Turska neće skoro, a možda neće nikad, postati član Evropske zajednice. Zato se okreće ka onih otprilike pola tuceta zemalja srodnog jezika, etničkog porekla i kulture koje se prostiru između nje i Kine.

Hrvati možda mogu da se, umesto s pravom Zapadnom Evropom, zadovolje povezivanjem s katoličkim i germanskim delom Srednje Evrope. Bar dotle dok ovaj ima demokratske institucije i ne pokazuje ekspanzionističke težnje.

Ali Srbija nema svoj region. Pravoslavne i slovenske zemlje, koje bi jedino došle u obzir, često su geografski daleko, a i pored verske i etničke srodnosti, mnogo su međusobno različite. One nemaju ni modernu privredu i najčešće su nam manje prijatelji nego što bi mi to želeli kada nas obuzme antievropski gnev. Što je najvažnije, te zemlje više teže da se povežu sa Zapadom, nego međusobno.

Zato na našu sreću nemamo kuda nego na Zapad i sa Zapadom. Ako se s njim ne povežemo i ne prihvatimo ga, bićemo od njega zavisni. Kaskaćemo za njim moleći milostinju, kao i mnoge druge siromašne, trećerazredne zemlje.

---

1. Semjuel Hantington je prvo objavio esej "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs*, Summer 1993, a zatim ga proširio u knjigu *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York 1996. Vidi u ovoj knjizi „Demokratija, sudbina i sudar civilizacija", 124-136, esej u kome se kritikuju Hantingtonove ideje. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Ali ako mi ne možemo bez Zapada, ni on ne može nas da mimoiđe. Ne samo da smo mu geografski bliski, već smo uz sve naše mane ipak više deo njega nego bilo čega drugog.

„Začeci antizapadne ideologije", *Nedeljna Naša borba*, 1–2. jul 1995.

Titova poslednja tajna: Kako je držao Jugoslovene ujedinjene?

Kada je maršal Josip Broz Tito, doživotni predsednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, umro 4. maja 1980, predstavnici sto dvadeset i dve zemlje, uključujući i impresivan niz svetskih lidera, prisustvovali su njegovoj sahrani. Inostrani mediji posvetili su mu mnogo vremena i prostora, pojavile su se nove knjige o njemu, a stare su ponovo štampane. On je, gotovo bez izuzetka, hvaljen kao poslednji veliki vođa iz Drugog svetskog rata i kao prvi komunista koji se s uspehom suprotstavio Staljinu, zasnovavši time „nacionalni komunizam". Iznad svega, Tito je uzdizan kao tvorac moderne Jugoslavije – njegova mudrost i državništvo bili su ti koji su ujedinili međusobno neprijateljske nacionalne grupe u čvrstu i postojanu federaciju.

Ali da li je bila čvrsta i postojana? Čak i tada, mnogi su ukazivali na to da postoje snažne težnje ka otcepljenju kod Hrvata i kod albanske manjine, kao i na slabost centralne vlasti u Beogradu gde su država i partija bile predvođene kolektivnim predsedništvima, čiji su članovi bili puki delegati šest republika (Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Srbije) i dve autonomne pokrajine (Koso-

va i Vojvodine, obe u Srbiji). Doista, nije bila tajna da je autoritet savezne vlasti bio toliko nagrižen da su političari iz republika i pokrajina izbegavali duže boravke na funkcijama u Beogradu, jer nisu hteli da se odvoje od prave političke moći.

Mada su tokom osamdesetih godina zapadni državnici i diplomate stalno isticali svoju veru u budućnost i jedinstvo Jugoslavije, oni ipak nisu bili naivni. Jednostavno, smatrali su da je mudro da kriju svoje strahove, jer bi otvorena rasprava o tome kako se Jugoslavija polako raspada mogla taj proces da ubrza. Tako je jugoslovenski građanski rat bio mnogo manje iznenađenje nego što se često navodi.

Na Zapadu se znatno precenjuju Titova velika dostignuća u očuvanju jedinstva zemlje. Glavni garanti jugoslovenskog jedinstva bili su komunistička policija i vojska. Nikakva sila u zemlji nije mogla da im se suprotstavi, a Tito je uvek imao potpunu kontrolu nad obema. Zato mu nije trebala velika politička veština da neutrališe svaku opoziciju, uključujući i nacionalističku i separatističku. Najzad, Sovjetskom Savezu i Čehoslovačkoj, drugim dvema mnogonacionalnim zemljama u Istočnoj Evropi, takođe nije pretila opasnost od raspada dok god su komunisti sa svojom represivnom policijom i vojskom vladali u njima.

I

Tito i Komunistička partija, na čijem je čelu bio, došli su na vlast u Jugoslaviji na kraju Drugog svetskog rata, u kome su se borili ne samo protiv nemačkih, italijanskih i drugih okupatora Jugoslavije, već i svojih jugoslovenskih sugrađana u suparničkim, često kvislinškim, vojnim formacijama. Kao vrhovni komandant partizanskih jedinica, Tito nije imao mnoge kvalitete koje su mu pripisivali kako režimski istoričari u zemlji, tako i mnogi stranci. Izdavao je protivrečna naređenja i povremeno ga je hvatala panika. Jednom je čak ponudio ostavku. Delimično iz preterane brige za ličnu sigurnost, Tito se okruživao s previše jedinica, čime je bila uma-

njena pokretljivost, pa su maja 1943. Nemci uspeli da opkole partizansku vojsku. Mada nisu uspeli da je unište – njen proboj je postao deo partizanske legende – gubici su bili veliki.

Ali, Tito bi se uvek brzo pribrao. Umeo je da donosi smele odluke. Takvo je bilo i naređenje koje je izdao gotovo na početku rata – da se stvore visoko pokretne brigade koje bi se borile daleko od mesta gde su osnovane. Bio je to prekid s balkanskom tradicijom regionalnog gerilskog ratovanja. Politički značaj te odluke bio je još veći. Naime, partizanska tvrdnja da se oni bore za čitavu Jugoslaviju, a ne samo za jedno njeno područje ili nacionalnu grupu, dobila je novu uverljivost.

Partizani su bili mnogonacionalnog sastava (mada su Srbi prevladavali u prvoj polovini rata), a takva je bila i Komunistička partija koja ih je predvodila. Oni su se u svojoj propagandi zalagali za nacionalnu ravnopravnost u okviru federativne Jugoslavije. To im je pomoglo da pobede u građanskom ratu, budući da su njihovi protivnici najčešće bili nacionalisti koji su imali pristalice samo u okviru svoje vlastite nacionalne grupe, a i zato što su svojim ekstremizmom otuđili velike delove stanovništva.

Komunističkoj partiji bio je potreban čitav međuratni period da bi izgradila svoju politiku prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Tito je samo krajem tridesetih godina igrao značajnu ulogu u pripremanju partijskih dokumenata u vezi s tim pitanjem, ali ni tada njegov doprinos nije bio originalan.

II

Josip Broz Tito (ovo poslednje je nadimak koji je on prihvatio tridesetih godina radi ilegalnog partijskog rada) rođen je 1892. u Hrvatskom Zagorju. Hrvatska je tada bila pod mađarskom „krunom”, Dalmacija neposredno pod Bečom, a obe su bile u granicama Habsburške monarhije, odnosno

Austro-Ugarske.[1] Titov otac bio je Hrvat, majka Slovenka, i spadali su u dobrostojeće u svom selu. S petnaest godina je napustio kuću i, često menjajući poslove, lutao od jednog industrijskog grada Srednje Evrope do drugog. Naučio je nešto malo nemačkog i češkog i počeo da pokazuje sklonost ka finoj odeći i raskošnom načinu života.

Tek kao posleratni vladar Jugoslavije, Tito će moći da zadovolji sebe palatama, dvorcima, jahtama, arhipelazima za odmor, dragocenim umetničkim delima, uniformama kao one južnoameričkih diktatora i raskošnim večerama u kasnim satima sa zabavljačima i filmskim zvezdama (uključujući i međunarodne, kao što su bili Ričard Barton, Elizabet Tejlor i Sofija Loren). Ne mali broj poznavalaca jugoslovenskih prilika na Zapadu opravdavao je i opravdava Titovo rasipništvo, jer je navodno on puštao i druge da udobno žive. Takođe su tvrdili da njegova slabost prema razmetljivim odelima, uniformama i medaljama nije vrsta sujete koju treba uzimati suviše ozbiljno i zbog nje mu zamerati, jer se i mnogi drugi Jugosloveni trude da imaju *bella figura*.

Pogrešno je, međutim, prikazivati Tita kao vedrog i dobroćudnog hedonistu. Njegov ekstravagantni i, najčešće, vulgarni i skorojevićki ukus bio je ozbiljan porok, jer je bio središnji deo njegove neprestane težnje da se uzdigne iznad svih drugih. Luksuz je bio izraz njegove antidemokratske prirode i integralni sastojak njegove diktatorske vladavine. Najzad, nema dokaza da je moćnik koji je hedonista manje okrutan od askete. Dovoljno je setiti se Nerona, Geringa, Mao Cedunga i mnogih drugih.

Titova težnja ka raskoši prožela je revolucionarni pokret još pre kraja rata. Predvodio je komuniste u jagmi za vile i privilegije. Brozovi kritičari s marksističkih i socijalističkih

1. Čitalac koji želi da detaljnije proučava Titov život mogao bi da počne sa sledećim delima: Stephen Clissold, *Whirlwind: An Account of Marshal Tito's Rise to Power*, Cresset Press, London 1949; Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Svedočanstva, Beograd 1990, prvo izdanje 1980; Stevan K. Pavlowitch, *Tito: Yugoslavia's Great Dictator – A Reassessment*, C. Hurst, London 1992.

pozicija prebacivaće mu da je time pretvarao komuniste u jedan viši društveni sloj i povećavao nejednakost. Nesumnjivo su bili u pravu. Ali to je samo deo istine. Broz, naime, nije partiju samo stavljao iznad društva, već i izvan njega, a takođe je udaljavao komuniste jedne od drugih. Time je on razarao revolucionarno i ratno bratstvo.

U ilegalnim revolucionarnim organizacijama osećanje bratstva je razvijeno, mada ga često ugrožavaju frakcijske borbe i čistke. Ono postoji i u vojskama. Čak se i u jednoj Britaniji, zemlji s velikim klasnim razlikama, u Prvom i Drugom svetskom ratu stvorilo između oficira i vojnika. Upravo zbog ratnog bratstva, posle velikih ratova često na izborima pobeđuju leve partije.

Bratstvo pretpostavlja izvestan stepen jednakosti, ali je istovremeno nešto drugo i nešto više od nje. Ono znači poverenje i bliskost, zajedničke emocije i nade, deljenje odgovornosti i sudbine. Bratstvo može da bude politički veoma kreativno, jer spontano teži demokratskim oblicima političkog odlučivanja i upravljanja. Zato je Broz svojom raskoši razorio mnogo više nego što to i njegovi najoštriji kritičari tvrde.

III

Kao mladi bravarski šegrt, Tito je imao izvesnih simpatija za socijal-demokratski pokret, ali nije bio politički aktivan niti se povezao s mladim revolucionarnim Hrvatima i Srbima iz Austro-Ugarske koji su želeli njen raspad i ujedinjenje njenih južnoslovenskih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom da bi se stvorila država Južnih Slovena, odnosno Jugoslavija. Za vreme obaveznog vojnog roka 1913, Tito je otišao u podoficirsku školu. Kada je Austro-Ugarska godinu dana kasnije napala Srbiju, Tito je poslan kao kaplar na srpski front. Današnji srpski nacionalisti tumače to kao znak njegovog ranog antisrpskog stava, lako zaboravljajući da su se mnogi drugi Hrvati i Srbi iz Habsburške monarhije lojalno borili za nju na svim njenim frontovima u Prvom svetskom ratu.

Prebačen na ruski front, Tito je bio ranjen i zarobljen. Pošto je ozdravio, nije se priključio onim južnoslovenskim ratnim zarobljenicima koji su se dobrovoljno javljali za srpsku vojsku. Umesto toga, pobegao je 1917. u Petrograd (kako je početkom rata rusifikovano ime Sankt-Peterburga), ali nije učestvovao u Oktobarskoj revoluciji. Pomišljao je da emigrira u Ameriku; ćudi sudbine dovele su ga u Omsk u Sibiru, u kome su boljševici bili na vlasti. Član partije postao je 1919.

Kada se Tito vratio kući 1920, Austro-Ugarske više nije bilo, a Hrvatska je postala deo novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (ime „Jugoslavija" biće službeno prihvaćeno 1929). Državna ideologija jugoslovenskog jedinstva bila je uskoro dovedena u pitanje nacionalnim sukobima, posebno između Srba, koji su bili pristalice centralizma i preovladavali u državnim institucijama i vojsci, i Hrvata, koji su bili pristalice federalizma ili stvaranja nezavisne hrvatske države. Komunistička partija Jugoslavije, stvorena 1919, u početku je privukla priličan broj pristalica, ali je bila revolucionarna više po onome što je govorila, nego po onome što je radila. Ipak je bila zabranjena 1921.

Partija nije bila pripremila svoje kadrove za ilegalnu borbu i većina njenih delatnosti su prekinute. Ni Tito nije u to vreme bio vatreni borac. Ali će to ipak na kraju postati i biće 1927. postavljen za sekretara važne zagrebačke partijske organizacije. Kao komunistički funkcioner, Tito je pokazivao inicijativu i snalažljivost, suprotstavljao se frakcijskoj borbi i držao se čvrsto za vreme policijskog saslušanja, suđenja i više od pet godina zatvora zbog partijskog rada.

IV

Dvadesetih i tridesetih godina, glavni sukob unutar Komunističke partije Jugoslavije bio je između umerenih (koji su najčešće bili na vlasti) i radikalnih (koji su najčešće bili u opoziciji). Ovi prvi su obično bilo intelektualci srednjih godina i iz srednje klase koji su više voleli legalne akcije i bili za-

uzeti beskrajnim, intelektualno stimulativnim ali politički neproduktivnim, polemikama. Oni su u ime „čiste klasne borbe" držali partiju izvan nacionalističkih sukoba. Ovi drugi su obično bili mladi intelektualci i radnici, najčešće seljačkog porekla, koji su bili pristalice ilegalnog rada (mada najčešće ne i terorizma), i odlučne borbe za pridobijanje mladih. Sledeći Lenjina, koji je za vreme Ruske revolucije tražio podršku neruskih naroda nezadovoljnih carizmom i rusifikacijom, oni su želeli da partija bude na strani nesrpskih naroda protiv „srpske hegemonije". Međutim, ni umereni ni radikalni nisu bili nacionalisti. Bilo da su bili Srbi, Hrvati ili pripadnici drugih nacionalnih grupa, oni najčešće nisu odbacivali Jugoslaviju i bez teškoća su u partijskom radu sarađivali s onima koji nisu bili njihove nacionalnosti.

Progoni komunista od strane režima pogodovali su radikalima – Komunistička partija nije imala drugog izbora do da se koncentriše na ilegalni rad. „Diktatura kralja Aleksandra" imala je iste posledice. Godine 1929. Aleksandar je suspendovao parlament, ustanovio svoj lični režim, i povećao srpski centralizam. Nacionalno nezadovoljstvo, posebno kod Hrvata, opasno se povećalo, i postalo je jasno da Komunistička partija ne može da ostane po strani.

Kominterna – organizacija stvorena 1919. preko koje su ruski komunisti kontrolisali komunističke pokrete širom sveta – bila je od samog početka neprijateljski raspoložena prema Jugoslaviji, jer je ova zemlja bila saveznik antiboljševičkih „imperijalista" Britanije i Francuske. Nesvesna da među Južnim Slovenima postoje mnoge etničke, jezičke i kulturne sličnosti, kao i da su još u devetnaestom veku kod njih postojale jake težnje ka zajedničkoj državi, Kominterna je videla u Jugoslaviji neku vrstu srpske mini-imperije zasnovane na vojnom osvajanju. Zato je zahtevala trenutno rasturanje ove „tamnice naroda" i pokazivala je mnogo više naklonosti za jugoslovenske radikale, nego za umerene.

Zahtev da se Jugoslavija rasturi na manje države išao je mnogo dalje nego što je čak većina radikala želela, ali, pokor-

ni pred Kominternom, jugoslovenski komunisti uključili su ga u svoj program. Sredinom tridesetih godina, međutim, Kominterna je počela da posmatra Jugoslaviju na drugi način, kao prepreku fašizmu i nacizmu, pošto su i Musolini i Hitler hteli da je unište. Istovremeno, jugoslovenski komunisti osećali su se sve više nelagodno dok su se zalagali za separatizam, pošto su separatističke partije najčešće bile desničarske, klerikalne, profašističke i agresivno antikomunističke.

U to vreme, nova generacija komunista, mladih ali s mnogo iskustva u ilegalnom radu i u izdržavanju policijskih saslušanja i utamničenja, došla je na vodeće položaje u partiji koji su bili upražnjeni Aleksandrovim progonima i Staljinovim čistkama. Oni su od sveg srca prihvatili Kominterninu novu politiku koja je pokušavala da ujedini sve „progresivne snage" u jedan antifašistički Narodni front, i u tom duhu su sačinili novu politiku prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. „Srpska hegemonija" i dalje je bila neprijatelj, a nacionalna ravnopravnost glavni cilj, ali separatistički pokreti su osuđivani zbog svojih desničarskih i profašističkih sklonosti, a zalagalo se za očuvanje reorganizovane Jugoslavije. U okviru predano „internacionalističke" Komunističke partije Jugoslavije, koja je bila lojalna Sovjetskom Savezu i obožavala Staljina, jugoslovenski patriotizam počeo je da jača.

Kominterna je postavila Tita za generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije po svoj prilici 1937. On je bio iskusan političar koji je preživeo čistke (a prema nekima i učestvovao u njima), i mnogo stariji od većine svojih saboraca, koji su ga zvali „Stari". Mada nesumnjivo nije bio hrvatski nacionalista, kao što ga mnogi Srbi danas prikazuju, on nije delio snažno jugoslovensko osećanje mladih komunista. Za Tita, Jugoslavija je prvenstveno bila političko pitanje, taktika kako da se revolucijom zauzme vlast. Za vreme Drugog svetskog rata, a posebno za vreme sukoba sa Staljinom koji je izbio 1948, Titov patriotizam i briga za jedinstvo Jugoslavije će se povećati, ali će uvek ostati potčinjeni političkoj korisnosti i ličnoj vlasti.

V

Od 1944–45, kada su komunisti došli na vlast u Jugoslaviji, pa do svoje smrti, Tito je, najčešće u isto vreme, bio generalni sekretar ili predsednik partije, maršal Jugoslavije, predsednik vlade, vrhovni komandant i predsednik ili doživotni predsednik republike. Tito je po malo čemu bio izuzetan. Bio je onižeg rasta, a čvrsta građa mu se brzo posle rata izgubila u naslagama sala. Crte lica bile su mu pravilne i ne bez lepote, ali mu je pogled bio hladan i uljevit, a izraz često okrutan. Ponekad je izgledao klovnovski šašavo, ali uvek samozadovoljno, kao čovek koji ima sreće i uspeva da nadmudri druge.

Malo je čitao i slobodne večeri je najradije provodio gledajući filmove. Znanja su mu bila skromna, hrvatskosrpskim je slabo vladao i bio je osrednji govornik. Ništa što je rekao ili napisao nije bilo lucidno niti je imalo dubine. Bio je bez ikakvih originalnih političkih ideja ili prave vizije razvoja društva. Slabo je predviđao događaje i često kasnio s odlukama. Kvaliteti su mu bili energičnost u kritičnim situacijama, razvijeno osećanje opasnosti i smisao za političko taktiziranje.

Mnogi na Zapadu smatraju Tita za umerenog, blagog diktatora. U poređenju s nekim diktatorima u ovom veku, to je nesumnjivo tačno. Ima i onih koji ga vide gotovo kao diktatora protiv svoje volje, koji se suprotstavljao demokratiji i pokušajima liberalizacije prvenstveno zato što bi oni oslobodili nacionalističke strasti i ugrozili jedinstvo zemlje. Ali da je, na primer, sukob između Hrvata i Srba kojim čudom nestao, nema dokaza da bi Tito dozvolio, a kamoli podržao, demokratizaciju. Tito je bio dogmatski autokrata koji nikad nije ni pomislio da odbaci bilo osnovna načela marksističko-lenjinističke ideologije, bilo jednopartijski oblik vladavine zasnovan na njoj.

Mnogi, takođe, misle da je Jugoslaviji bilo potrebno još mnogo godina njegove čvrste očinske vladavine da bi se konačno zalečile rane iz nacionalnih sukoba u Drugom svet-

skom ratu. Ali Tito je vladao preko tri i po decenije i zato se ne može reći da nije imao dovoljno vremena da ojača jugoslovensko jedinstvo. Zemlja se na kraju raspala i došlo je do krvavog građanskog rata. Stoga je legitimno dovesti u pitanje tvrdnju da ju je on vodio u dobrom smeru.

Daleko od toga da je bio veliki ujedinitelj, Tito je svojom politikom podrivao jedinstvo. Na pojednostavljen, marksističko-lenjinistički način, Tito je posmatrao nacionalizam kao „buržoasku ideologiju", a nacionalne sukobe kao uzrokovane „kapitalizmom". Tako je posle rata, kada je „buržoazija" bila poražena, učinio malo da se suprotstavi nacionalizmu i skuje jedinstvo. Mada je stvoren zajednički jugoslovenski školski program, kulturne razmene između šest jugoslovenskih republika nisu bile žive i vremenom su postale retke. Nije stvoren univerzitet za sve nacionalne grupe, niti je bilo politike koja bi ohrabrivala studente da studiraju van svoje republike. Bilo je retko da hrvatski profesor predaje u Beogradu ili da srpski predaje u Zagrebu. Propagiranje jugoslovenske ideje u medijima bilo je pre izuzetak nego pravilo. Takva kulturna i intelektualna autarkija republika pomogla je da se očuvaju tradicionalni nacionalizmi.

Tito je spadao među konzervativne jugoslovenske komuniste kada se radilo o toleranciji prema slobodnom izražavanju ideja i umetničkom stvaralaštvu. Ipak je bio zainteresovan da privuče poznate intelektualce i stvaraoce koji bi pomagali komunistički režim i veličali njega lično. Ako bi mu oni udovoljili – a najčešće jesu – njihovi predratni stavovi i aktivnosti, koji su često bili nacionalistički, bili su izbrisani iz službenog pamćenja, i od tada nikome nije bilo dozvoljeno da ih javno kritikuje. Oni su postali cenjeni članovi establišmenta i prihvatili su tanku glazuru marksizma-lenjinizma, a ispod nje nastavili da propagiraju nacionalizam. To je posebno važilo za istoričare, lingviste, pisce i umetnike, čija su dela bila prepuna nacionalne nadmenosti i samosažaljenja, kao i negativnih stereotipa o drugim narodima. Nova generacija intelektualaca sledila je svoje učitelje.

Kako je vreme promicalo, zvanična ideja jugoslovenskog jedinstva bivala je sve više i više pražnjena od etničkih, jezičkih i istorijskih tradicija koje su zajedničke jugoslovenskim nacionalnim grupama. Krajem šezdesetih godina, bila je gotovo sasvim prazna. Titoistička ideologija je data kao zamena, i deca, studenti i vojnici morali su da uče o radničkom samoupravljanju i jugoslovenskoj spoljnoj politici kao o vrednostima koje ujedinjuju zemlju. Jačanje kulta Titove ličnosti bilo je neminovna posledica.

VI

Reforme sredinom šezdesetih zadale su centralnom planiranju odlučujući udarac i stimulisale su ekonomski razvoj. Ali pošto su počele da ugrožavaju partijsku kontrolu nad privredom, dramatično su usporene, uglavnom na Titovu inicijativu. Tako su se umesto moderne, integrisane jugoslovenske tržišne privrede, sa kretanjem kapitala, dobara i radnika iz jedne republike u drugu, istakli regionalni interesi. Republike i autonomne provincije počele su da razvijaju svoje autarkične privrede, udvostručujući privredna preduzeća i neefikasno iskorišćavajući velike strane kredite i zajmove. Pošto je Titova glavna briga uvek bila da spreči svaku svejugoslovensku opoziciju njegovoj vlasti – a moderni jugoslovenski menadžeri i radnička klasa mogli su to da postanu – on je pozdravio ovu kobnu fragmentaciju.

Početkom sedamdesetih godina, Tito je uklonio istovremeno hrvatsko partijsko rukovodstvo, koje je bilo nacionalističko ali i liberalno-reformističko, i srpsko partijsko rukovodstvo, koje je bilo antinacionalističko i liberalno-reformističko. On je u početku imao teškoća da pridobije većinu srpskih komunista da ga podrže i, veran sebi, odgovorio je na diktatorski način. Istakao je da kada je u pitanju „revolucionarni izbor", od sporednog je značaja što je većina protiv.

Posle čistki, Tito se zalagao za ponovno uvođenje partijskog centralizma i pozivao se na Lenjina. Jugoslovenski eko-

nomski, društveni i politički život nije bio dovoljno napredan da bi se odupro diktatoru i reforme su prekinute. Ipak, društvo je bilo suviše evropeizirano, a Savez komunista suviše umoran i ideološki nesiguran, da bi zemlja mogla da se vrati na partijski centralizam sličan onome neposredno posle Drugog svetskog rata, kao što su neki unutar partije želeli, a mnogi van nje se plašili.

Šta bi se dogodilo da su se Titu suprotstavili širi društveni slojevi? Da su, na primer, studenti i radnici u nekoliko velikih gradova krenuli u štrajk i demonstracije, zahtevajući stvaranje nezavisnih sindikata i slobodu štampe (kao prve korake ka demokratiji), da li bi Tito poslao na njih vojsku (policija sâma ne bi bila dovoljna) i da li bi ga vojska poslušala?

Tito je sedamdesetih godina video sebe kao svetskog državnika koji je mirotvorac i savest čovečanstva. Zato se ne bi lako odlučio da pošalje vojsku na demonstrante. A i kada bi je poslao, nije sigurno da bi ishod bio u njegovu korist. U posleratnoj istoriji Istočne Evrope bilo je nekoliko slučajeva da su štrajkovi i demonstracije bili toliko snažni da se nisu mogli suzbiti ni vojskom. Bila je potrebna sovjetska intervencija ili bar pretnja intervencijom da bi se komunizam održao na vlasti.

Sedamdesetih godina je, dakle, bilo moguće prisiliti jugoslovenski komunistički režim na krupne demokratske reforme. Postavlja se pitanje zašto ništa nije pokušano?

Deo odgovora sigurno se nalazi u nacionalističkim podelama. One su otežavale stvaranje svejugoslovenskog demokratskog pokreta, a štrajkovi i demonstracije u okviru samo jedne nacije imali su mnogo manje šanse na uspeh. Ali još važnija je bila paraliza političke volje Jugoslovena. Ona je u velikoj meri bila izazvana kultom Brozove ličnosti. Okružen pompom i paradom, izgledao je nadljudski moćan. Bilo je teško odlučiti se na konfrontaciju s njim. Ali pošto je on sedamdesetih godina više nego ikada ranije bio otelotvorenje komunističkog sistema, svaki zahtev za promenama tog sistema koji je izbegavao da njega povredi, bio je osuđen na

neuspeh. Protiv njega se nije smelo, mimo njega nije imalo svrhe.

VII

Titove mere protiv demokratizacije i modernizacije prouzrokovale su dalju fragmentaciju. Ustav od 1974 – verovatno najduži na svetu, a sigurno najsloženiji, najnezgrapniji i najteži za čitanje – gotovo da je pretvorio Jugoslaviju u konfederaciju. Od tog vremena do raspada Jugoslavije 1990, osam partijskih birokratija odupiralo se svakoj reintegraciji. To antijugoslovenstvo (uključujući i čvrsto suprotstavljanje svakome ko se izjašnjavao kao Jugosloven, a ne kao Hrvat, Srbin, itd.) postalo je središna dogma njihove ideologije.

Posle čistki ranih sedamdesetih godina, Tito je prevazišao sebe u „negativnoj selekciji". Poslušnost i ulizištvo bili su gotovo jedini kriterijumi koje je on koristio da bi popunio državne i partijske položaje. U Srbiji, na primer, napunio je partijsko vođstvo tako slabim, bezbojnim i beznačajnim ličnostima da nije čudo što je Slobodan Milošević naišao na tako malo opozicije pri svom usponu na vlast u drugoj polovini osamdesetih godina.

„Titova Jugoslavija" nesumnjivo nije bila totalitarna država masovnog terora, već samo umereno autoritarna, poluefikasna, trula i pomalo lakrdijaška država, slična mnogim drugim u svetu. Međutim, da bi razrešila svoje nacionalne sukobe i prevazišla svoju žalosnu istoriju, Jugoslavija je trebalo da bude izuzetna. Bile su joj potrebne dinamična privreda i moderne političke ustanove. Titov politički „genije" sastojao se u sprečavanju i uklanjanju kreativnih i reformističkih vođa, bilo u komunističkoj partiji bilo van nje. Ono što je Zapad nazivao „titoizmom" ispostavilo se da nije ništa više nego Titova veština da se zabašure teškoće i odgodi za izvesno vreme trenutak istine. Njegov talenat je bio za ne-rešenja koja su delimično uspevala, dok god je on bio u centru policentrične jugoslovenske federacije, a Zapad mu davao velike

kredite. Tito zato nije ostavio ništa trajno. Ni radničko samoupravljanje, ni spoljna politika nesvrstanosti, ni sama Jugoslavija nisu preživeli.

Do 1990, oko četrnaest miliona ljudi posetilo je Titov mauzolej. Ali od tada i na godišnjicu njegove smrti dolazi vrlo mali broj ljudi, a više ga ne čuva predsednička garda. Titov mit je nestao.

Alen Bulok završio je svoju studiju *Hitler: studija tiranije* sa zaključkom da je Hitler potpuno uspeo u svom najdubljem cilju, koji je bio da uništi „liberalni buržoaski poredak" i „staru Evropu". Bulok piše: „Si monumentum requiris, circumspice." – „Ako tražiš spomenik, pogledaj oko sebe".[2] Tito nije bio Hitler, niti je njegov cilj ikad bio da uništi Jugoslaviju. Ali budući da su njegova diktatorska i rđava vladavina izuzetno doprinele krvavom raspadu Jugoslavije, njene ruševine su spomenik koji on zaslužuje.

Kao osnova ovom tekstu poslužio je esej "Tito's Last Secret: How Did He Keep the Yugoslavs Together," *Foreign Affairs*, vol. 74, no. 4, July/August 1995, napisan povodom knjige Richarda Westa, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Sinclair-Stevenson, London 1994, kao i članak „Raskoš Josipa Broza", *Nedeljna Naša borba*, 27–28. maj 1995. Odlomci „Tito's Last Secret" objavljeni su pod naslovom „Prava Titova tajna", *Politika*, 23. avgust 1995.

2. To je natpis na skromnom grobu arhitekte Ser Kristofera Rena u katedrali Svetog Pavla u Londonu, koju je on projektovao. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Poraz s mnogo otaca

Jedan engleski filozof iz devetnaestog veka je rekao da nema veće tragedije nego kada činjenica uništi teoriju. Nije bio u pravu. Najveća je tragedija kada činjenice potvrde teoriju koja predviđa nesreću. Videti zlo koje se približava, reći šta valja činiti da se ono zaustavi, ne biti ni čestito saslušan, a kamoli poslušan, i onda prisustvovati potpunom trijumfu zla – ima li gore od toga?

Malobrojni Srbi koji su upozoravali da se srpsko pitanje u Hrvatskoj ne može rešiti oružanim ustankom, ratom i otcepljivanjem delova Hrvatske, i da takva politika može dovesti do potpunog poraza i proterivanja Srba, imaju zato potpuno pravo da uz tugu i bol zbog srpskog stradanja osećaju i gnev.

U sredu popodne bukvalno sam se sreo sa činjenicom koja potvrđuje moj više godina star kataklizmički pesimizam. Bio je to traktor s prikolicom, koji je zastao na semaforu ispred Doma omladine. Traktorom je upravljao sredovečan muškarac, a u prikolici je bilo nekoliko žena različitog doba, dečak od sedam-osam godina, mladić u vojničkoj uniformi. Sa sobom su imali nekoliko torbi i vreća. Bili su umorni i unezvereni. Ove izbeglice toliko su izgledale kao izbeglice, da su bile gotovo nestvarne.

Da je na traktoru sedeo Slobodan Milošević, a da su u prikolici bili Ćosić, Šešelj, Koštunica, Đinđić, i još stotine i

hiljade političara, akademika, policajaca, intelektualaca, oficira, novinara – da ih sve primi, prikolica bi morala da bude kao prekookeanski brod – koji su iz bezbedne Srbije i Crne Gore podstrekavali, naoružavali, huškali i prisiljavali Srbe u Hrvatskoj na oružanu borbu, možda bih na trenutak pomislio: pravda je zadovoljena!

Ali samo na trenutak. Čak bi mi i nesumnjivih krivaca bilo žao. Američki psiholozi tvrde da samo razvod izaziva više stresa od selidbe. Oni, naravno, pod selidbom misle na prelazak iz jedne kuće ili stana u drugu kuću ili stan (koji su, uz to, najčešće lepši i udobniji). Ni na pamet im ne padaju selidbe kao što su ove u našem građanskom ratu, u kojima se kuća ostavlja u plamenu, beži zakrčenim drumovima po kojima pljušte bombe, granate i mitraljeski rafali, i odlazi nepovratno u krajeve gde ne čeka ništa sem skromne milostinje i simpatija koje su često neiskrene i samodopadljive i lako se pretvaraju u prezir i sumnjičavost.

„Pobeda ima mnogo otaca, a poraz je uvek siroče." I posle egzodusa krajinskih Srba, niko neće uperiti prst na sebe i reći: Ja sam kriv. A mnogi će ga uperiti na druge. Ali ovo je poraz s mnogo otaca i nema dovoljno prstiju za sve krivce. To su i oni koji su u toku rata promenili mišljenje i počeli da zagovaraju popuštanje i kompromis. Čak i kada su to činili iz iskrene želje za mirom, a ne kao što je najčešće slučaj iz straha i vlastoljublja, ipak su odgovorni za započinjanje rata. Takođe su morali znati da se oružani konflikt teško kontroliše i zaustavlja.

Posmatrajući sirote ljude u traktoru s prikolicom, razmišljao sam kako stradaju upravo oni koji su najmanje krivi. Sledili su pogrešnu politiku i to jeste greh. Ali nije veliki. Bilo im je, naime, gotovo nemoguće da to ne čine, budući da im je veći deo srpske političke i intelektualne elite govorio da jedino oružanom borbom mogu da spasu goli život. Ne manje teško im je bilo da se suprotstave svojim vođama, najčešće nametnutim iz Beograda. Kako su mogli i da zamisle alternativno vođstvo, kad im je ta ista elita govorila da su oni koji se

zalažu za drugačiju politiku, to jest za kompromis i pregovore s Hrvatima, nacionalni izdajnici?

Srbi iz Hrvatske verovali su u svesrpsku nacionalnu solidarnost. No jedna od nevolja sa srpskim nacionalistima iz Srbije i Crne Gore, a posebno onim iz Beograda, jeste da ih nema upravo kada su najpotrebniji. Ne može se, naravno, zameriti Srbijancima što im je Srbija najdraža, ni Crnogorcima što im je Crna Gora najmilija. Ali bilo je nepošteno skrivati to od Srba iz Hrvatske i uveravati ih kako je Knin podjednako prirastao uz srce kao Kragujevac ili Nikšić.

U stvari, većina srpskih nacionalista nije se mnogo ni interesovala za Srbe u Hrvatskoj. Stradanja Srba pod Tuđmanovim režimom bila su im samo zgodan izgovor da se Hrvatskoj otmu teritorije. Bezdušnost nacionalista pokazala se i pre početka rata. Bilo je, naime, već tada jasno da će srpska oružana akcija dovesti Srbe koji žive u gradovima i na teritorijama s hrvatskom većinom – a ovi su predstavljali oko dve trećine od šest-sedam stotina hiljada Srba u Hrvatskoj – u izuzetno težak položaj.

Čim je rat izbio, Srbi u gradovima su postali plen hrvatskih ekstremista. Zagledan u bombardovanja Dubrovnika i Vukovara, svet se za njih nije mnogo interesovao. Većina ih se iselila iz Hrvatske. Srpski nacionalisti su se pretvarali da ih to pogađa, a u stvari su bili zadovoljni, jer je preko četvrtina Hrvatske bila u srpskim rukama.

Posle uspešnih i zločinačkih hrvatskih ofanziva u zapadnoj Slavoniji i Krajini, u Hrvatskoj je ostalo veoma malo Srba. Srpsko pitanje je „rešeno” tako da bi i sâm Pavelić bio zadovoljan. Pod srpskom vlašću ostale su samo teritorije koje Ujedinjene nacije nazivaju „Sektor istok”. Srpski nacionalisti, uvek spremni da žrtvuju narod radi teritorije, sada izgleda očekuju da će im Hrvatska i međunarodna zajednica priznati vlast nad ovim lepim komadom plodne zemlje uz Dunav. Nadaju se nagradi za to što nisu bili srpski nacionalisti u jedinom trenutku u čitavom ratu kada je to trebalo biti. Ako im je ranije neiskrena briga za Srbe u Hrvatskoj bila izgovor pred

svetom da otimaju teritorije, sada im je iskrena ravnodušnost argument da im se bar neke teritorije udele.

Kada se upalilo zeleno svetlo i traktor s prikolicom nestao, pomislio sam kako bi režimu u Srbiji i vođama krajiških Srba bilo najmilije da isto tako nestane sve što opominje na njihovu odgovornost za katastrofu. Ali pamćenje je jedina pravda koja je dostupna onima bez moći. Zato ništa ne sme biti zaboravljeno.

Ni to kako je Krajina napuštena bez prave borbe. Krajinski političari i komandanti su od početka rata s tuđmanovskim šovinizmom čistili Krajinu od Hrvata i brisali sve verske, kulturne i istorijske tragove hrvatstva na tim prostorima. Izbrisali su i ime Ulice Ivana Gorana Kovačića. Kada je tako moral bačen u najdublju jamu, počele su da slabe i hrabrost i disciplina inače tradicionalno odličnih srpskih vojnika. Ako je „nacionalizam poslednji stadijum komunizma", onda su kukavičluk i izdaja poslednji stadijumi nacionalizma.

Nedeljna Naša Borba, 12–13. avgust 1995.

Najteže pitanje

Da li Srbija i Crna Gora treba da uđu u rat da bi sprečile masovno proterivanje Srba iz Bosne? Ne znam odgovor na ovo pitanje. Ipak ga postavljam da bih možda pokrenuo javnu raspravu. Danas se u Beogradu govori o mnogo čemu: stradanju srpskih izbeglica, dvostrukim merilima Zapada, odgovornosti srpske inteligencije za rat, skrivenim namerama Slobodana Miloševića. Sve su ovo važna pitanja, ali gotovo beznačajna u poređenju s onim glavnim: Rat ili mir? A na njega malo ko pokušava da direktno odgovori.

Retki odgovori su najčešće neodređeno negativni. Čak i od mnogih superpatriota, ultranacionalista, ekstra-ravnogoraca, neo-solunaša, nad-Srba. Vojislav Koštunica je nedavno izjavio kako nikome u njegovoj stranci „ne pada na pamet, ni ranije, ni sada, da doziva u rat i uvlačenje SRJ u njega...”[3] Koštunica je ostvario jedan od svojih velikih životnih ciljeva. Postao je autentičan naslednik srbijanskih četnika. Ni njima – osim nekolicini časnih izuzetaka – nije padalo na pamet da dok su ustaše vršile pokolje Srba u Bosni i Hrvatskoj, pređu Drinu i bore se.

3. SRJ je skraćenica za Saveznu Republiku Jugoslaviju, što je bio službeni naziv federacije Srbije i Crne Gore od 1992. do 2003. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Kao i većini sadašnjih srpskih nacionalista, njima je bilo više stalo do teritorije, nego do naroda, a i izbegavali su borbu s jakim neprijateljem. Oni su se zato spremali u Bosnu kada rat bude završen i kada u njoj ne bi naišli na veći otpor. Tada bi Bosnu čistili od Hrvata i muslimana. (Radi potpune istorijske istine, dodao bih da mislim da Draža Mihailović, jedna od tragičnih ličnosti našeg građanskog rata, nikada nije iskreno prihvatio ovakve planove. Ali oni bi bili sprovedeni i mimo njega.)

Ne znam koliko dugo, možda i od pre izbijanja bosanskog sukoba, opseda me misao da bi nacionalistički građanski rat u Bosni mogao da se završi proterivanjem Srba. A ne tako davno zapitao sam mog pokojnog oca Milovana Đilasa, koji je bio veliki protivnik srpske nacionalističke ekspanzije i menjanja republičkih granica silom, i čija dela, posebno literarna, otkrivaju veliku simpatiju prema muslimanima: „Kada bi muslimani i Hrvati proterivali Srbe iz Bosne, a ti da si predsednik, da li bi poslao vojsku u Bosnu da ratuje?"

Odgovor me nimalo nije iznenadio: „Ne samo da bih poslao vojsku, nego bih sâm otišao da se borim!" Za vreme Drugog svetskog rata, partizani iz Srbije i Crne Gore su išli u Bosnu i Hrvatsku da se bore protiv ustaša. I imali su velikog uspeha. Vojska koju su organizovali, a kojoj se priključio ne mali broj Hrvata i muslimana, bila je toliko snažna da bi potpuno porazila ustašku državu još negde početkom 1942. da ovoj Nemci nisu pritekli u pomoć.

Ne znači, ipak, da bi Milovan Đilas da je živ i na vlasti, sada naređivao opštu mobilizaciju. On je iskreno želeo da SRJ ne uđe direktno u rat, a video bi i da još uvek nisu propuštene sve šanse za mir. Takođe bi bio svestan kojim bi se rizicima SRJ izlagala, iscrpljena dosadašnjim ratnim troškovima i embargom, politički razjedinjena, opterećena ratnim zločinima (kakve su, naravno, i Hrvati i muslimani vršili), sukobljena s ekstremističkim vođstvom bosanskih Srba, međunarodno izolovana. Ali sigurno ne bi javno izjavljivao: „Mir nema alternativu."

Jer, mir nema alternativu jedino ako rat sigurno donosi veći poraz. Ali da li je to sigurno? Nas je više od Hrvata i muslimana i imamo, prema većini procena, još uvek više oružja od njih. Nije čak jasno ni da bi nas Zapad napao u slučaju naše vojne intervencije. Možda bi mu u ovom trenutku, radi ravnoteže snaga na terenu, čak odgovarala neka energičnija srpska akcija.

Sadašnji neiskreni pacifizam SRJ ima mnogo korena. Ljubav političkih vođa prema vlasti je među najvažnijima. Režim od svog ustoličenja krajem osamdesetih godina vešto izbegava da se identifikuje s vlastitom politikom. Zato kada je ona potpuno poražena, ne znači da je i on. Režim drži vlast, dok je drži, nezavisno od onoga šta radi. Jedino će je dati – kad je ne bude imao.

Ali i sadašnja srpska nacionalistička ideologija – za razliku, recimo, od one pred Prvi svetski rat – gotovo da nema u sebi ideju vlastitog žrtvovanja. U tom pogledu Hrvati imaju veliku prednost. Većina vodećih hrvatskih nacionalista provela je pod komunizmom bar nekoliko godina u zatvoru. Među srpskim nacionalistima, malo je onih koji su kao akademik Mihailo Đurić zaista nešto žrtvovali. Mada su tvrdili da srpski narod pod komunizmom strada kao malo kada u svojoj istoriji, ipak su vodili računa da to ne govore suviše glasno, ne želeći da se svom narodu priključe u njegovom navodnom stradanju. Nije čudo da ono što je prekaljeno u tamnici, ima uspeha i na bojnom polju. I komunisti su se od predratnih robijaša lako preobrazili u ratnike. Sadašnji srpski nacionalizam je u kafani počeo, pa će izgleda u kafani i završiti.

Kada je jugoslovenski građanski rat počinjao 1990. i 1991, Srbi su bili uvereni da će lako pobediti i da će rat kratko trajati. Na filozofskom skupu u Kruševcu, leta 1991, na kome jedva da je nešto rečeno o filozofiji, već se raspravljalo o politici i dobro jelo, akademik Mihailo Marković je u svom izlaganju upravo to rekao, navodeći kao argumente srpsku ratničku tradiciju i veštinu, brojnost i znatno veće naoružanje.

Sećam se da sam ga u mom izlaganju upozorio da su ratovi teško predvidljivi, da su Hrvati u prošlosti bili hrabri ratnici (uključujući i nesumnjive zločince ustaše) i da se svaki narod koji je sateran u bezizlaznu situaciju dobro bori.

Nisu samo Srbi potcenjivali Hrvate, već i Hrvati Srbe. Bili su uvereni da Srbi neće silom odgovoriti na njihovu represivnu politiku prema srpskoj manjini u Hrvatskoj. Veliki ratovi često se rađaju upravo iz međusobnog potcenjivanja protivnika. Da su Srbi i Hrvati više respektovali jedni druge, rata možda ne bi ni bilo. Ako, međutim, potcenjivanje protivnika vodi u rat, potcenjivanje sebe vodi u poraz. Omiljena deviza Helmuta fon Moltkea, pruskog načelnika generalštaba iz ratova za nemačko ujedinjenje, bila je: „Budi više nego što izgledaš." Mi smo se dosad trudili upravo suprotno – da izgledamo više nego što smo. Čak smo i sebe uverili da smo velika sila. Sada su naši protivnici i svet „pročitali" naše blefiranje i mi padamo u drugu krajnost – sami sebe uveravamo da smo manji nego što smo.

Kada su Amerikanci novembra 1943. posle teških borbi zauzeli Taravu, jedno od Gilbertovih ostrva, od čitavog japanskog garnizona od pet hiljada ljudi, samo osmorica su nađeni živi. Pre no što ovo otpišemo kao „azijski fanatizam", setimo se našeg majora Gavrilovića. Japanski imperijalizam je bio krvava ludost, koja je mnogo koštala ne samo narode koji su mu bili žrtve, nego ništa manje i sâm japanski narod. Japanci žive mnogo srećnije otkako su odustali od osvajanja, prihvatili demokratiju i posvetili se elektronici i automobilima. Ali spremnost na vlastito žrtvovanje baca jednu herojsku svetlost i na japansku agresiju i ratne zločine. Ona ih ne može opravdati, ali ih čini nesebičnim.

Mi, međutim, kao da očekujemo da ćemo se za odsustvo milosrđa koje smo pokazali dok smo pobeđivali, opravdati bekstvom kada smo se sudarili s jakima. Nemanje čojstva hoćemo da iskupimo nemanjem junaštva. Nerazumno smo pali u nacionalističku euforiju, nerazumno smo glasali za Miloševića, nerazumno smo zaratili, nerazumno vršili etnička

čišćenja. Zar nije ružno da smo razumni jedino sada, kada je naša koža u pitanju?

Poznavao sam jednog simpatičnog mladog Amerikanca koga je mnogo mučilo što nije branio svog druga koga su napale siledžije. Znao je da mu verovatno ne bi mnogo pomogao – siledžije su bile znatno jače – i čak sâm dobio batine, ali ipak je smatrao da je trebalo nešto da učini. Toliko ga je progonio taj trenutni nedostatak hrabrosti, da je išao na psihoterapiju. U životu izgleda da ima situacija gde je bolje istovremeno izgubiti i biti poražen, nego samo izgubiti.

Prošle nedelje, za vreme ručka u britanskoj ambasadi, upoznao sam se s Malkolmom Rifkindom, britanskim ministrom spoljnih poslova. Ovaj inteligentni i dobronamerni Škotlanđanin, želi mir u Bosni koji ne bi bio ni na čiju štetu. S pažnjom je slušao dok sam odgovarao na njegova pitanja i objašnjavao mu sve opasnosti koje potpuni poraz Srba nosi sa sobom. U jednom trenutku nisam odoleo da ga zapitam da li bi on, da je na Miloševićevom mestu, slao vojsku da spasava bosanske Srbe. Prethodno sam ga podsetio da pripada političkoj stranci čiji je vođa nekad bio Vinston Čerčil. Malo se zamislio, a razgovor u kome je više ljudi učestvovalo, skrenuo je na drugu temu. Kao dobar diplomata, Rifkind je možda izbegao ovo moje malo provokativno pitanje. A možda, kao ni većina nas, nije znao odgovor na njega.

Nedeljna Naša Borba, 23–24. septembar 1995.

Jugoslovenska tragedija: Balkanizacija ili konačna evropeizacija?

Pre mnogo godina raspravljao sam s jednim rođakom o *Gorskom vijencu*, epskoj drami u stihovima koju je napisao Petar II Petrović Njegoš, gospodar i pravoslavni vladika Crne Gore. Ta drama – *Izgubljeni raj* srpske književnosti – odvija se u ranom osamnaestom veku i bavi „etničkim čišćenjem" Crnogoraca koji su se preobratili u islam.

Kao vladar, Njegoš nije sprovodio krajnju antimuslimansku politiku. Ali, njegova poezija odzvanja dubokim neprijateljstvom prema islamu. On smatra da je borba protiv njega od kosmičkog značaja, izvan razmatranja običnog morala. U strašnim i lepim stihovima, Njegoš upozorava da će hrišćanska i muslimanska vera plivati u krvi; vera koja ne potone dokazaće svoju nadmoćnost.

Moj rođak, koji je nedavno došao iz Crne Gore da studira u Beogradu, izražavao je svoju ljubav prema Njegoševoj poeziji, kada sam ga zapitao: „Kako su muslimani u tvom razredu reagovali kada su morali da čitaju *Gorski vijenac* i da uče delove napamet?" Nije umeo da odgovori. Nikad mu nije palo na pamet da zapita svoje muslimanske školske drugove takvo pitanje – iako su mu neki od njih bili bliski prijatelji.

Očigledno, nije ih povezivao s muslimanima protiv kojih je Njegoš pisao.

I

Moj rođak, kao mnogi drugi Srbi i Crnogorci, imao je ambivalentan stav prema muslimanima. Budući da se muslimani ne razlikuju od Srba jezikom i izgledom, Srbi su ih obično smatrali za „naše ljude". Prijateljstva i mešoviti brakovi bili su česti. Ipak, u isto vreme, Srbi nisu mogli da zaborave svoju istoriju. Ona uči da je Osmansko carstvo, koje je u petnaestom veku donelo islam na Balkan, bilo apsolutno zlo. Osmanska vladavina nesumnjivo je bila surova i hrišćani koji su živeli pod njom imali su manje koristi od evropske civilizacije nego oni u susednim habsburškim zemljama. Ali Osmansko carstvo je u nekim periodima pokazivalo više verske tolerancije nego katolička srednja Evropa, gradilo je puteve i mostove i začelo je gradski život na Balkanu. Bilo je suviše pojednostavljeno tvrditi da je „pet vekova pod turskom vlašću" donelo samo nasilje i poniženja, kulturno opadanje i političku marginalizaciju.

Srpski ustanci ograničili su osmanlijsku vlast u Srbiji u prvoj polovini devetnaestog veka, ali je Bosna i Hercegovina oslobođena od nje tek 1878 – kada je Berlinski kongres stavio ovu provinciju pod austrougarsku upravu. Pod Osmanlijama, mnogi Sloveni koji su se preobratili u islam uživali su privilegovan položaj. Srbi su smatrali ove preobraćenike za izdajnike, mada su većina njih postali muslimani već u šesnaestom veku i malo se zna o tome zašto su odbacili hrišćanstvo. U narednim vekovima, oni su razvili svoju posebnu kulturu.

Kroz svoju istoriju, Srbi su videli sebe ili kao plemenite heroje ili kao nevine žrtve. Ova karakterizacija pojavljuje se nanovo i nanovo u istorijskim knjigama, književnosti i umetnosti, kao i u udžbenicima i novinama. Srpski političari uvek su težili ka nacionalnom proširenju i Srbi su se često borili za

„oslobođenje" teritorija koje u stvarnosti nisu bile srpske. Samozaljubljeno i samosažaljivo gledanje na vlastitu istoriju, spojeno s ambicioznom i ratobornom nacionalnom politikom, bilo je takođe bitna oznaka Hrvata i muslimana. Hrvati su videli sebe kao „bastion hrišćanstva" koji je štitio Evropu od Turaka Osmanlija. Oni su smatrali da imaju pravo na Hrvatsku koja bi uključila čitavu Bosnu i delove Srbije i Crne Gore. Za vreme Drugog svetskog rata, nemački i italijanski okupatori Jugoslavije dali su gotovo sve ove teritorije hrvatskim fašistima (ustašama). Ustaše su onda pokušale da „očiste" Veliku Hrvatsku od Srba – pokoljima, proterivanjima i nasilnim preobraćenjima iz pravoslavne vere u katolicizam. Muslimani su bili ponosni na svoje nasleđe i na Osmansko carstvo na čijoj su se strani njihovi preci borili protiv balkanskih i srednjoevropskih država; oni su mrzeli *Gorski vijenac*. Stremili su prevlasti nad Srbima i Hrvatima u Bosni i pripajanju njoj delova Srbije i Crne Gore u kojima je bila muslimanska manjina.

Ali Srbi, Hrvati i muslimani nisu bili izuzetak u Srednjoj i Istočnoj Evropi. Od kraja devetnaestog veka, slične strasti i ekspanzionističke namere mogle su se naći kod većine naroda u regionu. Nemačka je bila najupadljiviji slučaj nacije uverene da zaslužuje više nego što joj je istorija dodelila. Njen narod je bio nameran da dokaže kako može da bude stvaralac *Weltgeschichte*. Poljaci su takođe smatrali Poljsku – podeljenu između Rusije, Austrije i Pruske – za Hrista među narodima. Želeli su da prošire njene granice od Baltika do Crnog mora. Mađari su u međuratnim godinama kukali nad „kalvarijom" kroz koju je njihova država prošla u mirovnim ugovorima posle 1918. Za vreme Drugog svetskog rata oni su pokušali da traže nazad zemlju, ali ne-Mađari su bili većina na većini teritorija koje su hteli da povrate. Ukrajinci i Rumuni, Bugari i Grci, čak Makedonci – svi su u različitim vremenima osećali preterano nezadovoljstvo i imali megalomanske ambicije.

U toku devetnaestog i dvadesetog veka, granice Srednje i Istočne Evrope često su bile osporavane. Krvave i nestabilne,

one su se pomerale na istok i zapad, sever i jug. Opijena nekritičkim, pseudoromantičnim gledanjem na istoriju, nacija se borila protiv nacije. Milioni ljudi bili su ubijeni ili proterani, dok su manjine koje su preživele često na silu asimilovane.

Zapadnoevropljani su takođe vodili brutalne ratove. Ali njihove države su obrazovane od strane jakih dinastija koje su učvrstile već (relativno) etnički homogene teritorije. Stare i neprekinute, ove države su u velikoj većini slučajeva imale stabilne granice; izbijanja nasilja bila su retka. Nasuprot tome, takoreći do nedavno, mnogi gradovi u Srednjoj i Istočnoj Evropi bili su multietnički – slično Sarajevu pre bosanskog rata. Na primer, Vilnus, glavni grad Litvanije, prestao je da bude pretežno poljski tek posle Drugog svetskog rata. Bio je jednom središte jevrejske kulture i nazivan je „Jerusalim severa". Sada je gotovo potpuno litvanski. Bratislava, glavni grad Slovačke, bila je nemačko trgovačko središte i do 1848. sedište mađarske skupštine. Slovaci, njena sadašnja većina, bili su manje od petine stanovništva kada se Habsburška monarhija raspala 1918.

Čak dalje na jug (van Evrope geografski mada ne politički), Izmir, najvažniji grad u Maloj Aziji posle Ankare, imao je istu sudbinu. Kao posledica turske pobede u ratu s Grčkom 1921–22, promenio je svoj vekovima star evropski i grčki karakter i postao turski grad. Sâm rat je bio propraćen masakrima i proterivanjima. Takvi su bili i Balkanski ratovi 1912–13 (koji su počeli kada su Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka pokušale da isteraju Osmansku Tursku iz Jugoistočne Evrope), i Prvi i Drugi svetski rat.

Nacisti su gotovo sasvim ispraznili Srednju i Istočnu Evropu od njenog jevrejskog stanovništva. Zbog svog opsega, iracionalnosti i sistematskog izvršenja, ovaj zločin je opšte poznat. Ali puna istorija terora u Srednjoj i Istočnoj Evropi tek treba da bude napisana. Mnoga strašna dela gotovo su nepoznata. Na primer, nije mnogo ljudi čulo za ubistvo stotina hiljada katoličkih Poljaka od strane ukrajinskih nacionalista. Između 1942–44. u provincijama Galiciji i Volinskoj

stanovnici jednog sela za drugim bili su sasečeni u komade ili zatvoreni u crkve koje su onda zapaljene.

Početkom devetnaestog veka, pre pojave moderne nacionalne države, Srednja i Istočna Evropa sastojala se od etničkih grupa kao što je pokrivač sastavljen iz parčadi. Manjine su bile toliko velike da je jedva bilo moguće reći ko je većina. Ali sada se Srednja i Istočna Evropa sastoji od nacionalnih država sa uglavnom homogenim stanovništvom. Velike manjine su izuzetak. Ako je fanatizam evropskih verskih ratova u šesnaestom i sedamnaestom veku našao svoj princip u *cuius regio, eius religio*, onda bi načelo ne manje fanatičnog modernog nacionalizma moglo da bude „etnička grupa koja pobedi, dobija teritoriju".

Kulturne i političke vođe koje su podigle granice i prouzrokovale etničku jednolikost bile su krive za izazivanje beskrajne ljudske patnje i za razaranje kulturne raznolikosti. Ponekad su nazivane „fašisti" (i za vreme Drugog svetskog rata ponosno su sebe tako označavale), ali ono što su činile bilo je odurnije od bilo čega što su Musolini, Franko ili Salazar ikad izvršili.

II

Ipak, moralna odbojnost ne sme da nas zaslepi u odnosu na tragičnu činjenicu da svi napori da se zaustavi formiranje homogenih nacionalnih država nisu uspeli. Ni Hoencolerni, Habsburzi, Romanovi, niti Osmansko carstvo, koji su jednom vladali Srednjom i Istočnom Evropom, niti komunistički internacionalizam, nisu mogli da se odupru snazi modernog nacionalizma. Niti je smišljen realističan plan za preokretanje etničkog čišćenja. Proterani dobijaju naklonost, ali se nikada ne vraćaju.

Između 1918. i 1991, Jugoslavija je sa svojim mnogonacionalnim sastavom bila častan izuzetak u Srednjoj i Istočnoj Evropi. Jugoslovenski građanski rat, koji je vođen u Hrvatskoj od 1991. i u Bosni od 1992, odlikovao se velikom svire-

pošću prema civilima, upravo zato što je njihovo proterivanje sa osvojenih teritorija bilo jedan od glavnih ciljeva sve tri grupe. Muslimani su bili najbrojnije žrtve, ali su stotine hiljada Srba i Hrvata takođe patile. Malo je poznata činjenica na Zapadu da je bilo oko šest stotina hiljada izbeglica u Srbiji, najveći broj njih Srbi proterani iz Hrvatske i Bosne, čak i pre dolaska daljih dve stotine hiljada posle hrvatskih ofanziva u maju i avgustu u zapadnoj Slavoniji i Krajini.

Prema popisu stanovništva iz 1991, bilo je 581 663 Srba u Hrvatskoj. Sada ih je samo sto trideset hiljada. Ofanziva u Krajini bila je završnica „konačnog rešenja" srpskog pitanja u Hrvatskoj. To je započeto od ustaša 1941. i ponovo pokrenuto kada je Franjo Tuđman došao na vlast maja 1990. U 1995. Tuđman je ostvario jedan vek star san militantnih hrvatskih nacionalista da se stvori etnički i verski „čista" Hrvatska. Zemlja je sada preko devedeset posto hrvatska i katolička.

Masovna izbacivanja dogodila su se ne samo pod pretnjom upotrebe oružja; zlostavljanje i atmosfera straha bili su dovoljni da učine da ljudi beže. Jedna druga moja rođaka, ćerka srpskog oca i hrvatske majke, bila je menadžer u zagrebačkoj banci kada je Tuđman došao na vlast. Jednog dana našla se bez objašnjenja na nižem položaju. Kada je u Hrvatskoj izbio rat, kolege su prestale da razgovaraju s njom i počele da je nazivaju pogrdnim imenima. Na svom stolu je ponekad nalazila novinske članke o srpskim svirepostima. (Ovo proganjanje ne bi privuklo ekipu SiEnEna niti bi se o njemu diskutovalo na međunarodnoj mirovnoj konferenciji, ali je za nju bilo dramatično.) Ona je napustila posao i stan i otišla u Beograd sa svojim mužem, tri ćerke i onoliko imovine koliko je moglo da stane u automobil. Nekih četrdeset hiljada Srba iz Zagreba, oko dve trećine srpskog stanovništva glavnog grada Hrvatske, otišli su iz sličnih razloga. Oni većinom nisu bili tučeni, silovani ili neposredno ugroženi, ali nisu bili u mogućnosti da vode pristojan ljudski život.

Isto važi i za stotine hiljada Hrvata i muslimana. Srpska većina u mnogim bosanskim gradovima bila je posebno suro-

va prema muslimanima. U poređenju s tim, Beograd je bio sama tolerancija. Ipak su se mnogi muslimani osećali ugroženim. Jedni su otišli, drugi uzeli srpska imena. Jedan muslimanski građevinski preduzimač mi je objasnio: „Ne želim da moje preduzeće gubi poslove vredne stotine hiljada nemačkih maraka samo zbog mog muslimanskog imena." Ova iskustva ostavila su neizbrisiv trag. Izgledi da se nanovo pomeša stanovništvo u Hrvatskoj i Bosni i da se obnovi Bosna kao multietnička država su nikakvi.

III

Građanski rat u Jugoslaviji deo je istog užasavajućeg procesa stvaranja granica i etničke homogenizacije kroz koji je ostatak Evrope već prošao. Ono što se dešava nije balkanizacija već evropeizacija, i ona je nepovratna. Međunarodna zajednica nije bila spremna da pošalje stotine hiljada vojnika u bivšu Jugoslaviju, a ništa manje ne bi bilo dovoljno za njenu ponovnu integraciju.

Ali, zar nije mogla biti sila u zemlji dovoljno snažna da pobedi nacionaliste, ponovo ujedini zemlju i preokrene etničko čišćenje? Naposletku, partizani koje su predvodili Tito i komunisti, upravo su to učinili pred kraj Drugog svetskog rata, za vreme koga su hrvatski, srpski, muslimanski i drugi nacionalisti počinili užasne zločine.

Postoje dva razloga za odsustvo projugoslovenskog pokreta. Prvo, nacionalizam je mnogo raširenij danas nego za vreme Drugog svetskog rata. U ono vreme, samo je manji broj ljudi učestvovao u političkoj ili vojnoj borbi. Ali porast pismenosti i obrazovanja i širenje medija preneli su nacionalizam masama. Drugo, Srbi, Hrvati i muslimani već svi imaju snažno osećanje *déja vu*. Nacionalistički sukobi za vreme Drugog svetskog rata znatno su prevazilazili u užasu ove u sadašnjem ratu.

Moj pokojni otac, disidentski književnik i partizanski vođa Milovan Đilas, bio je svedok mnogih grozota. U julu 1942. on je otputovao u Hurije, srpsko selo u Hercegovini, pošto je u njemu izvršila pokolj ustaška Crna legija. Bilo je malo preživelih. Među mrtvim telima „natrpanim jedno do drugog kao da ih je oluja zgomilala" on je našao „...majku, sa crnim trepavicama i obrvama... koja podseća na romantičnu sliku zaklanih majki s detetom. Ali ovo je bila stvarna majka, koja još drži odojče na grudima."[1] Ne po prvi put u srpskoj istoriji, stvarnost je odgovarala romantičnim slikama patnje. Kada korimo Srbe zbog njihovog agresivnog samosažaljenja, ne smemo da zaboravimo da su oni često bili stvarne žrtve – i nikada više nego za vreme Drugog svetskog rata od ustaške ruke.

Srpski nacionalisti preteruju kada navode da je broj Srba ubijenih od ustaša milion i više. Ali, čak i realistične procene od dve do tri stotine hiljada bude predstavu o užasnom broju mrtvih. Ne tako davno raspravljao sam o Jasenovcu, najvećem ustaškom logoru smrti, sa Srpkinjom koja se kao partizanka borila protiv ustaša. Ako su nacistički logori bili fabrike smrti, Jasenovac je bio srednjovekovni podrum za mučenje. Kada sam navodio demografske studije koje pokazuju kako Jasenovac nije mogao da uzme sedam stotina hiljada srpskih života, ova inače nenacionalistički nastrojena žena je uzviknula: „Taj logor je bio tako užasan da bilo koja procena žrtava koju čovek dâ je previše mala."

Za vreme Drugog svetskog rata, mnogi Hrvati priključili su se partizanima i borili protiv ustaša isto tako kao što su se borili protiv Nemaca i Italijana. Desetine hiljada hrvatskih civila je nastradalo – mnogi od njih žrtve četnika (srpskih geri-

1. Milovan Djilas, *Parts of a Lifetime*, edited by Michael and Deborah Milenkovitch, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London 1975, 135. Tekst u *Parts of a Lifetime* je prevod, uz skraćenja, Đilasovog zapisa objavljenog u Vladimir Dedijer, *Dnevnik - Prvi deo (od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942)*, drugo izdanje, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd 1945, 237-240. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

laca koji su bili nacionalisti, rojalisti i antikomunisti). Ali posle Drugog svetskog rata većina Srba bila je nezainteresovana bilo za hrvatsku antifašističku borbu bilo za njihove gubitke. Hrvati su jednostavno bili zlikovci.

Ovi stavovi bili su samo delimično potisnuti tokom četrdeset i pet godina komunizma. Tako, kada je 1990. nacionalistička Hrvatska demokratska zajednica Franje Tuđmana odnela pobedu na prvim posleratnim slobodnim izborima u Hrvatskoj i stavila tačku na komunističku vladavinu, mnogi Srbi plašili su se najgoreg. Hrvatska se kretala ka otcepljenju dok se položaj Srba počinjao da pogoršava. Za mnoge Srbe, ovo je učvrstilo njihova predubeđenja: oni su zaključili da su duboko u svom srcu Hrvati uvek bili ustaše. U međuvremenu, muslimani su imali podjednako snažno osećanje da gledaju film koji su ranije videli. Za Hrvate i muslimane, srpski nacionalizam Socijalističke partije Slobodana Miloševića i većine srpskih opozicionih stranaka ličio je ili na lažno „jugoslovenstvo" diktature Kralja Aleksandra ili na četnički krajnji nacionalizam.

Godine 1929. Aleksandar je suspendovao parlamentarnu vladavinu i pokušao da se suprotstavi etničkom nacionalizmu, posebno hrvatskom nacionalizmu, povećavajući centralizam. On se pozivao na „jugoslovenstvo" – liberalno-demokratsku ideju jugoslovenskog kulturnog i političkog jedinstva koju je zastupala većina hrvatskih i srpskih intelektualaca u devetnaestom i početkom dvadesetog veka. Međutim, on je naneo štetu ugledu tog ideala, jer ga je nametao oslanjajući se pretežno na srpsku političku, vojnu i birokratsku elitu.

Četnički pokret pojavio se kod srpskih oficira koji se nisu predali Nemcima posle poraza Jugoslavije 1941. Uložio je većinu svoje snage u borbu protiv partizana koje su predvodili komunisti i često je sarađivao sa okupatorima. Četnici su bili militantni Srbi koji su planirali Veliku Srbiju (današnja Srbija i Crna Gora, plus Makedonija, Bosna i delovi Hrvatske), i pokazivali naklonost ka proterivanju Hrvata i muslimana, kao i drugih manjina. U Drugom svetskom ratu većina

muslimanskih civilnih gubitaka poticala je od četničkih pokolja. Muslimani su izgubili oko deset posto svog stanovništva – nešto više od postotka srpskih gubitaka. Međutim, ako se poredi postotak muslimanskih gubitaka s onim bosanskih Srba, onda je ovaj drugi gotovo dva puta veći. Gotovo svaki peti bosanski Srbin je ubijen – značajna činjenica za razumevanje sadašnjeg rata u Bosni.

Bosanski Srbi okrivljuju ustaše za većinu civilnih gubitaka u Drugom svetskom ratu. Ali oni uporno nastoje na tome da su muslimani a ne samo Hrvati prišli ustašama 1941. U nekim oblastima, kao što je istočna Hercegovina, muslimani su se uključili u priličnom broju. U istočnoj Bosni u toku 1943–44, nacisti su stvorili muslimansku SS diviziju „Handžar", poznatu po svireposti. Ali većina muslimana bila je pasivna za vreme rata, a u njegovoj drugoj polovini mnogi su se priključili partizanima.

I Srbi i muslimani opravdavaju zločine koje su počinili u Drugom svetskom ratu tvrdeći da su bili „reakcije". Tako je Handžar divizija bila reakcija na četnike, a četnici reakcija na muslimansko priključivanje ustašama. Ovo je, sa svoje strane, pripisivano predratnoj srpskoj prevlasti u Bosni. I tako to ide, sve do preobraćenja u islam u petnaestom i šesnaestom veku. Opravdanja od strane Hrvata po istom su obrascu.

IV

General Viljem Šerman, neka vrsta generala Ratka Mladića Američkog građanskog rata, spalio je Atlantu i velike delove američkog juga i malo je zamerao kada su njegovi vojnici pljačkali i silovali. Sada njegova zlatom premazana bronzana figura jaše bronzanog konja na južnoj strani njujorškog Centralnog parka, potvrđujući da i Novi svet takođe ima selektivno gledanje na istoriju. U starosti, Šerman je govorio: „Umoran sam i zgađen od rata. Njegova slava je sva fantaziranje... Rat je pakao."

Posle više od tri godine rata, većina vojnika u Bosni – muslimani, Srbi i Hrvati – bi se sporazumeli. Izgledi da se stvori trajni mir u Bosni sada izgledaju bolji nego u bilo koje vreme od kada je rat počeo. Srpski vojnici su prekaljeni u borbama i iskusni, ali neki tvrde da im je disciplina blizu iscrpljenosti. Muslimanska spremnost za vršenje zadataka takođe je oštećena. Mada predstavljaju četrdeset tri posto predratnog bosanskog stanovništva, oni drže samo oko dvadeset posto teritorije Bosne, dok Srbi, sa trideset i jedan posto stanovništva, još uvek drže gotovo dve trećine. Muslimani su dobro naoružani lakim oružjem, ali im nedostaju tenkovi i artiljerija kao i valjano obučeni oficiri. Tako njihove ofanzive nisu uspele da donesu bilo kakve znatne teritorijalne dobitke. Hrvati – sedamnaest posto stanovništva Bosne – drže gotovo sve teritorije za koje tvrde da su njihove.

Jedan ključni korak u pravcu mira bio je zakasnelo prihvatanje od strane Zapada, zvanično potvrđeno u Ženevi sredinom septembra, da Bosna mora biti podeljena. Da je Srbima i Hrvatima u Bosni bila obećana potpuna suverenost ubrzo posle početka rata aprila 1992, oni bi bili mnogo spremniji da vrate teritorije bosanskim muslimanima. A muslimani, umesto što su sanjali o tome kako će im Zapad pomoći da vojnički ponovo osvoje celu Bosnu, uzeli bi oko trećinu, uključujući i industrijske gradove Sarajevo, Tuzlu i Zenicu, i mnoga rudna bogatstva – teritoriju dovoljno veliku i bogatu da obrazuju državu sposobnu za život.

Sada, konačno, izgleda da je razum nadvladao. Bosna kao jedinstvena celina postoji samo po imenu. Muslimansko-hrvatska federacija ustanovljena kao rezultat Vašingtonskog sporazuma iz marta 1994, u konfederaciji je sa Hrvatskom, a avgusta 1995. srpskom delu Bosne je konačno obećana konfederacija sa Srbijom. Međutim, još ima da se pređe dugačak put u pregovorima oko granica i političkih formi.

Neke teškoće ilustrovane su napetostima u Muslimansko-hrvatskoj federaciji u Bosni. Budući da je federacija zamišljena kao liberalna demokratija, svi građani imaju ista prava.

Ali budući da je nesporno da u Bosni (i drugde u bivšoj Jugoslaviji) građani prvenstveno glasaju za predstavnike svoje etničke grupe, nešto je trebalo smisliti da se spreči prevlast brojnijih muslimana nad Hrvatima. Stoga je uveden princip konsenzusa, koji je dao svakoj grupi stvarni veto nad zakonodavnim telom. Paraliza političkog procesa bila je neminovna.

Neposrednija pretnja mirovnom procesu bila je usredsređivanje zapadne vatrene moći protiv Srba. Tokom građanskog rata, dvadeset tri hiljade vojnika Unprofora u Bosni bile su iznenađujuće uspešne u raspodeli hrane i pomoći, i u razdvajanju zaraćenih strana. Ali zapadno javno mnjenje videlo je mnogonacionalni Unprofor kao neuspeh. Mada je njegov zadatak bio da ostvari kontrolu nad ratom, svako je razočaran što nije nametnuo mir. Takođe, budući da su ove „diplomate u uniformama" bile lako naoružane i razbacane svuda po Bosni, one su neugodno laki ciljevi, i često su uzimane za taoce. Da zaštite Unprofor, Britanci, Francuzi i Holanđani poslali su u Bosnu u avgustu ove godine Snage za brzo reagovanje od dvanaest hiljada pet stotina teško naoružanih vojnika. Zapad nije želeo da se Unprofor povuče jer bi to pogoršalo rat. Takođe je bio svestan da bi povlačenje značilo kako bi čitavo slanje Unprofora bilo viđeno kao skupa katastrofa.

Uskoro posle svog dolaska, temeljno obučeni specijalisti Snaga za brzo reagovanje prekoračili su svoj početni zadatak da brane Unprofor. Na navaljivanje odnedavno aktivistički raspoloženih Amerikanaca i bosanske vlade, oni su gurani ka vojnoj konfrontaciji sa Srbima. Onda su 30. avgusta – pošto je minobacačka granata ubila trideset sedam građana Sarajeva – počeli da bombarduju srpske artiljerijske položaje oko Sarajeva. Komandanti Snaga za brzo reagovanje nisu avanturisti i ne obećavaju lake pobede. Ali Snage za brzo reagovanje su jurišna formacija i njihova vojna veština je izvor ponosa u njihovim zemljama. One tako bude velika očekivanja na Zapadu, koji sa balkanskom strašću navija protiv Srba. Njegova strasna zagrejanost bi još uvek mogla da nagna Snage za brzo reagovanje u neku ozbiljnu borbu.

Snage za brzo reagovanje, mlađi partner NATO avijacije, imale su izvesnih taktičkih uspeha. One su već u suštini digle opsadu Sarajeva, zaštitile koridore i odvratile ofanzive. Zapad je aplaudirao. Ali, da li će to doneti mir Bosni? Neće. Snage za brzo reagovanje i vazdušni napadi na Srbe mogu da ohrabre više ofanziva od muslimana i Hrvata. Šta bi Snage za brzo reagovanje i NATO avijacija tada učinile? Malo je verovatno da bi pokušale da zaustave muslimane i Hrvate. Posle događaja u Krajini, izgleda da Zapad, a posebno Sjedinjene Države, ne veruje da napadi na Srbe zaslužuju ozbiljnu kaznu – nešto čega su muslimani i Hrvati potpuno svesni.

Druga mogućnost je da će Srbi, videvši da njihova vojna prednost nestaje pod granatama Snaga za brzo reagovanje i NATO-a, započeti odlučan napad na muslimane i poraziti ih. Alternativa je i da bi Srbi mogli videti Snage za brzo reagovanje kao saveznike muslimana i Hrvata i napasti ih. I umesto što štite Unprofor, hladnokrvni vojni profesionalci Zapada mogli bi se naći u borbi protiv strasne balkanske narodne vojske. Bosanski Srbi bi konačno bili poraženi, ali bi osvajanje njihovih teritorija od strane muslimana i Hrvata neminovno dovelo do isterivanja bosanskih Srba. Da li bi Srbija mogla podneti, bez ozbiljne štete, milion novih izbeglica? Ne bi li to prinudilo Miloševića da pošalje trupe u Bosnu? A ako bi ih poslao, ne bi li to sa svoje strane imalo ozbiljne posledice po mir na Balkanu uopšte, posebno u nestabilnom srpsko-albansko-makedonsko-grčkom četvorouglu?

Zapad zna da pravedan mir može biti uspostavljen u Bosni od strane spoljne sile jedino okupacijom nje čitave, i razoružavanjem sve tri vojske. Ali takođe zna da čak i sila deset puta jača od Snaga za brzo reagovanje ne bi bila dovoljna velika da to učini. Pošto Zapad nije spreman da napravi takvu žrtvu, on umesto toga bombarduje Srbe da bi smanjio srpsku vojnu prednost i izvršio pritisak na njih da prihvate mirovne predloge.

Kada je bosanski rat počeo 1992, Zapad je tvrdio da je etničko čišćenje toliko zlo da nijedan mirovni ugovor koji ga

ne bi preokrenuo ne treba da bude prihvaćen. Potom je prihvatio da se etničko čišćenje ne može preokrenuti, bar ne bez velike i krajnje skupe zapadne intervencije. Mirovni predlozi su sada postali mnogo razumniji, a takođe i odbranljivi s moralnog stanovišta, jer uključuju meru da muslimani, glavna žrtva etničkog čišćenja, treba da dobiju od Srba i Hrvata neke od teritorija koje su izgubili. Ali posle hrvatske ofanzive u Krajini i nedavnog napada Snaga za brzo reagovanje NATO-a na Srbe, Zapad izgleda da prihvata – možda čak i ohrabruje – novu rundu etničkog čišćenja. Od moralnog zgražanja do razumnog realizma, do nihilističkog pragmatizma – sve da se Bosna skine s dnevnog reda pre nego što počne američka predsednička kampanja.

Ali dok je na rubu propasti, Bosna je u isto vreme blizu mira. Doista, ako sadašnje antisrpske strasti ne izazovu muslimansko-hrvatski napad, tri strane mogu u narednih nekoliko meseci da potpišu mirovni ugovor. On će biti zasnovan na ponovo razmotrenoj verziji plana takozvane Kontakt grupe. Ovaj plan, pripreman u leto 1994. od predstavnika Sjedinjenih Država, Rusije, Britanije, Francuske i Nemačke, dao je pedeset jedan posto Bosne muslimanima i Hrvatima, a četrdeset i devet posto Srbima. Takođe je obećao samoupravu Srbima i prećutno prihvatio podelu Bosne. Njegova slabost je što nije izričito rekao da je ona podeljena – Bosna je uvek spominjana kao jedna država. Još gore: nije otvoreno obećao Srbima konfederaciju sa Srbijom, dok je međutim Muslimansko-hrvatska federacija imala takve veze s Hrvatskom. Ovo je bio glavni razlog zbog koga su bosanski Srbi prvobitno odbacili plan.

Međutim, krajem leta plan je prerađen i bosanskim Srbima je neuvijeno ponuđena konfederacija sa Srbijom. To je bilo dovoljno da umiri Srbe da neće biti stavljeni pod muslimansku i hrvatsku vladavinu. Političke i vojne vođe bosanskih Srba stoga su se složile da uđu u mirovne pregovore kao članovi jedne delagacije (sa Srbijom plus Crnom Gorom), predvođene Slobodanom Miloševićem. On prihvata plan i

pokazuje spremnost da pravi kompromise (uključujući i odbijanje da učini išta da pomogne Srbima u Krajini). Ovo je sam po sebi važan korak ka miru.

Pritisak Srbije na njene sunarodnike u Bosni, i sve veća snaga muslimana i Hrvata posle ofanzive u Krajini, pomogli su da pokrenu bosanske Srbe ka prihvatanju plana. Ako se uzmu u obzir ovi činioci, nije jasno zbog čega je takođe bilo neophodno da se bombarduju i tuku iz topova dan pošto su se složili da uzmu učešća u zajedničkoj delegaciji s Miloševićem kao vođom. Ponuditi šargarepu, umesto štapa, moglo je da bude prikladnije, posebno u svetlu hrvatskog ponašanja u Krajini.

Pošto je činio previše malo previše dugo vremena, Zapad (i posebno Sjedinjene Države) pokušava da reši bosansko pitanje što je brže moguće. Pošto su Srbi bili glavna prepreka prethodnim mirovnim naporima, Zapad se okrenuo protiv njih. Ako je srpski poraz cena mira (Zapad zaključuje), neka bude tako. Ali Zapad mora da se priseti da ako Srbi gube to znači da muslimani i Hrvati pobeđuju. Takav trijumf samo će doneti nove patnje.

Kada, konačno, mirovni sporazum bude zaključen i nove granice podignute, različite etničke grupe osećaće se bezbedno iza njih i njihovi strahovi će biti rasterani. Onda će započeti ponovno ujedinjavanje bivše Jugoslavije, i čak bivše Bosne. To ne znači da će u bliskoj budućnosti biti nanovo stvorena zajednička jugoslovenska ili bosanska država. Ali blizina, zajednički jezik i mnoge druge sličnosti doprinosiće intenzivnim trgovačkim i kulturnim razmenama između naroda bivše Jugoslavije. Neminovno, nove i snažne veze biće iskovane.

”The Yugoslav tragedy,” *Prospect*, launch issue, October 1995.

Mir bez politike

Milošević i njegov režim angažovali su se u bosanskom ratu govoreći da će se on brzo završiti. Trajao je preko tri i po godine. Sada tvrde da je Bosni obezbeđen stabilan mir. Da li se opet varaju?

U sovjetsko vreme ruski disidenti su se šalili: „Kada pobedi komunizam, neće više biti rata. Ali borba za mir biće tako žestoka da neće ostati ni kamen na kamenu." U Bosnu će izgleda zaista stići mir. Prepreka većim oružanim sukobima biće brojne strane trupe, strah Srbije i Hrvatske da bi ih Zapad strogo kaznio za svako dalje mešanje, i iscrpljenost bosanskih muslimana, Srba i Hrvata. Ali sukobi između tri grupe će se nastaviti.

Amerika i Zapad nisu postavili odnose između tri bosanske grupe na stabilne osnove, pa će se bosansko kamenje tresti i bez tutnjave topova. Pregovori u Dejtonu bili su sapunska opera. Po oprobanom receptu ovog žanra, neko je morao da oboli od amnezije, neko drugi da oslepi, a neko treći da zatrudni. Amerikanci su zaboravili mnoga svoja obećanja i pretnje, Milošević, Tuđman i Izetbegović su zatvorili oči kada su crtane mape drugačije od onih za koje su poveli svoje sunarodnike u rat, a Bosna je ostavljena bremenita problemima.

Ipak, dejtonskoj operi nedostajala je prava drama. Nije bilo pozitivnih junaka, a već ranije su se Amerikanci pokazali spremni da uvrću ruke i vuku za uši, pa je završetak i pored krize u poslednjem trenutku, bio predvidljiv.

Sporazum je potpisan iz niskih motiva: straha, koristoljublja, oportunizma, želje da se vlast očuva po svaku cenu. Balkanska podmukla prevrtljivost i američki amoralni pragmatizam neiskreno su stegli jedno drugom ruku. Rat koji narod nije želeo, zamenjen je mirom koji ne žele vođe. Zato će u miru politika tih vođa biti produžetak rata „drugim sredstvima".

Slavni Klauzevic je grešio. Rat, kad bolje razmislimo, nije produžetak politike drugim sredstvima. Rat je nastao mnogo pre prvih državnih, političkih, zajednica, a moguće je da će jednog dana nestati iz njih, kao što su, na primer, uglavnom nestali kanibalizam ili ropstvo. Postojale su vojske bez države, možda će postojati i države bez vojske.

Politika i rat su suprotnosti. Rat ukida politiku i civilizacijski je korak nazad. Kada u njemu neko pobeđuje, neko drugi je neminovno poražen. Bosanski rat je u tom smislu bio ekstremni primer rata, njegov najniži oblik, jer se u njemu težilo potpunom porazu protivnika: otimanju njegove teritorije i njegovom proterivanju.

U politici, pobeda takođe može da pretpostavlja poraz drugog, ali to nije neminovno. Naprotiv, u dobrim rukama, politika je kreativna. Na primer, moguća je srpska nacionalna pobeda na međunarodnoj sceni ili u razvoju demokratskih institucija koja ne samo što nekom drugom narodu ne bi nanela štetu, već bi mu i koristila.

Baš zato što će vođe tri bosanske grupe odbijati politička rešenja i ratovati koliko je to najviše bez oružja moguće, u Bosni ostaje veliki slobodan prostor za autentičnu političku delatnost. Valja ga što pre popuniti. Ali u Srbiji ne samo što nema planova, već nema ni diskusija ni ideja primerenih novoj bosanskoj situaciji.

Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije i Radikalna stranka podržavale su Karadžića protiv Miloševića. Bile su za borbu do potpune srpske pobede u Bosni, zanemarujući da je ta borba u mnogim svojim aspektima bila i nemoralna i bezizgledna. Ali umesto da, kako su se nadali, srpska vojnička pobeda u Bosni dovede do njihove političke pobede u Srbiji, Karadžićevo i njihovo neinteresovanje za politička rešenja gotovo da je dovelo do potpunog vojnog poraza bosanskih Srba.

Kada su Miloševićeva blokada, NATO bombarderi i hrvatsko-muslimanske ofanzive naterali Karadžića da prihvati Miloševićevo vođstvo i plan Kontakt grupe, ove tri stranke nisu više znale za šta da se zalažu. Pokazalo se da iako su nacionalističke, nemaju razvijene političke nacionalne programe. To i nije bilo začuđujuće, budući da su verovale kako se srpski nacionalni problemi u Bosni i drugde ne mogu rešiti politički, već jedino silom i ratom.

Nasuprot njima, Građanski savez Srbije od početka je odbacivao rat kao način rešavanja nacionalnih protivrečnosti. Zato sada s pravom zahteva „odlazak onih koji imaju najveću odgovornost za našu tragediju". Ovakvo ispravljanje grehova prošlosti je nužno ako se želi preporod srpske politike. Ali ono za taj preporod nije dovoljno.

Građanski savez kao da se prećutno slaže sa svojim neistomišljenicima iz tri nacionalističke partije i smatra da nacionalni program znači ratni program. Zato kao dosledan protivnik rata ni ne pomišlja da ga pravi. No ne samo što je moguć nacionalni program koji ne vodi u rat, već je on Srbima neophodno potreban.

Građanski savez ima zbog svog principijelnog antiratnog stava priličan moralni kapital. Ali ima malo šta drugo. On jeste ozbiljna partija, ali pošto je bez čvrste organizacije i šire podrške, mnogi u Srbiji mogu sebi da dozvole da ga ne uzimaju ozbiljno. Izgradnjom nacionalnog programa Građanski savez bi mnogo učinio da se srpsko nacionalno pitanje rešava

bez sile i nacionalizma, a sebi bi olakšao prodor u široke društvene slojeve, kako u Srbiji i Crnoj Gori, tako i u Bosni.

Jedino što vođe tri bosanske grupe imaju zajedničko je da im nije stalo do Bosne, već samo do vlastite grupe. Istovremeno, oni su prinuđeni da sarađuju. Zato je nova, jedinstveno-izdeljena Bosna, veliki politički izazov.

Za mene kao Jugoslovena, Bosna je bila Jugoslavija u malom. Mada me kriza u koju je zapala posle izbora 1990. nije iznenadila, zalagao sam se za njeno jedinstvo dok god mi se činilo da su postojale ikakve šanse da se ono očuva. Ali negde krajem leta 1992, kada se građanski rat sasvim rasplamsao, došao sam do zaključka da je obnova jedinstvene Bosne iluzija.

Politički realizam je nadvladao moju jugonostalgiju. Strah i mržnja su ubili Bosnu, a bilo je premalo poverenja i ljubavi da je vaskrsnu. Od tada sam počeo da se zalažem za podelu Bosne, s tim što sam smatrao da muslimani treba da dobiju znatno više teritorije nego što su tada imali – otprilike trećinu Bosne i to u njenom centralnom delu.

Dejtonovska Bosna, međutim, niti je jedinstvena, niti je podeljena. Ona je pravo čudo od nejasnoća i protivrečnosti. Na primer, sasvim je nejasno kako će biti organizovane bosanska vojska i policija. A to je za veliku većinu muslimana, Srba i Hrvata ključno pitanje. Čitav rat je i vođen prvenstveno zato što ni jedna od tri grupe nije htela da dopusti da oni koji nisu sunarodnici nose oružje. Ako dejtonski plan hoće Bosnu u kojoj, na primer, muslimanski general izdaje naređenje srpskom pukovniku, ovaj ga izvršava, a onda izdaje svoje hrvatskom majoru koji ga takođe izvršava, to je moguće jedino ako pored svakog od njih stoji američki marinac i drži uperenu pušku s prstom na obaraču. Ali šta kada marinci odu? Nije li sasvim izvesno da će general, pukovnik i major uperiti svoja oružja jedni u druge.

Ko će kontrolisati bosanske granice? Da li će Hrvatu iz zapadne Hercegovine koji putuje u Split srpski policajac uda-

rati pečat u pasoš, a Srbinu iz Semberije koji ide za Šabac muslimanski carinik pregledati kofer?

Ova međunarodno priznata država imaće svoju diplomatiju. Da li će onda možda bosanski ambasador u Moskvi biti musliman, a u Teheranu Srbin? A čak i ako bude Srbin u Moskvi, a musliman u Teheranu, kako će se obezbediti da zastupaju politiku bosanske vlade, a ne da se bore prevashodno za interese svoje grupe?

Plan iz Dejtona kaže da će se izbeglice vratiti u svoje domove. Svi su izgledi, međutim, da će se etničko čišćenje nastaviti. Ali i ako se vrate, kakav će biti njihov status? Da li će Srbi u Hrvatsko-muslimanskoj federaciji biti manjina, a muslimani i Hrvati isto to u Republici Srpskoj? I na koji način je Bosna onda jedinstvena država?

Politika je umetnost mogućeg. Ima već više godina kako se Srbi ne bave ovom umetnošću, trudeći se da silom dostignu nemoguće – Veliku Srbiju. Dejtonovski plan takođe teži nemogućem – stvaranju jedinstvene države od tri grupe nepovratno podeljene ratom. Istovremeno, taj plan predviđa slanje trupa koje će obezbediti mir. Zato je on izazov i šansa za obnovu srpske politike. A njen preduslov je stvaranje političkog nacionalnog programa.

„Klauzevicev kopernikanski obrt: Zašto je potpisan mir u Dejtonu", *Nedeljna Naša borba*, 2–3. decembar 1995.

Inostranstvo, univerziteti

Ukoliko postoji bilo kakva mogućnost, mladi ljudi bi trebalo da studiraju van svoje zemlje. Čak je bolje otići i na slabiji univerzitet, jer ne uči se samo od profesora već i od zemlje u kojoj se živi, kao i od kolega studenata. Mladost je vreme za lutanje, a isključivo turističkim putovanjem ne mogu se dobro upoznati nove zemlje. Naravno, može se živeti u inostranstvu i posle studija. Ali onda su već tu svakodnevni odlasci na posao, brige oko porodice i plaćanja računa, otuda i smanjene prilike za sticanje novih prijatelja.

Posle završenih studija u inostranstvu, trebalo bi se vratiti u zemlju. Nova znanja stečena van zemlje obogatiće našu sredinu. Umesto da mi školujemo kadrove za druge, oni bi to činili za nas. Naravno, nije lako vratiti se u zemlju u kojoj su rat i beda, i koja ka demokratiji ide puževim korakom. Ipak pozivam mlade ljude da se vrate. Bar će imati to zadovoljstvo da znaju da ništa ne duguju prethodnim generacijama.

I

Kada sam daleke 1970. završio gimnaziju, postojala je mogućnost da odem da studiram u Oksford ili Prinston. Napunivši sedamnaest godina, premda odličan đak sa solidnim znanjem engleskog jezika, nisam se usuđivao da se oti-

snem u svet. Danas smatram da sam pogrešio. No, bio sam suviše mlad, vezan za porodicu i Beograd, verovatno i „tremaroš" (to je mnogo češće naša osobina nego što smo spremni da priznamo), tj. malo uplašen od slavnih univerziteta na kojima, činilo mi se, studiraju ko zna kakvi „genijalci". Najvažnije je ipak bilo to što sam očekivao kako će se na Beogradskom univerzitetu ponoviti „šezdeset osma", samo ovog puta s demokratskim a ne novolevičarskim parolama. Priželjkivao sam učešće u tim događajima i da dâm makar mali doprinos njihovom demokratskom karakteru.

Ali, pravog političkog života na univerzitetu nije bilo. Nas nekolicina koji smo verovali da bi u Jugoslaviji trebalo da postoje sloboda govora i štampe, višepartijski sistem i privatna inicijativa u privredi – bili smo gotovo potpuno izolovani. Velika većina je takve stavove smatrala za duboko reakcionarne i prema njima se odnosila s prezirom. U suštini, nova levica i profesori „praksisovci" uništili su ono malo demokratskog duha što je postojalo na Beogradskom univerzitetu. Oni su usmerili čitave generacije mladih ljudi ka dogmatskom, nedemokratskom mišljenju. Tada, u stvari, počinje srpski sukob s Evropom, sa Zapadom, u kome ćemo biti teško poraženi (što, naravno, ne znači da i Evropa, zbog svog nerazumevanja naših problema i svoje pristrasnosti, takođe ne snosi deo krivice za sukob).

A što se tiče studija, moja grupa za filozofiju možda i nije bila toliko loša i dosadna kako se meni tada činila. Ipak, već na drugoj godini, gotovo sam prestao da idem na predavanja, a ispite sam spremao kod kuće i iz knjiga.

II

Na univerzitet u Beču upisao sam se kao student treće godine. Ispiti položeni u Beogradu bili su mi priznati, i sve bi bilo u redu da nije bilo jednog malog problema koji sam uspeo da sakrijem i od sebe i od drugih. Naime, ruku na srce, nisam znao nemački. Doduše, bio mi je drugi jezik u gimna-

ziji, a pre odlaska sam uzimao privatne časove. Ali to je bilo nedovoljno. Veliku prepreku učenju nemačkog jezika predstavljalo je i moje znanje engleskog. Austrijanci koje sam poznavao znali su odlično ili bar dobro engleski, pa je i njih i mene mrzelo da se u razgovoru gnjavimo mojim početničkim nemačkim. A jezik koji se ne govori, ostaje početnički.

U seminarskim diskusijama sam malo učestvovao. Ako bih i napravio neki komentar, bio je oko detalja iz logike ili iz filozofije nauke. Naime, za takve egzaktne discipline potrebno je relativno malo znanje jezika. Niko mi nikada nije napravio neku primedbu. Pokazalo se da je ova tolerantnost opravdana. Mada nisam posebno talentovan za strane jezike, kroz nekoliko meseci sam „progovorio", a na kraju godine već sam polagao ispite na nemačkom. Bilo je, naravno, bolnih trenutaka. Sećam se očaja koji me nekoliko puta obuzeo kada sam se suočio s tekstovima koje nisam mogao da razumem.

III

Na Birkbek koledžu Londonskog univerziteta, gde sam magistrirao, šef odseka bio je profesor Bernard Krik. Verovao je u profesorski poziv, voleo studente i rado se družio s njima. Većina profesora nisu takvi, posebno na poznatim univerzitetima. Jedino ih interesuje istraživački rad i pisanje, a predavanja i studente shvataju kao nužno zlo: „Mora se od nečega živeti!"

Bernard Krik je, između ostalog, autor do sada najbolje biografije Džordža Orvela, koga je i lično poznavao, i knjige *U odbranu politike*, lucidnog i duhovitog eseja o značaju političkog pluralizma za život društva. Ova knjiga imala je velike tiraže, mnogo izdanja i prevedena je na više jezika, ali, na žalost, nije i na naš.

Bernard Krik je bio veoma gostoljubiv i rado je primao posete. Druženje s njim uvek je bilo vrlo prijatno, osim jednom kada je služio pivo koje je sâm napravio. Zaista je bilo neukusno. Ali se srdačno smejao kada sam mu to rekao.

Na ručku kod Bernarda Krika i njegove supruge upoznao sam ženu tridesetih godina koja je živela u komšiluku. Objasnila mi je čime se bavi: „Radim u jednoj maloj organizaciji koja brani političke zatvorenike u svetu, pre svega ljude koji su uhapšeni zato što su kritikovali režim u svojoj zemlji. Kao neko ko dolazi iz Istočne Evrope, šta Vi mislite o ovakvoj organizaciji?" Naravno, mislio sam sve najbolje. „Ali to je samo moj privremeni posao. Organizacija ima skromna sredstva, ne znam koliko ćemo još uspeti da izdržimo."

„Organizacija" u kojoj je ova žena radila zvala se Internacionala za amnestiju. Od tog davnog razgovora dobila je Nobelovu nagradu za mir, zapošljava u svom londonskom centru više stotina ljudi i ima ogranke u svim zemljama sveta.

IV

Zašto me još na studijama u Beogradu privukla filozofija Karla Popera? Smatrao sam da naše društvo nikada neće krenuti putem demokratije ukoliko se ne oslobodi marksizma. To nije bila samo ideologija Titovog režima i novolevičarskih intelektualaca. Mišljenje mnogih ljudi koji nikada ne bi ni pomislili za sebe da su marksisti, bilo je prožeto marksizmom. Na primer, mnogi su mislili, a misle i danas, da parlamenti i izbori na Zapadu nisu ništa drugo do lukavo podignuta demokratska fasada, iza koje jedna mala grupa bogataša drži sve konce u svojim rukama. Ili, da se spoljna politika zapadnih zemalja može objasniti isključivo težnjom ka što većim profitima. (Svugde su zavere moćnih i bogatih i, mada se prave u najvećoj tajnosti, ipak mi sve njih, sedeći po kafanama i gledajući televiziju, lako uspevamo da razotkrijemo.)

Pošto je marksizam tvrdio za sebe da je nauka – mada to nije bio, čak ni u onoj skromnoj meri u kojoj su to neke druge društvene teorije – ja sam naivno verovao da je potrebno kritikovati ga naučnim, tj. egzaktnim i neoborivim, načinom. Poperova filozofija mi je izgledala upravo kao takva kritika i istovremeno kao naučna osnova jednog modernog političkog

liberalizma. Danas ne verujem da je prava egzaktna naučna diskusija uopšte moguća o društvenim problemima, a Poperovu filozofiju bih pre smatrao za strasnu polemiku s marksizmom, u kojoj je Poper najčešće bio u pravu.

Karl Poper se povremeno dopisivao s mojim ocem i kada sam mu se javio, odmah me pozvao u posetu. Živeo je u blizini Londona, u jednoj kući okruženoj zelenilom. Primio me veoma srdačno. Čim sam ušao, osetio sam da nisam u kući Engleza. Oni vole lakši nameštaj i ne plaše se praznog prostora, tj. ne smatraju da bi svugde trebalo da bude neki predmet. Nameštaj u kući Popera i njegove supruge bio je težak, kabast i nalazio se baš na mestima kuda sam prolazio – kao kod nas u Beogradu, a i drugde u Istočnoj Evropi.

Poper je bio nižeg rasta, velikih ušiju i s nečim vrlo radoznalim u izrazu. Ličio je na baštenskog patuljka. Poreklom austrijski Jevrejin, govorio je engleski s primetnim nemačkim naglaskom. Odnosio se prema meni zaštitnički, kao da mi je deda. Njegova supruga, mršava žena bolešljivog izgleda, malo je govorila, ali je sve pažljivo pratila. Videlo se da brine o Poperu i da se trudi da utvrdi ko mu je prijatelj, a ko nije.

Poper je bio u onoj tradiciji evropskih mislilaca koji sebe smatraju prorocima od čijih ideja direktno zavisi sudbina čovečanstva. Slušao me pažljivo. Meni je to veoma laskalo. Ali već tada sam se pitao zašto mu je zanimljiv mladić koji jedva da je prešao dvadesetu godinu? Možda je tražio nove sledbenike, i proveravao koliko bih ja to mogao da budem? Interesovala ga je situacija u Jugoslaviji i imao je dobru intuiciju za probleme jedne zemlje u kojoj je diktatura. To nije bio slučaj s mnogim Englezima, koji su često postavljali naivna pitanja, tipa: „A da li se Vi poznajete s Titom?”

Poper je važio za preosetljivog i malo paranoidnog čoveka. Sećam se da je nervozno reagovao na spominjanje nekih filozofskih imena. Mada je u filozofiji bio pristalica najšire slobode i tolerancije, a ne sumnjam da bi bio takav i da je imao vlast, nije važio za tolerantnog u polemikama. Na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke (gde je bio pro-

fesor, pre penzije i pre nego što sam ga upoznao) njegovu slavnu studiju *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, nazivali su: *Otvoreno društvo* – napisao jedan od njegovih neprijatelja.

Svojom strašću i nemirom Poper je odudarao od flegmatične Engleske. Gde bi Englezi koristili ironiju i podsmeh, Poper je jurišao iz sve snage. Mada svađalački i pristrasan, njegov duh je nesumnjivo bio izuzetno kreativan i pobuđivao je na razmišljanje. To i jeste prava definicija velikog filozofa.

V

U Londonu sam se sprijateljio s biologom ser Piterom Meduarom i njegovom suprugom Džin, takođe biologom. Sreo sam ih sasvim slučajno, na jednoj večeri. Piter je po ocu bio Libanac, ali majka mu je bila Engleskinja i najveći deo detinjstva je proveo u Engleskoj. Studirao je na Kembridžu, bio profesor u Birmingemu i Londonu, i na kraju direktor jednog svetski poznatog instituta. I on i njegova supruga bili su upadljivo lepi ljudi i imali su izuzetno srećan brak. Mada već u godinama, bili su zaljubljeni jedno u drugo kao da su gimnazijalci. To su čak i javno pokazivali, na primer zagrljajem i poljupcem, istovremeno se šaleći na račun svoje „zacopanosti".

Piterova oblast bila je imunologija. Za svoja otkrića je 1960. podelio s jednim naučnikom Nobelovu nagradu. Čitajući njegove knjige i razgovarajući s njim shvatio sam da je imunologija jedna od najvažnijih grana biologije. Bez nje ne samo što se ne mogu proučavati infektivne bolesti ni praviti transplantacije, već je ona veoma važna i za proučavanje evolucije, a i za dublja, filozofska razmatranja o odnosu jedinke i vrste. Naime, organizam imunitetom, suprotstavljanjem svemu što mu je tuđe, istovremeno i definiše sebe.

Piter je voleo dobro da jede, razumeo se u vina, voleo fudbal i kriket, obožavao operu. Kritikovao je sebe kao oca – Meduarovi su imali četvoro dece – i jednom priznao da su jače emocije u njemu izazivale scene iz opera, posebno Vagne-

rovih, nego problemi koje je imala jedna od ćerki kada je bila tinejdžerka. Ali iznad svega, voleo je da radi. To je bila droga bez koje nije mogao. Pored naučnog rada, pisao je briljantne knjige o nauci, društvu, umetnosti. Pisao ih je za nestručnjake, ali su ih čitali i naučnici i profesionalni filozofi nauke. Stil mu je bio elegantan i vrlo duhovit. Malo profesionalnih pisaca moglo se pohvaliti tako dobrim perom, a Piter je ipak najveći deo života proveo u laboratoriji.

Piter je o sebi i svom radu govorio i pisao bez ikakvih mistifikacija. Otvoreno je, na primer, priznavao kako je nekoliko godina pravio skupe eksperimente, koji, na kraju se pokazalo, nisu imali smisla. Bez trunke zavisti je govorio o uspesima svojih kolega. Od njega sam mnogo naučio o skromnosti (što ne znači da nema još lekcija koje nisam savladao).

Verovao je u progres i branio ideju progresa u vreme kada je smatrana naivnom. U najtežim trenucima našeg građanskog rata, stalno sam sebe podsećao na Piterove reči kako ljudsko znanje i sloboda, i pored svih tragedija, ipak stalno napreduju.

Piter je bio čovek koji sve ima. Stas i lepotu, srećan brak, decu, svetsku slavu. A onda je – nekoliko godina pre nego što sam ga ja upoznao – dobio težak izliv krvi u mozak. Usledile su teške operacije i spora, nepotpuna rehabilitacija. Sve je podneo s izuzetnim stoicizmom. Čak je napisao duhovit esej o bolnicama. Govoreći o knjigama koje čovek treba da ponese u bolnicu, napominjao je da mogu da se ponesu i ozbiljnije knjige. Ali, dodao je da ako nekome lingvistički spisi Noama Čomskog (poznati kao teško štivo), nisu bili jasni pre bolnice, bolnička atmosfera mu neće pomoći da ih razume.[1]

Piter je, otkrio sam ubrzo, bio prijatelj Karla Popera. Mada je Piter skromno govorio za Popera da je njegov „guru",

1. Peter Medawar, *The Threat and the Glory: Reflections on Science and Scientists*, Oxford University Press, Oxford 1991, 272. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

meni se činilo da je Poperu, opsednutom problemom istine i naučnog metoda, više bio potreban Meduar nego on Meduaru.

Meduarovi su mi ispričali kako je Poper jednom zapitao: „Piter, ti bi umro za istinu, zar ne?" Nisam sumnjao, a ne sumnjam ni danas da bi Piter Meduar zaista to učinio. Ali, kopkalo me nešto drugo. Rekao sam Meduarovima da bi bilo mnogo zanimljivije pitati Popera da li bi on ubio nekoga radi istine.

Jednom su me Meduarovi pozvali na ručak. Gosti su bili jedan češki naučnik, njegova supruga i ćerka. To je bilo početkom osamdesetih godina, i verujem da je samo proverenim poltronima i režimlijama bilo omogućeno da putuju van Čehoslovačke radi naučnog rada. Drugarica profesorica je izrazila gnušanje prema poljskoj „Solidarnosti". Oćutao sam iz obzira prema Meduarovima i da ne pokvarim ukus veličanstvenog pečenog lososa. Drugarica ćerka je bila simpatičnija od majke, ali je imala nečeg razmaženog. Ličila je na ono što smo u Beogradu zvali „sipovsko dete" (tj. ćerka ili sin nekoga ko radi u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove).

Drug profesor je izgledao konvencionalno: odelo, kravata, začešljana kosa, pravilne ali bezlične crte lica. Delovao je i malo uplašeno – da li od Piterovog autoriteta ili od mog prezimena? Za vreme čitavog ručka nije rekao ništa zanimljivo ili duhovito. To je zaista bio uspeh u prisustvu tako briljantnog duha kao što je Meduarov. Piter me posle upitao: „Kako ti izgleda ovaj čovek?" „Sigurno je solidan naučnik, ali sumnjam da je originalan i kreativan." „Tačno tako." Gledajući unazad, trebalo je da dodam i da bi mu se isplatilo da bude Srbin. Jer kod nas bi sigurno bio predsednik akademije nauka.

U jednoj anketi iz sedamdesetih godina, na pitanje koji je po njihovom mišljenju najznačajniji živi britanski mislilac, najviše ljudi je odgovorilo: Piter Meduar. A pre nekoliko godina sam u razgovoru s jednim visokim britanskim diplomatom primetio da on nikada nije čuo za već pokojnog Pitera.

Kada sam ovo kasnije u Londonu ispričao Džin, nije se začudila. Mnogi ljudi su jednostrano obrazovani.

VI

Kada sam magistrirao političke nauke i sociologiju, nisam znao koju temu da uzmem za doktorsku disertaciju. To je jedan od razloga što sam se odlučio za sociologiju Rejmona Arona. Naime, Aronovo delo činilo mi se kao dobar izbor upravo zbog svoje raznovrsnosti. Aron je pisao o demokratiji i totalitarizmu, međunarodnim odnosima, industrijskom društvu, politici i ratu. Aron je i najpoznatiji francuski kritičar marksizma, što me je takođe privuklo.

Da bi se počelo s ovom disertacijom, trebalo je naučiti francuski i pročitati Aronove knjige (već tada, krajem sedamdesetih, bilo ih je dvadesetak). Ali pre nego što sam obavio ove pripreme, Jugoslovenska narodna armija me ošišala, obukla u sivomaslinastu uniformu i poslala da čuvam jugoslovensko-austrijsku granicu. (Bar sam imao sreće da su tih godina slovenački teritorijalci pucali na nas graničare samo na vežbama i manevarskom municijom.) A kada sam izašao iz vojske, odlučio sam da pišem tezu o nacionalizmu u Jugoslaviji.

Aron je sigurno najveći francuski posleratni sociolog, kao što je bez sumnje Kami najveći francuski pisac tog perioda. Ali i jednog i drugog je veliki deo francuske intelektualne elite ignorisao i čak prezirao. Mnogo više su značili intelektualcima iz Istočne Evrope. U Francuskoj je bio u modi marksizam. Umesto slobode, trebalo je podržavati klasnu borbu, a zalaganje za toleranciju i humanizam bilo je malograđansko i buržoasko. Krajem osamdesetih godina i Aron i Kami će trijumfovati i biti opšteprihvaćeni kao moderni klasici. Ali intelektualci koji su se formirali, između ostalog, i na preziru prema Aronu i Kamiju, danas su u najboljim godinama. Promenili su svoju levičarsku ideologiju, ali je ostala stara površnost. Primeri: Finkelkrot, Gliksman, Anri Levi.

Imao sam nekoliko susreta s Aronom i svi su bili prijatni. Sećam se jedog razgovora o Nemačkoj. Aron je smatrao da bi Nemačka ostvarila hegemoniju u Evropi – toliko su njena privreda i kultura bile snažne – da Nemci nisu imali velike ambicije za vojnim osvajanjima, koja im, u suštini, nisu bila neophodna. Tako su bez prave potrebe jurnuli i u Prvi i u Drugi svetski rat. Šta bi danas rekao Aron o ujedinjenoj Nemačkoj i njenom traganju za svojim mestom u Evropi i u svetu?

Aron je bio protivnik socijalista, koji su u to vreme govorili o rušenju kapitalizma (da bi se posle prve sasvim neuspešne godine Miteranove vladavine pretvorili u reformiste) i, naravno, protiv komunista, ali se nije oduševljavao desnicom. Degolisti su mu izgledali malo staromodni nacionalisti, a Žiskar površni tehnokrata. S njim je povremeno razgovarao telefonom. Rekao mi je da nije u redu što Žiskar kao predsednik republike „izlazi s devojkama". Aron je imao velikih simpatija za disidente u Istočnoj Evropi i odlično razumevao njihov položaj. U Jugoslaviji se plašio hrvatskog nacionalizma i spominjao ustaše i njihove zločine. (I inače sam na Zapadu povremeno susretao ljude zabrinute zbog hrvatskog nacionalizma i sa simpatijama za Srbe. Ali, u ovom građanskom ratu Srbi su potpuno izgubili prestiž i status žrtve koji su imale zbog svoje uloge i stradanja u Drugom svetskom ratu.)

VII

U vreme dok sam radio doktorat na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke, direktor je bio Ralf Darendorf, čuveni nemački sociolog i glavni ideolog nemačke Liberalne partije, čiji je šef bio Valter Šel, predsednik Savezne Republike Nemačke. Centralna tema Darendorfove sociologije bila je sloboda pojedinca u modernom birokratizovanom i ideologizovanom industrijskom društvu, i zalaganje za institucije koje će tu slobodu omogućiti i sačuvati.

Otišao sam na nekoliko njegovih predavanja, ali mi nisu bila mnogo zanimljiva. Činilo mi se da je u intelektualnom opadanju u odnosu na svoje ranije knjige. Ili je možda bio previše zauzet administrativnim poslovima kao direktor.

Pred školom koja se nalazi u centru Londona, nedaleko od Trafalgar skvera, često je bio parkiran njegov mercedes. Bilo je to hrabro, uzevši u obzir da je u školi bilo malih ali vrlo radikalnih i borbenih levičarskih studentskih grupa, koje je luksuzna limuzina mogla da razdraži.

U to vreme, početkom osamdesetih, dobijao sam pretnje za koje je engleska policija smatrala da potiču od jugoslovenske tajne policije. To sam mislio i ja, a i moji roditelji i naši prijatelji. Kasnije sam naišao i na neke konkretnije potvrde. Ali, to je već druga priča. Kada je moj tadašnji mentor saznao za ove pretnje, otišao je kod Darendorfa. I mada je Darendorfu objasnio moje aktivnosti, koje su se sastojale od zalaganja za ljudska prava i za demokratske reforme, i bile protiv bilo kakvog nasilja, tj. upravo u duhu ideja od kojih je i sam Darendorf polazio, on mi nije pružio nikakvu podršku. Niti me makar pozvao na razgovor. A zašto? Verovatno nije hteo da se zameri britanskom i nemačkom političkom establišmentu koji su podržavali naš titoistički komunizam. Očigledno nije bio profesor koji će, kao oni u Kragujevcu 1941, da stane sa svojim đacima pred cev mitraljeza. U međuvremenu ga je engleska kraljica napravila baronom. Sada je lord Darendorf. Nek mu je sa srećom.

VIII

Negde 1985. telefonirao mi je Leopold Labec, bistri, svadljivi, čestiti urednik *Pregleda*, londonskog časopisa posvećenog Istočnoj Evropi. Lea sam povremeno sretao na konferencijama, a u *Pregledu* sam prethodne godine objavio jedan esej o nacionalizmu i komunizmu u Jugoslaviji.

Leo je upravo došao s Harvarda. Tamošnji Centar za ruske studije (koji se nije bavio samo Sovjetskim Savezom, već

i drugim zemljama Istočne Evrope), prikupio je prilična sredstva za finansiranje naučno-istraživačkog rada. Leo mi je preporučio da se prijavim za mesto gostujućeg naučnog saradnika.

Leo je bio strasan i duhovit polemičar. Jednom je predavao o sovjetskoj sociologiji: „Posle Oktobarske revolucije, jedan ruski sociolog predviđao je skori nestanak porodice. Porodica je još uvek tu; taj sociolog je nestao u Staljinovim čistkama."

Moji poslednji susreti s Leom bili su dok je ležao u bolnici u severozapadnom Londonu. Pošto je bolnica blizu mog stana, često sam ga posećivao. Bolovao je od šećerne bolesti i gangrena je zahvatila nogu. Bila je neophodna amputacija. Dan pre operacije bio sam kod njega. Jedna Engleskinja koja mu je došla u posetu, stalno ga je tešila i nervirala ga. Ja sam s njim vodio razgovor o politici i istoriji kao da je ovo susret kao svaki drugi. Leo je živo i gotovo vedro razgovarao. Bio je zaista hrabar čovek. Setio sam se tada da se u Drugom svetskom ratu, posle savezničkog iskrcavanja u Italiji, borio u poljskim trupama kod Monte Kasina.

IX

Za Harvard sam pripremio dva predloga za istraživanje. Prvi je bio za studiju o problemima jedinstva Jugoslavije pod komunističkim sistemom, a drugi o bosanskim muslimanima. Moji predlozi su prihvaćeni i otišao sam na Harvard krajem leta 1987. Moje kolege u Centru smatrali su pitanje jedinstva Jugoslavije za zanimljivu temu, mada ne mnogo zanimljivu. Ali bosanski muslimani su im izgledali kao gotovo bizaran predmet proučavanja. Mnogi nikada nisu ni čuli za njih. Objašnjavao sam da su važni iz mnogo razloga. Ako se Jugoslavija bude raspadala, biće problema s Bosnom u kojoj su oni najveća grupa. Zanimljivo je i pitanje da li će muslimani postati zasebna nacija – možda već to i jesu? – ili će se priključiti Srbima ili Hrvatima, ili pak prigrliti jugoslovenski identi-

tet. Moje je mišljenje bilo da su oni u procesu formiranja u naciju, koji se ne može ni zaustaviti niti vratiti nazad (i gde bi to „nazad" uopšte bilo?), niti to treba pokušavati. Međutim, malo koga sam uverio u značaj bosanskih muslimana.

Knjigu o jugoslovenskom jedinstvu i komunizmu sam napisao i objavio, a o bosanskim muslimanima samo nekoliko članaka. Izbijanje građanskog rata u Jugoslaviji me odvojilo od ove teme koja me i danas veoma interesuje, i usmerilo ka problemima koji su tim ratom nastali.

Kad sam došao u Centar, najzanimljivija tema bili su događaji u Sovjetskom Savezu. Posebno su kolege bile zainteresovane za sovjetsku spoljnu politiku i za sovjetsko naoružavanje. Svega nekoliko godina kasnije, propašću komunizma u Istočnoj Evropi, Sovjetski Savez će postati „bivši", a Rusija izgubiti na značaju i kao velika sila i kao predmet proučavanja. Bosanski muslimani, međutim, zbog rata u Bosni i njenog raspada, po mom mišljenju nepovratnog, na tri dela – biće jedna od glavnih spoljnopolitičkih tema, kojoj televizija posvećuje ogromnu pažnju i koja se ne skida s naslovne strane *Njujork tajmsa*.

X

Direktor Centra za ruska istraživanja bio je profesor Adam Ulam. Za vreme šest godina boravka u Centru, viđao sam ga gotovo svaki dan. Nije mnogo govorio, više je voleo da sluša ili da ćuti i razmišlja, ali se iz njegovih povremenih i kratkih rečenica moglo mnogo naučiti. Njegova biografija Staljina smatra se najboljom, a veoma su poznate i njegove knjige o sovjetsko-američkim odnosima i ruskoj istoriji devetnaestog veka. Napisao je i odličnu studiju o sovjetsko-jugoslovenskom sukobu 1948. Adam je doktorirao na temi iz britanske istorije, i tek kasnije se posvetio proučavanju Sovjetskog Saveza. Objašnjavao je: „Zašto da se bavim britanskom imperijom koja propada, kad mogu da se bavim sovjetskom koja napreduje?" Penzionisao se baš u vreme raspada

Sovjetskog Saveza. Na oproštajnom predavanju našalio se sa studentima: „Kada sam počeo pre mnogo godina da predajem o Sovjetskom Savezu, planirao sam da završim moju profesorsku karijeru upravo kad propadne Sovjetski Savez.”

XI

„Koliko je harvardskih studenata potrebno da bi zamenili sijalicu? Dovoljan je jedan. On drži sijalicu u ruci dvadeset četiri časa i čeka da se svet okrene oko njega.” Ovo je samo jedan od mnogih viceva u kojima harvardski studenti misle da se svet okreće oko njih. Harvardski studenti su elita, a drugi ih često vide kao uobražene. Možda to i jesu. Ali ni njima nije uvek lako. Najčešće su bili najbolji đaci, „zvezde” u srednjim školama, a najednom su se našli u sredini gde ima i drugih kao što su oni, često i boljih. Težak je to udarac za ego, ali u suštini vrlo zdrav.

Da se ne bih družio samo s ljudima iz mog Centra koji isključivo razgovaraju o Istočnoj Evropi, uselio sam se kao „naučni radnik u rezidenciji” u jedan od harvardskih studentskih domova. Nisam imao nikakvih obaveza, ali su profesor biologije i njegova supruga, koji su bili na čelu doma, bili vrlo zadovoljni kad god bih za vreme obroka pričao sa studentima. Ti razgovori su mi bili zanimljivi, i iz njih sam dosta naučio o Americi, ali i o drugim delovima sveta, jer je bilo mnogo inostranih studenata.

Čak i kada nismo rasisti, skloni smo predrasudama. U našoj podsvesti pametni i uspešni ljudi su belci, po mogućstvu visoki, lepi i svetle kože. Zato se rado setim zaista malecne Amerikanke kineskog porekla, koja je bila jedan od najboljih studenata u mom studentskom domu. I crnca o kome sam čitao u harvardskim novinama, najboljem studentu druge godine matematike.

Iz mog doma posebno pamtim jednog Amerikanca induskog porekla. Bio je omanjeg rasta i toliko debeo da se jedva kretao. Iskreno govoreći, izgledao je smešno. Da je igrao u

nekom jugoslovenskom filmu, sigurno bi dobio ulogu kafanskog trubača, tapkaroša ili čoveka koji viče po dvorištima „stare šerpe, lonce, popravljam". Ne verujem ni da bi mu naše društvo pružilo veće mogućnosti za obrazovanje i zapošljavanje.

Ali, bio je na Harvardu. I iz kratkog susreta s njim videlo se da se radi o izuzetnom mladom čoveku, veoma pribranom i s prirodnim autoritetom. Bio je briljantan student hemije i biologije i hteo je da se posveti medicinskim istraživanjima. Imao je hobi: latinski. U srednjoj školi bio je američki šampion. Jednom sam ga zapitao kojom brzinom može da čita delo Julija Cezara *O Galskom ratu*. „Oko dvadeset strana na sat", odgovorio je. Rekao sam mu da mnogi ne mogu da čitaju ni prevod tom brzinom. A drugi put sam ga sreo s nekom čudnom gramatikom u ruci. Objasnio mi je da se radi o gramatici latinskog kakav je bio pre nego što je postao „klasični". Valjda mu je to bio hobi u hobiju.

Nema sumnje da je velika privilegija studirati na Harvardu. Jednom je u naš studentski dom došao profesor Blombergen. Nekoliko desetina studenata, obučenih u farmerke, šorceve, majice i sportske košulje, sedelo je po foteljama, sofama i na podu salona okrenutom ka velikom dvorištu, i večeralo s plastičnih poslužavnika. Profesor Blombergen je govorio o „Ratu zvezda", projektu koji je pokrenuo predsednik Regan da se u kosmosu napravi stanica iz koje bi laserski zraci uništavali ispaljene sovjetske interkontinentalne rakete.

Mnogi smatraju da je započinjanje ovog projekta jedan od uzroka propasti komunizma u Istočnoj Evropi. Naime, sovjetsko vođstvo se demoralisalo pred projektom koji ih je stavljao pred težak izbor: ili da izgube paritet s Amerikom u nuklearnom naoružanju, ukoliko projekat uspe, ili da sami počnu da prave nesto slično, što bi značilo novu trku u naoružanju i to s težištem na modernoj elektronici, u kojoj su zaostajali.

Profesor Blombergen je smatrao, za razliku od Reganove vlade, da se ovakav projekt ne bi mogao tehnički ostvariti. To

nije bilo mišljenje tek jednog profesora. Blombergen je 1981. dobio Nobelovu nagradu za fiziku za svoj istraživački rad na laserima, i bio je kopredsednik komiteta koji je osnovalo američko nacionalno udruženje fizičara da bi se ispitao Reganov plan.

Išao sam i na mnoga druga predavanja koja su držali svetski državnici, veliki naučnici i književnici. Harvard se nalazi u Kembridžu, gradiću u neposrednoj blizini Bostona. Kao i mnoga druga mala mesta u ovom delu Amerike, Kembridž je prijatan, opušten i pun zelenila, a zahvaljujući Harvardu ima kulturni život velegrada.

XII

Sa svojim ogromnim bibliotekama, modernim laboratorijama, uglednim profesorima, pametnim studentima, i stalnim protokom slavnih posetilaca, Harvard je idealno mesto za intelektualni rad. Ali nekima ni sve ovo nije dovoljno. Ima studenata potpuno posvećenih učenju. Njima smetaju zadirkivanja kolega koji nalaze vremena i za sport, izlaske, filmove ili bavljenje vannastavnim aktivnostima kao što je politika. Zato su osnovali društvo za borbu protiv antiintelektualizma na Harvardu. Nazvali su ga SONG – Society of Nerds and Geeks (u slobodnom prevodu: Udruženje bubalica i knjiških moljaca). „I onako će nas svi zvati ’one bubalice i knjiški moljci’, pa što onda da se mi sami tako ne nazovemo”, objasnili su predlagači. Prvi zahtev Udruženja bio je da harvardske biblioteke – koje, uzgred budi rečeno, imaju blizu trinaest miliona knjiga, više nego bilo koji univerzitet na svetu – budu otvorene celu noć, tj. dvadeset četiri časa.

XIII

Početkom 1988. zapitao me jedan moj kolega iz Centra za ruska istraživanja da li sam zainteresovan da učestvujem u panel-diskusiji na konferenciji o promenama u SSSR-u, koju

organizuju studenti u Teksasu. Ovo „organizuju studenti" nije mnogo obećavalo. Ali, interesovalo me da vidim Teksas, pa nisam odmah odbio. „Na kom je to univerzitetu?", zapitao sam. „Zove se Poljoprivredni i mehanički koledž." Moje sumnje su se povećavale: „A u kom se gradu taj koledž nalazi?" „Pa, nije u gradu. Mesto u stvari nema imena, na mapi je obeleženo kao 'Stanica koledža'. Nalazi se na dva sata vožnje od Hjustona."

Nema imena! Ovo je još gore. Ali stvarno sam želeo da vidim Teksas, pa još uvek nisam odbio. „A ko bi još učestvovao na toj panel diskusiji?" Očekivao sam otprilike odgovor „najbolji student poljoprivrednog mašinstva i kapiten studentskog (američkog) fudbalskog tima", pa da najzad odbijem. „Sovjetski i britanski ambasador u Ujedinjenim nacijama." „I oni su taj poziv već prihvatili?", bio sam i dalje sumnjičav. „Pa da, naravno." I onda mi je za učešće u konferenciji ponudio daleko najveći honorar koji mi je iko do tada a, na žalost, i od tada ponudio.

Teksas A&M („A" stoji za „Agricultural", a „M" za „Mechanical"), ubrzo sam saznao – je univerzitet s nekoliko desetina hiljada studenata, koji ima svetski renome u hemiji i biologiji, i rival je univerzitetu u Ostinu. Univerzitet je državni i školarina nije visoka. Kada sam stigao zadivile su me zgrade univerziteta. Studentski domovi su bili kao bolji hoteli, a Hala bivših studenata (vrlo važno telo na američkim univerzitetima, jer skuplja novac za univerzitet) bila je veličanstvena zgrada od betona, mermera i stakla. Spolja gledano, Teksas A&M činio se bogatiji od Harvarda koji kao da svoje bogatstvo skriva.

Velelepna zdanja na Teksas A&M delimično su rezultat jakog uticaja građevinskih firmi i građevinskih sindikata na politiku Teksasa. Oni su zajednički postigli da se izglasa zakon po kome izvestan procenat novca koji država Teksas dobije od poreza na naftu mora da se utroši na gradnju. Posebno su sedamdesetih godina, u vreme naftne krize, to bile ogromne pare.

Studenti Teksas A&M bili su izuzetno srdačni i predusretljivi i zaista su sve besprekorno organizovali. Kada bih bio poslodavac, bez razmišljanja bih zaposlio nekog od učesnika u organizaciji ove konferencije, održavane svake godine s različitom temom. Verovatno je jedan od razloga što studenti rade tako dobro upravo želja da impresioniraju buduće poslodavce. I predavanja na konferenciji bila su na visokom nivou, sa više učesnika poznatih širom Amerike.

Jedan deo studenata su kadeti koji će posle završetka studija ići u američku vojsku. Kada su na poslednjoj, četvrtoj, godini, imaju posebnu privilegiju da nose čizme. Čizme dosežu do kolena i izgledaju prilično neudobno, posebno kada se uzme u obzir topla teksaška klima. Kada sam ja služio vojsku, privilegovanim smo smatrali one koji nisu nosili čizme, već cipele. Najčešće su to bili vojnici s funkcijama u omladinskoj organizaciji, koji su stalno izlazili u grad, nema sumnje radi nečeg što je bilo vrlo, vrlo važno za razvoj našeg socijalističkog društva.

Amerikanci su okrenuti budućnosti i opsednuti progresom, ali istovremeno vole i tradiciju – čak toliko da kad je nema, onda je izmisle. Najveći sportski događaj na Teksas A&M-u je utakmica u američkom fudbalu protiv Ostin univerziteta. Pošto je na nekoj davnoj utakmici – „davno" u velikim delovima Amerike znači sve što je pre Drugog svetskog rata – tim ostao bez dovoljno igrača, jedan od navijača je ustao i ponudio se da on uđe u igru. Da bi ovekovečili taj duh samopožrtvovanja, navijači za vreme čitave utakmice stoje.

Maskota fudbalskog tima je pas, zaboravio sam koje rase. Nekoliko njegovih prethodnika sahranjeno je u lepim kamenim grobnicama na stadionu, okrenutim ka tabli s rezultatima. A noć pred utakmicu, studenti prave od drveća koje dovlače iz obližnje šume, lomaču nekoliko desetina metara visoku. Tvrde za nju da je najveća na svetu.

U Americi sve mora da bude najveće. Ako to nije, onda se nađe poddisciplina ili uska kategorija u kojoj jeste. Tako, recimo, univerzitetska biblioteka ko zna koja po veličini, isti-

če da je prva po određenoj zbirci. Ako nije ni to, onda ima zbirku koja najbrže raste. A ako nije čak ni to, onda je najveća zbirka u tom delu Amerike. Razmišljajući na taj način, utvrdićemo da ima dosta stvari u kojima smo najbolji, najjači.

Ali trebalo bi se odupreti ironičnim primedbama na račun Amerike, posebno na račun američke provincije koja je zaista u tom pogledu izazovna. Jer posle mnogo godina, i dalje su mi u sećanju, srdačni, vedri, energični i gostoljubivi „Egis" (Aggies), kako se nazivaju studenti Teksas A&M.

XIV

Krajem sedamdesetih godina pojavio se na Oksfordu predlog da se mome ocu Milovanu Đilasu dodeli počasni doktorat. Za to se zalagao i oksfordski profesor ser Ajzaja Berlin, jedan od najznačajnih političkih filozofa na svetu. Ali Forin ofis se usprotivio. Ovo su mi saopštili nezavisno jedan od drugog profesor Bernard Krik i jedan britanski televizijski producent. Oni su prethodno, opet nezavisno jedan od drugoga, razgovarali s Berlinom.

Britanske diplomate su valjda smatrale da bi počasni doktorat jednom disidentu ugrozio dobre odnose s Titovom Jugoslavijom. Naravno, Oksford ne zavisi od britanske vlade i ne mora da je sluša. Čak je često u sukobu s njom. Ali Britanci izbegavaju da prave neprijatnosti svojoj vladi u inostranstvu. Pogrešan stav, naravno, i ne baš moralan, ali razumljiv kod zemlje koja je istovremeno i ostrvo i bivša imperija.

Inače, na insistiranje Forin ofisa, Londonska politehnička škola dala je počasni doktorat iz hemije Eleni Čaušesku, supruzi rumunskog komunističkog diktatora i diktatoru nad rumunskim naučnicima. To se verovatno smatralo za vešt i rafiniran spoljnopolitički potez, kojim se pomaže nezavisnost Rumunije od Sovjetskog Saveza. Britanska štampa je protestovala – ali tek pošto su diktator i diktatorica bili svrgnuti i bez suda, sramno, streljani.

Đido je krajem osamdesetih godina dobio nekoliko počasnih doktorata. Ali tada je komunizam već sišao s istorijske scene u Evropi. Disidentima i borcima za ljudska prava, međutim, trebalo bi odati priznanje upravo u vreme kada su progonjeni. Tada im ona pomažu, jer jačaju njihov položaj.

U maju 1990, Đido je primao počasni doktorat na Novoj školi za socijalno istraživanje. Ovu vrlu uglednu akademsku instituciju, posebno čuvenu po postdiplomskim studijama, osnovala je tridesetih godina Rokfelerova fondacija za naučne radnike koji su bežali iz Evrope pred fašizmom.

Moji roditelji sletali su na njujorški aerodrom Kenedi, verovatno najhaotičniji na Zapadu. Išao sam da ih dočekam zajedno s jednom američkom prijateljicom. Službenici aerodroma su nas uputili na jedan od bezbroj izlaza. Čekali smo i čekali. Čak nije bilo ni zvučnika s koga bi mogli da čujemo informacije. Kada bi pitali službenike zašto putnika iz Beograda još nema na izlazu, rekli bi nam da samo što nisu naišli. Tako je prošlo otprilike sat vremena od dolaska aviona. Onda se moja prijateljica slučajno odšetala i saznala da smo na pogrešnom mestu. Odjurili smo kroz hodnike do pravog ulaza. Tamo su nas čekali umorni, zabrinuti i, naravno, beskrajno obradovani moji roditelji.

Posle zagrljaja i poljubaca, Đido mi je ispričao kako u blizini izlaza nije bilo stolice na koju bi mogao da sedne, a nije želeo da se udaljava da se ne bismo mimoišli. Pošto mu je kao srčanom bolesniku bilo zabranjeno da stoji, na kraju je seo na pod, a kako se hodnikom prolazi, nije imao gde nego blizu kante za otpatke. „Sedim ja tako pored kante za otpatke i mislim: Eto ti počasni doktorat!" Zapamtio sam ovu šalu jer sažima duboko ukorenjeno nepoverenje svih nas Balkanaca prema velikom svetu, čak i kad nas taj svet gosti i nagrađuje.

Dodela doktorata je bila svečana, ali ne mnogo zanimljiva. Jedan od nagrađenih bio je Džordž Soroš, veliki dobrotvor obrazovnih i kulturnih institucija i projekata. Održao je slabo i, na sreću, kratko predavanje o situaciji u Rusiji i Istoč-

noj Evropi. Ne sećam se tačno šta je rekao. Verujem da se i on trudi da se ne seća.

XV

Moje iskustvo s Amerikom veoma se razlikuje od onoga koje su mi pre odlaska nagoveštavali. U Americi moraš za sve da se boriš, govorili su mi. Ako hoćeš da nađeš posao, treba da se prijaviš na sto mesta. Za sve intervjue za posao pripremaj se psihološki. Čak vodi računa o najmanjem delu odeće. Ako želiš da objaviš knjigu, moraš da pišeš desetinama izdavača. Konsultuj posebne knjige u kojima je objašnjeno kako se to čini. I tako dalje.

Ukratko, ko ne juri okolo, ne nudi se, ne zapinje i ne prilagođava se, teško njemu!

Sve ovo nije tačno. U Americi je za uspeh dovoljno raditi ono što čovek voli i u šta veruje. Da, treba biti vredan, ali ne previše. Ima valjda i drugih stvari u životu osim rada. Posebno savete ne bi trebalo slušati. Oni uzimaju mnogo vremena i čine čoveka preplašenim, jer stalno ima utisak da mu neke tajanstvene sile odlučuju o sudbini.

Čekajte mirno da Amerika Vas pronađe, i ona će to učiniti. Družite se s ozbiljnim i pametnim ljudima, ne brinite mnogo o novcu i ne prilagođavajte se. Inače ćete postati kao mnogi drugi, i kada se bude biralo između Vas i tih drugih, izabraće njih, jer su Amerikanci. Ako budete dovoljno dugo svoji, ubedićete Ameriku da je Vaš rad nešto što je njoj stvarno potrebno. Pre toga ubedite sebe da radite nešto važno. Najbolji način da to učinite je da stvarno radite nešto važno.

Preko doktorata na temu koju sam ja smatrao važnom i preko članaka koje sam pisao po slobodnom izboru, stigao sam do instituta na Harvardu. Tamo sam se bavio temom koja mnogima u početku nije izgledala posebno interesantna, a na kraju je sam taj institut preporučio moj rukopis izdavaču, Harvardskoj univerzitetskoj štampi, koji ga je objavio. Kada

su se prikazi moje knjige pojavili u američkoj štampi, počeli su da stižu i pozivi časopisa za tekstove i televizije za učešće u programima i diskusijama.

Ali, kada mi je na Harvardu bilo tako dobro, zašto sam se 1993. vratio? Iz mnoštva razloga i ni zbog čega: iz radoznalosti (nema smisla da moji prijatelji gledaju uživo kako propadamo, a ja na američkoj televiziji); iz želje da više pišem na srpskohrvatskom, a manje na engleskom; zbog vezanosti za roditelje i prijatelje (telefonski računi za međunarodne razgovore su mi veći u Americi nego ovde – znači da ovde ipak imam više bliskih i dragih nego tamo); zbog užasa pred besmislom koji nas je zahvatio i uverenja da se u borbi protiv tog besmisla nalazi pravi smisao; zato što mi je dosadilo da pišem za Amerikance i da u svakom tekstu i predavanju pričam od početka ko je ko, i šta je šta; iz nostalgije za panjem u mom dvorištu, jedinim što je ostalo kada je veličanstveni orah posečen.

XVI

Čitajući ovo što sam gore napisao, plašim se da sam čitaoca malo obmanuo. Naime, moj boravak u inostranstvu i moji univerziteti bili su manje zanimljivi i uzbudljivi. Jer, ja sam najviše vremena proveo pišući i čitajući, a to su aktivnosti koje se odvijaju u samoći. Zato kada mislim na te godine, ne dolaze mi pred oči ni ljudi koje sam sreo, ni univerziteti niti gradovi, već sledeća slika: Sedim sâm u sobi, napolju je oblačno, okružen sam hartijama i knjigama. Razmišljam s kojima od tih knjiga se slažem, a s kojima ne. I da li imam neku ideju koju vredi staviti na hartiju.

„Ko nas je naučio da mrzimo sve što je pametno", *Profil, no. 6*, 1996. Urednik je skratio originalnu verziju i povremeno pravio slobodnije intervencije, ali je osnovni smisao teksta ostao neizmenjen.

Hodnik pretvoren u lavirint

U subotu, 18. januara, *Naša borba* javlja da je bivši potpredsednik Republike Srpske Nikola Koljević prebačen iz bolnice na Sokocu na Vojno-medicinsku akademiju u Beogradu. On je u svom kabinetu na Palama pokušao da izvrši samoubistvo pucajući sebi u glavu. U komi je i lekari se bore za njegov život. Ne znam koji su ga motivi naveli na ovaj postupak, ali mogu da pretpostavim koliko sada pati njegova porodica.

Nikola Koljević je šekspirolog i profesor univerziteta. Na početku bosanskog rata, jedan strani novinar ga je zapitao koji bi Šekspirov stih odgovarao tadašnjem trenutku. Koljević je bez premišljanja citirao početak Hamletovog monologa: „Biti il' ne biti? - pitanje je sad." Međutim, Hamlet nije govorio o ratu ili o borbi za nacionalne ciljeve. On se pitao da li vredi živeti, pošto se samoubistvom čovek lako oslobađa od nepravde i zlostavljanja, od obesne vlasti i poniženja.

Između građanskog rata i samoubistva ipak postoji veza. Jer kada jedan narod zarati sâm sa sobom, kada ljudi iste krvi i jezika pucaju jedni na druge, šta je to nego kolektivno samoubistvo?

U nedelju u pola osam, kao i svako veče, otvaraju se prozori u Palmotićevoj ulici gde stanujem i počinje sveopšte lupanje u šerpe i tiganje, duvanje u pištaljke i trube, okretanje

čegrtaljki, udaranje u doboše i puštanje glasne muzike. Moja ulica spada među najbučnije u ovom svebeogradskom protestu protiv režimskog televizijskog dnevnika. Čini mi se da je večeras u posebno dobroj formi.

Protesti u vezi s lokalnim izborima počeli su pre više od dva meseca. Nedavno sam čuo pitanje: Kako izaći iz lavirinta? Izbori, međutim, ne bi smeli da budu lavirint. Oni su veoma jednostavni: građani glasaju, glasovi se prebroje i onaj ko je najviše dobio je pobednik. Sve je toliko prosto da liči na prav hodnik s jednim ulazom i jednim izlazom. Ali, eto, režim Slobodana Miloševića je i od hodnika uspeo da napravi lavirint.

U ponedeljak pre podne razgovaram s urednikom jedne ugledne izdavačke kuće o štampanju romana *Svetovi i mostovi* moga oca Milovana Đilasa. Napisao ga je dok je bio u zatvoru i to na toalet papiru, jer mu nije bila dozvoljena hartija. *Svetovi i mostovi* imaju oko hiljadu tri stotine strana i njegovo su životno delo. Tema su muslimansko-srpski sukobi u Crnoj Gori posle Prvog svetskog rata. I jedni i drugi su krivci i jedni i drugi su žrtve. Ali muslimani ipak više stradaju. Da li je srpsko društvo dovoljno zrelo da prihvati ovakav roman? Njime Milovan Đilas skida Srbe s pijedestala večitih heroja i večitih žrtava na koji su ih stavili srpski nacionalistički pisci i istoričari.

Ne znam zašto, ali u utorak mi stalno pada na pamet optužba koja se povremeno čuje iz režimskih krugova da su političke partije iz koalicije Zajedno plaćenici Zapada. Sećam se i kako je Slobodan Milošević pre nekoliko godina to isto rekao za sve opozicione političare, izuzimajući jedino Vojislava Šešelja. Pojedini srpski nacionalisti na sličan način optužuju svoje liberalne protivnike. Ako se vratimo u vreme vladavine komunističke partije, tako su napadani disidenti. A ako odemo još dalje u prošlost, do 1948. i sukoba između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, to je za jugoslovenske komuniste govorila Staljinova propaganda. I pitam se: Ako nas ima

toliko mnogo stranih plaćenika, kako to da nam je zemlja tako siromašna?[1]

U sredu popodne odlazim na plivanje, a zatim u saunu. Klaustrofobično mala i veoma ugrejana prostorija nije pogodna za razgovore o politici. Ali najčešće se baš o politici razgovara. I to bez ustručavanja. Stavovi su ogoljeni taman koliko i oni koji ih iznose. Inženjer iz zapadne Bosne koji se borio u ratu, uveren je u potpunu pravednost i ispravnost srpske borbe. Intelektualac iz Beograda uveren je u njenu potpunu nepravednost i neispravnost. Čovek od šezdesetak godina koji je dugo živeo u inostranstvu, sasvim je razočaran u svoj srpski narod i smatra da on jednostavno ne valja. Tridesetogodišnjak koji je nedavno posetio Minhen, uverava nas da treba lepo proživeti život, a za to je najvažnije imati dosta novca.

Pored ovih, ima i drugih zanimljivih karaktera. Najčudnije je što i pored ekstremnih mišljenja koja dižu i onako visoku temperaturu, ipak ne dolazi do sukoba. Čak možda ja, koji se trudim da budem objektivan i odmeren, više nerviram svakoga od ekstremista, nego oni jedni druge.

Juče i danas čitam komentare u štampi na susret predsednika Srbije i predsednika Crne Gore. Slobodan Milošević i Momir Bulatović izjavili su da jedinstvo Srbije i Crne Gore i jačanje Savezne Republike Jugoslavije predstavljaju „garant sigurnosti i uspešnog razvoja zemlje" i da je „Jugoslavija trajni i vitalni interes srpskog i crnogorskog naroda". Baš zato što želim da Crna Gora i Srbija budu u jednoj državi, uznemiruju me ove izjave. One podsećaju na formalne i ne mnogo iskrene fraze o prijateljstvu koje izmenjuju državnici kada posećuju jedni druge, a ne na razgovore između partnera u federaciji. Ali, da li je federalizam uopšte moguć, ako nemamo pravu demokratiju?

Ovaj dnevnik vodio sam od 18. do 24. januara 1997. na zahtev Radija Slobodna Evropa, koji ga je emitovao 24. januara 1997.

---

1. Džordž Orvel se jednom zapitao, povodom sovjetske propagande da su trockisti na Zapadu plaćenici imperijalista i kapitalista, kako to da su onda tako siromašni? (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Srbija odrasta

Makijaveli je verovao da vladalac treba da bude spreman da žrtvuje čak spasenje svoje duše za dobrobit svog grada. Slobodan Milošević, predsednik Srbije, poznatiji je po tome što žrtvuje druge. On je u novembru dozvolio pristalicama čvrste linije u svojoj vladajućoj Socijalističkoj partiji da ponište pobedu opozicione koalicije Zajedno na lokalnim izborima u mnogim gradovima, uključujući Beograd.[1] Učinivši to, nemarno je odbacio svako međunarodno poštovanje koje je zadobio za podršku miru u Bosni, nametnutom od NATO-a.

Ova izborna prevara izazvala je ogromne protestne marševe širom Srbije, pa je krajem februara Milošević doneo *lex specialis* (sumnjive ustavnosti), kojim je priznao prvobitne rezultate. Njegov autoritet u zemlji bio je ozbiljno poljuljan, ali je slika o Srbiji u svetu upadljivo popravljena. Sve do nedavno, globalno selo je imalo sliku o Srbima kao o ljudima u uniformama i naoružanim, koji se zlobno cere prolazeći kroz zapaljena sela prekrivena mrtvim telima. Ali za razliku od toga, protesti, o kojima su pravljene opsežne televizijske reportaže, pokazivali su mirne građane, od kojih su mnogi mladi, kako zahtevaju poštovanje svugde prihvaćenih pravila demokratije.

1. Lokalni izbori održani su 17. novembra 1996. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

I

Većina protestanata nisu bili, niti su, pristalice tri opozicione stranke koje sačinjavaju Zajedno. Najjača od njih, Srpski pokret obnove, postojano se udaljavala, iako ne bez padanja natrag, od svoje početne pozicije ultranacionalizma, ali je još veoma tradicionalistička i zalaže se za obnovu monarhije. Njen vođa Vuk Drašković je demagog koji sa svojom dugom bradom i očima uperenim u daleki horizont, bez napora vlada masom na trgovima. Međutim, televizijski ekran ga guši, a oni koji ga omalovažavaju ne dozvoljavaju nikome da zaboravi njegovu komunističku prošlost.

Demokrate su verovatno najbolje organizovana stranka i po stilu i pojavi najviše zapadna. Ipak, njihov program dobro je zaklonjen klišeima, zajedničkim vladi i opoziciji, o demokratiji, prosperitetu i „ulasku u Evropu". Njihov vođa Zoran Đinđić, čovek dečačkog lica u ranim četrdesetim godinama, gaji predstavu o sebi kao o uspešnom poslovnom čoveku i, mada je po obrazovanju marksistički filozof frankfurtske škole, poseduje klintonovski prezir prema principima. On je zadivljujuće neuznemiren kada ga strani novinari ispituju o podršci njegove stranke vođi bosanskih Srba Radovanu Karadžiću i o njegovom mladalačkom zalaganju za revoluciju.

Miloševićevi izborni ustupci učinili su Đinđića gradonačelnikom Beograda, što mu daje istinsku vlast i vrlo mnogo briga. Đinđić je proslavio tu „pobedu slobode" time što je skinuo komunističku zvezdu petokraku sa kraljevskog dvorca iz devetnaestog veka u kojem je smeštena gradska skupština. Miloševićeva vlada, koja upravlja mnogim fondovima, pokušaće da ometa Đinđićeve napore u nameri da mu naruši ugled ili da ga, računajući na rđav glas koji uživa kada je lojalnost u pitanju, natera da napusti Zajedno i uđe u savez s njom. Međutim, ako bude imao uspeha kao gradonačelnik, Đinđić bi mogao da postane ozbiljan kandidat za predsednika Srbije na ovogodišnjim izborima.

Građanski savez, treći član koalicije Zajedno, ima malo pristalica i više podseća na neku nevladinu organizaciju – recimo na Balkansku sekciju Internacionale za amnestiju – nego na političku stranku. Ali mu je prošlost za poštovanje što se tiče borbe za demokratske reforme i bio je glasan u kritici srpskog nacionalizma od samog početka. Njegov vođa Vesna Pešić, mala žena s odlučnim crtama lica i doktoratom iz sociologije, ima nepokajnički stav po pitanju ulaska Građanskog saveza u Zajedno: po njenom mišljenju, dobici na uticaju pretežu nad izvesnim gubitkom u čistoti.

Vođe Zajedno nisu očekivale dobre rezultate koje su postigle na lokalnim izborima, jer su samo dve sedmice ranije izgubile izbore za Saveznu skupštinu Jugoslavije (Srbija i Crna Gora). One su još više bile iznenađene gnevom masa, koji ih je učinio nacionalno od značaja i međunarodno zapaženim. Mase su bile vođe, a vođe su samo sledile.

Protestanti su marširali i okupljali se svakog dana tokom tri meseca, ponekad i po pljusku i ledenoj zimi. Tokom prvih nekoliko dana protesta, manje grupe bacale su kamenice i, manje razorno, jaja (premda su neka jaja bila držana u zamrzivaču da bi bila tvrda kao kamen – dokaz da Srbi, iako nisu dobri organizatori, imaju talenta za improvizaciju). Glavne mete bile su zgrade državne televizije – poznate kao „TV Bastilja" – i *Politike*, najuticajnije novine u Srbiji.

Obe ustanove podržale su Miloševića u toku izborne kampanje i optužile opoziciju za izdaju srpskih interesa. Ispitivanje, u toku jedne sedmice, glavnih večernjih televizijskih vesti, pokazuje da su dale devedeset devet minuta Socijalističkoj partiji Srbije i njenim saveznicima, a manje od četiri koaliciji Zajedno. Protestanti su polupali mnoge prozore, ali malo šta drugo je oštećeno i niko nije bio povređen. Ipak su promiloševićevi mediji opisali protestante kao vandale.

Demonstranti su hodali svaki dan kroz moj komšiluk, stari grad koji je u centru Beograda. Obično ih je bilo oko sto hiljada, ali ponekad i tri puta toliko. Iz daljine, oni su urlali i bučali poput kakvog prastarog čudovišta koje proždire grad.

Na radiju, zvukovi koje su proizvodili bili su zastrašujući. Moj sin Nikola, kome još nisu dve godine, bio je toliko uplašen bukom da bi pokušao da isključi radio. Moja supruga i ja smo ga optužili da je Miloševićev pristalica, ali čim je jednom izašao na ulicu nije se plašio protestanata. Uprkos njihove vike i duvanja u pištaljke i plastične trube, izbliza su oni izgledali kao grupa prijatelja – doduše vrlo velika – koja je krenula u šetnju.

Jednom prilikom posmatrao sam kolonu koja je skretala „kontra desno" – kako su demonstranti u šali govorili da bi izbegli reč „levo" – iz Ulice Srpskih vladara, glavne beogradske avenije, u Ulicu Kneza Miloša, koja vodi uzbrdo prema Saveznoj skupštini. Bilo je ljudi svih godišta. Neki su poveli decu sa sobom, dok su drugi šetali pse. Zastave koje su nosili uglavnom su pripadale opozicionim strankama i sindikatima. Većina transparenata zahtevala je priznanje izbornih rezultata. Bilo je svega nekoliko srpskih zastava i još manje četničkih kapa i drugih simbola srpskog nacionalizma.

Primetio sam nekoliko zastava Evropske unije, ali takođe zvezde i pruge američke zastave, britansku zastavu, kanadsku i italijansku. Takođe sam video i jednu nemačku zastavu. Ta donekle nezrela ispoljavanja prozapadnih osećanja razdraživala su mnoge Srbe i bila su iskorišćavana od strane Miloševićeve propagande kao dokaz o nepatriotskoj prirodi protesta. Jedan mladić mahao je zastavom Konfederacije iz Američkog građanskog rata. U Evropi, tu crvenu zastavu sa dve dijagonalne plave pruge ponekad nose fanatični fudbalski navijači, ali poslednji put kad sam je ja video izloženu bilo je početkom devedesetih godina na Harvardu gde sam radio kao istoričar. Studentkinja s američkog juga okačila ju je unutar prozora svoje sobe, i mnogi su je optužili za rasizam. Predsednik Harvarda morao je da se umeša izjavom da svačije pravo na slobodu govora treba da bude poštovano, a studentkinja je umesto izvinjenja pričvrstila ispod zastave: „Ne rasizmu, ne diskriminaciji!"

Pitao sam mladića da li zna da maše južnjačkom zastavom iz Američkog građanskog rata. On mi je rekao da zna i očito nedirnut političkom korektnošću, rekao mi je gde mogu da je kupim. Takođe mi je objasnio zašto je nosi: „Ja sam takođe s juga, s juga Srbije."

Mladi ljudi su se odnosili prema protestu kao da je karneval. Išli su tamo da vide i da budu viđeni, kao na modnu reviju: bilo je žena koje su flertovale s policajcima u punoj protivdemonstrantskoj opremi. Beograđani često tvrde da su „naše žene" najlepše na svetu. To sam obično odbacivao kao tipično balkansko hvalisanje, ali sam iznenada shvatio šta hoće da kažu.

Čak i nekoliko nasilnih sukoba s policijom nije pokvarilo dobro raspoloženje protestanata. Oni su istrajali u zabavljanju sebe i drugih. Dve plavokose žene nosile su transparent koji je uzvikivao „Čak su i plavuše ukapirale", dok je druga parola jadikovala „Ima nešto srpsko u državi Danskoj." Neko je napisao „Srbija je park iz doba Jure", dok je drugi protestant ozbiljno opominjao „Ako zatvorimo oči sada, možda više nikad nećemo progledati." Kaže se da mase ne pišu memoare. Šteta, ovo bi bilo dobro poglavlje.

II

Da li su Srbi još uvek nacionalisti? Da li su odustali od borbe za Veliku Srbiju? Ovo su pitanja koja najčešće postavljaju zapadne diplomate, novinari i političari, koji ponekad takođe dodaju s razumljivom gorčinom, da je vrlo malo Srba protestovalo protiv granatiranja Vukovara, etničkog čišćenja muslimana u istočnoj Bosni i opsade Sarajeva – događaja koji su daleko više za moralnu osudu nego vladina krađa nekoliko pobeda opozicije na lokalnim izborima.

Tačno je da se srpske političke i intelektualne vođe nisu preobratile sa megalomanskog koncepta Velike Srbije na prihvatanje sadašnjih granica Srbije. A što još više zabrinjava je da mnogi Miloševićevi protivnici – posebno unutar tako uti-

cajnih bastiona srpskog nacionalizma kao što su Akademija nauka i umetnosti i Udruženje književnika – vide u njemu komunističkog tiranina, a ne nacionalističkog ratnog huškača. Po njima, ciljevi srpskog nacionalizma su plemeniti i pravedni, ali je Milošević, bivši član jugoslovenske, navodno antisrpske komunističke birokratije, pretrpeo sraman neuspeh u borbi da ih ostvari.

Oni takođe okrivljuju za nedostatak prave demokratije u Srbiji osvajanje vlasti 1945. od strane Titovih partizana. Navodno su u posleratnom učvršćenju komunističke vlasti uništene srpske demokratske tradicije. Oni lagodno zaboravljaju na činjenicu da je Jugoslavijom vladala kraljevska diktatura od 1929. i da su one liberalno-demokratske ustanove koje su pod njom preživele bile uništene nemačkom i italijanskom okupacijom i građanskim ratom. U svakom slučaju, Tito je umro 1980. ostavivši nam više od decenije i po da razvijemo pristojne liberalno-demokratske ustanove. Budući da smo bili nezavisna zemlja, nije bilo sovjetske armije da nas spreči da imamo naše „proleće" ili „plišanu revoluciju". Povrh toga, Slovenijom je takođe vladao Tito, a ta zemlja je daleko odmakla na putu da postane članica Evropske unije.

Opasnost od takvog nacionalističkog antikomunizma je očita. On poziva na produžetak bitke za Veliku Srbiju, samo što ovaj put vođe moraju biti nezagađene komunizmom. Oni bi trebalo da budu srpske patriote, po mogućstvu u obnovljenoj monarhiji. (Princ Aleksandar Karađorđević, poslovni čovek koji sada živi u Londonu, ponovio je svoju spremnost da prihvati krunu, kada su ga vođe „Zajedno" posetile krajem februara. Ali on ne zastupa srpske nacionalističke ciljeve.)

No bez obzira na sve, neće biti druge runde srpske agresije na Balkanu. Kada je rat počeo 1991. možda je čak devedeset posto političara i intelektualaca zagovaralo proširenje granica Srbije vojnim putem, uvereni da će pobeda biti laka. I dok srpska elita mora da prođe dug put da postane istinski tolerantna prema ne-Srbima, ona je svakako postala mnogo manje ratoborna.

Doduše, vrlo malo Srba se javno zapitalo: koliko smo mi krivi za izbijanje rata i za zločine koji su počinjeni? Ipak, u privatnim razgovorima primećujem odsustvo onog ljutitog poricanja na koje sam nailazio kada sam takva pitanja postavljao pre tri ili četiri godine. U to vreme srpski ratnici u Hrvatskoj i Bosni bili su jednostavno heroji i jedino je srpsko stanovništvo bilo nedužna žrtva. Sada ljudi izbegavaju odgovornost ukazujući da niko nije nevin: šta je sa hrvatskim i muslimanskim nedelima, šta s Vijetnamom, sudbinom američkih Indijanaca, bombardovanjem Drezdena, i tako dalje? Mnogi stranci su onespokojeni takvim odgovorima, ali oni predstavljaju korak napred jer prećutno priznaju srpsku krivicu.

Jedna od prepreka srpskom kajanju je popustljivost Zapada prema Hrvatskoj. U jesen 1996, godinu dana nakon što je hrvatska vojska proterala Srbe iz Krajine, Hrvatska je postala član Saveta Evrope. Često se čuju ljudi u Beogradu koji kažu: zašto bi se mi osećali krivi zbog etničkog čišćenja kada ga Evropa nagrađuje?

Ipak, razvoj demokratije u Srbiji sa nezavisnim medijima i slobodnim univerzitetima priprema Srbe za punu težinu onoga što nemački intelektualci zovu „Schuldfrage" (pitanje krivice). Ako pojedinci mogu da uče, mogu i narodi. Oni to samo čine sporije.

Čak i kada bi Milošević izgubio ovogodišnje predsedničke izbore od kandidata koji je srpski nacionalista tipa „hajde da ponovo probamo", novi predsednik ne bi mogao da napravi mnogo neprilika. Kada je rat počeo – u Sloveniji i Hrvatskoj 1991, u Bosni 1992 – većina oficira jugoslovenske armije bili su Srbi u čijim je rukama bilo gotovo svo njeno naoružanje: „neprijatelj" je bio mnogo slabiji. Srbima se činilo da ih više ništa ne može sprečiti da naplate račune jednom zauvek, ali sada nemaju razloga da budu tako samouvereni. Hrvati, pa i bosanski muslimani, poseduju poprilične vojske, dok je srpska privreda i njena vojna moć oslabila pod sankcijama Ujedinjenih nacija. Granice Hrvatske i Bosne su međunarodno priznate (a poslednje takođe zaštićene Dejton-

skim sporazumom), tako da bi bilo kakvo posezanje za teritorijom od strane Srbije dovelo do ponovnog nametanja sankcija. Čak ni bombardovanje od strane NATO-a ne bi moglo biti isključeno. A omladina Srbije, koja je ranih devedesetih pretvorila izbegavanje mobilizacije u formu postmodernističke umetnosti, još je manje spremna da gine za srpstvo.

III

Mnogi na Zapadu smatraju Miloševića komunističkim diktatorom. Uistinu, ne postoji ni jedna demokratska reforma u Srbiji koja je sprovedena na njegov podstrek. Ali pod pritiskom srpskog i međunardnog javnog mnjenja, on je često popuštao. Krajem osamdesetih, Milošević i njegovi socijalisti shvatili su da više nikad ne mogu da povrate monopol na vlast koji su uživali kao komunisti. Stoga su tolerisali opozicione partije, izlazili na mnoge izbore i mnoge dobili. Ali ostali su autoritarni i iskorišćavaju vlast nad privredom i društvom koju su nasledili, uskraćujući opoziciji ozbiljne izglede da osvoji vlast.

Posle nedavnih uspeha opozicije, međutim, Milošević i njegovi socijalisti su shvatili da njihovoj hegemoniji dolazi kraj. Ako ostanu na vlasti – a još uvek uživaju više podrške u Srbiji od ijedne druge partije – moraće da prihvate mnogo veća demokratska ograničenja svoje vladavine.

Demonstracije udružene s pritiskom Zapada, mogu se čak pokazati i kao podsticaj potreban Socijalističkoj partiji da se preobrazi u socijaldemokratsku stranku zapadnog tipa. Osnova njenog članstva, koju čine državni činovnici, direktori, privredni stručnjaci, rukovodioci, nije odobrila poništenje izbornih rezultata i bila je pometena protestima. Čak su i neki Miloševićevi bliski saradnici stavili prigovor. Nebojša Čović, popularni gradonačelnik Beograda, javno je priznao da je opozicija osvojila većinu mesta u gradskoj skupštini, pa je zbog toga izbačen iz Socijalističke partije. Zoran Lilić, predsednik Jugoslavije s uglavnom ceremonijalnim dužnostima,

često ismevan od strane opozicije kao elegantno obučen Miloševićev lakej, naglasio je u svojoj novogodišnjoj poruci da niko nema pravo da preinači „volju naroda". I pre nedavnih nemira, bilo je mnogo novina i časopisa u Srbiji koji su ili nezavisni ili pripadaju opozicionim strankama. Čini se da je režim bio zadovoljan prednošću koju je imao nad opozicijom kroz svoj upliv na uticajnu i bogatu *Politiku*, kao i monopolom nad radio i televizijskim stanicama. To se sada menja. U Beogradu, na primer, popularna BK televizija oslobodila se od neizvesne polunezavisnosti i izveštava o političkim događajima na nepristrasan način, dok je televizija Studio B već pozvala nazad neke od svojih novinara-zvezda koji ili su bili otpušteni pod političkim pritiskom, ili su je, zgađeni, sami napustili. U drugim gradovima Srbije, elektronski mediji takođe nadvlađuju ograničenja.

Današnja Srbija je zemlja u previranju – termin oprezniji nego „tranzicija" koji koriste politikolozi, a koji je prećutno optimističan oko srećnog završetka putovanja. Nedavna izborna pobeda pomogla je da se stvori istinska politička opozicija. Pre toga je opozicija često ličila na marginalni protestni pokret. Sada ima stvarnu moć da se suprotstavi vladi. Osim u Beogradu, novi opozicioni gradonačelnici izabrani su u Nišu (najvećem industrijskom gradu na jugoistoku), Novom Sadu (glavnom gradu Vojvodine), Kragujevcu (centru središnjeg dela Srbije – Šumadije), i mnogim drugim mestima. Ovo pruža priliku opoziciji da sazri i nauči umetnost i veštinu vladanja, umesto da koristi uvredljiv rečnik i beskorisne pretnje nasiljem.

Naravno, oči Miloševića i njegove partije, koje ne opraštaju, vrebaće svaki znak nesposobnosti i podmićivanja. Ali opozicija je u boljem položaju da čini to isto i vrati im milo za drago. Zloupotreba vlasti će se smanjiti i to će otvoriti vrata istinskoj demokratiji u Srbiji. Umesto što kukamo kako su demokratski principi opozicije puni zakrpa i njeni standardi tolerancije jadni, kao što čine mnogi ljudi unutar i izvan Srbije, trebalo bi da budemo zadovoljni što je hegemonija so-

cijalista napokon okončana. Dignimo ruke od političkog neoplatonizma, prestanimo da tražimo moralno savršenu opoziciju da zameni moralno nesavršene vladaoce i budimo zadovoljni da se u Srbiji napokon moć suprotstavlja moći.

”Serbia Grows Up,” *Prospect,* no. 18, April 1997.
Intervju, 20. jun 1997. Preveo s engleskog Žarko Komatina.
Prevod za ovu knjigu eseja je autorov.

Demokratija, sudbina i sudar civilizacija

Pre nekoliko godina, jedan ugledni američki profesor ruske istorije uveseljavao nas je na Harvardu pričama sa svog puta u Moskvu. Ubrzo pošto su počela pitanja i diskusija, neko je spomenuo rusku tradiciju autoritarnosti. Iznenada prestavši da bude duhovit i izgubivši sposobnost dubljeg sagledavanja, profesor je kategorički ustvrdio kako ne veruje da ta tradicija ikada može biti nadvladana. A onda je rekao: „U sedamnaestom veku ruski seljaci bili su podljudi." Niko od oko trideset slušalaca nije prigovorio na ovu tvrdnju.

Suvišno je i reći da je profesorova opaska bila očigledna besmislica. „Niže od čoveka" ili „bliže životinji nego ljudskom biću" (dve definicije „podčoveka") određuju nekoga ko ne poseduje sposobnost da govori ili razume jezik. Biti siromašan, prljav i neuk – što su sve ruski seljaci nesumnjivo bili – nije podljudski. U stvari, vrlo je ljudski. Ali mnogo važnije od profesorovih reči bilo je ćutanje njegovih slušalaca. Zamislite samo kako bi ozlojeđeni oni bili da je tako govorio o Afrikancima koji su dovođeni kao robovi u Ameriku ili o američkim Indijancima. Njihova ćutnja pokazivala je da su čak i na jednom američkom univerzitetu, gde politička korektnost suvereno vlada, izvesni narodi i kulture dozvoljeni za odstrel.

Za mene, taj događaj bio je samo jedan dokaz više da se na Zapadu slika o Rusiji nije promenila, iako je Rusija mirno rasturila svoju imperiju – jednu od najvećih koje je svet ikada video – i odbacila svoj despotski politički sistem. Kada je laburistička vlada dala nezavisnost Indiji 1947, svet je hvalio Britaniju (ili, ponekad, „Englesku") da je istinski civilizovana i tolerantna. Predsednik vlade Klement Atli, „skroman čovek koji zbog mnogo toga i treba da bude skroman", kako ga je Vinston Čerčil malo nefer okarakterisao, nikada nije postao heroj koga obožavaju. Ali Mihail Gorbačov jeste. Reka pohvalnih članaka i knjiga o njemu činila se beskrajnom, a u Nemačkoj je izbila prava „Gorbimanija". Na adresu njegovog naslednika Borisa Jeljcina takođe su stigle mnoge pohvale.

Ne treba ljudima zamerati što traže „heroje". Gvozdena zavesa je podignuta, Berlinski zid je srušen, čak je i Ukrajini dozvoljeno da ode (a odbacila je i određeni član ispred svog imena kao neprihvatljiv za nezavisnu naciju).[1] Slom sovjetskog bloka bio je iznenadan, brz i potpun. Izgledao je kao čudo.

Među obrazovanom zapadnom elitom još uvek se vode rasprave o tome koliku uopšte ulogu igra u istoriji pojedinac, nasuprot političkim institucijama i društvenim klasama, geografskom položaju i privrednim izvorima, nacionalnoj kulturi i mentalitetu, i tako dalje. Zašto onda članovi te elite upućuju tako mnogo ljubaznih reči vođama Rusije, a ni jednu samoj Rusiji? Nije li to zato što je na Zapadu duboko ukorenjeno osećanje da je Rusija sasvim tuđa zemlja koja nije u stanju da uradi bilo šta dobro? Ne mogu a da se ne zapitam: da je kojim slučajem novi Staljin došao na vlast u Rusiji umesto Gorbačova i Jeljcina, ne bi li prestravljeni članovi zapadnog intelektualnog i političkog establišmenta pokazivali mnogo više naklonosti prema Rusiji i njenoj istoriji? Kao što su zapadni mislioci često ranije činili, oni bi po svoj prilici pokušali da

1. Na engleskom se Ukrajina ranije zvala "the Ukraine", mada se inače ispred imena zemalja ne stavlja određeni član. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

odobrovolje Rusiju i nalazili opravdanje za njeno ratoborno neprijateljstvo u stranim invazijama (mongolskim i tatarskim, Napoleonovim i Hitlerovim) koje je kroz istoriju pretrpela.

Više nego „kulturni srodnik”

U svojoj mnogodiskutovanoj knjizi *Sudar civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, profesor Semjuel Hantington (takođe na Harvardu) analizira glavne civilizacije i zaključuje da će sukob između njih odrediti svetsku politiku.[2] Treba hvaliti Hantingtona što je uveo pojam kulture i civilizacije u raspravu o međunarodnim odnosima i što je pokazao kakvu važnu ulogu „naklonost prema kulturnim srodnicima” igra u svetskoj politici. Meni je posebno bio zanimljiv njegov prikaz kako se za vreme Zalivskog rata 1991. većina muslimanskih zemalja na kraju svrstala iza Iraka Sadama Huseina, makar samo davanjem izjava podrške. Kada se muslimanska zemlja bori protiv Zapada, čak su i ozbiljne svađe privremeno zaboravljene.

Ali, da li su koreni te antizapadne muslimanske solidarnosti u verskim učenjima islama i kulturi zasnovanoj na njima, kao što Hantington veruje? Ne bi li trebalo da tražimo bar deo objašnjenja u još uvek živim uspomenama na ratove između različitih muslimanskih carstava i zapadnih država, koji su počeli još u ranom srednjem veku i trajali do u naš vek? Hantington spominje te ratove ali ne uviđa njihov suštinski značaj. I šta s nezaboravljenom i neoproštenom zapadnom kolonijalnom vladavinom nad gotovo svim muslimanskim zemljama? Ukratko, da li je muslimanska solidarnost u toku Zalivskog rata samo džihad ili je ona bila izraz nečeg većeg?

Zapadni novinari koji imaju naklonosti prema bosanskim muslimanima (većina zapadnih novinara), često spominju

---

2. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York 1996.

kako je musliman koga su sreli pio rakiju ili neko drugo alkoholno piće i iz toga oduševljeno zaključuju kako bosanski muslimani nisu muslimanski fundamentalisti, a kamoli radikali. Više nego propisima svoje vere, oni su duboko posvećeni zapadnim liberalnim vrednostima i multietničkoj Bosni. Ti novinari lagodno zaboravljaju kako je sedamdesetih i osamdesetih godina, dok je Jugoslavija još uvek bila komunistička zemlja, mnogo džamija građeno kroz čitavu Bosnu i mnogi su mladi bosanski muslimani odlazili u inostranstvo da studiraju na islamskim univerzitetima. A na prvim slobodnim izborima u Bosni 1990, velika većina muslimana glasala je za usrdnog vernika Aliju Izetbegovića, koji je od tada predsednik Bosne.

Nereligiozni muslimani takođe često nisu bili tolerantni. Šljokanje nije bilo prečica do demokratije, a kada bi neko prihvatio svetovnost, najčešće bi postao nacionalista. Muslimanski nacionalisti slavili su istoriju i tradicije bosanskih muslimana, istovremeno gledajući na bosanske Srbe i Hrvate na ukalupljeno negativan način. Oni su takođe želeli da postignu premoć nad Srbima i Hrvatima, sličnu onoj koju su njihovi preci imali pre 1878, kada je Berlinski kongres prebacio Bosnu iz Osmanskog carstva u Austro-Ugarsku. Takav bosansko-muslimanski nacionalizam ni po čemu se nije razlikovao od onoga bosanskih Srba i Hrvata, osim što je ovaj drugi bio nepomirljiviji. Ono što je razorilo Bosnu bio je sudar tri nacionalizma – sudar tako žestok da po mom mišljenju ta zemlja nikad više neće biti ujedinjena.

Hantington s pravom ukazuje na to kako je slom Jugoslavije pojačao tri identiteta, ali ja ipak mislim da je nacionalizam (želja da se bude deo „Velike Srbije" ili „Velike Hrvatske" ili da se stvori Bosna pod muslimanskom vlašću) rastao brže nego „civilizacijska svest", to jest osećanje pripadnosti pravoslavnoj veri ili katoličkom Zapadu ili islamskom svetu – mada, valja priznati, manje kod muslimana.

Hantingtonov prikaz rata u Bosni je sofisticiran, ali kao i zapadni novinari, on precenjuje koliko su muslimani bili po-

svetovnjeni pre raspada Jugoslavije 1991. Dalje, brakovi između pripadnika različitih grupa, koje on spominje kao dokaz slabih „identiteta zajednica", postali su česti tek posle Drugog svetskog rata. Najzad, mada je istina da su u prošlosti bosanski Srbi, Hrvati i muslimani živeli u miru kao susedi, takođe je tačno da su se često borili jedni protiv drugih. Setite se samo Drugog svetskog rata, kada je posle nacističke najezde Bosna pripojena fašističkoj Hrvatskoj i hrvatske ustaše pravile pokolje Srba. Jedni muslimani su im pomogli, a drugi su formirali muslimansku SS diviziju, dok su u istočnoj Bosni srpski četnici uveli pravu vladavinu terora.

Demokratija za mali broj izabranih

Hantington je isto tako dobro mogao da nazove svoju knjigu „Manja vrednost nezapadnih civilizacija". Kada raspravlja o „Zapadu i ostatku sveta", on smatra da je samo ovaj prvi u stanju da razvije i održi ustanove savremene liberalne demokratije. Naravno, on nikada ne koristi izraz „manje vrednosti" niti naziva nekog „podčovek" kao njegov strasni harvardski kolega. On hoće da bude naučnik koji ne presuđuje i oprezno izbegava optužbe i moralisanje. Ali, on ipak tvrdi da ako niste zapadnjak, ne možete opravdano da zahtevate da birate svoju vladu, da vam sudi nezavisni sud, čitate necenzurisanu štampu, slobodno izražavate svoja mišljenja o političkim, verskim i drugim pitanjima ili da se venčate s osobom s kojom želite (a ne onom koju Vam je Vaša porodica, u skladu s običajima i tradicijom, izabrala). Svaki Kinez, Kolumbijac, Tanzanijac, Alžirac, Srbin ili pripadnik neke druge nacionalne grupe ima pravo da se oseća uvređenim i da uzvikne: „Ja nisam manje vrednosti od Vas, profesore Hantingtone; ja nisam podčovek!"

Doista, dvojica prijatelja su mi rekli da ih je uvredila Hantingtonova knjiga. Obojica su istaknuti istoričari Srbije koji u svojim delima kritikuju srpski nacionalizam i ukazuju na slabosti naše demokratske tradicije, ali nisu mogli da pri-

hvate da Srbima, zato što deo njihovog verskog i kulturnog nasleđa dolazi od pravoslavne Vizantije („U pravoslavlju, Bog je cezarov mlađi partner", podseća nas Hantington), treba zauvek da bude odbijena viza za carstvo slobode.

Najveći značaj nacionalne države

Brojni naučnici su kritikovali Hantingtona da je preterao sa svojom tezom i ja nisam u stanju da ga branim. Zašto bi sudar civilizacija zauzeo središte svetske pozornice, kada se većina ratova, uključujući i Hladni rat, zbila u okviru iste civilizacije? Sovjetski dogmatski marksizam, politička propaganda, cenzura u kulturi; sovjetska vera u progres i kult tehnologije; doista, i patriotizam i nacionalizam koji su gajeni u Sovjetskom Savezu, svi su imali presedane samo u evropskoj istoriji. I ruska istorija i kultura više su deo evropske civilizacije nego što nisu. To je podjednako tačno i za druge pravoslavne narode kao što su Srbi, Bugari, Grci i Rumuni. Hantington često citira francuskog istoričara Fernana Brodela i odaje mu poštu koju ovaj zaslužuje, ali bez objašnjenja odbacuje Brodelovo uključivanje pravoslavnih naroda i Latinske Amerike u evropsku civilizaciju. (Ako Hantington već ne prima u zapadni klub Latinoamerikance zato što su njima vladali diktatori, zašto uključuje njihove matične zemlje Španiju i Portugaliju, koje su do sedamdesetih godina bile u istoj nevolji?)

Od kraja neolita, ratove su najčešće vodile države, a od Francuske revolucije (neki istoričari idu dalje u prošlost) nacionalne države. Ponekad su države stupale u saveze, a ponekad su religija i „civilizacijska svest" uticale na izbor saveznika. Ali ono što se uvek najviše uzimalo u obzir bilo je očuvanje države, kao i njeno blagostanje i proširenje. Čak i ludim vladarima to je bilo glavno. Nema dokaznog materijala ni u Hantingtonovoj knjizi ni drugde da će se to skoro promeniti. Nacionalna država, proizvod modernog sveta, nastavlja da bude najvažniji činilac u svetskoj politici. Postmoderni

svet je počeo kod pomodnih pariskih filozofa i na američkim univerzitetima gde predaju njihovi odani sledbenici. I nigde drugo.

Mi treba da zahvalimo Hantingtonu što nam je pokazao koliko je velika snaga „simpatija za kulturne srodnike". Ona je ipak slabija od potrebe da se zaštite vitalni interesi države ili od ambicije da se nadvlada u nadmetanju velikih sila. Hantingtonova tvrdnja da osećanje slovenskog pravoslavnog bratstva vrši ozbiljan uticaj na rusku spoljnu politiku, kako danas tako i u prošlosti, jeste tačna. Ali istorija rusko-srpskih odnosa pruža obilje dokaza da su državni interesi uvek bili važniji. Jedan od primera je poznata srpska buna protiv despotskih lokalnih muslimanskih gospodara rata koja je počela 1804. Uskoro se pretvorila u veliki ustanak protiv osmanlijske vlasti i sultan je ponudio povoljan mirovni ugovor. Rusija, koja je sama bila u ratu s Turcima, ohrabrivala je Srbe da nastave sa borbom. Ali kada ju je ugrozio Napoleon, Rusija je napravila mir s Osmanlijama i napustila Srbe, koji su onda bili poraženi.

Osuđeni na tiraniju

Pošto Hantington ne bira reči kada utvrđuje koliko su ograničene ne-zapadne civilizacije, možda je ispravno pitati u kojoj meri protestantizam ograničava njegovo mišljenje. Za Hantingtona, savremeni svet je gotovo predeterminisan. Njegova politička nauka liči na doktrinu o predestinaciji, kako ju je razvio Žan Kalvin, veliki francusko-švajcarski verski reformator iz šesnaestog veka. Prema Kalvinu, apsolutno suvereni Bog presuđuje iz večnosti da će neke duše biti spasene a druge proklete. Bez obzira šta neko u svom životu činio, božanska milost ne može se zahtevati.

Prema Hantingtonu, to gde živiš – da li u raju slobode ili u paklu tiranije – odlučeno je vekovima pre nego što si se rodio. Sve zavisi od toga šta su ti preci radili, i to najviše u srednjem veku. Da li su poštovali rimske zakone, a ne samo

živeli u strahu od rimskih armija? Da li su proučavali grčke klasike (i prilježno sve zapamtili)? Da li su bili u blizini kada su se rimski papa i nemački car posvađali i srećnim slučajem odvojili duhovnu od svetovne vlasti? Da li su njihovi potomci (ali još uvek tvoji preci) živeli dovoljno blizu renesansi da bi Romeo i Julija (Hantingtonov omiljeni par) mogli da svrate do njih i objasne im značaj individualnog izbora? Da li su potomci potomaka (ali još uvek tvoji preci) uživali blagodeti „civilnog društva" i u testamentu ti ostavili „nasledstvo predstavničkih tela"? Ako je odgovor na sva, ili većinu, ili čak na jedno od ovih pitanja ne, e onda si baksuz, druškane, i nemoj da se mučiš i šalješ pismo Internacionali za amnestiju. Sasvim je prirodno da si sada u zatvoru zbog toga što si kritikovao svoju vladu.

Ne-zapadni, ne-demokratski

Pagoda bi izgledala smešno sa šiljastim kamenim lukovima i vitražima, ali ih mi očekujemo unutar gotske katedrale. Na sličan način, Hantington misli da demokratske ustanove, mada nisu prikladne nezapadnim narodima, predstavljaju organski deo zapadne civilizacije. Zbog sadašnje snage demokratije na Zapadu ne bi smeli da zaboravimo kako je često bilo neizvesno da li će ona preživeti, i to posebno u ovom veku, u kome su oko nje vođene velike bitke. Nemačka je bila blizu pobedi u Prvom svetskom ratu, a ni Hitler ni Staljin nisu bili rođeni gubitnici. U sva tri sukoba, „naivno" američko verovanje da demokratija može i zato treba da prevlada globalno, verovanje kome se Hantington tako strasno suprotstavlja svojim „realizmom", dalo je odlučujući doprinos pobedi demokratije.

Na Zapadu posle 1945, demokratija je takođe imala mnogo protivnika. Spisak bi bio suviše dugačak da se ovde navede, ali elitni univerziteti sigurno ne bi bili na njegovom dnu. Sedamdesetih i osamdesetih godina, učestvovao sam u mnogim diskusijama o marksizmu s profesorima i studen-

tima na zapadnoevropskim i američkim univerzitetima. Uvek ću pamtiti kako je mnoge od njih jedilo kada sam pokušavao da ukažem na to da sloboda koju su uživali nije bila potpuna obmana, dok je ona postignuta u Jugoslaviji kroz radničko samoupravljanje to bila. Hantington, u to sam siguran, imao je mnogo sličnih iskustava s mladim naslednicima pluralističke tradicije „zapadnog hrišćanstva". Uostalom, on predaje u prijatnom malom gradu u Masačusetsu, gradu koji neki ljudi neljubazno nazivaju Narodna Republika Kembridž.

Mene, naravno, vrlo uznemirava što tako mnogo ljudi u današnjoj Srbiji svesno ili nesvesno čezne za starim kolektivističkim socijalizmom koga mi, u stvari, još uvek imamo previše. Tešim se pamteći kako je svaki napredak koji je sloboda napravila na Zapadu izazivao slične napade nostalgije za prošlošću koja je, mada nesumnjivo gora nego sadašnjost, ipak nekako davala iluziju sigurnosti.

Dok je još bio mlad, italijanski mučenik iz petnaestog veka Đirolamo Savonarola odlučio je da se suprotstavlja „slepoj zloći naroda Italije", ali pravi razlog njegovog gneva bio je obnova paganskog humanizma. On je propovedao protiv tiranskih zloupotreba vlade porodice Mediči i pokvarenosti i podmitljivosti sveštenstva (uključujući papu). Takođe je želeo da pretvori Firencu, u to vreme najnapredniji i najcivilizovaniji grad na svetu, u božiji grad, što je moguće sličniji raju. Uspeh koji je postigao pobuđujući zanesenjaštvo u narodu, pokazao je da je renesansa ograničena na gornje klase, dok većina još uvek živi u srednjem veku i želi da u njemu ostane.

Ima još mnogo drugih Savonarola u evropskoj istoriji – čistunaca, asketa, fanatika, koji se plaše pravih promena čak i kada su čvrsto uvereni da se za njih zalažu. Doista, i reformacija i protivreformacija mogu da se posmatraju delimično kao pokušaji povratka u srednji vek. Žan Kalvin, na primer, pokušao je da uobliči Ženevu u kuću svetosti: političku zajednicu s pravilima i obrascima ponašanja sličnim onima u mana-

stiru. Naučnici su utvrdili da postoji suštinska sličnost između tih planova i onih iranskog ajatole Homeinija. Kao dodatni lek Hantingtonovom i sličnim evrocentrizmima, treba da zapamtimo da je vladavina sveštenstva mnogo ukorenjenija u tradicijama zapadnog hrišćanstva nego u islamu. Zvanje ajatole, na primer, pojavilo se tek u devetnaestom veku.

Da li su Srbi ukleti?

Hantington je, u stvari, mnogo velikodušniji nego mnogi američki i britanski protestantski mislioci u prošlom veku i u prvoj polovini ovoga. Oni se nisu udostojavali da uključe katoličku Evropu u zapadni svet liberalne demokratije zato što su papa i sveštenici (posebno ti podmukli jezuiti!) vršili preveliki nadzor nad svešću pojedinca. Taj antikatolički stav bio je spojen s manje jasno izraženim, ali podjednako jakim podozrenjem prema romanskim narodima Južne Evrope: previše sunca, uobrazilje i strasti; premalo zdravog razuma i teškog rada. Samo na protestantskom (posebno anglosaksonskom) severu Evrope, gde je nebo sivo, more hladno, a pivo gorko, mogu razum i zakon da preovladaju. Samo tamo mogu vladavina parlamenta i industrija da uspevaju.

Od svih Evropljana, Hantington isključuje samo nas koji živimo u pravoslavnim zemljama i one u dve muslimanske enklave, Bosni i Albaniji. On ne samo što ukazuje na naše prošle i sadašnje mane – tu se često slažem s njim – već nam kaže da se ne nadamo da ćemo ikada biti iskupljeni od greha tiranije. (Za protestanta Hantingtona ne postoji čistilište – to jest, nema privremenog stanja na putu ka slobodi.)

Dok me uznemirava kada čujem Hantingtona ili druge zapadnjake kako kažu da su Srbi ukleti, dopada mi se kada to isto čujem od samih Srba. Oni, naravno, takođe greše, ali je njihova strasna i gorka samokritika kreativna. Dok Hantington gura u pogrešnom smeru, ka beznađu i kvijetizmu, Srbi guraju u ispravnom smeru. Oni prisiljavaju našu intelektual-

no lenju i vrlo nacionalističku elitu da kritički preispita srpsku istoriju.

U Beogradu su u toku izuzetno zanimljive rasprave. Da li nas je naša pravoslavna vera učinila anti-Evropljanima još u srednjem veku? I da li smo im sledstveno pretpostavljali Turke, samo da bi pali pod njihov jaram u četrnaestom i petnaestom veku? Ili su Turci pobedili jednostavno zato što nas je feudalna anarhija, karakteristična za čitavu Evropu, oslabila? Na kraju krajeva, savezi zapadnih vojski takođe su od njih trpeli poraze i katolička Mađarska je podlegla. Koliko je istinito opšteprihvaćeno gledište da je papa nudio pomoć samo pod uslovom da se prihvati njegova vrhovna vlast? I da li je takav zahtev zaista bio toliko strašan?

Zašto su u devetnaestom veku svi napori da se Evropa donese u Srbiju nailazili na tako mnogo otpora? Pogledajte samo kako je bilo teško uveriti Srbe da je njihovoj zemlji potrebna železnica i da su Beogradu potrebna ulična svetla. Zašto nisu odmah mogli da uvide da uvođenje lekara u vojsku neće uplašiti vojnike, da groblje ne treba da bude u centru grada i da žene takođe treba da studiraju? I zašto su njihovi autokratski kneževi tako često imali uspeha u gušenju planova za parlamentarnu vladavinu?

Uživam u raspravi i učestvujem u njoj. Moj stav je da opiranje Srbije priključivanju modernom svetu nije bilo suštinski različito od onoga mnogih drugih evropskih i neevropskih zemalja koje su bile siromašne, s pretežno seoskim stanovništvom i koje su tek nedavno bile oslobođene strane vlasti. Na kraju, većina reformi je sprovedena. Hantingtoni među nama zaboravljaju da je većina srpskih intelektualnih i političkih pokreta uvek želela i još uvek želi da Srbija bude deo Evrope. Jednostavno ne postoje čvrsti dokazi da neko unutrašnje pravoslavno-slovensko-balkansko *ja* prisiljava Srbe da se protive svakoj pozitivnoj promeni.

Još jedna tema o kojoj se strasno raspravlja su ideološki koreni savremenog nacionalizma. Da li se oni nalaze u nacio-

nalnom samosažaljenju kome je čovek izložen u školi i na univerzitetima, u književnosti i umetnosti, u medijima i govorima političara? Sada se čuje da mada su Srbi često bili žrtve i drugi su bili njihove žrtve, tako da se ne razležu samo jadikovke nad „pet vekova u turskom ropstvu", već se istražuje kako je u srpskoj kulturi isterivanje i čak ubistvo domaćih preobraćenika u islam (nazvanih „Turci", kao da su Anadolci, zbog njihove lojalnosti Osmanlijskom carstvu) bilo osveštano. I na *Gorski vijenac*, remek-delo iz devetnaestog veka koje je nacionalni ep, ne gleda se više samo kao na veličanstveni poziv da se stupi u borbu za nacionalno oslobođenje. Tamna strana nekih njegovih redova sada je mnogima očigledna:

> ne uteče oka ni svjedoka,
> ni da kaže kako im je bilo,
> te pod sablju svoju ne metnusmo
> koji ni se ne kće pokrstiti;

Drama o političkom moralu

Pre gotovo četiri decenije, dvojica jugoslovenskih dečaka igrali su se ispred zatvorske kapije. Zajedno s majkama, čekali su na vrlo kratku mesečnu posetu očevima. Jedan od dečaka bio je Rom čiji je otac bio sitni lopov osuđen na kratku kaznu. Otac drugog dečaka bio je politički zatvorenik utamničen na mnogo duže vreme.

Mali Rom je upitao: „Zašto je tvoj otac u zatvoru?"

„Zbog knjige."

„Hoćeš da kažeš da je ukrao knjigu?"

„Ne, napisao ju je."

„Ali to je nemoguće. Niko ne ide u zatvor zato što je napisao knjigu."

Mali Rom je bio suviše mlad da bi znao da Titov režim nije tolerisao kritiku, posebno ne u formi knjige. Ali dečak je bio čedan i dubokouman, kao da je Žan Žak Rusoov mnogo

oklevetani „plemeniti divljak”. Njegovo zaprepašćenje je pokazivalo koliko je duboko neprirodno i suprotno ljudskom razumu da se čovek pošalje u zatvor zbog nečega što je nesumnjivo plemenita delatnost.

Pri kraju svoje knjige, u poglavlju pod nazivom „Zajedničko u civilizacijama”, Hantington, kao da bi se izvinio, s odobravanjem citira Majkla Volcera koji kaže da u svakoj civilizaciji i društvu postoje minimalne moralne „zabrane, najčešće pravila protiv ubistva, prevare, mučenja, ugnjetavanja i tiranije”. Ali liberalna demokratija je sistem vladavine u kome je najverovatnije da će ta pravila biti poštovana. To nju čini najpodobnijom za svaku civilizaciju i društvo i ne postoji moralno prihvatljiva alternativa borbi za njeno globalno usvajanje.

Dvojica jugoslovenskih dečaka nikada se nisu ponovo sreli. Sin političkog zatvorenika često se pitao šta se dogodilo s njegovim drugarom. Nije verovatno da je daleko dogurao. Prema Romima se nije dobro postupalo u Jugoslaviji i ne postupa se dobro ni u državama naslednicama. Doista, romski nacionalizam koji se javlja, jedini je prema kome treba imati izvesnih naklonosti. Ali ma kakve bile kasnije verovatne ograničenosti u obrazovanju malog Roma, u tom trenutku on je shvatio jedan aksiom političkog morala. Onaj isti aksiom koji učeni profesor s Ajvi Lige nije uspeo da razume.

”Democracy, Destiny, and the Clash of Civilizations,” *Transitions*, vol. 4, no. 5, October 1997.

Nova srpska politička misao, 3–4, 1997.

Nedostižni oreol: O tradiciji, progresu i svetosavlju danas

Početkom sedamnaestog veka, samurajska elita sa sedištem u Edu (današnjem Tokiju) pokorila je feudalne klanove, umanjila bogatstvo i moć budističkih manastira i razbila velike razbojničke bande. Porušila je i tvrđave koje su bile uporišta njenih stvarnih ili potencijalnih protivnika. Bila je japanski efikasna i tu „dekastelaciju" sprovela brže nego evropski kraljevi koji su takođe suzbijali feudalnu anarhiju.

Samuraji iz Eda pobedili su između ostalog i zato što su koristili topove i muskete koje su u Japan 1542. doneli portugalski moreplovci. Ali ubrzo pošto su na japanskim ostrvima uspostavili mir, samuraji su ovo oružje potisnuli iz upotrebe i zatvorili radionice. Vratili su tehnologiju proizvodnje oružja za skoro čitav vek.

Zašto su to učinili?

I

Samuraji iz Eda štitili su kult samurajske sablje. U Japanu, kao i u Evropi toga vremena, mačevanje je smatrano za umetnost i samuraji su sticali ime kao mačevaoci i pesnici.

Balčaci i kanije samurajskih sablji ukrašavani su s posebnom pažnjom, a sečiva kovana s takvom strasnom upornošću da do danas niko u svetu nije napravio oštrija i čvršća. Uklonivši vatreno oružje radi sablje, samurajska elita nije samo odbranila jedan bitan deo japanske kulture, već je i učvrstila svoj položaj na vrhu društvene piramide. Samuraji su tradicionalno jedini imali pravo da nose dugačku i kratku sablju. U Japanu, u kome više nije bilo topova i musketa, oni su ponovo imali monopol na oružje.

Posle pobede, vojskovođa Iejasu Tokugava postaje vladar Japana i potpuno se posvećuje učvršćivanju mira. Građanski rat trajao je duže od veka i zemlji je bila neophodna politička stabilnost. Ali, Tokugava i njegovi naslednici vladali su kruto i strogo. Izdavali su ne samo zakone, nego i propise kojima su regulisali detalje života društva. Hteli su da sve usklade s tradicijom, kako su je oni videli. Proterali su strance, zabranili hrišćanstvo zato što je strana religija i prekinuli veze sa spoljnim svetom. Tako su stvorili Japan s jednom verom i svugde istim običajima i načinom života, ali su onemogućili razvoj njegovih stvaralačkih snaga. Mada su taj način vladavine i takvi društveni odnosi bili reakcionarni već u vreme kada su stvoreni, ostaće neizmenjeni dva i po veka.

II

Cunetomo Jamamoto u spisu *Hagakure* iz 1716, delu koje se smatra klasičnom ekspozicijom etike samurajskih klanova, kaže:

> Ni Sakjamuni Buda, ni Konfucije, ni Kusunoki, ni Šingen, nisu bili na službi kod Rjuzođija ili Nabešima; zato se ne može reći da su u skladu s običajima našeg klana. U vreme rata ili u vreme mira bilo bi dovoljno kada bi i gornje i donje klase poštovale naše pretke i proučavale njihova učenja.

Ovakva težnja ka tradicionalizmu i izolaciji postojala je i postoji u svakoj društvenoj grupi i u svakoj državi. Na klasič-

nom arapskom, na primer, za zločinca, kršitelja zakona, koristi se reč „novator", a u vreme Rastka Nemanjića „novština" je značila nepriliku, nezgodu i nepravdu. Vladari Tokugava perioda izuzetni su u svetskoj istoriji jedino po temeljnosti s kojom su iz Japana odstranili sve novo i strano i po dugotrajnosti takve vladavine. Njihova politika na uverljiv način opovrgava marksističko učenje o sredstvima za proizvodnju i proizvodnim odnosima kao činiocima od kojih zavisi sudbina društvenih klasa. Tehnološki progres ne samo što nije oborio Tokugava samuraje, već su oni uspeli da ga zaustave i spreče. Reakcionarno-ksenofobičnoj politici pogodovalo je što je Japan ostrvska zemlja, i to bez prirodnih bogatstava koja bi mamila kolonijalne osvajače. Na svoju sreću i na svoju nesreću, Srbi, zajedno sa drugim Južnim Slovenima, ne žive na ostrvu. I strane ideje i strani osvajači lako stižu na Balkan koji čak nije ni poluostrvo, mada ga u njega svrstavaju. Balkan, naime, nije s tri strane opkoljen morem, kao što su opkoljeni Apeninsko i Ibersko poluostrvo, niti ima velike planinske vence, poput Alpa i Pirineja, koji bi ga odvajali od kontinenta. Takođe, lakše je stići na njega, nego putovati s jednog njegovog kraja na drugi, preko teško prohodnih planina, a bez pomoći reka koje često nisu plovne.

U prvoj polovini devetnaestog veka, velikim pomorskim silama sve više je smetala izdvojenost Japana. Amerikanci, Rusi i Englezi pokušavali su da nagovore japansku vladu da otvori svoje luke za strane brodove, ali ona je odbijala da pusti „varvare" na svoje tlo. Sjedinjene Američke Države prve su izgubile strpljenje i 1853. poslale su u Tokijski zaliv grupu ratnih brodova sa zahtevom da se uspostave trgovački odnosi. Čudne lađe koje nemaju jedara i plove nasuprot vetru zadivile su Japance, a veliki topovi su ih uplašili. Potpisali su s Amerikom trgovački ugovor.

Ubrzo zatim, zahvaljujući svom neobičnom daru da brzo i potpuno usvoje nov način mišljenja, Japanci su preokrenuli svoju politiku i usmerili svu energiju ka modernizaciji. S podjednakom odlučnošću s kojom su održavali izolacioni-

zam, išli su na Zapad da što više od njega nauče. Kroz svega nekoliko decenija Japan je postao industrijska i vojna sila.

Sve ove korenite reforme pokretali su i predvodili samuraji. Vladajuća feudalna klasa, ponižena pri susretu s nadmoćnom zapadnom vojnom tehnologijom, odbacila je feudalizam radi nacionalne moći i veličine. Bila je to revolucija odozgo. Ali, samuraji su rekli da je vrše u ime cara i proglasili je za restauraciju.

Ponovo se ne obazirući na marksističke zakone istorije, volja vojno-političke elite uspela je da stvori potpuno novu društvenu i ekonomsku realnost, istovremeno očuvavši elemente tradicionalnih političkih institucija i kulture.

III

Tradicionalna društva sporo prihvataju naučne, kulturne i političke tekovine modernog doba, koje najčešće dolaze sa Zapada, a tek posle velikih sukoba i prevrata, prihvate ih u celini. Ta društva najbrže uvedu novo naoružanje, zato što ono uvećava moć vladajućeg sloja i neophodno je zbog rivalstva među državama. Ali, industrijalizacija, neophodna između ostalog i zbog proizvodnje takvog oružja, često nailazi na otpor i feudalaca i seljaka. Prema nauci kao praktičnoj delatnosti pokazuje se manja sumnjičavost nego prema njenim teorijskim postulatima i, posebno, prema filozofiji koja iz nje izvire i dovodi u pitanje verske dogme i nasleđeni način mišljenja i predrasude. Emancipacija žena nailazi na mnogo veće prepreke nego prihvatanje zapadnog oblačenja, navika i manira. U „Žitiju Ajduk-Veljka Petrovića" Vuk Karadžić prikazuje susret tog junaka u „vojevanju na daije" sa zapadnim načinom života (koji mu dolazi s istoka, iz Rusije):

> Ruse je neiskazano ljubio, i mloge je običaje od nji poprimao, n. p. s astala jesti, kosu strići, maramu oko vrata nositi, punč piti, mrsiti, karte igrati itd. Samo nije ćeo od nji da primi, da

ženu posadi sa sobom za astal, nego je ona morala s njegovim snaama (a sa svojim jetrvama) poljevati gostima da se umivaju, donositi jelo, dvoriti i tanjire mijenjati.

U tradicionalna društva najteže je uvesti demokratske političke institucije. Građanska prava, štampa koja nije cenzurisana i višestranački izbori, direktno ugrožavaju moć vladajuće elite, i ona ih zato najteže prihvata.

IV

Hrišćanstvo se može tumačiti u okviru judaizma kao revolucija koja je monoteizam oslobodila plemenskih stega i usmerila ga ka čitavom čovečanstvu. Do te revolucije verovatno ne bi došlo da se u vavilonskom izgnanstvu nije umanjila vlast jevrejskog sveštenstva, što je pomerilo centar verskog života Jevreja od prinošenja žrtve i verskih rituala u hramu, ka svetim knjigama, koje se tumače sve slobodnije i često pod uticajem grčke filozofije. Ono što će u kasnijim vekovima biti smatrano za veliki jevrejski doprinos svetskoj civilizaciji stvorilo se u tuđoj zemlji i pod tuđim uticajem. I Svetog Savu je teško zamisliti bez njegovih putovanja i dodira s drugim narodima i kulturama, koji su se nastavili i pošto ga je, kako mu je zamerio ohridski arhiepiskop Dimitrije Homatijan, „ljubav prema otadžbini zarobila i ugrabila iz tvrđave Svete Gore, te se opet nastanio u Srbiji”.[1]

Već u srednjem veku moć Rima i Carigrada kao verskih i političkih centara nailazi na otpor evropskih fedualnih država, a hrišćanstvo kao univerzalna ideja sukobljava se s lokalnim shvatanjima i običajima. U vreme apsolutnih monarhija, sveštenstvo u zapadnoevropskim zemljama više zavisi od volje vladara, nego od volje pape. Devetnaesti vek znatno povećava moć države nad verom, a u Prvom svet-

1. Budući da sam se bavio prevashodno istorijom Južnih Slovena u dvadesetom veku, pri pisanju o Svetom Savi suzbijao sam želju da budem originalan i oslanjao se na zaključke drugih istoričara. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

skom ratu sveštenstvo u svim zaraćenim zemljama svesrdno učestvuje u ratnim naporima, čak i kada su oni usmereni protiv pripadnika iste vere.

Nacionalizam u Evropi u prošlom i ovom veku povezan je s religijom. Njegovi pobornici ponekad su iskreni vernici, ali češće prihvataju religiju zato što je deo nacionalne tradicije i istorije, i što kao vešti političari uviđaju da je ona moćno sredstvo političke mobilizacije. Univerzalizam hrišćanske ideje, međutim, podriva njihove nacionalističke težnje, i oni zato pokušavaju da stvore veru koja je nacionalna. Mada se pozivaju na versku tradiciju, oni je često menjaju i podređuju zahtevima nacionalne politike. Slično postupaju i sa istorijom, menjajući smisao događajima u dalekoj prošlosti.

Nacionalista istovremeno smatra da je njegova nacija najautentičnije hrišćanska i da je ta autentičnost posledica i izraz nacionalne individualnosti. Uprošćeno rečeno, nacionalista tvrdi: moja nacija je najhrišćanskija, ali ne zato što se najviše trudi da to bude, već zato što ima izuzetne osobine. Ovakav način mišljenja povezan je s težnjom ka dominaciji nad drugim narodima i korak je nazad u odnosu na sveljudsku ideju hrišćanstva.

Da li je i svetosavlje takvo? U nekim svojim ekstremnim desničarskim formama, ono to nesumnjivo jeste. Ali ono nije uvek takvo. Svetosavlje je, pre svega, povest koja pobuđuje maštu o verskom „podvižništvu" i državničkoj borbi velike ličnosti srpskog srednjeg veka – uz čije ime naziv „Sveti" ide najprirodnije i najlakše – i o srpskom pravoslavnom putu kroz istoriju.

V

Ni najpobožniji čovek ne može danas da veruje onako i onoliko koliko je Sava verovao. Saznanja prirodnih nauka i ljudsko znanje uopšte, koji su mnogo narasli u proteklim vekovima, to ne dopuštaju. To ne znači da nam vera nije potrebna i da su poruke hrišćanstva izgubile svoj smisao. Ako nam

je srednjovekovna religioznost daleka, ne znači da moramo da se opredelimo za moderni skepticizam i agnosticizam. Njih je u najsažetijoj formi izrazio veliki britanski filozof Bertrand Rasel kada je, na pitanje šta misli o Hristu, izjavio da ga se ni najmanje ne tiče mišljenje jednog mladog i neobrazovanog Jevrejina koji je živeo pre dve hiljade godina.

Sveti Sava može da nam bude nadahnuće i podstrek, ali ne treba očekivati da nam on pokaže izlaz iz teškoća u koje je naša zemlja zapala. Uostalom, ni on nije očekivao da mu odgovore na pitanja njegovog doba daju sveti oci i drugi hrišćanski sveci, mada je njihove spise i njihove živote s pobožnom strašću proučavao. Takođe, ni jedna današnja politička grupa ili partija nema pravo da tvrdi da je isključivo ona naslednik Svetog Save. Njegov život i delo su složeni i mnogostrani i dozvoljavaju različita tumačenja.

Sava je bio princ i monah, mirotvorac, graditelj crkava, bolnica i škola, diplomata i državnik, poliglota i književnik. Kao mladić pobegao je iz sveta i postao gorljivi monah, ali se u svet vratio, ne prestajući, ipak, da bude isposnik. Borio se za ono što je smatrao za čistotu vere i progonio ono što je smatrao za jeres. U ovom čoveku duboke vere, zainteresovanom iznad svega za spasenje vlastite duše, bio je budan kritički duh. Učinio je mnogo za svetački kult oca Stefana Nemanje, ali je veoma uzdržano navodio znakove svetosti Simeona Mirotočivog. Utemeljitelj srpske crkvene autokefalnosti, dugo je odbijao da bude posvećen kao arhiepiskop „srpskih i pomorskih zemalja". Trudeći se da približi hrišćanska učenja i obrede Srbima, nastavljao je delo Ćirila i Metodija i bio misionar u vlastitoj zemlji. Njegov život kao da je ispričan u Bibliji, a on istovremeno kao da nam je i savremenik.

Sužavajući Svetog Savu na jednu od njegovih dimenzija, a najčešće je to nacionalna, mi ne samo što nismo pravedni prema njemu, već osiromašujemo i sami sebe. Čak ne možemo biti sigurni ni da Sveti Sava ne bi proglasio svetosa-

vlje za jeres. Jer on i njegov otac obnovili su Hilandar ne zato što su smatrali Srbe za najbolje, već zato da bi Srbi bili bolji.

„Sretanje Biblije i savremenosti", *Savindan*, vol. 8, no. 8, 27. januar 1998. Urednik je bez odobrenja autora uklonio sav tekst do trećeg odlomka, a ispred poslednje rečenice u eseju je dodao: „Sve je, ipak, podložno kritici, preispitivanju."

Diplomata

„Imaš prijatelja u Pensilvaniji", proglašavale su automobilske tablice u bivšoj kvekerskoj koloniji. „Ja želim da imam mnogo prijatelja u Vašingtonu", mogao bi da bude moto knjige Ričarda Holbruka *To End a War*, detaljnog prikaza njegovih napora da privoli bosanske muslimane, Srbe i Hrvate da potpišu 1995. Dejtonski mirovni sporazum.[1]

Ako je verovati bivšem pomoćniku američkog državnog sekretara za Evropu, sada američkom ambasadoru imenovanom u Ujedinjenim nacijama, gotovo svako u Klintonovoj Beloj kući, Stejt departmentu, Pentagonu i svakoj drugoj značajnoj vladinoj službi ili je „prijatelj" ili „stari prijatelj". U svojim zahvalnicama, Holbruk ponosno tvrdi da ga je zadužilo preko sto političara, novinara, diplomata, admirala, naučnih radnika, generala i drugih. Svoju zahvalnost izražava pre svega onima s kojima se nije slagao ili je naišao na ove ili one teškoće. Mada ništa ne bi moglo biti očiglednije u ovoj knjizi od nedostatka zanimanja i inicijative Bila Klintona tokom bosanskog sukoba, Holbruk diže predsednika na najviši pijedestal.

---

1. Richard Holbrooke, *To End A War*, Random House, New York 1998. Knjiga je objavljena i kod nas: Ričard Holbruk, *Put u Dejton*, Dangraf, Beograd 1998. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Semjuel Džonson proglasio je ambiciju za „plemenitu strast". Ambiciozan Holbruk jeste zamašno, i kao što njegova velikodušna upotreba laskanja nagoveštava, on može da tera politiku s najveštijima. Ali plemenit? U *To End a War* on prikazuje sebe kao neiscrpno gipkog i neiscrpno dovitljivog, a da i ne govorimo snažne volje i upornog. Drugi pridevi padaju na um s podjednakom verodostojnošću pri čitanju ove knjige: ohol i bezobziran samo su dva. Ali do istine je teško doći, jer Holbruk kako ga slika Holbruk, u biti je dvodimenzionalan lik. Kada stvari idu dobro, on je srećan; kada stvari ne idu dobro, on je nesrećan ali odlučan. Kada sastanci dugo traju i vreme u krevetu je kratko, on je umoran. A kada trojica američkih kolega (kojima je knjiga posvećena) nastradaju na planinskom putu van Sarajeva, on je tužan – mada ne i dovoljno zainteresovan za francuskog vozača i tri francuska vojnika, koji su takođe bili u vozilu, da spomene njihovu sudbinu.

I

Pravo pitanje, u svakom slučaju, nije o Holbrukovom samoprikazivanju već o njegovim moralnim i diplomatskim uverenjima. U Bosni, koliko se može otkriti, oni su bili ili nepostojeći ili potpuno zavisni od trenutne situacije. On nam kaže, na primer, da je „jednostavno mrzeo" vođu bosanskih Srba Radovana Karadžića i srpskog vojnog komandanta Ratka Mladića (obojica optuženi za ratne zločine), i odbio je da se rukuje ili da sedne s bilo kojim od njih. S druge strane, ostvario je bliskost s predsednikom Srbije Slobodanom Miloševićem, lepo se slagao s predsednikom Hrvatske Franjom Tuđmanom, i čini se da je bio dovoljno prisan s muslimanskim predsednikom Bosne Alijom Izetbegovićem da mu se obraća sa „Izi".

Odakle ova nedoslednost? Naposletku, kao što Holbruk priznaje, Milošević je snosio najveću odgovornost za rat, Tuđman je želeo da napravi Hrvatsku etnički čistom, a Izet-

begović, pobožni musliman, samo na rečima je poštovao principe multietničke države i nije bio demokrata. Ali razloge iza Holbrukove moralne računice ne treba tražiti daleko: sva trojica bili su voljni da se povinuju njegovim diplomatskim manevrisanjima.

Ne manje je jasno šta su dobili za uzvrat. Kada je 1992. tadašnji državni sekretar Lorens Iglberger zahtevao stvaranje međunarodnog tribunala da goni ratne zločince, Miloševićevo ime bilo je prvo na listi onih kojima treba suditi. Karl Bilt, bivši predsednik švedske vlade koji je služio kao mirovni izaslanik Evropske unije u Bosni, kasnije je takođe optužio Tuđmana za ratne zločine u vezi sa masovnim ubistvima srpskih civila. Sâm Holbruk, u memorandumu iz januara 1993. upućenom Vorenu Kristoferu i Entoniju Lejku, koji su se tada upravo spremali da preuzmu dužnost, prvi državnog sekretara, drugi savetnika za nacionalnu bezbednost, preporučio je da Sjedinjene Države „žigošu neke pojedince kao ratne zločince". Ali ni Milošević niti Tuđman nikad nisu optuženi.

Kako je stigla 1995, Tuđmanova vojska bila je zaposlena isterivanjem Srba iz Hrvatske i zapadne Bosne, dok je bosansku srpsku vojsku bombardovao NATO. Mada je Holbruk (i drugi američki pregovarači) rekao Tuđmanu da „nema opravdanja za svirepo postupanje sa Srbima", otvoreno se uzdržao da izvrši bilo kakav pritisak na Hrvate da odustanu. Naprotiv, kada je Džon Šatak, pomoćnik državnog sekretara za ljudska prava, opisao patnju srpskih izbeglica koji su u beskrajnim rekama bežali na istok, Holbruk se složio s jednim kolegom da „ovo nije trenutak da se bude previše osetljiv". Radi Holbrukovih neposrednih ciljeva, ista vrsta etničkog čišćenja koju je smatrao za zločinačku i gnusnu 1993, mogla je da bude prihvatljiva, ako ne i podsticana, 1995.

A koji su bili ti ciljevi? Za Holbruka, „oblik diplomatskog pejzaža obično će odražavati odnos snaga na terenu". Budući da Sjedinjene Države nisu nameravale da pošalju vlastite trupe da bi intervenisale, hrvatska osvajanja činila su se kao način dobar, kao i bilo koji drugi, da se prinude bosanski

Srbi na prihvatanje mirovnih uslova koje je Holbruk predlagao. Na njegovu sreću, njegovo nemanje prevelike osetljivosti u pogledu stradanja srpskih civila, delili su ne samo Tuđman već i predsednik Srbije Milošević.

To End A War je puna pohvala Miloševićevoj „taktičkoj gipkosti i izvrsnoj pregovaračkoj veštini"; njegovom nadmoćnom intelektu koji brzo „ovlada svakom nijansom dokumenata napisanih na engleskom"; i njegovoj izdržljivosti tokom pregovora. Ali Holbrukova knjiga, čiji su odlomci objavljeni u beogradskoj štampi, verovatno će naneti štetu Miloševićevom ugledu. U njoj oni mogu da vide kako je čovek koga su jednom obožavali kao velikog patriotu – na Zapadu on je viđen, tačnije, kao ratoborni šovinista – prihvatio proterivanje Srba iz Hrvatske i zapadne Bosne s nečim što Holbruk veliča kao duševnu mirnoću, a što je u stvari preispoljna neosetljivost, sredstvo da se ukinu međunarodne ekonomske sankcije uvedene Jugoslaviji 1992. Nikakvo čudo da pobuđuje divljenje kod američkog pregovarača.

II

Ono što je Holbruk tražio u Bosni nije bila pravda već, ukratko, kolaboracija. Da su samo Karadžić i Mladić – dva Srbina koja je on „jednostavno mrzeo" – bili kooperativniji, sasvim je moguće da bi oni takođe izbegli optužnicu zbog onoga što su učinili bosanskim muslimanima. Ni posledice njegove kaubojske diplomatije ne brinu Holbruka previše. On je ponosan na američko postignuće što su Srbi prisiljeni da prekinu opsadu Sarajeva i što je grad ujedinjen, ali jako umanjuje činjenicu da su muslimani pokrenuli ofanzivu iz Sarajeva odmah potom i da jedva neki ne-muslimani sada žive tamo. A što se tiče ponovnog ujedinjenja Bosne – većeg *raison d'être* Holbrukovog plana – jednostavna istina je da se izbeglice gotovo ne vraćaju, što čini zajedničku muslimansko-srpsko-hrvatsku vladu besmislenom tvorevinom; ne ponovno ujedinjenje već podela ostaje pravilo u bivšoj Jugoslaviji.

Da li ga je briga? Mada pravi obavezne primedbe o lepotama multietničke kulture Bosne i bivše Jugoslavije, Holbruk ne pokazuje gotovo nikakvo zanimanje za njih. Među njegovim brojnim pretencioznim citatima iz književnosti i poezije, jugoslovenski autori upadljivi su svojim odsustvom. Kao kontrast, zatičemo ga kako izgovara ili se slaže s tvrdnjama koje omalovažavaju ovu „samodestruktivnu" i „divlju" zemlju s njenim „balkanskim mentalitetom". Naravno, ovo, kao i njegova tvrdnja da Srbi nisu „racionalni ljudi s kojima bi se moglo diskutovati, pregovarati, napraviti nagodbu i složiti", možda nije namerno klevetnička već samo još jedna prilika da vlastitu ličnost prikaže na dramatičan način.

„Svet će se pouzdati u Vašington i očekivati više od retorike kada sledeći put budemo suočeni s izazovom miru", zaključuje Holbruk. Na Kosovu danas, taj izazov već je sasvim očit; rat o kome Holbruk piše u *To End A War* daleko je od završenog. Čovek može samo da se nada da će, kao što se svet pouzda u Vašington očekujući više od retorike, Vašington jednog dana uzvratiti principijelnijom vrstom diplomatije od avanturističke i moralno pogubne koja je ovde opisana i preporučena.

"Diplomat," *Commentary*, vol. 106, no. 2, August 1998.

Beležnica jednog izbeglice

Juče kasno uveče, kada sam se vraćao u sobicu koju iznajmljujem na beogradskoj periferiji, ključ mi se zaglavio u kapiji i nisam mogao da je otvorim. Interfon na slabo održavanoj novogradnji je pokvaren, kod sebe nemam žeton za telefon, a u ovom gradu nikoga ne poznajem tako dobro da bih mogao da svratim u pozne sate. Na kraju sam otključao kapiju. Ali, za trenutak, bio sam poverovao da ću zauvek ostati ispred kapije, u pustoj ulici i noći koju nikada neće zameniti dan.

I

Raspala se Jugoslavija i stvorene su nove države. Ratovalo se, krv se prolila. Pre toga, silne su reči izrečene i napisane da bi narodi krenuli u borbu. A ništa što se dogodilo ili što je rečeno i napisano, nije uzvišeno i plemenito. Doista, nijedan naš narod baš ničim ne može da se ponosi. Borba za nezavisnost, nacionalnu slobodu, stvaranje novih država, obično nailaze na naklonost i podršku u svetu. Nad svima nama, međutim, čovečanstvo se samo gnuša. Možda bih pristao i na još veću nesreću i na još veću bol, samo da sve nije tako bedno, jadno, sramno.

I koja je budućnost tih novih država? Prorok Avakum bio je u pravu kada je rekao: „Jer će kamen iz zida vikati, i čvor iz drveta svjedočiće. Teško onome koji gradi grad krvlju i osniva grad nepravdom!”

II

U vavilonskom ropstvu, u šestom veku pre nove ere, Jevreji su sebe ponekad nazivali „sinovi izgnanstva”. Čuvali su svoje tradicije i plemensko ustrojstvo i njima su upravljali „starci izgnanstva”. Van svoje zemlje, oni su želeli i da ostanu svoji i da prihvate novo i tuđe. Te dve teško pomirljive želje snažno su se sudarale u njima i Jevreji su mnogo pisali i prorokovali. Čak se kaže da je jevrejstvo rođeno iz iskustva izgnanstva.

Muslimanska era počela je 622. kada se Muhamed preselio iz Meke u Medinu. Hrišćanska Evropa vekovima je koristila reč „pobegao”, što je vređalo muslimane. Oni za taj događaj upotrebljavaju arapsku reč *hidžra* – naši muslimani kažu „hidžret učinio” – koja ne znači samo „preseliti se”, već i „otići iz svoje zemlje, napustiti pleme”. Izvedena je od „hadžara”, što znači „odvojiti, razdvojiti”. Dakle, prva godina muslimanskog kalendara je ona kada je Prorok otišao u izgnanstvo, emigrirao, bio odvojen od bliskih, postao izbeglica.

I još: Dostojevski je napisao *Idiota*, roman o knezu Miškinu koji podseća na Hrista, za vreme putovanja po Nemačkoj i Italiji.

Izgnanstvo i proroštvo kao da su povezani.

Pitam se: Ako je među nama izbeglicama prorok, šta li će nam on reći? Ili će možda ćutati, uplašen od reči koje su već toliko zla nanele?

III

Otkad je počeo rat i, posebno, otkad sam postao izbeglica, kao da sam ostario pedeset godina. Pre ovog rata, verovao

sam da bih između patnje i ravnodušnosti izabrao patnju, da, kada bi preda mnom bio izbor, ili da nikada ništa ne osetim, ili da osetim bol, onda bih izabrao bol. Sada ne znam šta bih izabrao. Mnogo spavam, a umoran sam. Sve je drugačije, doista ništa nije isto, ali novo ne donosi radost.

IV

Markiz od Kistina: „Tiranija je delo ljudi koji su joj bili poslušni."

Pre mnogo godina kroz moj grad prošao je Tito. Čekao sam zajedno s drugovima iz razreda na delu ulice obeleženom za našu gimnaziju. Bio sam ushićen, radoznao i uplašen. Kada se pojavila kolona, ispred nje je iznenada počeo da trči čovek sumanutog izraza lica. Dok je mlatarao rukama i vikao „Živeo drug Tito!", izgledalo je kao da ga gone milicajci na motociklima, automobili i doživotni predsednik lično. Gomili se oteo uzdah. Šta li su ljudi pomislili? Da će obezbeđenje pucati na njega, ne obazirući se na ono što je vikao? Sećam se dobro da sam ja to pomislio. Možda smo nekim delom sebe i poželeli da se to dogodi. Tako bi Tito pokazao svoju moć i još više zaslužio naše obožavanje koje se u stvari nije hranilo ljubavlju već strahom. Na sreću, ništa se nije dogodilo. Čovek je strčao s kolovoza i izgubio se u gomili. Često sam posle mislio na njega. On kao da nije bio živ čovek, već utvara koju je stvorilo naše zajedničko ludilo.

V

Sećam se kada sam prvi put stvarno poverovao da može doći do građanskog rata. Bilo je rano prepodne jednog prolećnog dana 1990. Dve debeljuškaste žene pedesetih godina, svaka s punom pijačnom torbom u ruci, išle su ulicom ispred mene i uzbuđeno razgovarale. Iz delova rečenica, shvatio sam da pričaju o tuči između Hrvata i Srba koja je prethodnog dana izbila u obližnjem gradu. U njihovim glasovima

osećala se mržnja, a svoje slobodne šake stegnule su u pesnice. Nisam mogao, ili, možda, nisam hteo, da pogodim kome od ta dva naroda žene pripadaju. Pozdravile su se i ona viša ušla je u obližnju zgradu. Druga žena je nastavila ispred mene dok nije stigla do poprečne ulice, i onda skrenula. Gledao sam za njom. Njena punačka pesnica bila je još uvek stisnuta.

VI

Avgusta 1995, povremeno zasipane hrvatskim granatama, kolone Srba milele su drumovima iz Krajine ka Bosni i Srbiji. Mada sam nekoliko godina ranije stigao u Beograd, kao da sam bio u jednoj od njih. I stalno sam mislio na Hrvate koji su 1991. bežali iz gradova i sela koje su Srbi zauzeli. Posebno mi je pred očima bila jedna fotografija na kojoj grupa njih ide puteljkom kroz šumu, sa zavežljajima na leđima, torbama ili manjim koferima u ruci. Umorni su, idu s naporom i kao da se teturaju. Uplašeni su.

Tog avgusta 1995, kada su se konačno i za sva vremena razdvajali, i kada su najviše mrzeli jedni druge, Hrvati i Srbi su mi se više nego ikada ranije činili kao jedan narod.

VII

Kada sam bio dečak, voleo sam pred spavanje da izmišljam priče u kojima me gone i tek u poslednjem trenutku uspevam da se spasem. Avanture i predele pozajmljivao sam iz knjiga koje sam čitao. Najradije sam se uspavljivao pričom koja je počinjala tako što bih zamislio kako sa svoja tri najbolja druga letim u balonu iznad Afrike. Jednom bi tragali za izvorom Nila, drugi put za nekim tajanstvenim gradom u prašumi, a treći za našim drugom koji je nestao u ranijoj ekspediciji.

Balon je klizio nad šumama gotovo dodirujući krošnje drveća u kojima su živele ptice divnih boja, nemirni i bučni majmuni, zmije za koje smo znali da imaju najstrašnije otro-

ve. Spustili smo se do ostrva usred nekog jezera. Na brzinu smo napravili kanu od kore drveta i ja sam krenuo u istraživanje. Moji drugovi ostali su u balonu koji smo vezali za drvo i ostavili da lebdi.

Na drugoj obali, dok se probijam kroz prašumu, primećuje me divlje i krvožedno pleme domorodaca i počinje da goni. Uspevam da se dokopam kanua. Veslam iz sve snage ka ostrvu, ali mi se gonioci u dugim i brzim čamcima primiču. Koplja padaju blizu kanua. Nekoliko se u njega zabija.

Drugovi u balonu, primetivši da sam u opasnosti, pucaju iz pušaka na gonioce, ali ne uspevaju da ih zaustave. Kanu najzad udara o obalu i ja trčim ka balonu. Sustižu me. Njihove ruke me već gotovo dotiču, kada se hvatam za konopac koji visi iz balona. U istom trenutku moji drugovi odrešuju balon i on poleće ka nebu povlačeći me za sobom. Nikada nisam bio srećniji i nikada mi drugovi nisu bili draži. Strah i nemir me ipak sasvim ne napuštaju sve dok me mašta ne odvede nazad do moje kuće i balon ne privežem za kapiju. Tada bih zaspao.

VIII

Lepo je vratiti se. Ponovo postojati u svetu iz koga smo bili izgnani, ponovo oživeti tamo gde smo bili mrtvi. Verujem, čak, da jedino kada se nešto ponovo vidi posle dugog vremena, istinski se vidi. Zato ću se vraćati mnogo puta. Ali samo u mašti. Jer čvrsto sam odlučio da se u stvarnosti nikada ne vratim. Nikada – to je strašna reč. Ali plaši me mržnja Hrvata prema nama Srbima. Znam da ta mržnja nije gora ili veća od mnogih drugih mržnji na našem tlu. Između ostalog, baš zato što znam snagu srpskih mržnji, bežim od hrvatske mržnje. Čak i kada ništa ne bi mogla da mi naudi, plašila bi me. Jer svaka mržnja menja svet oko mene i prisiljava me da mislim i osećam ono što ne želim.

Da li time što sam odlučio da se ne vratim, priznajem da su nacionalisti, i naši i njihovi, pobedili? Argumenti naciona-

lista nikada mi nisu izgledali slabiji nego sada. Njihovi uspesi, ako se stvaranje „čistih" nacionalnih država uopšte može smatrati uspehom, jadni su. Ali, ako su dostojni prezira kao graditelji, vrlo su uverljivi kao rušitelji. Zato želja da se vratim nikada neće nadvladati moje nepoverenje.

IX

Dve žene izbeglice, nezavisno jedna od druge, pitaju me da li da se vrate. Jedna je iz Gline. Iz njene porodice stradali su 1941. u onom strašnom pokolju u crkvi. Druga je iz Osijeka. Sin joj uskoro treba da ide u vojsku. Zamišljao sam kako ga komandir njegove čete tera da peva ustaške pesme. I jednoj i drugoj ženi rekao sam ne. Iako se sada kajem što sam to rekao, opet bih isto učinio. Zašto ne nalazim utehe u tome što sam uveren da sam u pravu?

X

Na koji način zaboravljamo ljude? Šta nestaje prvo iz sećanja – lep nos ili duhovitost, ono jutro kada nas je uhvatila kiša ili razgovor o omiljenom piscu? Zaborav ima svoj put, polako napreduje od tačke do tačke. Da li da crtam mapu njegovih osvajanja?

Kako prolazi vreme, zaboravljam ne samo ljude iz rodnog kraja, već i ulice, kuće, stvari. Sećanje na ljude sadrži u sebi bar malo gorčine, dok sećanje na ono što nas je okruživalo kao da je sasvim očišćeno od nje. Možda je najbolje iz prijateljstava i ljubavi očuvano u predmetima koji su im bili svedoci? Zato se osećam krivim što zaboravljam ulice, kuće, stvari. Kao da nisam ožalio svoje mrtve.

Istovremeno, ima nečeg okrutnog u tome što predmeti za koje smo vezani tako ravnodušno nastavljaju da postoje i nakon što smo morali da ih ostavimo. Zato ponekad poželim da sve izgori. Ili da nestane – čitav moj kraj polako zaranja pod

zemlju, zidovi kuća pucaju kao prezategnute žice, drveće i trava sklapaju se nad krovovima poput talasa.

XI

U jednom Hičkokovom filmu, Keri Grant se penje uza stepenice noseći na malom poslužavniku čašu s mlekom. Gledalac treba da posumnja da je u mleku otrov, i da bi mu se na čašu skrenula pažnja, ona blago svetli. Hičkok je to postigao ugradivši u nju malu sijalicu. U mom sećanju svi predmeti iz starog kraja imaju taj meki unutrašnji sjaj. Izbeglištvo je upalilo bezbroj sijalica.

XII

Ovo pišem patent-olovkom koju sam imao još u gimnaziji. Ona je jedan od malog broja predmeta koje sam uspeo da ponesem sa sobom. S njene tačke gledišta, čitav ovaj rat i moje izbeglištvo dogodili su se samo zato da bi ona postala značajan predmet u mome životu.

XIII

Tačno je da je čovek koji se vraća dvostruko stranac. Stranac sam ovde u Beogradu, ali stranac bih bio i kada bih se vratio u rodni kraj. Biću, dakle, stranac zauvek. A šta s onima koji ne znaju da sam otišao? Onda – bar što se njih tiče – nisam ni otišao? A ako bih se vratio, bilo bi onih koji ne bi ni znali da sam se vratio. Onda se – bar što se njih tiče – ne bih ni vratio.

XIV

U *Ilijadi* Pandar kaže Eneju: „Ako se vratim kući i očima ugledam svojim / Svoju domaju i ženu i visoku veliku kuću”.

U putopisu Milovana Danojlića *Brisani prostor* glavni junak se posle dugog odsustvovanja vraća kući:

> Soba me je dočekala žudno i zadovoljno, ako se o sobama može tako govoriti. Vazduh, zatvoren u njoj, mesecima se hladio i zagrevao, onako kako su tekla godišnja doba, da naposletku sasvim podođe i prezri. Prepuštena sebi, sobna tišina je svakim danom bivala sve nežnija i odanija. Odanija kome? Recimo, meni. Otud ona mekoća, ona podatnost, koje sam osetio od prvog zakoračaja u prostoriju.

Ali šta ostaje nama čije su kuće spaljene i srušene? I da li je nežna, kome je odana, tišina ruševine?

XV

Mnemosine mater musarum. Možda je pamćenje majka muzama jer već ono samo ima suštinsku sposobnost svih umetnosti da može i ono najobičnije, čak i ružno, da učini lepim.

XVI

Kao što su onda proterivali druge narode radi šovinističkih ciljeva, tako političari sada hoće da vraćaju svoje izbeglice kao prethodnicu osvajanja – i novog proterivanja onih drugih. Iza plašta humanosti, skriven je bodež novog nasilja. Još jedan razlog zbog koga sam protiv povratka.

XVII

Upoznao sam jednog mladog profesora Amerikanca koga interesuju izbeglice: „Kada držim predavanje i govorim o proterivanju Srba iz Hrvatske, nikada ne izgovorim reč 'Srbi', već kažem manjina. Jer tolika je propaganda u našim medijima protiv njih, da kada kažem da su Srbi proterani, niko ne obraća pažnju. Kao kada bih rekao nacisti su proterani." Ja

mu kažem: „Mi smo učitelji vas Zapadnjaka. Prihvatili ste proterivanje nacionalnih grupa, čak ga i pomažete. Nadao sam se da ćete vi biti naša budućnost, a mi smo postali vaša.”

XVIII

Postoje li rane koje nikada ne zarastu? To su možda one koje nas pretvore u nešto što ne želimo da budemo. I tako postoje dok god mi postojimo.

XIX

Prošle noći sanjao sam da sam plakao i u nosu su me golicale suze. Probudio sam se, a oči su mi bile suve. Ponovo sam zaspao i ponovo su me u nosu golicale suze. Ovoga puta to nije bilo neprijatno. I u snu sam odlučio da se više ne budim.

XX

U *Novom zavetu* „izgnanstvo” znači život na zemlji.

Hugo od Svetog Viktora, monah koji je živeo u Saksoniji u dvanaestom veku, napisao je u svom delu *Didaskalikon*:

> Čovek kome je njegova domovina draga, još je nežan početnik; onaj kome je svako tlo kao njegovo rodno, već je jak; ali savršen je onaj kome je čitav svet kao strana zemlja.

Biskup od Pija pisao je 1763. u jednom pastirskom pismu: „Svet je doista zajednička otadžbina, ili, da se izrazim više hrišćanskim rečima, zajedničko izgnanstvo.”

Andrić koji izgleda nije verovao u zagrobni život, zapisao je da je groblje naša prava otadžbina. Zamišljam njegov gorak osmeh.

XXI

Prustu se vreme činilo izgubljenim, izbeglici i zatvoreniku čini se otetim. Crnjanski je svoju strast za zarezima potpuno zadovoljio u „Stražilovu", koje je zato kao veliki uzdah isprekidan rečima:

> Lutam, još, vitak, po mostovima tuđim,
> na mirisne reke priležem, pa ćutim,
> ali, pod vodama, zavičaj već vidim,
> otkud pođoh, posut lišćem žutim
> i rasutim.

Nekada sam voleo da putujem, da lutam. Sada mi i putovanje do centra Beograda izgleda previše dugo. Kako da poželim da putujem, kada sam samim tim što sam izbeglica stalno na putu?

XXII

Dajući časove đacima zaradio sam nešto više nego obično, pa sam pozvao poznanika iz starog kraja na večeru. Naše kafane. Kako uspevaju da toliko liče jedna na drugu? Hrana je ukusna ali masna, i izbor je mali; gosti govore glasno i retko se osmehuju; mnogi puše, čuju se psovke. Ništa od toga mi se ne dopada, ali ipak su mi kafane prijatne. Evo, jedan od gostiju uzima parče hleba i otkida od njega komad zubima, umesto da ga otkine rukom, pa onda stavi u usta. I što da ne. Nisam protiv finih manira, već verujem da je ono balkansko u nama pre dobro nego zlo. U kafanama se, naravno, najviše priča o politici. Tu je naš rat i započeo. Obično se kaže da su kafanske priče postale nacionalni programi. Dodajem: i to uz vrlo male izmene.

Pred kraj večere, moj poznanik je pripit i u njemu se budi izbeglica. Smeje se: „Želeo bih da se posle toliko godina vratim u stari kraj da bih bio mlađi. Tamo i onda bio sam mlađi nego ovde i sada."

XXIII

Alber Kami u *Kugi* o osećanju izgnanstva. Ono je unutrašnja praznina koja nas nikada ne ostavlja i nerazumna čežnja da se vratimo nazad u prošlost ili da ubrzamo prolaženje vremena. A strelice pamćenja, piše on, ubadaju kao vatra.

XXIV

Šta želim sebi? Da se oslobodim gorčine? Preveliki zahtev. Dovoljno bi mi bilo da mogu da gledam u svet, a ne kroz njega, i da mi moj glas ne zvuči čudno.

XXV

Često se pitam: Šta je sada s njima? S onima koji su bili vlast u Krajini. Da nisu postali nevidljivi? Jednog od njih sreo sam pre neki dan na Kalemegdanu. Sedeo je na klupi i razgovarao s nekim čovekom. Bio je u skupom odelu, ali podbuo i neobrijan. Mada sam ga odmah prepoznao, bilo mi je potrebno neko vreme da poverujem da je to stvarno on. Pokreti i grimase bili su mu toliko neotesani, prosti, da mi se činilo nemogućim da je taj čovek ikada bio na visokom položaju. U čitavom njegovom držanju, osećao se strah. On kao da se ulagivao svom sagovorniku, pokušavao da ga odobrovolji: „Pa slažemo se, zar ne?" Možda ipak oseća krivicu? Pre će biti da mi se to samo tako čini.

XXVI

Volim da zavirujem u beogradske knjižare, mada nemam para da kupujem. Mnogo je knjiga o nacionalnoj istoriji u kojima prevladavaju dve teme. Prva – mi smo hrabriji, plemenitiji, duhovniji, od drugih. Druga – mi i samo mi smo stradali. Dva oblika iste bolesne obuzetosti sobom. Iz prve se rađa

druga, druga potvrđuje prvu: uvereni u svoju veličinu, poverovali smo da nas svi mrze; pošto verujemo da nas svi mrze, smatramo to za dokaz da smo veliki.

XXVII

Montenj piše kako bi mu teško palo kada bi mu bilo zabranjeno da poseti neko mesto na svetu, makar bilo i najudaljenije i na koje inače ne bi ni pomislio da ide. A kako je tek teško ne moći vratiti se?

Mi izbeglice smo zatvorenici, zatvoreni smo u svoje izbegništvo, ograđeni od prostora u kome bismo želeli da budemo. Borhes upoređuje pustinju s lavirintom; meni više liči na zatvor. Hodajte satima kroz pustinju i ništa se oko vas neće izmeniti; hodajte satima po zatvorskoj ćeliji i bićete na istom mestu. U oba slučaja kretanje ubija u vama nadu – nema ničega da nestaje, nema ničega da se pojavi.

XXVIII

Poželim da budem neko sasvim drugi, da promenim ime. Taj drugi bio bi iz ovog grada, osećao bi se u njemu kod kuće.

XXIX

Stalno mislim na moj kraj. Zato kao da iz njega nisam ni otišao. A najbolnije je vratiti se u ona mesta iz kojih nikada nismo ni otišli. Možda je zato sreća što se nikada neću vratiti?

XXX

Kaže se da Hrvati i Srbi nisu tolerantni. Zaboravlja se njihova ogromna tolerantnost prema lažima njihovih političara.

XXXI

Otkako sam postao izbeglica, preterano sam budan, pribran, na oprezu. Kao da sam neprestano u zasedi na sve, posebno na samoga sebe. Mnogo razmišljam o svemu što mi se događa i zato mi se posle čini da mi se malo toga događa. I stalno brojim dane, mesece, godine. Odmah mogu tačno da kažem kada se nešto dogodilo. Da li time pokušavam da ovladam vremenom?

XXXII

Tog leta ljudi su počeli da se ubijaju. Žuto sunce i crvena krv, kao zrela breskva. Najobičniji razgovor imao je tada posebnu težinu. I nikada moje pamćenje nije tako velikodušno primalo druge.

XXXIII

Nikako da zaboravim tu mapu. Kada je popravljan vodovod u mojoj ulici, dopala mi je ruku vrlo detaljna mapa čitavog kraja, koju je napravila gradska uprava. Svaka kuća, dvorište, svako drvo i ograda, bili su ucrtani. Hteo sam da zamolim glavnog inženjera da mi da tu mapu – imao je više primeraka. Ali ipak to nisam učinio. Sada bih mapu pričvrstio na zid. Ili možda preko prozora?

XXXIV

U starom kraju drveće mora da je prilično poraslo. Teši me kada ga zamišljam kako neumorno raste i račva grane – pravi gnezda za gnezda. Na njega su se sigurno već vratile ptice koje su oterale pucnjava i eksplozije. I zavidim drveću jer ono nikuda ne može da otputuje.

„Iz beležnice jednog izbeglice", *Helsinška povelja*, vol. 3, no. 9, avgust 1998. Esej je posle objavljivanja u Helsinškoj povelji lektorisala Mirjana Kalezić.

Kosovo iz uobrazilje

Prethodne knjige Noela Malkolma uključuju biografiju rumunskog violiniste i kompozitora iz dvadesetog veka, tom privlačno nazvan *Poreklo engleske koještarije*, istoriju Bosne i život venecijanskog jeretika koji je proučavao duge. Pošto izgleda da bira svoje literarne mete nasumice, čovek pada u iskušenje da odbaci Malkolma kao popularizatora ili šarlatana. Ali u *Kosovo: kratka istorija*, Malkolm se pojavljuje kao darovit istoričar amater koji pokušava iz sve snage – knjiga ima hiljadu sto pedeset četiri primedbe na svom kraju i bibliografiju na tuce jezika – da napravi ozbiljnu knjigu o južnoj pokrajini Srbije, s njenom albanskom većinom od gotovo devedeset posto.[1] On je samo delimično uspešan.

Da li se stvarno može napisati istorija Kosova? Malkolm priznaje na početku da ima „nešto prilično veštačko u pisanju istorije teritorije, kao jedinice". Ali on obrazlaže da Kosovo ima geografski identitet i da je važno kulturno raskršće. Avaj, njegov opis pokvaren je njegovim naklonostima prema Albancima i njegovim iluzijama o Balkanu.

Kosovo je bilo središnji deo srednjovekovne Srbije i srpski kraljevi izgradili su tu veličanstvene manastire i crkve, od kojih su mnogi preživeli. Ipak, Kosovo nikad nije imalo pri-

1. Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York University Press, New York 1998.

znate granice. Sredinom petnaestog veka, pošto je osvojeno od Turaka Osmanlija, postalo je slabo određen predeo unutar granica njihovog carstva. Krajem devetnaestog veka, Osmanlije su uspostavile vilajet ili pokrajinu Kosovo, ali je ona obuhvatala teritoriju prilično različitu od današnjeg Kosova. Mada je posle Prvog balkanskog rata 1912. ponovo bilo deo Srbije – zvano tada i sada od Srba Kosovo-Metohija – nije postalo autonomna administrativna jedinica. Niti je dobilo taj status posle Prvog svetskog rata, kada su se Crna Gora i južnoslovenske pokrajine bivše Austro-Ugarske priključile Srbiji da bi stvorile Jugoslaviju, koja se do 1929. službeno zvala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Tek je posle poraza nacista u Drugom svetskom ratu, Kosovo dostiglo autonomiju. Za vreme rata, partizanska vojska predvođena komunistima borila se protiv Nemaca i drugih okupatora Jugoslavije, kao i protiv suparničkih jugoslovenskih vojnih jedinica. Dok su partizani bili mnogonacionalni i zalagali se za toleranciju i federalizam, njihovi jugoslovenski protivnici bili su krajnji nacionalisti koji su često sarađivali sa fašističkim neprijateljem. Neki od vođa srpskih rojalista četnika, na primer, planirali su da „očiste" srpske zemlje od ne-Srba. Njihove namere osujećene su 1945, i Kosovo je počelo da dobija samoupravu. Prvo je bilo tek oblast, ali je 1963. postalo pokrajina, kao Vojvodina na severu Srbije. Ranih sedamdesetih, stari partizanski vođa Josip Broz Tito, i njegova vladajuća komunistička partija praktično su pretvorili Jugoslaviju od federacije šest republika (Slovenije, Hrvatske, Bosne-Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Makedonije) u konfederaciju. Po prvi put, Kosovo, zajedno s Vojvodinom, dostiglo je visok stepen autonomije i postalo u nekim vidovima – kao što je zasebno predstavljanje u saveznim državnim i partijskim telima – jednako republikama. Ove promene bile su konačno ozakonjene Ustavom od 1974. koji, neki ustavni stručnjaci obrazlažu, dozvoljava republikama kao krajnje sredstvo pravo na otcepljenje; niko, međutim, ne tvrdi da je dao takvo pravo pokrajinama.

Osim, prećutno, Malkolm. On ponekad zove etničke Albance s Kosova „Kosovarima", pogrešan naziv često korišćen od zapadnih novinara i diplomata. Ne postoji razlika između Albanaca na Kosovu i onih u Albaniji, užoj Srbiji, Crnoj Gori, Republici Makedoniji ili Grčkoj. Kosovarski identitet je gotovo podjednako veštačka konstrukcija kao samo Kosovo. Bizarno je nazivati Kosovarima one koji govore albanski i žive na Kosovu pored albanske granice, istovremeno zadržavajući naziv Albanci za one koji žive u užoj Srbiji, ponekad preko šezdeset milja od Albanije.

Danas približno milion i osam stotina hiljada Albanaca na Kosovu zahteva nezavisnost od Srbije, često s oružjem u ruci. Pojavljivanje gotovo pet stotina strana duge „kratke istorije" Kosova koja ih naziva Kosovarima može samo da pomogne njihovu stvar. Čitaoci će poverovati da je Kosovo dobro ustanovljen istorijsko-politički entitet i zaboraviće da su Albanci manjina unutar Srbije i Jugoslavije, a ne nacija, koja bi imala pravo na samoopredeljenje. Budući da Malkolm ne skriva svoje naklonosti prema Albancima i njihovoj borbi za nezavisnost, ova posledica verovatno je namerna.

Da, drevne mržnje

Malkolm je ušao u polje jugoslovenskih studija sa svojom *Bosna: kratka istorija*.[2] Objavljena 1994. usred surovog građanskog rata u Bosni, ova dobro napisana knjiga u trenu je postigla uspeh. Ne samo što je popunila prazninu u znanju Zapada o ovoj najsredišnjijoj republici bivše Jugoslavije već se, takođe, rečito zauzimala za obnovu jedinstva Bosne i ponovno objedinjavanje muslimana, Srba i Hrvata, koji su bili razdvojeni ratom i etničkim čišćenjem. Malkolm je tvrdio da Bosna ima neprekidnu istoriju od gotovo hiljadu godina i da je bila poseban geopolitički entitet čak i kada je bila uključe-

2. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York University Press, New York 1994. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

na u Otomansko carstvo, Habsburšku Austriju i Jugoslaviju. Nažalost, mnoga od njegovih krivih shvatanja o Bosni traju i dalje u nastavku o Kosovu.

Za Malkolma, bilo je nebitno što su bosanski Srbi i Hrvati bili prvenstveno lojalni Srbiji i Hrvatskoj, a ne Bosni, u najmanju ruku od sredine devetnaestog veka. On je takođe potcenio koliko je duboko utisnuto u kolektivno pamćenje svake od tri grupe nekoliko značajnih međuetničkih sukoba u proteklih stotinak godina, u kojima su desetine hiljada civila bili ubijeni. Godine 1875, na primer, veliki ustanak hrišćana protiv otomanske vlasti i muslimanskog plemstva izazvao je znatnu evropsku krizu koja je dovela do sazivanja Berlinskog kongresa 1878. Za vreme Drugog svetskog rata, četiri stotine hiljada Bosanaca, od dva miliona osam stotina hiljada ukupnog broja stanovnika, izgubilo je život – svaki šesti Srbin, osmi Hrvat i dvanaesti musliman. Više od polovine poginulo je u borbama između tri grupe. Malkolm, međutim, više voli da naglasi periode međuetničkog mira i saradnje. On je napadao ono što je smatrao da je mit kako je sadašnje krvoproliće posledica „drevnih etničkih mržnji", izmišljotine za koju on tvrdi da je sprečavala zapadne vođe da se umešaju vojnom silom. Umesto toga, on je za krvoproliće okrivljavao ratoborne političare, posebno one u Beogradu. Ali vođe tri grupe, mada nesumnjivo zli i krivi, nikada ne bi pridobili velike većine svojih naroda za svoje šovinističke planove da uspomene na prošlu patnju od ruku onih drugih i skrivena žeđ za osvetom nije bila prisutna.

Gotovo tri godine su prošle od novembra 1995, kada je posredstvom Sjedinjenih Država potpisan Bosanski mirovni sporazum u Dejtonu, Ohajo, ali Bosna je još uvek podeljena na muslimanski, srpski i hrvatski deo. Jedva koji izbeglica se vraća kući i zajednička muslimansko-srpsko-hrvatska vlada u Sarajevu sastaje se samo kada Zapad vrši pritisak na njene članove. Sada oko trideset četiri hiljade vojnika predvođenih od NATO-a, uključujući nekih sedam hiljada Amerikanaca, održavaju red i štite Bosance od njih samih. To što

odlazak NATO snaga nije na vidiku snažno opovrgava Malkolmovu veru u predstojeće blisko objedinjavanje i međuetničku harmoniju.

Moje vlastito privatno Kosovo

U *Kosovo: kratka istorija*, Malkolm je više realista. On ne potcenjuje značaj razlika između Srba i Albanaca u pogledu etničkih osobina, jezika i vere (svi Srbi su pravoslavci, dok su Albanci pretežno muslimani, iako su neki katolici ili pravoslavci). Kosovo, on priznaje, nije bilo „uvek čarobna zemlja uzajamne tolerancije". U isto vreme, njegova polazna tačka ista je kao i u *Bosna: kratka istorija* – „drevne etničke mržnje" nisu uzrok sadašnjeg sukoba. On onda traga opsesivno za onim retkim istorijskim prilikama kada su se Albanci i Srbi borili na istoj strani a ne jedni protiv drugih.

Ali zašto, onda, Malkolm podržava albanske zahteve za nezavisnošću? U Bosni, on se zalaže za obnavljanje unitarne države. Da bi bio konzistentan, trebalo bi da zahteva reintegraciju autonomnog Kosova u Srbiju i razrešenje albansko-srpskog sukoba kroz albansko učešće u političkom životu Srbije – da prepiše isti lek za Kosovo kakav je dao za Bosnu.

Malkolm ne uspeva da shvati posledice svoje nedoslednosti. Dok je korio bosanske Srbe i Hrvate što odbijaju da se za svoja prava bore u sarajevskoj skupštini, on pokazuje veliko razumevanje za sistematski bojkot izbora u Srbiji i Jugoslaviji od strane kosovskih Albanaca. Ali albansko uzdržavanje od glasanja nanelo je veliku štetu albanskoj borbi za njihova prava i razvoju demokratije u Srbiji i Jugoslaviji. Nacionalistički predsednik Srbije Slobodan Milošević gotovo sasvim je ukinuo autonomiju Kosova 1988. i, kao što Malkolm dirljivo opisuje, stavio Kosovo pod vlast policije i otpustio desetine hiljada Albanaca iz državnih preduzeća, obrazovnog sistema, policije i pravosuđa. Albanci su uzvratili stvaranjem uporednog političkog, ekonomskog i obrazovnog sistema i izbegavanjem vojne obaveze i plaćanja poreza (nji-

hov moto mogao je da bude neka parafraza gesla iz Američke revolucije: nema oporezivanja bez zastupništva). Sve albanske političke grupe složile su se da ne prihvate ništa manje od potpune nezavisnosti za Kosovo i da ni u kom slučaju ne učestvuju u političkom životu Srbije i Jugoslavije. Ali da su Albanci glasali, oni su mogli presudno da utiču na predsedničke izbore u Srbiji i Jugoslaviji, i njihovi predstavnici činili bi jednu od najsnažnijih stranaka u obe skupštine. Tamo bi oni mogli uspešno da se bore za svoja prava i za vraćanje autonomije Kosovu – i čak, kroz savez sa srpskim opozicionim strankama, da pomognu da se svrgnu Miloševićevi socijalisti.

Okrivi Turke

Malkolm tvrdi da sadašnji albansko-srpski sukob ima svoje poreklo u Prvom balkanskom ratu 1912, kada su Srbi porazili otomansku vojsku i, kako Srbi još uvek kažu, „oslobodili Kosovo posle pet vekova pod turskim jarmom". Po Malkolmu, međutim, Kosovo je „osvojeno"; prošlog maja, državni sekretar Medlin K. Olbrajt rekla je da su ga Srbi „okupirali". Malkolm slikovito opisuje svireposti počinjene nad Albancima od strane srpske vojske, njenog crnogorskog saveznika i posebno srpskih paravojnih jedinica. Drugi učesnici rata – Bugari, Grci i Turci – takođe su počinili užasne zločine bilo protiv civila bilo protiv ratnih zarobljenika. Srpske svireposti, međutim, nisu stvorile „sistematsko neprijateljstvo i mržnju" između Albanaca i Srba, već su ih samo pogoršale. Koreni neprijateljskih osećanja su u vekovima diskriminacije nad Srpskom pravoslavnom crkvom i ugnjetavanju srpskih seljaka od muslimanskih albanskih gospodara – glavna tačka koju Malkolm olako odbacuje. On je možda u pravu da je glavni motiv albanskih gospodara bila žeđ za moći i novčanom dobiti, a ne etnička ili verska netrpeljivost. Ali ugnjetavanje ne bi bilo moguće da nije bilo etničke i rasne svesti i da Srbi nisu bili smatrani za različitu i nižu etničku grupu.

Vera je bila još značajnija. Kao što je Bernard Luis, istoričar Bliskog istoka, ukazao, tradicionalni otomanski politički i društveni etos „imao je svoje korene u klasičnom islamskom zakonu i običajima, [i] bio je zasnovan otvoreno na nejednakosti, jer bi bilo neprikladno i u stvari zbilja apsurdno dati da se jednako postupa s onima koji prihvataju božije konačno otkrovenje i onima koji ga namerno uporno odbacuju". Na Balkanu i drugde u Evropi, islam je često bio manje fanatičan od svake hrišćanske veroispovesti, ali je ipak obavezivao muslimane da diskriminišu druge monoteističke vere. I na Kosovu i u Bosni, koji su ležali na osmanlijskoj granici s njihovim velikim neprijateljem, katoličkom Evropom, diskriminacija hrišćana bila je posebno surova.

Čak i da su uzroci albanskog stanja bili čisto politički i ekonomski, Srbi bi neminovno i pored toga opažali i islam i Albance kao ugnjetače i neprijatelje. Analizirajući operacije na Kosovu jugoslovenske komunističke tajne policije posle 1945, Malkolm ističe da su samo trinaest posto oficira bili Albanci, što je pridodalo „sve više gorkom osećanju etničke polarizacije u provinciji". Naravno da jeste, zato što su se Albanci osećali podvrgnuti stranoj, kolonijalnoj vladi, kako su osećali i kosovski Srbi tokom vekova muslimanske albanske vladavine.

Mitovi i činjenice

Malkolm je bio mnogo godina kolumnista londonskog *Dejli telegrafa*, što objašnjava njegovo živo, čak privlačno, pisanje. Otkriti korene strasti s kojom on pokušava da poruši većinu srpskih istorijskih polaganja prava na Kosovo mnogo je teže. On napada „mitove" srpske istorije sa posebnom revnošću, uključujući neke koji uopšte nisu mitovi već samo nešto uprošćeni narativi zatvoreni i čuvani kao simboli u srpsko kolektivno pamćenje.

Takav je, na primer, „mit" o okrutnoj i nazadnoj osmanskoj vladavini, mit koji svi drugi balkanski narodi osim bo-

sanskih muslimana i muslimana Albanaca dele sa Srbima. Doista je netačno, kao što Malkolm ubedljivo dokazuje, svoditi otomansku vladavinu na varvarstvo, muslimanski fanatizam, ropstvo, mučenje i ugušivanje hrišćanske vere i nacionalnog identiteta. Turske vlasti, u prvim vekovima svoje vladavine, često su nametale lakše poreze od ranijih hrišćanskih vladara, malo su se mešale u detalje svakodnevnog života i pravile su nagodbe sa hrišćanskim crkvama. Ipak, Osmanlije i oni stanovnici Balkana koji su preobratili u islam imali su ili monopolski ili privilegovan položaj u političkim, vojnim, sudskim i privrednim poslovima, dok su hrišćani, i pravoslavni i katolici, pretrpeli stvarnu društvenu i političku smrt kroz svoj gubitak moći i društvenog statusa. Malkolm piše da je „u dva poslednja veka otomanske vlasti bilo mnogo slučajeva tiranske vladavine, nasilja i ugnjetavanja", ali propušta da spomene da je to takođe bilo tačno i za ranije vekove.

Malkolm posebno napada rasprostranjeno narodsko srpsko tumačenje poraza Srba 1389. od strane turskih osvajača u bici na Kosovu polju. On je, naravno, u pravu kada ukazuje da srpska vojska nije bila čisto srpska (Bosanci su bili glavni saveznik), da bitka nije bila potpuni poraz za Srbe, da je njihova država preživela poodmaklo u petnaesti vek i da je njeno opadanje počelo posle smrti cara Dušana 1355. Ali postoji zrno istine u popularnom mitu. Bitka je bila krajnje krvava, i turski sultan i srpski knez su poginuli, i poraz je značajno doprineo konačnom srpskom slomu.

Malkolm veruje da su nacionalistički intelektualci devetnaestog veka dali kosovskoj legendi njenu dinamiku, učinivši je određujućim događajem srpske istorije. Valja priznati da to jeste bio vek evropskih nacionalističkih preporoda, između ostalih i za Italijane, Poljake, Nemce, Grke, Srbe i Albance. Ali devetnaesti vek je samo ispunio revolucionarnim duhom nacionalne identitete već oblikovane jezikom, kulturom, verom i, iznad svega, istorijom. Kosovska bitka postala je neizbrisivi deo srpske istorije odmah posle 1389. Uskoro su se pojavile i književne obrade. Kosovo polje nadahnulo je naj-

sjajniji ciklus srpske epske poezije, koji je pun nade u konačnu pobedu i oslobođenje. Homerska veličanstvenost ovih pesama toliko je zanela Geteovu uobrazilju da je učio srpski da bi mogao da ih čita.

Kada Malkolm razotkriva srpske istorijske mitove, on u stvari koristi argumente srpskih istoričara koji su do tridesetih godina prošlog veka raspleli većinu mitova od činjenica. U retkim prilikama Malkolm zbilja jeste originalan, kao kada pokušava da razobliči srpsku „veliku seobu" iz 1690. Kada je habsburška vojska koja se borila protiv Osmanlija bila prinuđena da se povuče s Kosova, hiljade Srba koji su bili na habsburškoj strani išli su za njima radije nego da pretrpe otomansku odmazdu. Oni su se kasnije naselili duž habsburške granice, dok su Albanci, sišavši sa svojih planina, ušli na Kosovo u kome se broj stanovnika smanjio. Malkolm napada verodostojnost svih elemenata ove priče s perverznom jetkošću. Kao što napominje Tim Džuda, autor *Srbi: Istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, u svojim viđenjima migracije „Malkolm je upravo kao neko ko tvrdi da je Mejflauer odjedrio iz Amerike u Britaniju ili da ostrvo Elis ima malo veze s useljavanjem u Sjedinjene Države".[3]

Malkolmove predrasude mogu se takođe videti u činjenici da među trideset i jednom arhivom i bibliotekom u kojima se obaveštavao, nijedna nije u Srbiji. On je propustio da poseti važne istraživačke centre u drugim pravoslavnim zemljama, kao Grčkoj i Bugarskoj, ograničavajući se uglavnom na katoličke, posebno u Italiji i Austriji. U internacionalnoj grupi ljudi kojoj se izražava blagodarnost u zahvalnici, nalazi se oko pola tuceta Albanaca ali nijedan Srbin.

3. Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven and London 1997; Tim Džuda, S*rbi: istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, prevela Ljiljana Bajić, Dan Graf, Beograd 2003. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Bez izlaza?

Na kraju svoje knjige, Malkolm piše „Srbija je već izgubila Kosovo – izgubila ga, to jest, u najosnovnijem ljudskom i demografskom smislu”. Da pomognu da se razreši kosovski problem, Srbi treba da priznaju „da je teritorija osvojena 1912. već imala većinu nesrpskog stanovništva”. U oba slučaja Malkolm je u pravu, premda bi Srbi pre prihvatili njegove poruke kada ih ne bi delio s takvom razdraganošću. (Njena nestašnost na stranu, *Kosovo: kratka istorija*, trebalo bi da bude objavljena u Beogradu, gde bi izazvala plodnu polemiku.)

Srpski manjinski položaj na Kosovu samo se produbljivao. Godine 1912. Srbi su predstavljali preko četrdeset posto stanovništva Kosova; danas sačinjavaju manje od deset posto. Kako se to dogodilo? Malkolm pogrešno veruje da je abortus „normalnost” za srpske žene i da stoga Srbi „mogu samo sebi da prebace” što su ih Albanci brojno nadmašili na Kosovu. Ali srpski seksualni običaji i rast stanovništva liče na one evropskih i drugih zemalja u kojima su mnogi učenici srednjih škola i studenti žene (u Srbiji, brojka je preko polovine). U tom pogledu, Albanci su osoben narod Evrope. Mada Malkolm pokazuje malo saosećanja s albanskim ženama, potčinjenim u tradicionalnom muslimanskom društvu kojim gospodare muškarci, on priznaje da je sa gotovo sedmoro dece po ženi na selu osamdesetih godina, stopa priraštaja kosovskih Albanaca najviša u Evropi.

Povrh toga, mnogi Srbi napustili su Kosovo tokom Drugog svetskog rata i sedamdesetih i osamdesetih godina, kada je Kosovo uživalo visok stepen autonomije, jer su ih albanski ekstremisti prisilili – ubijajući, preteći, otimajući njihove poslove i zemlju, ubijajući njihovu stoku, sekući im voćnjake, i čak napadajući njihove žene. Malkolm umanjuje ove uzroke srpskog bekstva, uporno nastojeći na tome da je Kosovo jednostavno bilo siromašno i da su se bolja zemlja i poslovi mogli naći drugde.

Uprkos Malkolmovim greškama u naglašavanju, on je u pravu što se tiče siromaštva. Društveni i privredni problemi Kosova tako su ogromni da mu treba dati priličnu autonomiju jednostavno zato što Srbiji njena sredstva ne dopuštaju da ga potpomaže. Ruralna prenaseljenost je glavni uzrok siromaštva Kosova, ali njegovi nekada bogati rudnici olova i cinka takođe se iscrpljuju. Oko polovine albanske radne snage je nezaposleno. Troškovi držanja brojnih jedinica srpske policije i jugoslovenske vojske na Kosovu da se bore protiv albanskog separatizma takođe su ogromni – naročito posle pojave ovog proleća Oslobodilačke vojske Kosova (OVK), mešavine terorističke organizacije, gerilske sile i narodnog ustanka koji čeka svoj trenutak. Ona se bori za ujedinjenje svih Albanaca na Balkanu i proglašava politički pluralizam za „luksuz". Najzad, međunarodne sankcije zavedene Srbiji zbog njene represivne politike nanose neprocenjive privredne gubitke. Srpski nacionalizam, čini se, ne samo što je netolerantan i ratoboran, već je takođe loš za biznis.

Budući da je Beograd u nemilosti, sve zapadne vlade zahtevaju znatnu autonomiju za Kosovo (bez da precizno kažu šta to znači) i istovremeno uporno nastoje na tome da Kosovo ne može da postane nezavisno jer bi to povredilo granice Jugoslavije, suverene države zaštićene poveljom Ujedinjenih nacija i drugim međunarodnim ugovorima. Drugi argument na koji se one često pozivaju, valjda nagoveštavajući da onaj prvi ne bi trebalo uzeti suviše ozbiljno, jeste da bi nezavisnost Kosova prouzrokovala dalje, potencijalno katastrofalne promene granica na Balkanu i njegovoj okolini. Secesionistički Albanci u Makedoniji, Grci u Albaniji, Srbi i Hrvati u Bosni, Mađari u Rumuniji, i Kurdi u Turskoj bili bi ohrabreni, dok bi Bugarska mogla da dođe u iskušenje da priključi Makedoniju, čije slovensko stanovništvo smatra za sunarodnike. Zapad čini se ne shvata da bi se nezavisno Kosovo odmah ujedinilo s Albanijom i poremetilo nesigurnu ravnotežu između međusobno neprijateljskog Geg severa i Tosk juga, koji bi mogli ponovo da započnu rat od 1997.

Od svog sastanka u Londonu 12. juna, Kontakt grupa (stvorena 1994. da donese mir Bosni i koja se sastoji od predstavnika Sjedinjenih Država, Rusije, Britanije, Francuske, Nemačke i Italije) u više navrata je zahtevala – s Rusijom kao usamljenim disidentom – da se jugoslovenska vojska i specijalne jedinice srpske policije, koje su u nekoliko prilika upotrebile „preteranu silu", bezuslovno i trenutno povuku s Kosova. NATO, kao i Sjedinjene Države same za sebe, pretile su takođe vojnom intervencijom i bombardovanjem. Ova zapadna politika ne samo što je ohrabrila OVK, već je stvorila duboke podele u nenasilnom albanskom pokretu za nezavisnost.

Podstaknut od pisaca konfuznih i s predrasudama kao što je Malkolm, zapadni pritisak je tako intenzivan da će Kosovo uskoro postati autonomno. Glavni problemi su, stoga, sprečavanje Albanaca da se otcepe jednom kada su kosovske političke ustanove pod njihovom vlašću, zaštita Srba da ne budu proterani od pobednički likujuće albanske većine i čuvanje srpskih crkava, manastira i istorijskih spomenika da ne budu srušeni. Rešenje, ako za njega još uopšte ima vremena, mora da uključi neku autonomiju unutar Kosova za regione sa srpskom većinom i najsvetija od srpskih svetih mesta, koji zajedno obuhvataju oko četvrtine Kosova; kraj albanskom bojkotu izbora i njihovo ponovno uključivanje u politički život Srbije; trajno smeštanje brojnih zapadnih civilnih i vojnih posmatrača; i spor, od Zapada nadgledan prenos policije iz srpskih u albanske ruke, sa možda trećinom položaja koji uvek ostaju srpski kao garancija bezbednosti. Ali pre nego što konstruktivna rasprava može da počne, Albanci moraju da zaustave svoju ratobornost, Srbi moraju da odbace svoju beskompromisnost, a Zapad mora da preraste svoje konfuzije – ne obavezno ovim redom.

"Imagining Kosovo," *Foreign Affairs*, vol. 77, no. 5, September/October 1998. Takođe preštampano u *Bosnia: What Went Wrong?*, A Foreign Affairs Reader, 1998, i u *War in the Balkans*, A Foreign Affairs Reader, 1999.

Kosovski rat – početak novog veka

U utorak 23. marta, oko jedanaest i trideset uveče, Havijer Solana, generalni sekretar NATO-a, dao je ovlašćenje vojnoj komandi da započne bombardovanje Jugoslavije. Očekivao sam da će radi većeg zastrašivanja bombe odmah početi da padaju, i to u velikom broju. Ali, general Vesli Klark, vrhovni komandant saveza u Evropi, sačekao je do sledeće večeri; po svoj prilici zbog otpravnika poslova američke ambasade koji još nije bio napustio Beograd.

Odmah posle Solaninog govora, prijatelj s kojim sam gledao televiziju i ja otišli smo do njegove kuće da saopštimo vest njegovoj supruzi. Ali, kada smo stigli, ona je spavala. Odlučili smo ipak da je probudimo, smatrajući da će nam manje zameriti što smo joj prekinuli san, nego ako je ne obavestimo. Ne bi, takođe, valjalo ni da bude potpuno zatečena ako bombe počnu da trešte.

Čim je, još bunovna, ušla u dnevnu sobu, pomislio sam: „Kada je zaspala, bio je mir, a kada se probudila – rat. I to rat kojim započinje dvadeset prvi vek.” Obuzelo me snažno osećanje da sam svedok nečeg novog, da se preda mnom i pred čitavim čovečanstvom po prvi put ukazuju istorijske sile koje će oblikovati budućnost.

Istoričari dele vekove na duge i kratke. Devetnaesti je počeo već 1789. sa Francuskom revolucijom (ili, možda, 1775. s Američkom), a završio s Prvim svetskim ratom; dvadeseti je počeo tek 1917. s Oktobarskom revolucijom, i završio za mnogo manje od sto godina – 1989. s padom Berlinskog zida. A ako dvadeset prvi stvarno počinje s napadom NATO-a na Jugoslaviju, onda onih deset godina između 1989. i 1999. ne pripadaju ni jednom veku. Možda ta decenija, puna praznih nada o mirnom i skladnom svetu posle Hladnog rata, i ne zaslužuje bolje.

Istorijski vekovi, za razliku od onih u kalendaru, imaju ključne događaje i društvene procese: devetnaesti – uspon buržoazije, liberalizam, klasnu borbu, imperijalizam; dvadeseti – svetske ratove, komunizam i fašizam, oslobođenje kolonija.

Kako će onda izgledati vek koji je počeo? Mada sam čvrsto uveren da je on već tu, nije mi lako da ga opišem. Kao da je u Jugoslaviju s krstarećim raketama i avionima NATO-a, umesto još nerođenog veka, uleteo njegov duh – nedodirljiv, nečujan, neuhvatljiv. Mogu se nazreti tek njegovi obrisi.

Jedan od njih je da je američko javno mnjenje mnogo manje čovečno nego što se pretpostavljalo. Poznavaoci su pre ovog rata tvrdili da bi se ono pobunilo protiv svakog bombardovanja u kome bi bilo mnogo civilnih žrtava (recimo – više od sto), pogotovo ako su iz evropske zemlje koja ne ugrožava američke vitalne interese. Dok ovo pišem, počinje deseta nedelja bombardovanja, a civilnih žrtava u Jugoslaviji je blizu hiljadu i petsto. Mada američko javno mnjenje nije ravnudošno, a nisu ni mediji, ipak nema većih protesta.

Istovremeno, Sjedinjene Američke Države, koje će i u prvih nekoliko decenija novog veka biti jedina supersila, brinu se više nego ikada ranije za bezbednost svojih vojnika i žele da pobede bez ikakvih žrtava. Kada su tri američka vojnika zarobljena i, kroz nekoliko nedelja, oslobođena, američki mediji su im poklanjali neuporedivo više pažnje nego svakodnevnim pogibijama desetina srpskih i albanskih civila. Ame-

ričko zalaganje za ljudska prava u čitavom svetu, mnogima će izgledati licemerno zbog njihovog načina ratovanja u kome životi Amerikanaca vrede mnogo više od života drugih.

Da bi izbegle vazdušne napade kao što je ovaj NATO-a na Jugoslaviju, mnoge zemlje će u budućnosti povećati svoje vojne budžete. Posebno će široke ruke biti pri kupovini ili proizvodnji protivavionskih raketa a, znajući osetljivost Amerike i drugih zapadnih zemalja na vlastite ljudske žrtve, razvijaće i oružja koja mogu da ubiju mnogo vojnika i civila – na prvom mestu rakete srednjeg i dugog dometa sa biohemijskim ili nuklearnim punjenjem. Trka u naoružanju biće, dakle, jedna od najupadljivijih pojava početka dvadeset prvog veka.

U jednom razgovoru punom obostranih pretnji, Hruščov je rekao Kenediju: „Siromah se ne boji požara." To nije bilo sasvim tačno, jer su se Rusi plašili nuklearnog rata, mada manje od Amerikanaca. Sadašnji ogromni strah Amerike i zapadnih zemalja od vlastitih ljudskih žrtava učiniće da mnoge manje snažne zemlje budu ravnopravne s njima, posebno ukoliko im te zemlje ne ugrožavaju vitalne interese.

U zemljama NATO-a, predsednici država i vlada, ministri spoljnih poslova i odbrane, diplomate i generali, tvrde da ovo nije rat, već „humanitarna intervencija" vođena da bi se poštovala ljudska prava i prava manjina, a u ime nacionalne, verske i kulturne tolerancije. Oni često dodaju da imaju najveće poštovanje za Srbe i srpsku kulturu – predsednik Klinton je čak rekao da su Srbi „veliki narod Evrope".

Istovremeno, nema naroda o kome se na Zapadu, od Drugog svetskog rata do danas, pisalo s tolikom mržnjom kao o Srbima. Kao da je u zapadnoj kulturi došlo do potpunog preokreta i umesto „političke korektnosti" vraća se ono što sociolozi nazivaju „esencijalističko mišljenje" – posmatranje politike nekog naroda kao posledice niže vrednosti njegove kulture ili, čak, izraza njegove zle prirode. Takav pristup politici „onih drugih" bio je čest u Evropi pred Prvi i Drugi svetski rat. Dok osluškujemo huk veka koji nam se približava, mora-

mo se zapitati: Ko će biti sledeća žrtva ovakvog načina mišljenja? Neće li zapadni narodi početi i jedni o drugima tako da govore?

Pre bombardovanja Srbija je bila industrijska zemlja, sada je to znatno manje, a kada se rat završi, možda će biti pretežno poljoprivredna. Mnogi kvalifikovani radnici iz Kragujevca, Valjeva, Novog Sada, Čačka, Niša i drugih teško porušenih industrijskih gradova vraćaju se na selo da rade na zemlji. Da li će Amerika i NATO i u budućnosti potčinjavati narode rušeći njihovu industriju?

Kada je „nevidljivi" američki bombarder B-2, vredan preko dve milijarde dolara i koji poleće isključivo iz baze u Misuriju, pogodio s nekoliko bombi kinesku ambasadu u Beogradu, bio je to sa stanovišta međunarodnog prava napad Amerike na kinesku teritoriju. Kina je i do tada s velikom zabrinutošću pratila bombardovanje Jugoslavije. Za njega ne postoji ovlašćenje Saveta bezbednosti i suprotno je povelji Ujedinjenih nacija, Završnom aktu Helsinške konferencije iz 1975. i mnogim drugim međunarodnim ugovorima, pa je Kina smatrala da se stvara presedan na osnovu koga će jednom biti dovedeni u pitanje njen suverenitet i teritorijalni integritet.

Posle napada na ambasadu, rat NATO-a protiv Jugoslavije postao je glavna tema kineskih medija i kineske spoljne politike. Istočnoazijske zemlje zanimale su se za Evropu prvenstveno kao za veliko tržište. Sada najveća od njih, Kina, ulazi zbog rata i u evropsku politiku.

Od osnivanja NATO-a 1949, raspoloženje protiv tog saveza nikada u svetu nije bilo tako veliko kao danas, dok antiameričko raspoloženje podseća na ono iz vremena Vijetnamskog rata. Doista, velika većina čovečanstva je protiv bombardovanja Jugoslavije. To potvrđuju istraživanja javnog mnjenja u Ukrajini, Rusiji, Kini, Indiji i Japanu, čitavoj Latinskoj Americi, većini država subsaharske Afrike, čak i mnogim muslimanskim (Egiptu, Iraku, Iranu, Siriji, na primer), kao i u većini zemalja severa, juga i istoka Evrope.

Za vreme svog trećeg premijerskog mandata Margaret Tačer je ponekad za sebe govorila „mi”. Toni Bler sada proglašava stavove svoje i američke vlade za stavove „međunarodne zajednice”. Slična ohola bezobzirnost može se primetiti i u drugim zemljama NATO-a. Ne treba sumnjati da će ona jačati u narednom veku, kao i da će nailaziti na sve veći otpor u svetu.

Prvi put od vremena Rimskog carstva Zapad je ujedinjen pod vođstvom jedne sile – Sjedinjenih Američkih Država. Ta sila je toliko snažnija od ostalih zapadnih zemalja – kako vojno, tako i privredno i politički – da nijednoj od njih ne pada ni na pamet da joj bude rival, a zbog njene hegemonije one ne mogu ni međusobno da se sukobe. Ali, zapadne zemlje ujedinjene pod Amerikom veća su pretnja ostatku sveta, nego što su to ikada ranije bile.

Reporter, vol. 3, no. 59, 9. jun 1999.
„Početak novog veka”, *Vesti* (Užice), vol. 58, no. 2622, 26. jun 1999.

Zaustavite egzodus

Beograd, Srbija

Da li Srbija bez Kosova neminovno znači Kosovo bez Srba? Predsednik Klinton i druge NATO vođe više puta su ponovili ne i obećali da će Kosovo biti multietnička demokratija. Ali, dok su se protiv srpskog nacionalizma borili s preko hiljadu borbenih aviona, protiv albanskih ekstremista najviše koriste reči.

Posledica toga je da mnoge jedinice Oslobodilačke vojske Kosova nisu razoružane, iako su vođe OVK rekle da će se povinovati mirovnom dogovoru. Od 10. juna kada je uspostavljeno primirje, po nekoliko srpskih civila je ubijano svakog dana a preko pedeset hiljada kosovskih Srba, blizu trećine srpskog stanovništva pokrajine, već je otišlo. U opštoj klimi straha, druge, manje etničke grupe, kao Romi, takođe odlaze.

Srbija već ima više izbeglica nego i jedna druga zemlja u Evropi. Njih je preko šest stotina hiljada – najviše Srba isteranih iz Hrvatske i muslimanskog dela Bosne.

I predsednik Milošević i NATO vođe pretvaraju se da ih ne primećuju. G. Milošević zna da su srpske izbeglice neoborivi dokaz njegovog neuspeha da „reši" srpsko nacionalno pi-

tanje kroz rat u Hrvatskoj i Bosni.[1] A NATO više voli da ga ne podsećaju kako nije uspeo da vrati nazad Srbe, žrtve etničkog čišćenja.

Srbi koji beže s Kosova retko stignu do Beograda. G. Milošević se s razlogom boji reakcije Beograda na pojavu duge kolone starih kamiona i traktora na kojima su izbeglice sa svojim oskudnim imetkom. Policija zaustavlja izbeglice koje beže i usmerava ih ka drugim gradovima i selima Srbije. Ali, za limuzine parama navatirane i korumpirane srpske elite koja je vladala Kosovom i pljačkala ga, autoputevi su uvek otvoreni.

Vodeći srpski pesnik napisao je da su za kosovske Srbe putevi njihova jedina domovina. To se odnosilo na nekih dve stotine hiljada Srba koji su napustili Kosovo sedamdesetih i početkom osamdesetih godina. Danas, srpska televizija izbegava da prikazuje izbeglice. Oni se spominju kratko i s očiglednom nelagodnošću. Gotovo da se može čuti kako spikeri uzdišu: Zašto ne mogu da budu kao američki „stelt" bombarderi – nevidljivi, daleki i da proleću brzo? Ovaj greh propuštenja bio je već počinjen prema albanskim izbeglicama. Srpski gledaoci tek ponekad su mogli da vide njihove logore u Albaniji i Makedoniji.

Sâm g. Milošević retko se obraća svome narodu. On voli da ga snimaju kako se rukuje sa stranim velikodostojnicima i razgovara s njima, ali za vreme NATO bombardovanja predsednik Klinton je imao više „poruka" za Srbe od g. Miloševića. G. Milošević je takođe propustio da poseti srpske izbeglice ili ranjene vojnike u bolnicama. Ranije je bilo Srba koji su branili njegovo nepojavljivanje, govoreći da je ono neophodno jer on mora da prikriva svoje namere od zlog Zapada. Sada se njegovo ćutanje gotovo bez izuzetka tumači kao dokaz da je on neosetljiv i autoritaran i da prezire svoj narod.

---

1. *Njujork tajms* obavezno stavlja skraćenicu „g." ispred svih muških imena. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Već nekoliko godina g. Milošević ima podršku manje od trećine glasača. Prema istraživanju javnog mnjenja napravljenom posle mirovnog dogovora, manje od dvadeset posto glasača ima pozitivno mišljenje o njemu. A procena g. Miloševića – da ako je Beograd miran, to će još više biti ostatak zemlje – pokazuje se kao pogrešna. Na primer, u Čačku, gradu u zapadnoj Srbiji, vođe opozicije nisu se osvrtale na policijsku zabranu i u utorak su se obratile nekolikim hiljadama demonstranata. Slični protesti verovatni su i drugde u Srbiji.

Zemlje NATO-a volele bi da se otarase g. Miloševića. Ali, one bi bile naivne ako misle da bi njegov demokratski naslednik prihvatio bez zamerke srpski egzodus s Kosova i pretvaranje Kosova u kvazi državu kojom upravljaju Albanci. Čak i s pravom ocrnjena podela Kosova, po kojoj bi Srbi zadržali dvadeset i pet posto teritorije, a Albanci ostalo, bila bi pravičnija nego potpuno proterivanje Srba koje se sada odvija.

Drevni Izrailjci u Vavilonskom izgnanstvu imali su mnogo proroka. Srbi smatraju Kosovo za svoju svetu zemlju. Ali, ako sadašnji egzodus rodi proroke, oni neće biti proroci mira. Srbi nikada nisu bili narod koji lako prašta i zaboravlja i sanjaće o povratku na Kosovo, ako treba i silom. Zato će, obezbeđujući da Srbi mogu da ostanu na Kosovu, NATO vođe pomagati da se spreči budući rat.

”Stop the Exodus,” *The New York Times*, July 1, 1999.

”Serbian Refugees Aren’t Invisible,” *International Herald Tribune*, July 2, 1999. Tekst je skraćen.

Danas, 16. jul 1999.

Miloševićevo carstvo

Slobodan Milošević je predsednik poslednjeg ostatka Jugoslavije (koji se sastoji od Srbije, uključujući njene dve pokrajine Kosovo i Vojvodinu, i malene Crne Gore) tek od 1997, ali je nesporni vladar same Srbije postao deceniju ranije. Tokom narednih dvanaest godina on je uspeo da stekne, blago rečeno, prilično ukaljanu reputaciju na Zapadu gde ga i učeni eksperti i političari često upoređuju sa celom svetu znanim zlotvorima – od Sadama Huseina do Josifa Staljina, Adolfa Hitlera i Pola Pota. Ova glasna i oštra žigosanja Miloševića, međutim, retko su propraćena naporima da se on sâm shvati i analizira. Doista, van Jugoslavije iznenađujuće malo se zna o čoveku iza obrazine. To je više nego šteta, budući da je Jugoslavija postala važan igrač u post-hladnoratovskoj eri vodeći krvavu bitku s NATO-m (predvođenim jedinom svetskom supersilom) u kojoj je, mada nije nadjačala, njeno vođstvo preživelo netaknuto.

Na sreću, nova biografija Duška Dodera i Luiz Branson u priličnoj meri popunjava neke od praznina.[1] Miloševićevo dvoje biografa sami imaju vrlo relevantne biografije. Doder, koji je mnogo godina izveštavao iz Istočne Evrope za *Vašington post*, jugoslovenskog je porekla i govori srpskohrvatski

1. Dusko Doder and Louise Branson, *Milosevic: Portrait of a Tyrant*, Simon & Schuster, New York 1999.

jezik (koji sada Srbi zovu srpski, Hrvati hrvatski, bosanski muslimani bosanski i mnogi Crnogorci koji hoće da se otcepe od Jugoslavije crnogorski). Branson, sa svoje strane, bila je šef Balkanskog biroa londonskog *Sandej tajmsa*, a takođe je izveštavala iz Moskve i Pekinga. Ovo dvoje, inače bračni par, imaju mnogo iskustva u komunističkom i postkomunističkom svetu, a zajednički su napisali i biografiju Mihaila Gorbačova koja je svojevremeno bila bestseler.

Doder je takođe autor *Jugoslovena*, knjige objavljene 1978. koja se bavi politikom, ekonomijom i kulturom.[2] Mada bi ih i sad vredelo čitati, *Jugosloveni* su nažalost rasprodani. Knjiga prikazuje srčan, radoznao i gostoljubiv narod koji s oduševljenjem meša balkansku jednostavnost i prirodnost sa zapadnim potrošačkim mentalitetom, hvališe se svojom lepom zemljom, zgodnim ženama i mačo sportistima; ima galantan smisao za humor na svoj račun; i beleži poštovanja vredne niske rezultate u takvim gnusnim međunarodnim disciplinama kao što su rasizam, ksenofobija i antisemitizam.

Ali, *Jugosloveni* su bili puni zebnje za budućnost ove zemlje „u kojoj sve može da se dogodi i uglavnom se i dogodi". Doder je čak i blago zazvonio na uzbunu zbog dubokog nepoverenja među jugoslovenskim narodima. Mada je zapažao da su Srbi, Hrvati i muslimani blisko spojeni mrežom veza, i takođe prilično slični u ključnim stvarima, sećanja na užasne istrebljivačke sukobe iz prošlosti još su bila živa i povremeno živahna. Od osvajanja osmanskih Turaka u petnaestom veku, koje je donelo masovna preobraćanja u islam i „pet vekova pod turskim jarmom", do međuetničkih masakra za vreme nacističke i italijanske fašističke okupacije 1941–1945, ništa nije bilo ni zaboravljeno ni oprošteno. Doderu su se pre dvadeset godina sukobi činili nesumnjivo mogući, posebno u geografski središnjem i politički najeksplozivnijem trouglu Hrvatske, Bosne i Srbije.

---

2. Dusko Doder, *The Yugoslavs*, Random House, New York 1978. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

I

Upravo u ovom trouglu izbilo je početkom devedesetih godina krvoproliće dok se Jugoslavija raspadala. I u tom krvoproliću igrao je Milošević veliku ulogu.

Iz Doderove i Bransonove nove biografije saznajemo da je budući jugoslovenski vođa rođen u malom gradu u Srbiji 1941. u porodici skromnih sredstava za život i da mu je mladost bila pomračena samoubistvima bliskih rođaka: oca, majke i majčinog brata. No, štagod bili psihološki koreni Miloševićeve autoritarne ličnosti, njene glavne crte izgleda da su se brzo učvrstile: početke njegove političke karijere obeležila je kruta privrženost komunističkoj pravovernosti i obožavanje Josipa Broza Tita, apsolutnog vladara Jugoslavije od kraja Drugog svetskog rata do njegove smrti 1980.

Razmatrajući ono što se zna o Miloševićevim ranim godinama, Doder i Branson daju zanimljiv opis kvarenja međuetničkih odnosa i ekonomskog zaostajanja posle Titove smrti, pokazujući kako su ovi stvorili uslove za Miloševićev uspon. Do kraja osamdesetih godina, Milošević je bio komunistički funkcioner koji je padao u oči jedino svojom izuzetnom običnošću, ali je onda prigrlio srpski nacionalizam, koristeći ovo „vjeruju" kao sredstvo za mobilizaciju intelektualno neusmerene komunističke partije i da nasrtljivo pokuša da se domogne lične vlasti.

Priroda Miloševićeve lične vlasti, međutim, prilično se razlikuje od onoga što bi se moglo očekivati ako se on posmatra samo kao komunistički aparatčik u nacionalističkom ruhu. Pre svega, mada on vrši vrhovni nadzor nad državnim medijima, uključujući i ozloglašenu srpsku televiziju koja širi najšovinističkiju i najratoborniju propagandu koja se može zamisliti, njegov način vladanja ne može se ni u kom smislu obeležiti kao totalitaran. Kao što Doder i Branson dokumentuju, Milošević toleriše, ili se oseća prinuđen da toleriše, niz nezavisnih novina (i nekoliko sve uticajnijih

lokalnih televizijskih stanica) koje ne štede najoštrije reči o njemu i njegovoj vladavini.

Zatim, Milošević nije pokušavao da gaji staljinistički kult ličnosti. Mada se plakati s njegovim likom mogu naći na gradskim ulicama, niti su svuda prisutni, niti ih je mnogo više od onih na kojima su glavne vođe opozicije. Čak se ni mediji, kojima upravlja vlast, ne trude da ga obasipaju laskanjem i pohvalama. Ako se uzme u obzir njegov položaj, upadljivo je koliko se retko on pojavljuje na televizijskim ekranima, a kada to čini on je iznenađujuće lišen osećanja, uzdržan i gotovo asketski jednostavan. Kako to Doder i Branson sažimaju, srpski vođa ne pokazuje „potrebu da se razmeće svojim autoritetom i doista mu je milije da drugi budu okruženi blještavim sjajem koji ide s pompom i ceremonijama".

Najzad, mada se Jugoslavija s pravom smatra jednom od najkorumpiranijih zemalja u Evropi, uopšte nije izvesno da Milošević vlada da bi se bogatio. Kada su NATO avioni bacali „pametne" bombe na Beograd, oni su takođe ispuštali i letak – ja imam primerak kod sebe – na kome je bila fotografija s natpisom koji je objašnjavao da Milošević ima jahtu i vilu baš „kao što su ove". Nesposobnost CIA, majstora tamnih veština, da pribavi fotografiju Miloševićevih stvarnih blještavih đinđuva i andramolja, govori sama za sebe. Što se tiče glasina da je on strpao milione na račune u švajcarskim bankama, njihovo postojanje nije potvrđeno ni pored najvećih napora zapadnih vlada da im uđu u trag i zamrznu njegove navodne posede u inostranstvu.

II

Ako su Doder i Branson sasvim umešni u oslikavanju glavnih svojstava i posebnosti Miloševićevog autokratskog stila, oni ipak greše u jednoj važnoj tački. Milošević nije, kao što oni tvrde, prvenstveno okrenut ka Istoku, Moskvi i pravoslavlju. U stvari, srpski vođa tečno govori engleski, a ne zna

ni reč ruskog. U ranijoj fazi njegove karijere on je redovno posećivao Njujork; to je, on kaže, njegov omiljeni grad. Jedno vreme je Milošević čini se uobražavao, ne sasvim nerazumno, da će ga Vašington prihvatiti i pored njegove autoritarnosti baš kao što je ranije prihvatio Tita. Naravno, kako su njegova prekršena obećanja i bezobzirni nacionalizam dovodili do, jednog za drugim, ratova u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, skladnih odnosa sa Sjedinjenim Državama nije moglo biti.

Zbog načina na koji je on vodio ove ratove, Doder i Branson ni najmanje ne sumnjaju da je Milošević ratni zločinac, mada ne u meri u kojoj su to užasni diktatori s kojima ga tako često porede. Oni sada već nisu usamljeni kada ukazuju na to da je broj Albanaca koji su poginuli na Kosovu mnogo manji od sto do dve stotine hiljada mrtvih, kako su tvrdile NATO vođe dok je rat trajao. Doder i Branson prihvataju poslednje procene od deset hiljada ubijenih, mada je broj oko koga se većina analitičara slaže otprilike dve hiljade, od kojih većina nisu žene ili deca već muškarci, a mnogi od njih i borci Oslobodilačke vojske Kosova (OVK) koji su ili izgubili život u borbi ili su ubijeni pošto su zarobljeni. Bar neki od Albanaca nastradali su od same OVK zbog takvih ogrešenja kao što je odbijanje da se služi u njenim formacijama ili zbog kolaboracije sa Srbima. Drugi su bili „kolateralne" žrtve NATO bombardovanja.

Ipak, da je Milošević kriv je van sumnje. Srpske paravojne formacije jesu ubijale albanske civile i izbacile stotine hiljada sirotih običnih ljudi iz njihovih domova. Milošević je imao na Kosovu vojsku od preko sto hiljada ljudi koja je mogla da zaustavi to krvoproliće na jedan njegov mig. Takođe se malo može sumnjati u to da su specijalne jedinice pod komandom jugoslovenskog ministarstva unutrašnjih poslova naoružale i podržale ove paravojne formacije. Milošević je po svoj prilici računao da će veliki priliv izbeglica u Albaniju i Makedoniju potresti NATO vođe i prinuditi ih da zaustave bombardovanje. Ako je tako bilo, bio je u velikoj zabludi i

samo je uspeo da podupre jedinstvo saveza i ojača podršku ratu zapadne javnosti.

Izvođenje Miloševića pred sud je nešto što njegove žrtve nesumnjivo zaslužuju, i Doder i Branson pozdravljaju Luiz Arbur, glavnog tužioca Haškog tribunala koja je prošlog maja izdala nalog za njegovo hapšenje zbog zločina počinjenih na Kosovu. Tužba je zasnovana na dokaznoj građi koju su prikupile američke i britanske obaveštajne službe i koja tek treba da bude oglašena dostupnom javnosti. Uzevši u obzir Miloševićevu dugu praksu da vlada posredno i deluje preko zastupnika, malo je verovatno da će okrivljujući dokumenti ikada ugledati svetlo dana.

Istovremeno, zvanična optužba Haškog tribunala čini manje verovatnim da će Milošević predati vlast. U ovom trenutku, on uživa podršku manje od dvadeset posto glasača i demokratska opozicija bi gotovo sigurno pobedila na poštenim izborima. Kao neko ko nikada nije bio poznat po tome da održava takve izbore (kako Doder i Branson pokazuju), Milošević će biti još manje sklon da poštuje pravila igre ako je u izgledu da bi mogao da provede ostatak života u holandskoj tamnici. Niti bi njegovo izvođenje pred međunarodni sud podstreklo srpski narod da, kako se neki nadaju, podvrgne sebe moralnom pročišćenju i odbaci ekstremni nacionalizam. Velika većina Srba vidi Haški tribunal – dakako nepravedno – kao sasvim potčinjeno oruđe američke spoljne politike.

III

U svakom slučaju, dublji problem, i jedan koji Doder i Branson brižljivo beleže, jeste da srpski vođa nije jedini odgovoran ni za raspad zemlje ni za građanski rat i etničko čišćenje koji su iz njega nastali. Među vođama etničkih grupa bivše Jugoslavije ima mnogo krivih ljudi (i žena, počevši od predsednikove vrlo uticajne supruge Mirjane Marković). Većina srpskih i hrvatskih političara, na primer, davala je punu podršku oružanoj borbi za uspostavljanje Velike Srbije odno-

sno Velike Hrvatske, ciljeva koji su zahtevali komadanje Bosne. Oni su pokazali malo žaljenja kada je, da bi se to postiglo, bilo potrebno uništiti privredu u regionu i proliti krv nevinih ljudi.

Franjo Tuđman, na primer, koji je umro prošlog decembra, može se sasvim zgodno uzeti za drugog zlotvora Jugoslavije posle Miloševića. On se kao partizan borio uz Tita u Drugom svetskom ratu i kasnije postao „istoričar" revizionističkih sklonosti – njegova dela sistematski su umanjivala broj Srba, Jevreja i Cigana koje su ubili hrvatski fašisti u Drugom svetskom ratu. Tuđman je vladao kao predsednik Hrvatske od 1990. do 1999. i njegova svirepa taktika protezala se od neprekidne antisrpske propagande do slanja pljačkaških paravojnih četa u srpska sela u Hrvatskoj, otpuštanja srpskih radnika s posla i isterivanja 1995. dve stotine i četrdeset hiljada Srba s teritorija koje je ponovo osvojila Hrvatska – takozvane Krajine. Kao što Doder i Branson detaljno izveštavaju „etničko čišćenje koje je sprovodila hrvatska vojska bilo je nemilosrdno uspešno; sva srpska sela spaljena su do zemlje a nekoliko hiljada Srba koji su ostali u Krajini bili su poubijani".[3] Tuđman je takođe lepo doprineo razaranju Bosne. Njegovi izaslanici redovno su se sastajali s Miloševićevim da bi raspravljali o mapama i „premeštanju stanovništva", eufemizam za jedan drugi eufemizam, „etničko čišćenje"; dvojica vođa očevidno su težila da podele malu zemlju između sebe.

Što se same Bosne tiče, njenom predsedniku Aliji Izetbegoviću zapadne vođe i zapadni mediji često su davali pohvale zbog njegove tolerancije i zastupanja kulturnog pluralizma. Ali, Doder i Branson ga uverljivo portretišu kao prepredenog taktičara koji pokušava da uvuče Sjedinjene Države u rat na svojoj strani. Muslimanska stranka koju je osnovao bila je pr-

3. Doder i Branson ukazuju na to da su Sjedinjene Države do izvesne mere bile saučesnik u ovoj tragediji. Klintonova administracija želela je da poveća pritisak na bosanske Srbe, i hrvatske snage su u stvari služile kao zamena koja je omogućila da SAD izbegnu da upletu vlastite trupe.

va u Bosni koja je isključivala druge grupe iz članstva, i on je bio potpuno spreman da rizikuje rat zarad svoje islamističke ideologije. Izetbegovićev cilj nikada nije bila mnogoetnička Bosna već uspostavljanje prve muslimanske države u Evropi.

Beskrupulozni političari nisu jedini čije su ruke prljave. U ovoj knjizi, čak više nego u *Jugoslovenima*, Doder i Branson ističu protivrečnu ulogu koju su jugoslovenski intelektualci igrali u politici zemlje. Među onima koji su hrabro dekonstruisali komunističke dogme u Titovoj eri, značajan broj je docnije podbacio u osporavanju otrovnih oblika nacionalizma koji su se za njom pojavili. Doista, mnogi slavljeni istoričari i pisci zastupali su shvatanje da je njihova etnička grupa moralno, kulturno i čak rasno nadmoćna drugima koje su oni onda počeli da prikazuju kao podmukle neprijatelje.

Ako njihovi oštri sudovi o jugoslovenskim vođama i intelektualcima pogađaju cilj, Doder i Branson su ponekad nedovoljno kritični prema ulozi koju su igrali stranci na visokim položajima. Neki od njih, pokušavajući da zemlji namažu melem na rane koje peku, u stvari su utrljavali so. Da li Medlin Olbrajt zaslužuje da bude pohvaljena zato što je suprotstavljanje Miloševiću shvatila lično ili za njeno uverenje da Srbi prevashodno razumeju silu? Ako je, kao što Doder i Branson tvrde, američki državni sekretar stekla to mišljenje kao dete u Beogradu posle Drugog svetskog rata, zar to ne navodi na misao da je u pitanju predrasuda a ne duboki politički uvid?

I druga pitanja mogu opravdano biti postavljena zapadnim političarima i onima koji stvaraju javno mnjenje: zašto Franjo Tuđman nije optužen zajedno s Miloševićem zbog svoje uloge u isterivanju tolikih Srba iz njihovih domova i zbog pokolja koje su njegove snage počinile u Bosni? I šta je sa Hašimom Tačijem, mladim vođom Oslobodilačke vojske Kosova koji je, pošto su se srpske trupe povukle s Kosova a NATO trupe došle u njega, predsedavao nad pljačkom i uništavanjem nekih sedamdeset srpskih pravoslavnih crkava i manastira, ubistvom stotina civila i proterivanjem gotovo

svih Srba i drugih ne-Albanaca s Kosova? Na kraju, šta je s odgovornošću NATO vođa? U skorašnjem broju *Forin afersa*, Majkl Mandelbaum nas je podsetio da je bombardovanjem infrastrukture u Srbiji NATO „povredio član 14. protokola iz 1977, pridodatog Ženevskoj konvenciji iz 1949, koji zabranjuje napade na 'objekte neophodne za preživljavanje civilnog stanovništva'". Ovo, takođe, valja metnuti na kantar.

Ipak, čak i ako bi se na sva ova pitanja nekako moglo odgovoriti na zadovoljenje samih Srba, njihova je sudbina žalosna. „Junačna mala Srbija" bio je nadimak koji je ta zemlja stekla u Prvom svetskom ratu pošto je dobila nekoliko važnih bitaka protiv mnogo veće Austrougarske carevine. I svaka zapadna demokratija visoko je cenila srpsku herojsku borbu protiv fašizma u Drugom svetskom ratu. Danas, jedina uteha za Srbe je da, ako su oni postupali vrlo rđavo, drugi narodi bivše Jugoslavije nisu postupali mnogo bolje.

Ovo je žalosna presuda o jednom malom narodu, i to s neospornim trenucima veličine u veku koji se upravo završio. Zato što je doveo svoju zemlju na tako niske grane, jedan Srbin zaslužuje lavovski deo pokude.

"Milosevic's Realm," *Commentary*, vol. 109, no. 2, February 2000.
„Milošević iza obrazine", *Danas*, 19–20. februar 2000.

Žalopojka za Engleskom

Horhe Luis Borhes je primetio kako engleska prijateljstva počinju izbegavanjem prisnosti, a ubrzo se pretvaraju u povremena razmenjivanja knjiga i časopisa. Ja sam bio anglofil dugo pre prvog dolaska u Englesku početkom sedamdesetih godina – kada sam sa zadovoljstvom otkrio da su stene Dovera zaista bele a policajci nenaoružani.

Kao sin jugoslovenskog pisca i političkog zatvorenika Milovana Đilasa, odrastao sam verujući u zapadnu demokratiju. Civilizovana parlamentarna Engleska izgledala je kao njena majka i otac. A šta je sa Francuskom, gde su prava čoveka i građanina proglašena 1789? Za nas disidente u komunističkoj Jugoslaviji, reč revolucija nije se rimovala sa slobodom. Postupne reforme u engleskom stilu bile su ono što smo želeli. Titov režim smatrao je sve prozapadne intelektualce za „buržoaske liberale" i to nije bilo sasvim pogrešno. Mi smo bili sledbenici onih balkanskih vođa iz devetnaestog veka koji su hteli da ograniče vlast kraljeva i često usklikivali *Anglia docet*. (Vladimir Jovanović, otac liberalizma u Srbiji i Gledstonov prijatelj, čak je izmislio za svoga sina novo ime: Slobodan znači „slobodan čovek". Nosi ga, naravno, srpski vođa Milošević – u njegovom slučaju ime je pogrešno dato.)

Britanija nema pisani ustav, kao što svako dete zna („nekada je znalo", rekao bi moj vrlo engleski prijatelj Edvard

Pirs), ali britanske parlamentarne reforme iz tridesetih godina prošlog veka u stvari su unesene u mnoge evropske ustave devetnaestog veka, uključujući i balkanske. Ustav Srbije iz 1903. bio je prilično engleski kompromis između monarhije i skupštine u kojoj su narodni zastupnici. To je jedan od razloga zbog koga je čak bio uspešan.

Živeo sam u Londonu gotovo deset godina, najduže osamdesetih, kao student postdiplomac i pisac. Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo mi je azil nakon šestomesečnog ćutanja posle pisma kojim sam ga zahtevao – što mi je oduzimalo snagu i odlučnost – i nekoliko pokušaja jugoslovenske ambasade da to spreči. U maloj grupi emigranata s kojom sam bio povezan, povremeno bi se pokretalo pitanje obnove monarhije u Jugoslaviji. Britanija je, uostalom, bila besprekorno demokratska a Britanci su voleli svoju kraljicu. Protivio sam se toj ideji, jer metodi naših kraljeva nisu bili baš engleski. I dalje sam protiv restauracije, ali sada imam dodatni argument: šta ako naša kraljevska porodica ispadne takva kao što su Vindzori?

Ono što sam najviše cenio bila je engleska politička zrelost. Mi Jugosloveni imali smo prilično raznih talenata i često smo bili velikodušni prijatelji. Ali, u politici bili smo maloletnici, sa sklonošću ka teškoj delikvenciji kada se radi o srpsko-hrvatsko-muslimanskim odnosima. Zato sam ja želeo da Jugoslavija bude više engleska. Sada više nema Jugoslavije a Britanija se balkanizuje – reč za to je „devolucija", ali mene neće obmanuti.

Dok sam živeo u Britaniji, Englezi su mi izgledali telesno slabiji i manje mačo od Jugoslovena. Međutim, jugoslovenski doktor koji je radio u londonskoj bolnici rekao mi je kako njegovi pacijenti podnose prilično neugodan postupak koji se zove biopsija jetre bez sveg onog ječanja, jadanja i izlišnih pitanja koja je morao da sluša kod kuće. I ja sam lično imao tužnu privilegiju da budem svedok dirljivog stoicizma više nego jednog engleskog prijatelja koji se suočava sa smrću. Moje kolege studenti, primetio sam, bili su manje uplašeni

pre ispita nego oni u Beogradu, i ne tako skloni da veruju glasinama o izuzetno teškim pitanjima. Uskoro sam shvatio da je seksualna revolucija u Britaniji bila ne samo hedonistička već i herojska – odigravala se u hladnim spavaćim sobama.

Od tog vremena, Englezi su postali obuzeti svojim zdravljem i njihov slavni skepticizam podlegao je veri u čudotvorne lekarije. To, naravno, dolazi iz Sjedinjenih Država i širi se u sve krajeve sveta. Ali ne tako davno Amerikanci su smatrani za Engleze koji su otišli pogrešnim putem.

Englezi su se ponosili time da su uljudni dok gube. Sada ne umeju čak ni da dolično pobede. Kada su britanske trupe umarširale u Kosovo prošlog juna (pošto su se sve srpske snage povukle) nisu naišle ni na kakav otpor niti su pretrpele ijedan gubitak. Ipak im je štampa klicala da su heroji; mediji su se takmičili u pričama o opasnim minskim poljima i srpskim paravojnim grupama koje jure okolo pune divljeg gneva.

Za vreme rata za Foklandska ostrva, Margaret Tačer je zamerala i Bi-Bi-Siju i ITN-u da im nedostaje patriotizam. Mada sam, kao i većina Srba, navijao za Englesku protiv Argentinaca, visoko sam cenio njihovu predanost nepristrasnom izveštavanju. Male činjenice više vrede nego velika Istina – nije li liberalna engleska politika upravo takva i, takođe, nije li to ono što smo mi želeli u Jugoslaviji? Za dva i po meseca NATO bombardovanja Srbije prošlog proleća, samo jedan novinar, Džon Simpson iz Bi-Bi-Sija, bio je napadnut od Tonija Blera.

Glavni izvor veličine Engleske bio je u tome što je ona ostrvo, i geografski i u vremenu. Njene ideje, ustanove i način života bili su ili tradicionalniji ili napredniji nego u Evropi ili Sjedinjenim Državama. Ponekad, i to je najviše za divljenje, bili su i jedno i drugo. Sada se engleski interni časovnik vremenski poklapa s ostatkom sveta – ili bar s ostatkom Zapada. Milenijumska palata može da postane simbol poraza težeg od onog kod Hejstingsa.

Englezi su postali naši savremenici i ne umeju s tim da se nose – to razara njihovu individualnost koja je osnova njiho-

ve slobode. Engleski političari uvek su bili specifično engleski i stoga nekako bolji – čak su i engleski fašisti bili manje fašistički, engleski staljinisti manje staljinistički. Ne biste mogli da zamislite Dizraelija kao nemačkog kancelara ili Atlija kao predsednika francuske republike.

Ja lako mogu da zamislim Tonija Blera kao političara u bilo kojoj zapadnoj zemlji. Doista, vođa jedne opozicione partije u Srbiji njegova je kopija. (Kad bolje razmislim, ima još jedan što liči na njega.) Zbog toga smatram da je tako za žaljenje što je on britanski predsednik vlade. Nekada sam mogao satima da razgovaram o britanskoj politici. Sada moram da silim sebe da to činim. Osećam se kao tupava heroina u Čehovljevoj priči, koja vidi kako se nešto dešava, ali ne zna ništa o tome da kaže „pa čak ni za hiljadu rubalja ništa ne bi znala". Kada neko spomene Tonija Blera, nešto šašavo mi obično dođe u glavu – kao, na primer, njegove male sisice koje strče ispod košulje s kratkim rukavima u kojoj sam ga jednom video na televiziji, ili velika usta njegove žene.

Očigledno nisam fer. Ali bio sam bombardovan u Beogradu i nemam ništa osim reči da bombardujem i vratim milo za drago. Semjuel Džonson, uzdižući svoju suprugu Teti na natpisu na njenoj nadgrobnoj ploči, rekao je da kad se pravi zapis u kamenu čovek nije pod zakletvom. Nisam ni ja, dok pišem epitaf prijateljstvu s jednom zemljom.

"Lament for England," *Prospect*, no. 51, April 2000.
Danas, 15–16. april 2000.

Braneći Zapad

Ne voli nijednu zemlju: zemlje brzo nestanu.
Ne voli nijedan grad: gradovi su uskoro ruševine.
Česlav Miloš „Dete Evrope" (1946)[1]

U vreme Hladnog rata bio sam protivnik komunističkog Istoka, a na strani demokratskog Zapada – kao i mnogi drugi istočnoevropski disidenti. Ali, ako smo zajedno dobro poznavali mane Istoka, za razliku od njih, koji su na Zapad retko putovali, ja sam imao prilike da vidim i njegove nedostatke. U Austriji sam studirao filozofiju, u Engleskoj doktorirao sociologiju, u Nemačkoj i Americi radio na univerzitetima kao stručnjak – u međuvremenu sam otkrio da se to ne može biti – za nacionalizam u Jugoslaviji. Najzad, ali u izvesnom smislu na prvom mestu, putovao sam po Zapadnoj Evropi i Americi kao radoznali turista. Kada sam, dakle, podržavao Zapad, znao sam da ulicama njegovih gradova ne teku med i mleko.

Osećam, međutim, obavezu da navedem nesto što mi je nedavno rekao jedan moj prijatelj, ugledni beogradski lekar.

1. "Love no country: countries soon disappear. / Love no city: cities are soon rubble." Stihovi iz "Child of Europe," in Czeslaw Milosz, *The Collected Poems, 1931-1987,* Penguin Books, London 1988, 88.

Vratio se s kraćeg studijskog boravka u Americi, a njegova klinika, posle decenije ratovanja u bivšoj Jugoslaviji i zapadnih ekonomskih sankcija, nema ni dovoljno čaršava. S gorkim osmehom je zaključio: „Teku im med i mleko!"

I

U Jugoslaviji pod komunizmom, pili smo koka-kolu, pisali avangardnu poeziju, čitali zapadnoevropske i američke novine (ako bi, međutim, donele kritički članak o nama, njihovo unošenje u zemlju je zabranjivano), putovali u inostranstvo i odlazili u zapadne zemlje da budemo „gostujući radnici" – ovo poslednje, doduše, malo je neobično radničko pravo za socijalističko društvo. Ali, ako je jugoslovenski režim bio labaviji i mekši od svojih rođaka u Istočnoj Evropi i Aziji, kao i od onoga u Karipskom moru, u Jugoslaviji ipak nije bilo ni građanskih ni političkih sloboda. U zatvor se išlo čak zbog vica o predsedniku Titu, koji je od kraja Drugog svetskog rata do smrti 1980. bio neprikosnoveni vladar Jugoslavije. Na primer: „Uklonjen je blok kuća između dva trga – žrtava fašizma i maršala Tita. Kako će se zvati novi slobodan prostor? Trg žrtava maršala Tita." Zbog ove duhovitosti moglo se proboraviti i godinu dana iza rešetaka.

Sviđale su mi se političke šale; još više sam voleo zemlje sa građanskim i političkim slobodama. Ali, ideolozi jugoslovenskog režima, marksisti iz opozicionog zagrebačko-beogradskog časopisa *Praxis* i novolevičari sa zapadnih univerziteta, jednoglasno su presuđivali: Sloboda na Zapadu samo je obmana koju je stvorila prepredena i svemoćna buržoazija da bi zavarala ugnjeteni narod.

Budistima je čitav vidljivi svet lažan i varljiv; marksistima, našim i uvoznim, takvima su se činili parlamenti, izbori, štampa i ostala politička „nadgradnja" u „kapitalističkim" zemljama. Nisu im bili veliki izgledi da će mene pridobiti za svoja shvatanja. Ka liberalnoj, prozapadnoj „ideologiji" već me u detinjstvu usmerila „praksa": moj otac Milovan Đilas,

do 1954. partijski i državni rukovodilac, provešće devet godina u zatvoru zbog svojih zahteva za demokratizacijom jugoslovenskog komunističkog poretka, posebno zbog studije *Nova klasa*.

U mladosti, čitao sam Kamija, Popera, Slobodana Jovanovića, Rejmona Arona i pitao: Ako buržoazija ima svu vlast, zašto joj je potrebno da bude lukava? I kakva je to vajna opsena koju su tako lako prozreli smušeni intelektualci? Najzad, kojim pravom Sartri i Markuzei optužuju istočnoevropske disidente da se iz niskih pobuda – ostataka reakcionarne buržoaske svesti – bore za građanske i političke slobode, a sami ih koriste: pišu i objavljuju, javno nastupaju, okupljaju istomišljenike?

Za evropske levičare, NATO je bio oruđe američkog imperijalizma, a za američke izolacioniste nepotreban veliki izdatak na razmažene Evropljane – nisam se slagao. I jedni i drugi zahtevali su da se Severnoatlantski savez ukine – bio sam odlučno protiv. Godine 1987, na primer, pisao sam:

> NATO je zasnovan na nečem što je veće od pukog ugovora koji može biti izmenjen ili odbačen. Možda bi se moglo reći da je zasnovan na priznanju dve slabosti: Zapadna Evropa je suviše slaba da odbrani sebe bez Sjedinjenih Država od sovjetske invazije, a Sjedinjene Države suviše su slabe da prežive u svetu u kome Sovjetski Savez vlada Zapadnom Evropom.[2]

Na južnom krilu NATO-a četiri članice bile su desničarske diktature: Salazarova Portugalija, Frankova Španija, Grčka pod pukovnicima i Turska s vojskom sklonom državnim udarima. Mada sam zamerao Zapadu što malo čini za demokratske promene u tim zemljama, ipak sam ga i pravdao opasnošću od jačanja sovjetskog uticaja u Sredozemlju. Toliko sam strepeo za bezbednost Zapada, da danas sebi izgledam smešan. Stalno me mučilo: Nije li „istočna politika" plemenitog Vili Branta naivna? Neće li „detant" lukavog Niksona i

2. U debati "NATO and alternatives," *Freedom at Issue*, no.97, July/August 1987, 34.

sposobnog Kisindžera ipak uvećati moć Sovjetskog Saveza? Bio sam u opasnosti da postanem zaslepljeni mrzitelj istočnog bloka. Ali, iste one liberalne ideje zbog kojih sam bio protivnik komunizma i kritičar marksizma pomogle su mi da se oduprem tamnim čarima dogmatskog antikomunizma. Na kraju sam čak procedio kroz zube reči podrške privrednoj saradnji i pregovorima o razoružanju između Istoka i Zapada.

Ukratko: bio sam navijač, ali ne od onih koji na utakmice odlaze s nožem u džepu već, kao što je red, navijaju za svoj tim uzvikujući reči podrške. Tih vremena prisećam se s izvesnom čežnjom. Tačno je da su bila puna strahova: em su arsenali supersila bacali na zemljinu kuglu duge senke, em je ona Sovjetskog Saveza izgledala duža, a u Jugoslaviji, režim kao da je pokušavao da se izvuče iz privrednog zastoja zabranama i hapšenjima. Ali tada me bar nisu mučile nedoumice.

Zapad i NATO mogli su i bez moje podrške; snagu i vreme valjalo mi je trošiti na Jugoslaviju. Pošto sam živeo u inostranstvu, mogao sam slobodno da pišem i da s prijateljima uređujem časopise, izdajem zabranjene knjige i pomažem disidentima u zemlji. Mada sve to nije mnogo naudilo režimu, partijski šefovi i štampa gnevno su nas napadali. Bio sam mlad i laskalo mi je što su uznemireni, bilo drago što ih sekiramo.

Teško mi je padalo što „moj" Zapad pomaže komunistički režim u mojoj zemlji. Zapadne diplomate u Beogradu, na primer, izbegavale su da se makar samo sretnu s nekim ko se usudio da kritikuje i zahteva promene. Ništa novo. Zapadna politika nezameranja, često i ulagivanja, jugoslovenskim komunistima uobličila se odmah posle Titove svađe sa Staljinom 1948. i odvajanja Jugoslavije od istočnog bloka, i nije se menjala do raspada Varšavskog pakta, kada je Jugoslavija izgubila strateški značaj za Zapad. Ta politika imala je svoje korene u bojazni da bi jugoslovenski komunisti mogli da se vrate u istočni blok. Koliko je taj strah bio opravdan? Ukoliko bi oni ponovo prihvatili starešinstvo Moskve, ona bi ipak bila sumnjičava prema njima zbog njihovog dugogodišnjeg

„antisovjetizma" i sprovela bi čistku. Naše vođe to su dobro znale. Najzad, među jugoslovenskim komunistima, a o disidentima i da ne govorimo, upravo oni koji su bili za demokratske reforme bili su i najkritičniji prema istočnom bloku. Zato je svaki njihov uspeh značio i jačanje nezavisnosti zemlje.

Nije li žalostan paradoks da se tek pošto je Slobodan Milošević postao 1987. neprikosnoveni vođa Srbije predstavnici Zapada redovno sastaju s njenom demokratskom opozicijom? Da su ranije podržali srpske demokratske snage, Milošević se verovatno ne bi ni ustoličio. Imali su koga pomoći – „liberalističkih devijacija" u Srbiji je uvek bilo. Tito je, na primer, 1972–73. „očistio" oko šest hiljada reformama naklonjenih ljudi s vodećih položaja u politici, privredi i medijima. Zapadni političari nisu se usudili ni da mu prigovore.

II

Početkom osamdesetih godina okrenuo sam se proučavanju nacionalizma kod jugoslovenskih naroda. Naši međunacionalni sukobi dovodili su u prošlosti do ogromnih ljudskih žrtava, što sam objašnjavao – delimično i opravdavao – krvavim najezdama i tuđinskom vlašću, siromaštvom i zaostalošću, nejakim demokratskim ustanovama. Opsedala me, ipak, njihova surovost, a naslućivao sam, kao uostalom i mnogi drugi koji su se zanimali jugoslovenskom politikom, da bi oni ponovo mogli da izbiju. Hičkok je govorio za sebe da mu film nije jedino interesovanje, jer čovek ne može živeti samo od ubistava – tako sam i ja povremeno pisao pesme i priče. Međutim, sociologija nacionalizma postajala je moje glavno zanimanje pa su mi pažnju privlačili i nacionalni, verski i rasni problemi u zapadnim zemljama. Neravnopravan položaj američkih crnaca, prinudna izdvojenost Roma (istovremeno jedine i najniže kaste u Evropi), prepreke uključivanju u zapadna društva gostujućih radnika, posebno ako su tamnije puti ili islamske vere – morao sam sebi da priznam

kako je sve to i mnogo drugog bilo u suprotnosti sa zapadnim, s mojim, liberalnim načelima.

Ipak mi nije bilo teško da moju poljuljanu veru u zapadni liberalizam zadržim da ne padne. Ukazivao sam sebi na one zapadne političare i sindikaliste, intelektualce i sveštenike, umetnike, glumce i sportiste, koji nisu sedeli skrštenih ruku – ako probleme još nisu rešili, bar su ih ublažili, ako su promene bile spore, ipak su bile nabolje. Polagao sam nade u Zapad i u vezi s budućnošću Jugoslavije – kao i drugi, nipošto malobrojni, disidenti koji su hteli demokratiju a plašili se nacionalnih sukoba. Valjda će, kada se jednom završi Hladni rat (ili bar bude primirje), Zapad ipak umesto jugoslovenskim komunistima, podršku i potporu pružiti nama, demokratskoj, nenacionalističkoj opoziciji? Želeli smo javno ohrabrenje i dobar savet, privredno povezivanje (zašto ne i neki zajam?), uplivisanje na naše susede da poštuju naše granice i na evropske i međunarodne organizacije da nas prihvate. A ako Jugoslaviji zapreti rat – bilo sa spoljnim neprijateljem, bilo međunacionalni – tražili bi od Zapada i vojnu zaštitu.

Postupno i oprezno sprovedene reforme – verovao sam, verovali smo – ublažiće nacionalizme. Najopasniji su bili nacionalizmi dva najbrojnija naroda: srpski je hteo da vlada Jugoslavijom ili da stvori Veliku Srbiju pripojivši delove Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kojima žive Srbi, makar bili i u manjini; hrvatski je nastojao na otcepljenju Hrvatske i imao težnje, slične srpskim, ka „hrvatskim" delovima Bosne i Hercegovine. Mada sve do kraja osamdesetih godina šovinistička mržnja nije zahvatila široke slojeve – u njima je postojao razuman, zdrav strah od krvoprolića – ipak smo mnogo raspravljali o mogućnosti da se Jugoslavija neće očuvati. Šta učiniti da razlaz bude miran? Meni je izgledalo da je jedino rešenje prihvatiti pravo na samoopredeljenje šest republika: Slovenije, Hrvatske, Bosne (i Hercegovine, koja se ne navodi u zapadnim medijima), Crne Gore, Makedonije i Srbije, koja je imala dve autonomne pokrajine, na severu Vojvodinu i na

jugu Kosovo (i Metohiju, koja se u zapadnim medijima takođe ne spominje). Sa zebnjom sam, međutim, primećivao da i među demokratskim disidentima, posebno u Srba i Hrvata, raste broj onih koji smatraju da granice njihove republike nisu pravedno povučene, a da neki čak ne bi imali ništa protiv ni da se one prošire silom.

Smatrao sam da srpski liberalizam nikada neće biti od ne-Srba prihvaćen kao istinit, nepatvoren, ako ne prihvati njihovo pravo na samoopredeljenje. Mada se nisam izjašnjavao kao Srbin po nacionalnosti već Jugosloven, ipak su me oni nesrpski disidenti koji su pratili moj rad videli kao nekog sa, da tako kažem, beogradskim pogledom na stvari. Zato sam u prvoj polovini osamdesetih godina u nekoliko članaka i intervjua podržao pravo na samoopredeljenje, posebno ističući kako Hrvati, koji su tada često suđeni zbog separatizma, treba da odluče na referendumu da li hoće da ostanu u Jugoslaviji.

Osećao sam da činim nešto što je istovremeno moralno ispravno i politički opasno. U Drugom svetskom ratu, hrvatski fašisti poubijali su nekoliko stotina hiljada Srba, Jevreja i Roma; srpska manjina u otcepljenoj, nacionalističkoj Hrvatskoj lako je mogla biti ugrožena, još lakše se mogla osetiti takvom – i krenuti u oružanu pobunu. Otcepljenje Hrvatske značilo je i odvajanje Slovenije od Jugoslavije, budući da se ona nalazi na krajnjem severozapadu zemlje i nema zajedničku granicu ni s jednom od ostale četiri republike. Početkom osamdesetih godina, većina Slovenaca nije bila za otcepljenje. Bez Slovenije i Hrvatske, Bosna je ostajala u jednoj državi s malom Makedonijom, još manjom Crnom Gorom i većom, jačom, Srbijom – „u naručju Srbije", kako će to u budućnosti, devedesetih godina, napisati Adam Zagajevski.[3]

U Bosni je kroz istoriju bilo više surovih sukoba između muslimana, pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata. Najsvirepiji je bio u Drugom svetskom ratu, posle koga su Bosnu kao

3. U pesmi "Houston, 6 p.m.," *Mysticism for Beginners*, translated from the Polish by Clare Cavanagh, Farrar, Straus and Giroux, New York 1997, 69.

republiku ustanovili jugoslovenski komunisti da pomire tri grupe i zaustave suparništvo oko njenih teritorija između Srbije i Hrvatske. Niko nije imao apsolutnu većinu, u gradovima su živeli pomešano i nije bilo retko da se međusobno druže i sklapaju brakove. Ipak, s početkom raspada jugoslovenske federacije krajem šezdesetih godina, kod muslimana se javlja težnja k prevlasti, a kod Srba i Hrvata ka ujedinjenju sa Srbijom, odnosno Hrvatskom. Govorilo se za Bosnu da je srce Jugoslavije. I doista, bez Bosne koja je u njenom središtu, Jugoslavije nije moglo biti. Ostalih pet republika mogle su same da opstanu; Bosna, međutim, bila je kao katedrala – njene zidove podupirali su stubovi koji su bili izvan nje. Zato je raspad Jugoslavije činio verovatnim da će se ona srušiti, odnosno da će se u njoj sukobiti muslimani, Srbi i Hrvati. Svojim versko-nacionalnim podelama Bosna je podsećala na tamne strane evropske istorije, svojom multikulturalnošću ličila je na Evropu koja će možda biti stvorena. Početkom devedesetih godina prošlost će odneti pobedu nad budućnošću i u Bosni će izbiti građanski rat.

Sporna pitanja u vezi sa Slovenijom (rastući nemačko-austrijski uticaj), Crnom Gorom (opasnost od sukoba između pristalica i protivnika federacije sa Srbijom), Makedonijom (brojna, nezadovoljna albanska manjina na zapadu, prosrpski sever, probugarski istok), čak i s Kosovom (albanski separatizam, srpsko ugnjetavanje), izgledala su mi laka u poređenju s ovima u trouglu – Hrvatska, Bosna, Srbija. Ipak, smatrao sam da demokratske, nenacionalističke snage u Jugoslaviji, uz pomoć Zapada, mogu da daju odgovor na njih. Posebno su me ohrabrivala dostignuća zapadne demokratije i samog NATO-a u obuzdavanju i smirivanju nacionalizma u Zapadnoj Evropi – onih žestokih strasti što su u devetnaestom veku i prvoj polovini dvadesetog dovodile do krvavih ratova. Činilo mi se da imam pravo da se nadam: Ako posle svega Francuzi i Nemci nisu neprijatelji, zbog čega bi to morali biti Srbi i Hrvati?

III

Sâm NATO nije se neposredno bavio nacionalizmom. Od svog osnivanja 1949. do kraja Hladnog rata, njegov glavni cilj bio je odbrana Zapadne Evrope od mogućeg napada Sovjetskog Saveza i njegovih satelita. Severnoatlantski pakt predvodile su moćne Sjedinjene Američke Države, velikodušno štiteći Zapadnoevropljane koji su u početku bili siromašni i s malo oružja, a kasnije bogati ali ipak znatno slabiji od neprijatelja na istoku. Uvek užurbana Amerika nije čekala da joj Evropljani izraze zahvalnost – sama je nagradila sebe vodećom ulogom u evropskoj politici. Kroz savezništvo u NATO-u i američko vođstvo – za mnoge američku hegemoniju – ublažavale su se suprotnosti između zapadnoevropskih zemalja i slabio u njima nacionalizam.

Savezna Republika Nemačka postala je član NATO-a tek 1955, ali je zbog snage svoje privrede i isturenog položaja (zajednička granica s komunističkim neprijateljem), ubrzo postala najvažniji saveznik Amerike. NATO je čak mnogima izgledao kao prevashodno američko-nemački savez, posebno posle povlačenja De Golove Francuske 1966. iz njegovog jedinstvenog vojnog ustrojstva. Mada to nije spomenuto ni u jednom od četrnaest članova ugovora kojim je NATO stvoren, Severnoatlantski savez je branio Evropu i od Nemačke, u kojoj je postojala opasnost od jačanja revanšizma. Poznata je izreka da je uloga NATO-a da „drži Ruse napolju, Amerikance unutra, a Nemce dole". A što su više Nemci prihvatali demokratiju i priznavali i okajavali grehe svoje nacističke prošlosti, to je više nemačkih intelektualaca govorilo kako NATO, zajedno s drugim oblicima nemačkog povezivanja s Evropom i svetom, štiti i Nemačku, jer bi ona, ostavljena sama sebi, znatno teže sprečavala prošlost da se povampiri i ugrozi još uvek slabo ukorenjene nemačke demokratske ustanove.

U Istočnoj Evropi, sovjetska hegemonija ograničavala je suverenitet, pa time isključivala i sukobe među državama.

Priuštiću sebi zadovoljstvo s malo kontrafaktičke istorije, koju su do skora profesori zabranjivali, podrugljivo je nazivajući „šta bi bilo, kad bi bilo" istorijom. Da nije bilo NATO-a, zar ne bi Zapadna Nemačka bila u velikom iskušenju da radi ujedinjenja s Istočnom Nemačkom prihvati sovjetsko vođstvo u Evropi? Tada se moglo dogoditi da Sovjeti nagrade Nemce, ili Nemci sami sebe, nekom od teritorija u Poljskoj i Čehoslovačkoj u kojima su pre Drugog svetskog rata bili većina. Valja se setiti da su u dvadesetom veku najveće žrtve onoga što se u jugoslovenskom građanskom ratu ublaženo i ulepšano nazivalo „etničko čišćenje" bili upravo Nemci – između deset i dvanaest miliona ih je, najčešće pod prisilom, napustilo razne oblasti Srednje i Istočne Evrope (uključujući i Vojvodinu). Ovo nedelo, čiji je glavni arhitekta bio Staljin, podržale su kako vođe demokratskih partija istočnoevropskih zemalja, tako i vođe demokratskih zapadnih zemalja.

Jugoslovenska tragedija, koja je počela u leto 1991, pokazaće da Zapad – bezbedan, politički na sigurnim nogama, sa snažnom privredom, u dovoljnoj meri ujedinjen – nema volje i odlučnosti da zaustavi ili, bar, uspori raspad jedne evropske države srednje veličine niti da spreči oružane sukobe između njenih delova. Zapad, koji živi bolje nego ikada ranije i za koga bi možda bilo bolje da mu nije tako dobro, prvo se pretvarao da ne čuje šovinističku propagandu koju su širili političari i mediji u bivšoj Jugoslaviji, zatim je zatvarao oči pred etničkim čišćenjima, da bi na kraju, umesto da štiti nevine žrtve, pregovarao s vinim vođama.

IV

Zadihao sam se, u opasnosti sam da zapadnem u retoriku. Ali ako optužujem Zapad, nikako ne osporavam da su najveći krivci naši jugoslovenski političari. U njihovoj utakmici ko će u ime svoje nacije učiniti više rđavih dela, opšte je mišljenje na Zapadu da je pobedu odneo srpski vođa Slobodan Mi-

lošević – izabran 1990. i 1992. za predsednika Srbije, a 1997. za predsednika Jugoslavije (koja se posle otcepljenja četiri republike 1991–92. sastoji samo od Srbije i Crne Gore). Slažem se, ali radilo se o foto-finišu s predsednikom Hrvatske Franjom Tuđmanom, preminulim prošlog decembra, koji je odgovoran za proterivanje oko pola miliona Srba iz Hrvatske i koji je s Miloševićem pravio planove za podelu Bosne.

Jugoslovenske narode gurali su u katastrofu i mnogi intelektualci: člancima i intervjuima, istorijskim, politikološkim i ekonomskim „studijama", romanima, pričama i pesmama (bez muzičke pratnje ili uz nju), filmovima i pozorišnim predstavama. Jedno ulje beogradskog slikara Miće Popovića za mene sadrži sve glavne zablude i stranputice srpske inteligencije. Sliku većih razmera nastalu 1986. (oko godinu dana pre nego što će Milošević doći na čelo Srbije) Popović je poklonio Srpskoj akademiji nauka i umetnosti povodom primanja za redovnog člana – Akademija se tada pretvarala u intelektualno središte srpskog nacionalizma. Na slici Albanci (nacionalno prepoznatljivi po tome što jedan od njih nosi „keče", belu kapu od valjane vune) razapinju Srbina na krst, dok ih mirno posmatra uniformisani milicionar, držeći ruke – u desnoj je pendrek – iza leđa. Popović je neskriveno podražavao „Mučeništvo Svetog Vartolomeja", najslavnije delo Hosea de Ribere, napuljskog majstora doseljenog iz Valensije, koji je stvarao u prvoj polovini sedamnaestog veka. „Lo Spagnoletto" slika nago tela sveca, izvijeno od muka i bolova, i mi žalimo Hristovog učenika, divimo se njegovoj postojanosti apostola, mrzimo okrutne dželate; sukobljavanje svetlih i tamnih površina povećava našu napetost i uzbuđenje. Srpski umetnik takođe hoće da četkicom ispriča priču i kod nas izazove osećanja koja su uprošćena i bez primesa. Kao ni njegov uzor, ni srpski umetnik ne ostavlja mesta nedoumici, sumnji, pitanjima.

Popović je bio i ilustrator, filmski režiser, zanimao se pozorištem, pisao; voleo je avangardne eksperimente i okušao se u nekoliko slikarskih pravaca. Zbog svoje umetničke sve-

stranosti nazivan je „srpski Kokto".[4] Mršavog lica, s brkovima i istaknutim nosem, dalijevski smešan i šarmantan, bio je omiljen u Beogradu – delimično zahvaljujući i režimu koji je zabranio nekoliko njegovih filmova i izložbi. Popovićeva politička opredeljenja uvek su bila nacionalistička, ali i demokratska. Teško je bilo zamisliti da tog blagog i dobronamernog čoveka može ispuniti šovinistička mržnja. A ipak će potražiti nadahnuće u slici iz vremena verskih ratova, nesumnjivom remek-delu ali prožetom zaslepljenom religioznošću protivreformacije.

Početkom osamdesetih godina, Srbi su sve više napuštali Kosovo – težili su ka boljem životu u bogatijim krajevima Srbije, ali i bežali od rastućeg nasilja albanskih separatista. Na Kosovu se nalaze neke od najlepših srpskih crkava i manastira i tamo se srpska srednjovekovna civilizacija razvijala dok je nisu prekinula turska osvajanja. Režim je pokušavao da iseljavanje prekrije velom ćutanja i kažnjavao čak i zatvorom one koji bi pokušali da taj veo razgrnu. I nacionalistička i nenacionalistička Srbija je gunđala. Ipak, ako je srpsko pitanje na Kosovu vapilo za odgovorom, teško da se mogao dati pogrešniji od onoga koji je u sebi sadržala Popovićeva slika. Na Kosovu, kroz istoriju, Albanci i Srbi smenjivali su se u ulogama ugnjetenih i ugnjetača; kod Popovića, samo su Srbi žrtve, samo Albanci zlotvori. Njegova slika ne želi nagodbu i poravnanje, već zagovara upotrebu sile i priziva snažnog vođu. I kao što će u De Riberinom vremenu jačati moć evropskih kraljeva, tako će Srbija dobiti Miloševića – i Popović će ga podržati. Ali, ubrzo će se razočarati u njega – doduše više zbog njegovog nedemokratskog vladanja Srbijom, a manje zbog njegove nacionalističke politike prema ne-Srbima. Godine 1997, kratko pred svoju smrt, Popović će, obraćajući se studentima koji su protestovali, poželeti Miloševiću i njegovoj uticajnoj supruzi Mirjani Marković da završe kao bračni par Čaušesku.

4. Žan Kokto, koji je umro 1963, pred kraj života postao je religiozan i radio je slike s mističnim crkvenim temama.

Popović je svoj neobarokni nacionalizam pojačao jednim ružnim, čak prostačkim detaljem – u desnom donjem uglu slike je boca, grlićem okrenuta k žrtvi. Time je on podsećao na događaj koji je potresao Srbiju i Jugoslaviju – dvojica Albanaca napala su Srbina dok je radio na njivi i silovalo grlićem boce, teško ga povredivši. Popović je sliku naslovio „Prvi maj 1985.", jer je napad izvršen toga dana, ali i zato što je „Međunarodni praznik rada" u Jugoslaviji bio državni praznik – gruba ironija kojom on optužuje komunističku vlast da ne štiti Srbe na Kosovu. Režimski mediji su tvrdili da je sredovečni ratar homoseksualac koji se samozadovoljavao i slučajno sam sebe povredio, što je zvučalo neuverljivo. Uz to su lekarski nalazi prikrivani, a s policijskom istragom se odugovlačilo. Srbi su bili razdraženi i mogle su se čuti optužbe pune mržnje da Albanci (koji su u većini muslimani) obnavljaju pod kraj dvadesetog veka nabijanje na kolac iz vremena Osmanskog carstva.

Slika Miće Popovića samo je jedno od bezbrojnih ispoljavanja nacionalizma u kulturi naroda Jugoslavije osamdesetih godina, a za Slovence, Hrvate i Albance može se reći i da su držali korak sa Srbima. „Umetničko delo je poslednja odbrana jednog naroda", tvrdio je Popović.[5] Možda je tako. Decenija stradanja u bivšoj Jugoslaviji, međutim, pokazuje da su umetnička dela, kao i druge tvorevine intelektualaca, često bili prvo oružje nacionalizma. Jugoslaviji su trebali intelektualci koji će rušiti nacionalističke mitove i učiti ljude demokratiji; neodgovorni i samozaljubljeni, oni su stvarali nove, ulagujući se nacionalizmom masama. Mnogi intelektualci, naravno, bili su drugačiji. Ali i među nama koji smo se suprotstavili nacionalizmu, koliko nas je bilo spremno na prave, velike žrtve?

5. Mića Popović i Hajnc Klunker, *Mića Popović*, Jugoslovenska revija, Beograd 1989, 94.

V

Čime je Jugoslavija zaslužila da je naši intelektualci tako zdušno ruše? Po mom dubokom uverenju – ničim. Ta višenacionalna zemlja bila je takođe i dvonacionalna i jednonacionalna. U njoj je bilo šest naroda, ali su Srbi i Hrvati činili apsolutnu većinu. Njihov zajednički jezik (sa dva zvanična naziva: srpskohrvatski i hrvatskosrpski) bio je maternji jezik i muslimana i Crnogoraca, veoma su mu ličili slovenački i makedonski, a govorili su ga i mnogi Albanci, Mađari, Romi, Rumuni, Italijani, Slovaci, kao i pripadnici drugih manjina. Jugoslavija je bila ono što joj ime kaže, „zemlja Južnih Slovena", srodnih po običajima, načinu života i kulturi i koji su često živeli pomešani. Zaista je pogrešno opisati je kao neprirodnu tvorevinu. Da li su, recimo, stanovnici Palerma sličniji onima iz Torina nego Beograđani Zagrepčanima? Razlikuju li se Crnogorci više od Dalmatinaca nego Bavarci od Prusa? Na oba pitanja bih odgovorio sa ne. Još da dodam da je sasvim pogrešno upoređivati nacionalno pitanje u Jugoslaviji s onim u Sovjetskom Savezu, mada su obema državama vladali komunisti i raspale su se u isto vreme. Evroazijska supersila bila je u stvari država-imperija i svoju vlast silom je nametala najrazličitijim narodima, na primer, baltičkim i srednjoazijskim – kao kada bi jedna država obuhvatila u svojim granicama Skandinaviju i Bliski istok.

Zašto nastojim na tome da je u višenacionalnosti Jugoslavije bilo mnogo jednonacionalnog, da ona nije bila veštačka država? Sigurno ne zato da bih potcenio sukobe kroz istoriju između njenih naroda, niti što smatram da će se oni ponovo ujediniti. Želim, međutim, da pokažem kako njeno rušenje nije značilo nacionalno oslobođenje i da je antijugoslovenstvo u svojoj suštini neliberalno i netolerantno. Takođe, da objasnim zašto verujem da će se u budućnosti, kada u državama bivše Jugoslavije ojača demokratija i oslabi nacionalizam, između njih razviti snažne privredne, kulturne i političke veze. I najzad, da bih potcrtao da su njenim raspadom izgubili i

Evropa i svet – ako Južni Sloveni nisu mogli da žive zajedno ili bar u miru jedni pored drugih, moramo da se zamislimo nad budućnošću Kine, Indije i Indonezije, Nigerije i Južne Afrike, Brazila i mnogih drugih višenacionalnih zemalja.

Mada Jugoslavije nema i neće je biti, ja se i dalje izjašnjavam kao Jugosloven i priznajem da sam „jugonostalgičar" – ta reč se inače najčešće koristi kao pogrda. Ali kako sam uopšte postao Jugosloven? Moj otac je bio od onih Crnogoraca koji smatraju da su deo srpske nacije, a svim srcem se zalagao za očuvanje Jugoslavije. Mada mu moje nacionalno izjašnjavanje nije bilo blisko, nije bio ni protiv njega. Više s tugom, nego oštro (bio je u poznim godinama) kritikovao je sve naše nacionalizme, ni najmanje ne štedeći srpski. Istovremeno, stranim novinarima i diplomatama koji su mu dolazili u posetu govorio je da ne „demonizuju Srbe". Majka Hrvatica, takođe je bila za Jugoslaviju; kritična prema Miloševiću, očajavala je kada je u proleće 1990. na izborima u Hrvatskoj pobedio Franjo Tuđman. Brak mojih roditelja službeno se označavao kao „mešovit" – oni su se, inače, smejali kada bi neko tako opisao njihovu skladnu zajednicu. Moji „mešoviti" crnogorsko-srpsko-hrvatski koreni, međutim, samo su jedan od razloga za moje jugoslovenstvo.

U Beogradu, glavnom gradu Jugoslavije i Srbije u kome sam odrastao, mladi ljudi bili su izrazito jugoslovenski opredeljeni i nacionalnost je bila nevažna. Kao što se nismo delili prema tome da li imamo ili nemamo šiljastu gornju usnu ili uši s resom, tako se nismo razdvajali na Srbe i one druge. Na mapi naše domovine koju smo imali u glavama, Srbija je bila tek malo istaknutija od, recimo, Slovenije, a nimalo od jadranske obale – „našeg mora", kako se to govorilo svugde u Jugoslaviji. Ja sam takođe veoma voleo Zagreb, rodni grad moje majke, u koji smo odlazili u posetu rođacima (od kojih su jedni bili Hrvati, a drugi Srbi). Vojsku sam služio u Sloveniji krajem sedamdesetih, kao graničar, i patroliranje duž jugoslovensko-austrijske međe izgledalo mi je besmisleno, smešno – nalazili smo se usred mirne Evrope. Nije mi, među-

tim, bilo ni najmanje čudno što sam u Sloveniji u uniformi i s puškom o ramenu, niti su se Slovenci prema vojsci ophodili kao da je strana. Ali partijske birokratije šest republika i dve pokrajine uvećavale su svoju vlast na štetu saveznih ustanova u Beogradu i jedinstva zemlje – već je, na primer, bilo isparčano jugoslovensko tržište robe, kapitala i radne snage. I jugoslovenstvo je bilo anatemisano. Kada su u mojoj četi beležili nacionalnost vojnika, nisu hteli da upišu da sam Jugosloven, već „neopredeljen". Taj izraz bio mi je tuđ i rekao sam da stave da sam Srbin – ali moja shvatanja i osećanja nisu se promenila.

Pišući o Kavafiju, Oden kaže kako je on „jedan od vrlo retkih pesnika koji može da napiše patriotsku pesmu koja ne izaziva stid i zbunjenost. U većini pesničkih izražavanja patriotizma, nemoguće je razlikovati ono što je jedna od najvećih ljudskih vrlina od najgore ljudske mane, kolektivnog egoizma."[6]

U politici, patriotizam lako postaje nacionalizam – najčešće bez imalo stida i zbunjenosti. Italijanski premijer Antonio Salandra čak je proglasio manu za vrlinu i pri izbijanju Prvog svetskog rata upotrebio izraz „sacro egoismo", koji će postati poklič italijanskog imperijalizma. Jugoslovenski patriotizam, međutim, bio je veliki izuzetak – on ne samo što se nije lako pretvarao u nacionalizam, već je bio negacija svih naših nacionalizama: srpskog, hrvatskog, slovenačkog, muslimanskog, crnogorskog, makedonskog. Bio je „sacro altruismo" u našoj istorijom namučenoj zemlji. Imao je mnogo zajedničkog s kosmopolitizmom – prihvatanje raznovrsnosti bilo je njegova suština. I kao što su kosmopolite u politici liberali, to su najčešće bile i pristalice jugoslovenstva. A ja, što sam više čitanjem i pisanjem prihvatao ideje zapadnog liberalizma, sve više sam bio i Jugosloven. Moja „jugonostalgija" nije samo tugovanje za zemljom koju sam voleo, već i za

6. "Introduction by W. H. Auden," *The Complete Poems of Cavafy*, translated by Rae Dalven, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, New York 1976, XIII.

slobodnim političkim ustanovama koje bi imali da smo je očuvali.

VI

Oskar Vajld kaže kako se gubitak jednog roditelja može smatrati za nesreću, ali izgubiti oba liči na nepažljivost.[7] Izgleda da sam baš bio nemaran. Ne samo što sam ostao bez Jugoslavije, već i prijateljstva liberalnog Zapada – NATO, koji sam ja nekada branio, napao je 24. marta 1999. moju zemlju i bombardovao je dva i po meseca. Poginulo je oko dve hiljade civila – ovo je procena na koju najčešće nailazim i izgleda mi uverljivo; jugoslovenski režim, međutim, govori o pet hiljada, NATO o pet stotina. Ređe se dovodi u pitanje broj od oko sedam stotina ubijenih srpskih vojnika (kako onih koji su služili obavezni vojni rok, tako i rezervista) i dve stotine policajaca. Materijalna šteta je između trideset i pedeset milijardi dolara – moja siromašna zemlja postala je siromašnija, nezaposlenost u njoj se povećala, plate smanjile.

Jugoslovenski režim tvrdi da je NATO namerno ubijao civile, NATO se brani da je reč o „kolateralnoj šteti" – taj izraz će biti proglašen u Nemačkoj za najružniju reč 1999; rekao bih da je istina negde u sredini – NATO planeri su zbog zapadnog javnog mnjenja vodili računa da ne dođe do ogromnih civilnih žrtava, ali se nisu trudili da ih bude što manje. Pilotima je, na primer, bilo dozvoljeno da bacaju bombe, od kojih su samo neke bile „pametne", s velikih visina i na ciljeve koje ne vide jasno. NATO planerima je „umereno" stradanje civilnog stanovništva odgovaralo, jer su želeli da slome njegovu volju za otporom i nateraju ga na pobunu protiv Miloševića.

To je razlog i što su birali tolike mete bez ikakvog vojnog značaja: fabrike duvana, automobila, usisavača za prašinu,

7. "Lady Bracknell: 'To lose one parent, Mr. Worthing, may be regarded as a misfortune; to lose both looks like carelessness.'" In Oscar Wilde, "The Importance of Being Ernest," *Plays*, Penguin Books, London 1976, 267.

veštačkog đubriva, ili državne i vojne zgrade koje su administrativni i reprezentativni a ne komandni centri. NATO bombe su bez ikakvog opravdanja srušile i mostove u Novom Sadu, glavnom gradu Vojvodine i važnom kulturnom centru, „srpskoj Atini". Novosađani se iščuđavaju: „Ta, NATO je sasvim blesav! Pa da je za uklanjanje Miloševića dovoljno da se sruše naši mostovi, mi bi to davno sami uradili."

Zadavao mi je strah mir s kojim su vođe i propagandisti NATO-a pravdali promašaje. Moja supruga Olgica, sin Nikola koji je dva dana pre početka napada napunio četiri godine, dvogodišnja ćerka Marija i ja bili smo okruženi mogućim metama. Naš stan je u centru Beograda i iza ugla je državni radio, u blizini su tri pošte, a na vrhu naše ulice je Savezna skupština. Svi ti ciljevi su ipak pošteđeni, ali je sa dve bombe pogođena nekoliko stotina metara udaljena državna televizija i pri tom je ubijeno šesnaestoro ljudi.

Bombarderi bi se obično došunjali noću; samo se čulo zujanje mlaznih motora. Krstareće rakete su letele nisko i sporo – u predgrađima su često viđali njihov plameni „rep", u centru, zbog visokih zgrada, retko. Eksplozije bombi pamtim kao daleke, potmule. Čak i one bliže bile su manje glasne nego što su moji napregnuti nervi očekivali. I naša prozorska stakla s ukrštenim lepljivim trakama – Beograđani su takve prozore zvali "Windows 99" – ostala su čitava.

Ljudi su gledali na noćnom nebu svetlucave metke protivavionske artiljerije i, ponekad, SAM-6 rakete, a državni mediji hvalisali su se oborenim avionima, krstarećim raketama i bespilotnim osmatračkim letilicama. Budila se nada da će NATO avijacija biti prinuđena da prestane s napadima. Ali naša zastarela oružja u stvarnosti su retko pogađala, kao što su uostalom i NATO avioni na Kosovu mnogo češće pogađali makete jugoslovenskih tenkova nego one prave. Glavni uspeh sposobnih i požrtvovanih oficira i vojnika jugoslovenske protivavionske odbrane bio je što su prisilili NATO avione da lete visoko i time umanjili gubitke vojnih jedinica – bilo da su maskirane ili u pokretu.

Verovatno srećnim slučajem pogođen je američki „noćni jastreb” F-117A, nikad neoboreni, za radare „nevidljivi”, bombarder „stelt” tehnologije. Na masovnim skupovima koji su održavani širom Srbije, uskoro se pojavio transparent: „Izvinite, nismo znali da je nevidljiv!” Inače, na trgovima se sviralo, pevalo i recitovalo, iskrena patriotska osećanja mešala su se s nacionalističkim kičem, bilo je mnogo buke i ne malo besa. S ponosom dodajem da je mnoštvo retko izražavalo podršku Miloševiću i još ređe pokazivalo mržnju prema kosovskim Albancima.

Po Beogradu se pričalo da ima mladih ljubavnih parova koji čekaju bombardovanje da bi pored otvorenih prozora ili na skrovitim mestima na terasama i krovovima vodili ljubav. Zgražamo se nad ubijanjem i razaranjem koje rat donosi sa sobom – zato teško priznajemo kako je on uzbudljiv. Za mene se bljesak rasprsnutih bombi širio iz slika Džeksona Poloka (apstraktni ekspresionizam možda i jeste eksplozija?), a prasak i grmljavina preporučivali su se za finale Šostakovičeve simfonije (nije mi padala na pamet konkretna muzika, valjda zato što nadahnuće nalazi u svakodnevici).

Nisam mogao noću da spavam i često sam šetao Beogradom. Dok sam gledao ruševine iz kojih se dizao dim a ispod cipela mi krckali sitni komadi stakla, pitao sam se kako je NATO od odbrambenog saveza postao napadački? Kada razmišljamo o moći obično se setimo izreka Viljema Pita starijeg i Lorda Ektona o tome kako ona kvari i izopačuje vladare. Kvarenje nije uvek štetno, ono može da omekša. Mnogo više se plašim moćnika koji hoće da uvećaju i prošire moć – kako svoju, tako i svojih država i vojnih saveza, i koji kada nemaju protivnike i neprijatelje, stvaraju ih. U poređenju s njima, oni što planduju na narodnim leđima izgledaju mi bezazleno.

Ne kajem se zbog svoje nekadašnje podrške Zapadu i NATO-u. I danas bih se između zapadne demokratije čije su se laži smele kritikovati, i istočnog komunizma čije apsolutne istine nisu, bez premišljanja odlučio za ovu prvu. Ali, da li

je NATO ipak bio u pravu što je prošlog proleća i leta bombardovao Srbiju? Nije – i evo zašto.

VII

Miloševićevo postupanje s kosovskim Albancima javno sam osuđivao kao siledžijsku antipolitiku još od vremena kada im je 1988–89. ukinuo autonomiju, hiljade ih otpustio iz državnih ustanova i fabrika, uveo im školski program s kojim nisu bili saglasni i dvonacionalnu policiju pretvorio u gotovo samo srpsku – da ih bez mnogo povoda tuče i hapsi. Ipak se ne slažem s onim zapadnim političarima, diplomatama i novinarima koji Miloševića upoređuju sa Sadamom Huseinom, Polom Potom ili, čak, Hitlerom. Oni time, bilo svesno bilo nesvesno, pokušavaju da opravdaju svoje neuspehe u sprečavanju i zaustavljanju nacionalnih sukoba u Jugoslaviji. Svoju opsednutost Miloševićem skupo će platiti – kada on jednom više ne bude na vlasti, patiće od apstinentskog sindroma.

Ugnjetavajući Albance, Milošević im je istovremeno dozvolio prilične slobode – ili, bar, nije smogao snage da ih ograniči. Albanci su osnovali političke partije, razvili privatno poduzetništvo i izgradili nezavisni obrazovni sistem (često u trošnim, slabo zagrejanim kućicama). Njihov životni standard bio je znatno veći nego u Albaniji; do pojave gerilsko-terorističke takozvane Oslobodilačke vojske Kosova 1997, na Kosovu je bilo i više reda i mira. Čak bih se usudio da tvrdim da nijedna muslimanska zemlja na svetu – od Maroka do Indonezije – nije imala slobodniju štampu od kosovskih Albanaca. Njihove novine i časopisi nisu se ustručavali da traže nezavisnost i žestoko su napadale Miloševića – ovo drugo i uz moju pomoć. I niti bi urednik koji me intervjuisao bio uhapšen, niti bi meni zakucala policija na vrata. (Nažalost, ni Milošević ne bi pohitao da dâ ostavku.) Pitam se šta bi se, recimo, dogodilo palestinskom novinaru u Jordanu da je napadao kralja Huseina i zalagao se za stvaranje palestinske države na jordanskoj teritoriji? Husein I umro je u

februaru 1999. i sahrani su prisustvovali vodeći zapadni državnici; „crni septembar” 1970, kada je on proterao hiljade Palestinaca u Liban, bio je zaboravljen.

Albanske separatističke vođe živele su u udobno nameštenim kućama i stanovima, obično u Prištini, putovale u inostranstvo i redovno dolazile u Beograd na konferencije ili prijeme u ambasadama – tako sam i upoznao nekolicinu. Uredno obučeni i učtivi ljudi, s nečim starinskim u ophođenju, govorili su dobro engleski. Uvek malo na oprezu, retko su se smejali ili pravili šale, ali se ne bi ni ljutili na prijateljsko zadirkivanje. Mada bih ponekad primetio odbojnost prema Srbima, nije mi izgledala žestoka. Svi su, međutim, bez izuzetka zahtevali potpuno nezavisno Kosovo. Zapad, koji je u komunističko vreme izbegavao disidente, održavao je bliske veze s albanskim separatistima i pomagao ih novcem. Zahtevao je od njih da se uključe u politički život Srbije (to je tražio i deo srpske demokratske opozicije), ali nije nastojao na tome, pogotovo nije vršio pritisak – i Albanci su nastavili da bojkotuju izbore i da odbijaju saradnju čak i s antinacionalističkim Srbima. Inače, analitičari izbora u Srbiji tvrde da bi uz pomoć albanskih glasova demokratska opozicija odavno smenila Miloševića.

Zapad je bio i protiv albanskih zahteva za nezavisnošću, jer se granice evropskih država ne smeju menjati. Ipak, Evropski parlament dodelio je 1997. Ibrahimu Rugovi, izabranom od Albanaca za „predsednika” Kosova, nagradu Andrej Saharov, koju mu je uručio francuski predsednik Žak Širak. Dato je obrazloženje da se Rugova miroljubivim sredstvima bori za prava Albanaca. Nesumnjivo, ona su u Miloševićevoj Srbiji bila u jadnom stanju, ali Rugova se nije borio da se prilike poprave, već da bude šef nezavisne države. Uz to je „albanski Gandi” naglašavao da je protiv oružane borbe iz taktičkih razloga: srpskim snagama bezbednosti ne sme se dati razloga za povećanu upotrebu sile. Rugova nije, dakle, zastupao nenasilje iz dubokih versko-filozofskih uverenja kao indijski vođa.

Ugnjetavanje kao što je na Kosovu, isticale su vođe NATO-a, ne postoji ni u jednoj zapadnoj demokratskoj zemlji. Bili su u pravu. Ali zapadne zemlje nisu ni imale tako velike probleme kao Srbija – i da bi ih izbegle, strogim režimom viza sprečavale su da se broj stranaca poveća. U Srbiji je živelo dvadeset i šest manjinskih grupa, njihovi pripadnici činili su više od trećine stanovništva, a oko četvrtina stanovnika Srbije bili su muslimani (najčešće Albanci, ali i Južni Sloveni). Albanska manjina imala je i najveći prirodni priraštaj u Evropi – osamdesetih godina, na primer, albanska seljanka rađala je u proseku gotovo sedmoro dece – i posledica je bila mnogo nezaposlenih mladih ljudi, nezadovoljnih i sklonih krajnostima.

Napravimo jedan misaoni eksperiment. Zamislimo da, na primer, u Francuskoj koja ima oko šezdeset miliona stanovnika, najednom dvadeset miliona budu pretvoreni u manjine kojima francuski nije maternji jezik. Zamislimo zatim da su od tih dvadeset miliona petnaest muslimani i da žive gusto naseljeni, s vrlo visokim priraštajem, u nekoj provinciji s katedralama i manastirima od najvećeg značaja za francusku kulturu i istoriju. Zamislimo najzad da se ti muslimani bore za nezavisnu državu. Šta bi se dogodilo sa francuskom politikom? Zar ne bi šovinističke snage doživele uspon i demokratske ustanove bile uzdrmane?

Kada su prve NATO bombe pale na Srbiju, Milošević je vladao već dvanaest godina; Hitler, s kojim ga upoređuju, bio je toliko dugo na vlasti u Nemačkoj – od 1933. do 1945. Milošević jeste jedan od vođa odgovoran za rat u Bosni – koji je počeo u proleće 1992, posle proglašenja nezavisnosti, a završio u jesen 1995, Dejtonskim sporazumom – jer je naoružavao bosanske Srbe. U Bosni su sve tri grupe vršile etnička čišćenja i bile čišćene, ali najveća žrtva bili su muslimani; rušene su bogomolje sve tri vere, najviše, ipak, džamije. U Miloševićevoj Srbiji, međutim, do NATO bombardovanja nije srušena nijedna džamija niti su manjine proterivane. Ne postoji nijedno područje Srbije u kome su ne-Srbi bili većina,

a da je on naselio Srbe. Da je broj Jevreja u Nemačkoj bio isti u trenutku kada je Hitler izvršio samoubistvo u svom bunkeru, kao i kada je došao na vlast – da li bi Hitler bio Hitler?

Brojni su i dokazi da pre bombardovanja nije bilo etničkih čišćenja na Kosovu – ona se, uostalom, ne spominju ni u izveštajima stranih novinara i diplomata na Kosovu, niti je u Albaniji i Makedoniji bilo logora s albanskim izbeglicama s Kosova. Albanci su se čak vraćali iz Nemačke na Kosovo. Najzad, i Haški tribunal je optužio Miloševića samo za zločine počinjene na Kosovu u toku bombardovanja, a ne pre njega.

Rat na Kosovu posledica je tri ekstremističke politike: albanske, srpske i zapadne. Za albanski ekstremizam bih našao i neku reč opravdanja, za srpski takođe, mada manje, ali za zapadni ni najmanje. Cilj NATO-a bio je da dokaže svoju moć i učvrsti svoje jedinstvo, uzdrmano posle Hladnog rata. NATO vođe htele su da kazne Miloševića i Srbiju koji su im se usprotivili, a ne da razreše „kosovski čvor" niti da spreče humanitarnu katastrofu, koje uostalom nije ni bilo. NATO je razočaran što je na Kosovu do sada pronađeno samo nešto preko dve hiljade leševa – oko sto puta manje nego što su pojedine NATO vođe tvrdile. I većina ubijenih su muškarci, a ne žene i deca. Mada ne treba sumnjati da su mnogi nevine žrtve srpskih paravojnih formacija, mnogi su i ubijeni u borbi, ili poginuli od NATO bombi, ili čak streljani od Oslobodilačke vojske Kosova jer nisu hteli da joj se pridruže. Bar što se mene tiče, to što je dozvolio takva nedela, kao i proterivanje stotina hiljada Albanaca u Albaniju i Makedoniju za vreme bombardovanja, čine Miloševića krivim – čak i ako nije neposredno naređivao. Jedino bih dodao da su krivci i albanske vođe i komandanti, posebno Hašim Tači, šef OVK, a takođe i NATO vođe.

Smatram da je mnogo važnije utvrditi svrsishodnost, smisao same vojne operacije. Pre svega, da su zaista pronađene stotine hiljada leševa, to bi bio dokaz potpunog neuspeha NATO intervencije, nikako opravdanje za nju – jer ona

je trebalo da spreči nedela, a ne da dovede do njihovog ogromnog povećanja. Razmislimo i o samom pojmu „intervencija". Ako mi prijatelj kaže da su se dvojica potukla, a da je on intervenisao, ja zamišljam kako ih on razdvaja, čak staje između njih, a ne kako s rastojanja gađa kamenicama. Moj latinski rečnik se slaže sa mnom i kaže da glagol *intervenio, veni, ventum* znači „doći među", a takođe i „na put stati", „posredovati" – nigde ne spominje krstareće rakete, niti bombe, pametne ili glupe. Ali – sada bez imalo šale – da je na vlasti u Srbiji bio onaj Milošević kakvim ga Zapad često vidi (Pol Pot, Hitler), on bi iskoristio bombardovanje i pobio većinu, možda i sve, Albance na Kosovu – za to je imao i dovoljno trupa i dovoljno oružja i dovoljno vremena. Meni ne izgleda neverovatno da bi moglo biti ubijeno milion ili više ljudi – dovoljno je da se setim „polja smrti" u Kambodži i genocida u Ruandi.

Opravdano ili neopravdano, svrsishodno ili besmisleno, bombardovanje je dovelo u junu do povlačenja srpskih trupa s Kosova i ulaska NATO jedinica. I tada, posle pobede, počeo je pravi, nesumnjivi poraz NATO-a. Umesto multietničke demokratije koju su NATO vođe i, posebno, predsednik Klinton obećavali, Oslobodilačka vojska Kosova, koju je NATO naoružao i doveo na vlast, proterala je s Kosova gotovo sve ne-Albance: Srbe, Crnogorce, južnoslovenske muslimane, Rome, Gorance, Turke i druge. Preko dve stotine hiljada Srba otišlo je u Srbiju i pridružilo se oko sedam stotina hiljada srpskih izbeglica iz Hrvatske i Bosne. Samo u Prištini živelo je oko četrdeset hiljada Srba – ostalo ih je svega nekoliko stotina. U njenom centru početkom januara, gomila je slaveći albanski nacionalni praznik „dan zastave", linčovala jednog starijeg srpskog profesora. Karl Bilt, specijalni izaslanik generalnog sekretara Ujedinjenih nacija za Balkan i bivši predsednik švedske vlade, smatra da je stanje na Kosovu gore nego nekada u Bosni i Hercegovini i da se koriste najgore metode etničkog čišćenja, a Timoti Garton Eš primećuje da je

etničko čišćenje izvršeno „pod samim nosevima i tenkovskim cevima više od četrdeset hiljada međunarodnih trupa”.[8]

VIII

Da li NATO uopšte može da rešava nacionalne sukobe? Ovo pitanje je posebno značajno sada kada se NATO širi na istok i jugoistok Evrope, gde su međunacionalni odnosi često najvažniji politički problem. Mada u Hladnom ratu NATO nije bukvalno pobedio svoga protivnika, to jest nije uništio njegovu vojsku i zauzeo njegovu teritoriju, taj protivnik – Varšavski pakt, Sovjetski Savez, komunizam – jeste poražen. Uz to se Nemačka ponovo ujedinila, sovjetske republike pretvorile su se u nezavisne države, demokratija, kakva-takva, pobedila je u Istočnoj Evropi.

I sve se to dogodilo bez krvoprolića. Mnoge koji su u komunizam iskreno verovali – takvi su, na primer, bili moji roditelji – komunizam na vlasti je razočarao jer nije ispunio obećanja slobode, jednakosti i bratstva pozajmljena od Francuske revolucije. Ja sam od komunizma takođe mnogo očekivao – odlazak sa svetske pozornice uz veliku tutnjavu i blesak, ili bar s malo atomske pirotehnike, bar nekoliko miliona mrtvih. Varšavski pakt je imao tolike divizije i tenkove, avione, brodove i podmornice, atomske i hidrogenske bombe. Za razliku od razočaranih komunista, međutim, ja sam mu veoma zahvalan što nije ispunio moja očekivanja.

Gor Vidal je negde napisao kako za Amerikance nije dovoljno da pobede, već onaj drugi mora biti poražen. Za NATO kao da ni to nije dovoljno i on se širi u Srednju i Istočnu Evropu. To proširenje je formalno predložio predsednik Klinton januara 1994. na NATO samitu u Briselu i obuhvata zemlje kojima niko ne preti i koje niko neposredno ne

8. Timothy Garton Ash, ”Anarchy & Madness,” *New York Review of Books*, February 10, 2000, 48.

ugrožava, ali koje se plaše ili bar tvrde da se plaše neke buduće nacionalističke i neoimperijalističke Rusije.

Rusija se, u isto vreme, plaši ili tvrdi da se plaši širenja NATO-a. U svakom slučaju, sve ruske partije su protiv širenja i u Rusiji jača nacionalizam. Pre povlačenja ruskih (tada još sovjetskih) snaga iz Istočne Evope, NATO je obećao da se neće širiti, a nagoveštavana je i velika privredna pomoć. Onda je ipak odlučio da se širi, ali je obećao da će biti isključivo odbrambeni savez i da će u svim bitnim bezbednosnim pitanjima uvažavati mišljenje Rusije. Bombardovao je, međutim, Srbiju ne obazirući se na protivljenje Rusije i ne prihvatajući ni jedan njen predlog kako da se ono okonča. Budući da joj je vojska siromašna i slaba, Rusija je odlučila da odustane od starog principa da nikada neće prva upotrebiti nuklearno oružje – blaga pretnja Zapadu.

Planirano širenje NATO-a u jugoistočnu Evropu ne može se pravdati ni stvarnom ni potencijalnom spoljnom opasnošću – Rusija je jednostavno suviše daleko. Jedini mogući neprijatelj jugoistočnoevropskoj zemlji je susedna zemlja. NATO vođe i kažu da se nadaju kako će pretvaranjem ovih zemalja u svoje i međusobne saveznike sprečiti da one budu pretnje jedna drugoj. Drugim rečima, neprijatelji će biti uključeni u NATO strukturu i stavljeni pod američko vođstvo, tako da mogu da postanu prijatelji umesto da, kao što je najčešće bio slučaj u istoriji, prvo budu prijatelji pa sklope savez. Ovo je doista novi razvoj za NATO i, istorijski govoreći, zadatak bez presedana za jedan vojni savez.

Mađarsko-rumunski odnosi poboljšali su se poslednjih nekoliko godina, delimično i zato što obe zemlje žele da se uključe u NATO (i Evropsku uniju). I rat između Turske i Grčke zbog ostrva u Egejskom moru ili Kipra manje je verovatan jer su obe u NATO-u. Ali izuzetni značaj koji Turska ima za NATO, i zna da ga ima, čini je manje spremnom na popuštanje kako u odnosima s Grčkom tako i u postupanju s kurdskom manjinom. Među novim članovima NATO-a, da li će neki biti više jednaki od drugih? I kako će to uticati na od-

nose između njih? Neminovno, neke zemlje postaju članovi NATO-a pre nego druge. Kakve će biti posledice tih različitih brzina uključivanja na regionalnu stabilnost? I šta ako neke zemlje ne budu nikada primljene ili jednostavno ne žele da budu članovi? Zemlja za koju je najverovatnije da joj neće biti dozvoljen ulazak, ili da neće ni hteti da uđe – to je naravno Jugoslavija (Srbija i Crna Gora). Zanimljivo je da je posle sukoba sa Staljinom komunistička Jugoslavija nezvanično bila član NATO-a, i da je sklopila savez s članovima NATO-a Grčkom i Turskom. I nezvanično članstvo i zvanični savez brzo su prekinuti posle Staljinove smrti 1953, čineći Jugoslaviju jedinom zemljom u istoriji koja je napustila NATO.

Za neke zemlje (na primer, Poljsku i Mađarsku, koje su već članovi, ili Sloveniju i Hrvatsku, koje žele da budu) uključivanje u bilo koji zapadni savez, ustanovu ili klub je, između ostalog, dokaz nadmoćnosti njihovim „istočnim", „azijskim", „balkanskim", „vizantijskim" susedima. Ali takav način mišljenja suprotan je proklamovanom zapadnom cilju zbližavanja naroda u Evropi. Da li će umesto rušenja starih zidova biti izgrađivani novi? Može li NATO širenje da dovede do stvaranja novih saveza, recimo između Srbije i Rusije? Da li počinje „sukob civilizacija" u smislu u kome taj izraz koristi Semjuel Hantington?

IX

Za vreme Hladnog rata branio sam Zapad i NATO; za vreme bombardovanja – Srbiju od NATO-a i Zapada. Sada ponovo počinjem da branim Zapad i NATO – ovoga puta od njih samih.

Nije teško na samom Zapadu naći mesta na kojima se to može činiti. Sociolozi i politikolozi odavno su primetili da ne samo u demokratskim zemljama, već i u onima sa diktatorskim režimima, fizičari, hemičari i biolozi često naprave značajna otkrića, a inženjeri razviju nove tehnologije i izgrade moćne mašine, ali da je za uspešno proučavanje društva i po-

litike neograničena vlast prepreka koju je veoma teško savladati. Većina zapadnih medija, instituta i univerziteta je slobodna ili, ako nekome ovo izgleda kao preterana pohvala, dovoljno su nezavisni da je na njima moguće kritički ispitivati bilo koju zapadnu ustanovu, civilnu ili vojnu, i kuditi bilo kog političara, generala, poslovnog čoveka, sudiju, policajca, biskupa. Čak i kada je javno mnjenje nacionalistički raspoloženo, moguće je proučavati načine da se spreče i zaustave ratovi, bilo međudržavni, bilo etnički, i boriti se za razoružanje i svetski mir.

Danas u Srbiji nema mnogo onih koji bi se složili da je većina zapadnih medija, instituta i univerziteta nezavisna. NATO bombardovanje pratila je medijska „demonizacija" Srba, pa se raširilo uverenje kako Zapadom upravljaju tajanstveni centri političke i ekonomske moći koji žele da nas unište jer smo im se isprečili na njihovom putu ka gospodarenju svetom. Oprostite Srbima njihovu paranoju – po njima su padale bombe i proterivani su iz svojih domova! Ali, upravo zato što smo zaista stradali, sporo ćemo se oslobađati od izmišljenih strahova da su nam Amerika i Evropa iskonski, prirodni neprijatelji. Posledica će biti odlaganje i usporavanje demokratskih reformi. Srbija, međutim, nema vremena – njoj je demokratija potrebna odmah. To može biti samo demokratija po ugledu na zapadne države, jer drugih uzora je malo i najčešće se radi o zemljama koje su po kulturi i tradiciji veoma različite od Srbije, kao što su, na primer, Indija ili Japan.

Srpsko osećanje progonjenosti nesumnjivo je bolesno, ali zapadna medijska „demonizacija" Srba ukazuje da ni Zapad nije zdrav. Možda zato, da bi se Zapad spasao od Zapada, nije dovoljno da većina medija, instituta i univerziteta bude nezavisna i zaštićena od pritisaka javnog mnjenja? Po mom mišljenju, neophodno je više internacionalizma i mnogo više kosmopolitizma.

Šta je internacionalizam danas? Posle potpunog istorijskog poraza komunizma i gotovo potpunog intelektualnog poraza marksizma, to je borba za poštovanje ljudskih prava

(u koja su najčešće uključena i prava manjina) u svim zemljama sveta. Neka mi ne bude zamereno ako spomenem da sam s mojim prijateljem Vanetom Ivanovićem priredio 1983. prvi zbornik o ljudskim pravima na srpskohrvatskom jeziku. Štampali smo ga u Londonu, jer su u Jugoslaviji takve knjige bile zabranjene. Baš zato što sam bio internacionalista koji veruje u ljudska prava, uviđao sam da Zapad često ne nastoji na njihovom poštovanju podjednako u svim zemljama i u svim situacijama. I za vreme raspada Jugoslavije i građanskog rata koji je usledio, pokazalo se da zbog svojih političkih naklonosti, ekonomskih interesa i vojnih savezništava zapadne države vode politiku dvostrukih aršina.

Čak i da je zapadni internacionalizam sasvim nepristrasan i pravedan, njemu bi bio neophodan kosmopolitizam. Za mene kosmopolitski duh nije samo savladavanje vlastitih nacionalnih predrasuda, već i napor da se razumeju druge kulture, uvaži ono po čemu se razlikuju od vlastite i otkriju u njima vrednosti koje su svojstvene čitavom čovečanstvu. „Humanitarna intervencija" NATO-a na Kosovu bila je ne samo nedosledna u svom internacionalizmu – omogućila je punu pobedu najisključivijeg albanskog nacionalizma – već i slepa za vrednosti srpske istorije i pravoslavne vere, umetnosti i tradicije. Zato na Kosovu nije poražen samo srpski nacionalizam – za njim niko, posebno ne Srbi, ne bi trebalo da žali – već je i uništavana srpska kultura za kojom bi valjalo da tuguje čitav svet (uključujući i vođe NATO-a).

Do toga ne bi došlo da su se zapadni intelektualci, novinari i političari potrudili da razumeju šta Kosovo znači za Srbe i da su se udubili u srpsku epsku poeziju u kojoj se jadikuje nad porazom od strane Turaka Osmanlija u Kosovskoj bici 1389. Srpskim epskim pesmama divio se, na primer, Gete, a od naših savremenika Piter Levi, profesor poezije na Oksfordu i autor studija o Šekspiru, Tenisonu i Miltonu. Bez svojih crkava, manastira i istorijskih spomenika na Kosovu, proterani iz krajeva u kojima su nastale mnoge divne legende koje su im omogućile da očuvaju svest o sebi u vekovima pod

tuđinskom vlašću, Srbi će biti ne samo duhovno osiromašeni (a to će posredno biti i Evropa i svet), već će i mnogo teže prihvatati modernu demokratiju. Možda zato glavna lekcija kosovske katastrofe za buduće humanitarne intervencije treba da bude – boriti se protiv šovinističkih paravojnih formacija, čuvati nacionalne kulture.

U dvadesetom veku, kosmopolitizam nikada nije bio politički cilj – niti su se stranke borile za njega, niti državnici sebe opisivali kao kosmopolite. Ali, iako je malo kome bio program, mnogima je bio problem. Između dva svetska rata, nacionalističke i fašističke partije proglašavaju ga za opaku bolest nacionalnog duha, nasilno se obračunavajući s onima koji je šire: intelektualcima i umetnicima, Jevrejima i strancima. S pobedom nad fašizmom, poražen je i desničarski antikosmopolitizam. Ipak, kosmopolitizam nije stekao pristalice. U istorijskim studijama i udžbenicima o Evropi od 1945. do danas, ne bi se ni spominjao da se Staljin nije borio protiv njega. Opsednut brigom da će zapadni uticaji potkopati sovjetski poredak i ugroziti vlast boljševičke partije, Staljin je bio sumnjičav prema svima koji su se zanimali za zapadnu umetnost, književnost, filozofiju, čak i prirodne nauke. Uz to su te „kosmopolite" mogle pasti u iskušenje da upoređuju Sovjetski Savez sa Zapadom i da zaključe kako u prvoj zemlji socijalizma nije sve kako treba. To bi onda moglo da ih navede na kritiku, možda čak učini od njih opozicionare.

Mada su čistke bile znatno blaže od onih 1936–39, nanesena je velika šteta sovjetskoj kulturi i nauci i otuđeni su mnogi levi pisci, umetnici i naučnici na Zapadu. Njima se istorija grubo narugala – kod kuće su ih desničari zbog naklonosti prema Sovjetskom Savezu optuživali da nisu patriote, a sada su u toj zemlji njihova dela proglašavana za opasnu buržoasku ideologiju. Staljinovu borbu protiv kosmopolitizma podržali su mnogi sovjetski građani – manje zbog privrženosti komunističkoj partiji, a više iz nacionalističkih pobuda: Ako smo porazili Nemce u ratu, dokazaćemo i da smo bolji od Zapada! Na antizapadnu ksenofobiju i tradicionalni

velikoruski šovinizam prirodno se nadovezao antisemitizam. Jevrejski intelektualci najčešće su nazivani „kosmopolite bez korena". Bila je to posebno teška optužba – takav kosmopolita ne samo što je sluga Zapada koji podriva socijalizam, već on prezire ruski narod i njegovu istoriju i kulturu.[9]

U Beogradu se početkom devedesetih godina, s rasplamsavanjem građanskog rata, pojavila nova reč – „mondijalizam". Korišćena je kao pogrda protiv svih nas koji smo branili prava manjina, kritikovali i srpsku (a ne samo hrvatsku, muslimansku i albansku) stranu, težili miru kroz nagodbu i poravnanje, suprotstavljali se isključivo negativnoj slici o Zapadu. Ukratko, mondijalisti su bili svi oni koji su smatrali da je demokratija pravi odgovor na nacionalno pitanje. U svojoj biti, optužba za mondijalizam bila je isto što i okrivljavanje za kosmopolitizam. Ovu reč, međutim, nacionalisti se nisu usuđivali da koriste jer su mogli biti optuženi za fašizam – zbog toga su, po svoj prilici, i izmislili „mondijalizam".

Kada bi bio mudar, liberalni Zapad bi učio od evropske ekstremne desnice i Staljina, a i od srpskih nacionalista – na primer, da je kosmopolitska kultura prijatelj demokratije i neprijatelj nacionalizma. A kada bi bio lukav, mogao bi u borbi protiv svojih neprijatelja koji su „kosmopolitizmofobičari" da kao sredstvo koristi upravo kosmopolitizam. Često, međutim, umesto da ubrzava tokove kulture, liberalni Zapad ih zaustavlja. Osetio sam to i na svojoj koži. U vreme najoštrijih zapadnih sankcija prema Srbiji morao sam da smišljam načine kako da knjige iz Amerike dopremam u Beograd. Ne, nije me mučio Miloševićev autoritarni režim sprečavanjem njihovog unošenja, već me gnjavila liberalna Amerika ne dozvoljavajući njihovo slanje u Srbiju. Paradoks je

---

9. Staljin je osećao duboku odbojnost prema jevrejskim intelektualcima – znali su strane jezike i lako se snalazili u svetu ideja, bili skloni kritici i humoru koji ne štede ni dogme ni vlastodršce. Ipak, prema mišljenju harvardskog istoričara Ulama, Staljin je bio dovoljno marksista da ne postane rasistički antisemita. Adam B. Ulam, *Stalin – the Man and his Era*, Beacon Press, Boston 1989, first edition 1973, 679.

utoliko veći što su neke od tih knjiga napisali američki profesori o tome kako da se razreši jugoslovenska kriza.

Ne sećam se da sam ikada čuo moga oca Milovana Đilasa da kaže za sebe da je kosmopolita. U naše vreme to i inače retko koji intelektualac čini, valjda zato što bi moglo da se shvati kao hvalisanje, i to ne mnogo bitnim stvarima: znanjem stranih jezika, čestim putovanjima, snalaženjem sa ljudima različitih običaja i naravi. Još gore, s kosmopolitizmom je danas povezana i predstava o površnom globtroterskom hedonizmu – mnogo ljubavnih veza sa strankinjama, dobro raspoznavanje vina, pušenje skupih cigara i tome slično. U savremenoj upotrebi reči kosmopolitizam retko se oseti njegovo poreklo u stoičkoj filozofiji i načinu života. Zaboravili smo, na našu štetu, a i na našu sramotu, nepotkupljivost tih antičkih mudraca, njihovu duboku, tvrdu veru u opšteljudske vrednosti i mirnu spremnost na žrtvovanje, čak i na smrt, radi njih.

U *Tamnici i ideji*, jednoj od poslednjih knjiga koje je napisao, Milovan Đilas, već u osmoj deceniji života, sažima svoja saznanja o zatvorima u kojima je bio, kako u Titovoj Jugoslaviji, tako i u predratnoj, kraljevskoj, kada je kao mladić bio mučen i osuđen zbog komunističke propagande.[10] Lukavstva i podmuklosti policajaca i istražnih sudija, stražari surovi i stražari samilosni, solidarnost sa drugim zatvorenicima, torture zasnovane na iskustvu i nauci, samice i hladnoća, zašto je važno držati kiblu (noćni sud) besprekorno čistu, erotske čežnje i fantazije, ideologija kao neprijatelj ideja, gubljenja nade i verska nadahnuća – to su teme ove uzbudljive male knjige. Njena glavna vrednost ipak je u snazi uverenja koja i ono što je poznato čini novim:

> Tamnica je i kuća demona i zala – u čoveku obitavaju i mahnitaju Satana i Pakao. To znaju tamničari, to osećaju sužnji: od

10. Milovan Đilas, *Tamnica i ideja*, KIZ „Trag", Beograd 1989, prvo izdanje 1984. Američko izdanje: Milovan Djilas, *Of Prisons and Ideas*, translated by Michael Boro Petrovich, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1986. Milovan Đilas je rođen 1911, a umro je 1995.

njih, od demona i zala, brani i spasava samo Bog ili ideja, Bog-ideja. Nada i spas su u čoveku, u njegovoj veri u sveljudsku ideju i njegovoj volji da se za nju založi i svojim životom.[11]

Da li su ta vera i ta volja – kosmopolitizam? Moj otac bi možda bio malo zbunjen ovim pitanjem, ali sam siguran da bi posle nešto razmišljanja prihvatio to kao jedno od mogućih tumačenja. Mene veoma privlači slika o kosmopoliti koji je sam u maloj zatvorskoj ćeliji. Dopada mi se i zbog toga što podstiče nas slobodne u velikom svetu, i koji nismo sami, da kosmopolite budemo.

”Ter verdediging van het Westen,” *Nexus,* Tilburg, Nederland, no.26, 2000.

„Braneći Zapad: Navijač bez noža u džepu”, *Danas*, 5. maj 2000; „Braneći Zapad (2): Duge senke arsenala supersila”, *Danas*, 8. maj 2000; „Braneći Zapad (3): Drži Ruse napolju, Amerikance unutra, a Nemce dole”, *Danas*, 9. maj 2000; „Braneći Zapad (4): Nemci - prve žrtve ’etničkog čišćenja’”, *Danas*, 10. maj 2000; „Braneći Zapad (5): Građanin nepostojeće zemlje”, *Danas*, 11. maj 2000; „Braneći Zapad (6): Patriotizam koji izaziva stid”, *Danas*, 12. maj 2000; „Braneći Zapad (7): Iskrena osećanja i nacionalistički kič”, *Danas*, 15. maj 2000; „Braneći Zapad (8): Kosovski čvor”, *Danas*, 16. maj 2000; „Braneći Zapad (9): Nije važno pobediti važno je druge poraziti”, *Danas*, 17. maj 2000; „Braneći Zapad (10): Više jednaki od drugih”, *Danas*, 18. maj 2000; „Braneći Zapad (11): Intervencija suprotna internacionalizmu”, *Danas*, 19. maj 2000; „Braneći Zapad (12): Prijatelj demokratije i neprijatelj nacionalizma”, *Danas*, 22. maj 2000.

Biblioteka „Milan Grol”, Novi Beograd 2001.

11. *Tamnica i ideja*, 102.

Havelova drama

Prošle godine proslavljena je desetogodišnjica čehoslovačke „somotske revolucije” koja je ne prolivši ni kap krvi svrgnula komunistički režim, uvela višepartijsku demokratiju i kao čarobnim štapićem pretvorila Vaclava Havela, dramskog pisca i disidenta, u predsednika republike. Za mnoge svoje zemljake on je bio novi predsednik-oslobodilac, kako je glasila i zvanična titula legendarnog Tomaša Masarika, profesora filozofije koji je 28. oktobra 1918, na ruševinama Austro-Ugarske poražene u Prvom svetskom ratu, proglasio nezavisnu Čehoslovačku. Havelov trijumf ličio je na političku bajku: pero je pobedilo mač i donedavni politički zatvorenik preselio se u Praški dvorac. Čak je i bivši američki državni sekretar Henri Kisindžer na trenutak zaboravio svoju privrženost „realističkom” shvatanju politike kao odnosa snaga i opisao Havela kao „ličnost koja nadahnjuje”.

Godine 1992. Slovaci su se opredelili za samostalnu državu i Čehoslovačka je prestala da postoji. Ali i posle ovog „somotskog razvoda” Havel je ostao u dvorcu kao predsednik Češke Republike, jedne nesumnjivo demokratske države s tržišnom privredom i vladavinom zakona po zapadnom uzoru, koja je uz to već godinu i po dana članica NATO-a. Politički sistem, međutim, nije pustio korene i fasada potrošačkog društva ne može da prikrije tri godine recesije,

bankrotstvo mnogih preduzeća i raširenu korupciju. Česi zato smatraju da su u protekloj deceniji prilično postigli, ali i propustili mnogo prilika. Oni se više ne nadaju da će povratiti mesto koje su između dva svetska rata imali među evropskim narodima, kada se njihova industrija uspešno takmičila s nemačkom, niti da će u skoroj budućnosti biti primljeni u Evropsku uniju.[1]

I

Komunistički režim jeste ograničavao slobodu stvaralaštva, ali cenzura, kako to dobro primećuje oksfordski profesor filozofije Džordž Štajner, može da bude i muza. Ona je doista nadahnjivala češke filozofe, pisce i umetnike koji su se s velikom moralnom ozbiljnošću bavili društvenim pitanjima. Drame Vaclava Havela, pisane u duhu evropskog pozorišta apsurda i prožete humorom, nesumnjivo su bile daleko od vrhova pozorišne umetnosti. Pa ipak, one su privlačile međunarodnu i, kada nisu bile zabranjene, čehoslovačku publiku, time što su smelo i lucidno secirale staljinističku dogmu i tiraniju. Iako praški kulturni život uživa i danas međunarodni ugled, kako zbog brižljivog čuvanja tradicije tako i zbog smelih modernističkih eksperimenata, izgubio je svoj nekadašnji društveni značaj.

Početkom devedesetih godina predsednik Havel je uživao podršku osamdeset posto svojih zemljaka i igrao je važnu ulogu na evropskoj političkoj sceni. Već nekoliko godina, međutim, brojni komentatori ga opisuju kao neuspelog predsednika. Česima su dosadile njegove propovedi o moralu u politici, a međunarodnu javnost ne zanimaju njegove otrcane fraze, kao na primer one da je budućnost čovečanstva važnija od interesa vlastite zemlje ili da se hitno mora zaštititi prirodni svet. Uz to on zvuči neiskreno kada se žali na težinu svoga posla i ističe kako bi mu bio miliji slobodni život pi-

1. Češka i Slovačka postale su članice Evropske unije 1. maja 2004. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

sca. Kao što Džon Kin pokazuje u knjizi *Vaclav Havel: Politička tragedija u šest činova*, prvoj velikoj biografiji češkog vođe objavljenoj na Zapadu, Havel se takođe prenemagao kako ne želi da bude predsednički kandidat, ali ne samo da je pretio i gazio preko drugih da bi stigao do vrha, već se i sada žestoko bori da na tom vrhu ostane.[2]

II

U decembru 1989. Havel je održao nekoliko tajnih sastanaka s Aleksandrom Dubčekom, omiljenim reformističkim vođom „Praškog proleća", koga je 1968, posle invazije Varšavskog pakta, smenio Brežnjev. Uspeo je da ga ubedi da odustane od kandidature za predsednika republike i traži od članova još uvek komunističke Savezne skupštine da njega izglasaju. Zauzvrat, Havel je obećao da će podržati Dubčeka na prvim slobodnim izborima. Komunista koji je postao demokrata držao se pogodbe, ali disident koji je postao političar nije. Postavši predsednik, Havel je iskoristio sve prednosti koje mu je vlast davala da pobedi na izborima i dao je samo jednu izjavu posredne podrške Dubčeku, ne spomenuvši ga tom prilikom čak ni po imenu.

Dok je Dubček bio na vlasti i borio se za „socijalizam s ljudskim likom", mora se priznati da je ponekad bio neodlučan; posle smenjivanja nije postao disident-heroj. Ali on je imao više iskustva od bilo kog drugog u demontiranju jednopartijskog sistema. Njegovo ime znali su svi Česi i Slovaci i u svetu je bio mnogo poznatiji od Havela. Jedino se za njega moglo sa sigurnošću reći da će mu istovremeno biti lojalni tvrdokorni komunisti koji bi mogli da se posluže silom i da će ga poštovati antikomunisti žedni osvete. Havel danas uviđa da ni Česi ni Slovaci nisu imali koristi od cepanja zajedničke države i priznaje da je premalo učinio da ga spreči. Ali nigde ne navodi da mu je glavna greška bila što nije po-

2. John Keane, *Václav Havel: A Political Tragedy in Six Acts*, Bloomsbury, London 1999.

držao Dubčeka. Jer, Dubček je kao Slovak koga su prihvatili Česi bio simbol nacionalnog jedinstva i nije teško zamisliti da pod njim ne bi došlo do „razvoda".

Vaclav Havel se već u mladosti borio protiv marksističkog ideološkog apsolutizma i komunističke političke represije. Sloboda je van svake sumnje njegova velika ljubav. Ali kao individualista i boem on nije uviđao da su u politici neophodni kolektivno mišljenje i timski rad. Kin smatra da je Havel želeo da uspostavi krunisanu republiku. Taj harizmatski vođa okružio se odanim savetnicima i da bi uvećao svoju slavu, tražio je društvo slavnih umetnika, čeških i stranih. Posetili su ga, na primer, Džejn Fonda, Frenk Zapa, Rolingstonsi. On nije prihvatao jake ustanove između sebe i naroda. Praćen od dva telohranitelja (jedne plavuše i jedne brinete), Havel je hteo da stigne svuda i da uradi sve. Videvši sebe kao „oruđe vremena", nije imao strpljenja za redovni rad parlamenta i za postupne promene u skladu s ustavom. Sukobi između predsednika republike s jedne strane i skupštine i vlade s druge, neminovno su usledili. U njima je Havel uglavnom podnosio poraze i Kin, koji se plaši koncentracije moći u rukama jednog čoveka i ukazuje na to da deljenje moći znači njeno kroćenje, ne krije svoje zadovoljstvo.

III

Kinova knjiga, pored toga što je biografija Havela, takođe je i istorija Čehoslovačke – „prokletog kaveza za ptice", kako je pesnik-nobelovac Jaroslav Sajfert opisao svoju zemlju, koja je tako često bila bespomoćni plen susednih sila, od Habsburške dinastije u vreme protivreformacije do nacističke Nemačke i Staljinovog Sovjetskog Saveza u dvadesetom veku. Česi prave šale na račun vlastite malodušnosti i konformizma i tačno je da kroz istoriju nisu bili skloni oružanim ustancima i gerilskom ratu. Uvek im je bila milija borba mirnim sredstvima – bilo za versku slobodu i nacionalno oslobođenje, bilo za demokratiju i socijalnu pravdu. Nije-

dan drugi narod u Evropi ne veruje toliko kao Česi da filozofski argumenti ili književna dela ne samo da mogu da dovedu do političkih promena, nego čak da izmene tok istorije. Zaista je dostojno divljenja kako je jedna tako visoko civilizovana nacija uspela da očuva svoj identitet na središnjoj evropskoj raskrsnici o koju su se otimala carstva.

Mada je u međuratnom periodu i s Masarikom kao predsednikom, Čehoslovačka bila najdemokratskija zemlja u Istočnoj Evropi, a u Srednjoj Evropi mogla se po građanskim i političkim slobodama porediti sa Švajcarskom, mnogi Česi pokazivali su nezainteresovanost za politiku i živeli su kao da slede geslo „ja, moja žena i deca i moje pilzner pivo". Ipak, bilo je nemalo istaknutih intelektualaca-humanista koji su osećali duboku odgovornost za sudbinu i svoje zemlje i sveta. Takav je bio i otac Vaclava Havela, uspešan poslovni čovek iz bogate porodice koja je između ostalog bila vlasnik filmskog studija Barandov, često nazivanog Holivud Srednje Evrope. On je bio protivnik nacionalizma, „rasnog mesijanizma" i fašizma, i voleo je da drži pomalo nejasne govore u kojima se zalagao da kulturna elita igra veću ulogu u politici, za razvoj individualne svesti i „čistoću političkih ciljeva i sredstava, inteligentan i pošten politički život". Taj ljubazni i poštovani čovek takođe je duboko verovao u odgovornost, koja ni za njega, kao ni kasnije za njegovog sina Havela, nije obuhvatala bračnu vernost.

Kada je Vaclav Havel rođen 1936, zakupci i sluge na porodičnom imanju poslali su mu čestitku s najlepšim željama u kojoj su ga oslovili s „Vaše poštovano gospodstvo". Mada je „Venušeku" u detinjstvu sve pružano, on nije bio razmažen i upisan je u privatnu školu poznatu po strogoj disciplini i visokim akademskim standardima. Mada se na „češkom Itonu" nije istakao, mnogo je čitao i brzo se intelektualno razvijao. Njegova dinamična, pomalo nadmena i zapovednička majka potpuno je bila posvećena njemu i njegovom mlađem bratu. U porodičnom domu okupljala je mlade ljude u diskusione grupe i čak je unajmila poznatog filozofa i porodičnog prija-

telja da bude Havelov vaspitač. Glavni Havelov učitelj ipak je bila tragična sudbina njegove zemlje, a nacistička okupacija njegova prva lekcija.

IV

Crvena armija oslobodila je Čehoslovačku 1945. i već 1948. komunistički državni udar stavio je tačku na period koalicionih vlada i relativne slobode. Početkom pedesetih godina Staljin je podstakao nemilosrdne čistke u čehoslovačkoj partiji, koje su dostigle vrhunac u suđenju novembra 1952. generalnom sekretaru Rudolfu Slanskom i još trinaestorici poznatih komunista. Mnogi od njih su se u ratu istakli ili kao vođe pokreta otpora ili komandanti partizanskih jedinica ili su bili zatočeni u nacističkim logorima. Optužnica ih je teretila da su trockistički izdajnici, imperijalistički agenti, špijuni međunarodnog cionizma (mnogi su bili Jevreji), i da su pokušali da odvoje Čehoslovačku od Sovjetskog Saveza. Taj montirani proces bio je svojevrsno remek-delo. I sudije i advokati bili su brižljivo izabrani, scenario s pitanjima tužioca i odgovorima optuženih bio je unapred štampan, održana je i snimljena generalna proba suđenja za slučaj da neki od optuženih odluči da povuče priznanje koje je napravio dok je mučen. Samo nedelju dana posle izricanja presude, Slanski i deset osuđenih su obešeni, njihova tela kremirana, a pepeo rasut po periferiji Praga.

Džon Kin je profesor na univerzitetu Vestminster u Londonu i autor je nekoliko knjiga o nasilju, civilnom društvu, medijima i demokratiji, što su sve teme korisne za razumevanje Havelovog političkog života. Dok je naslov poslednjeg poglavlja „Opadanje", koje se bavi Havelom kao šefom države, sasvim odgovarajući, podnaslov knjige, „politička tragedija" – zbunjuje. Na kraju krajeva, Kin s pravom ceni većinu onoga što je Havel rekao, napisao ili učinio pre nego je postao predsednik. Možda bi, zbog toga, podnaslov „politička

drama" više odgovarao, budući da je Kinov Havel pre svega čovek dinamičnih suprotnosti.

Havel je još u ranoj mladosti pokazivao veći dar za politiku nego za umetnost i bio je jedan od onih retkih idealista koji umeju vešto da upravljaju ljudima. Premda se iskreno zalagao za dijalog i otvoren javni život, njegovi prijatelji su mu dali nadimak „Monolog" i često je prikrivao šta zapravo radi. Mada prosvećeni čovek koji veruje u razum, Havel je odlazio astrologu, kraj njegovog bolesničkog kreveta sedeo je vrač, a dok je bio iza rešetaka pokušao je telepatsku komunikaciju s prijateljima na slobodi – bezuspešno, kako sâm priznaje. Supruga je bila stožer njegovog emotivnog života, kao što pokazuju nadahnuta, melanholična, slojevita *Pisma Olgi* napisana u zatvoru. Ali, istovremeno, Havel je bio toliki ženskaroš da je u poređenju s njim američki predsednik Bil Klinton stidljivi amater. Ne samo što je Havel imao brojne avanture, već je lako prelazio granicu između prijateljstva i seksa, održavao je po nekoliko veza uporedo, a jednom prilikom je čak nagovorio ženu s kojom se zabavljao i njenu ćerku da pred njim zajedno izvedu striptiz.

V

Havel voli udoban život, rado večerava u dobrim restoranima i još kao disident imao je kuću na selu sa slugom koji je stalno živeo u njoj. Sklon je takođe preterivanju – strasan je pušač, mnogo pije i najradije ide da spava u ranim jutarnjim časovima. Pa ipak, mogao je sve da odbaci i da izdrži pendreke i lisice, i lampe za saslušanja i tamne ćelije, nikad ne pomišljajući da se odrekne svojih stavova ili da emigrira.

Hrabrost koju je pokazivao dok su ga progonili nije ga napustila ni posle osvajanja vlasti. Krajem devedesetih godina izdržao je, s dubokim unutrašnjim mirom i pričajući viceve, nekoliko hirurških intervencija, uključujući i jednu zbog raka pluća. Dosledan sebi, Havel bi popušio cigaretu pre operacije i tražio čašu vina odmah posle. Njegov austrijski lekar

je izjavio da je „predsednik Havel iznad bolesti". Havelovo zdravstveno stanje i dalje je slabo i u Češkoj mnogi sumnjaju da je on uopšte u stanju da vodi zemlju do kraja mandata.

Havel je naneo veliki udarac svojoj popularnosti kada se ubrzo posle smrti supruge Olge 1996, oženio glumicom sedamnaest godina mlađom od sebe. Za razliku od Amerikanaca koje je hipnotizovao Monikagejt, Česi su ljubavne avanture svoga vođe pratili s priličnom dozom tolerancije.[3] Ali sada su bili pogođeni. Voleli su i poštovali svoju prvu damu ne samo zato što je ona bila Havelova odana supruga više od četiri decenije, već i zbog njene skromnosti, izbegavanja publiciteta i neumorne borbe za humanitarne ciljeve. Česi takođe nisu zaboravljali kako je pod komunizmom šarmantna „Olinka", koju je njeno skromno radničko poreklo naučilo da se ne žali, vešto izlazila na kraj s tajnom policijom. Nisu prihvatili Havelovo objašnjenje da se on sada ženi vrlo privlačnom Dašom (skraćeno od Dagmar) Veskrnovom iz zahvalnosti što ga je negovala dok je bio bolestan i spasila mu život.

Pripremajući materijal za biografiju, Džon Kin je razgovarao s mnogo ljudi i nije žalio truda i vremena u istraživanju. On je posvećen svom predmetu i piše s oduševljenjem koje se lako prenosi na čitaoca. Bolje bi, međutim, bilo da se nije upuštao u filozofiranja o revoluciji, prijateljstvu, smrti, strahu, koja su ili opštepoznata i dosadna ili postmodernistička i nejasna. Kin je takođe naivan u nekim svojim sudovima. Kao kada ocenjuje da su anarhični i konfuzni studentski protesti u Parizu maja 1968. bili ozbiljni napori „da se uspostave kontra-ustanove neposredne demokratije". I pored ovih nedostataka, njegova knjiga je zanimljiva i značajna. Iz nje se može mnogo naučiti ne samo o njenom glavnom junaku, već o istini i laži u politici, tiraniji i otporu, moći i legitimitetu.

„Politička tragedija u šest činova", *Danas*, 2–3. decembar 2000.

---

3. Aluzija je na politički skandal koji je izbio kada je januara 1998. obelodanjena seksualna veza predsednika Bila Klintona s Monikom Levinski, stažistkinjom u Beloj kući. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Neizbežan rascep

Rat između albanskih neregularnih trupa i makedonskih snaga dobija u žestini i postaje sve prljaviji na sve većoj teritoriji, ugrožavajući snabdevanje vodom za šest stotina hiljada stanovnika glavnog grada Skoplja. Albanci napadaju makedonska sela, makedonski vojnici vrše odmazdu ne obazirući se na „kolateralnu štetu" i makedonska rulja uništava albansku imovinu bez rizika da bude kažnjena.

Albanski gerilci imaju mitraljeze, raketne bacače, minobacače i mine, često od Oslobodilačke vojske Kosova, koju je snabdeo NATO za vreme tog sukoba, ili iz skladišta u Albaniji, opljačkanih za vreme meteža devedesetih. Oružje takođe potiče od ambicioznih narko barona koji dokazuju svoj patriotizam. Albanska mafija je glavni evropski snabdevač heroinom, i takođe prilaže prostitutke, uslugu koja sada doseže do londonskog Sohoa.

Šta žele Albanci? Oni zahtevaju proporcionalnu zastupljenost u policiji i opštinama u većem delu zapadne Makedonije, gde čine većinsko stanovništvo. Oni takođe hoće veliku autonomiju od Skoplja, ubijajući na ovaj način Makedoniju kao unitarnu državu.

Albanci žele da pravoslavna crkva bude odgurana na sporedan politički kolosek, da albanski, pored makedonskog, bude zvanični jezik, i da bude uspostavljena dvonacionalna država.

Makedonci vide prosto otcepljenje: „Oni hoće našu teritoriju, a ne novi ustav.” Nikakve bitne razlike nema u zahtevima koje ističu ekstremisti i umerenjaci, između albanskih ministara u koalicionoj vladi u Skoplju i onih koji ratuju. Doista, albanske parlamentarne stranke uporno navaljuju da predstavnici albanske gerile učestvuju u ma kojim pregovorima.

Borba prouzrokuje izbeglice. Kao i kod hrvatske, bosanske i kosovske borbe, razdvajaju se stanovništva koja su bila pomešana vekovima. Dok je NATO bombardovao Srbiju, srpske paravojne formacije i policija isterale su stotine hiljada kosovskih Albanaca u Makedoniju i Albaniju.

Sada, trideset hiljada Albanaca uteklo je iz Makedonije na Kosovo. Slovenski Makedonci takođe beže iz zapadnih delova svoje zemlje. Oni odlaze zbog borbe, ili što su izgnani pod pretnjom upotrebe oružja ili što ih je ispunio očaj od života među neprijateljskom većinom.

Zloslutno, sukob će se uskoro proširiti, budući da lokalni komandanti stvaraju paravojne jedinice. Terorističke akcije i civilne žrtve će se povećati i pregovori će postati teži.

Džordž Robertson, u ime NATO-a, tačno je govorio o „rubu građanskog rata”. Ali lek koji je predložio bio je bezvredan: NATO trupe bi trebalo da dođu tek posle trajne obustave vatre i pošto albanski ekstremisti svečano obećaju da će se razoružati. Tako će možda pet hiljada NATO vojnika doći kada više ne budu potrebni.

Makedonija je sićušna (deset hiljada kvadratnih milja, jedva dva miliona stanovnika). Slovenski Makedonci su većina, s romskom, vlaškom, turskom i srpskom manjinom. Ali Albanci, kaže Skoplje, čine dvadeset i tri posto stanovništva. Albanske vođe hvališu se sa preko četrdeset posto; strani stručnjaci procenjuju ga na jednu trećinu.

Albanci u Makedoniji (i na Kosovu) imaju najviši natalitet u Evropi – jedna žena prosečno rađa šestoro dece. Za tri-četiri decenije oni mogu brojčano nadmašiti Makedonce. Mnogo dece znači mnoštvo mladića, često nezaposlenih, gnevnih, koji žude da se bore – previše da ih makedonski tenkovi i helikopteri pobede.

Rat svih protiv sviju užasava Makedonce. Ali makedonski intelektualci se plaše albanskih beba više nego albanskih bombi. Tako je jedna grupa istaknutih intelektualaca predložila potpuno razdvajanje dva naroda kroz mirnu razmenu teritorija i premeštaj stanovništva. Mada nijedna politička stranka ne prihvata ovaj predlog zato što do razdvajanja može i ovako da dođe ratom, ovo trezveno rešenje bi moglo stvoriti mir.

Kada je NATO napao Srbiju, obećao je da će pobediti Miloševića i napraviti od Kosova multietničku demokratiju. Pobedio je. Milošević je u Hagu. Na Kosovu, dve godine kasnije, nema demokratije, a albanski ekstremisti isterali su sve ne-Albance.

Iz takvih pobeda proističu ekspanzionistički zahtevi; Albanci očekuju da NATO ponovi Kosovo: istera makedonsku vojsku i ostavi gerilce kao gospodare države koja je slobodna da se ujedini s Albanijom, Kosovom ili s oboma.

Mogu se čuti evropski glasovi koji kažu da NATO treba da deluje. Zašto dopustiti drugu Bosnu? To ima smisla: samo NATO ima snagu. Ali NATO ne bi mogao da ujedini dve zajednice. Nema dve evropske nacije koje su tako nepodudarne, s jezicima međusobno nedokučivim, običajima i tradicijama nesaglasivim. Makedonci i Albanci pripadaju dvema religijama s dugom istorijom sukoba: istočnom pravoslavnom hrišćanstvu i sunitskom islamu.

Čak i kada žive u istom selu, Makedonci i Albanci žive odvojeno. Prijateljstva su retka. Ekonomska saradnja ograničena je na trgovinu, dok su kulturne i političke veze neznatne.

Neprijateljske strane sile na brzinu su ih spojile, turska vlast nemilosrdno je raseljavala narode, balkanske države, kada bi bile na pobedničkim stranama u ratovima dvadesetog veka, otimale su zemlju i nametale jezičke i kulturne oblike. Licemerne i neuke sile isecale su granice da zaštite strateške interese i zadovolje zavisne zemlje.

Istinski mi je žao Makedonije, ali uživam u nevoljama liberalnih prijatelja na Zapadu, tako oduševljenih što se bombarduje Srbija. Kako zbunjujuće za njih. Majkle Ignjatijevu, Timoti Garton Ešu – koga bi sada hteli da bombardujete, Albance ili Makedonce?

Čovek se seti preneraženosti kada je „dobri momak" Vijetnam izvršio invaziju „dobrog momka" Kambodže. Ko je zli imperijalista, a ko borac za slobodu? Zapadnim liberalima nedostajaće Milošević; bilo je lako podržavati njegove neprijatelje.

Kod nacionalnih sukoba, lakše je napraviti predviđanja za period od pet godina nego od pet nedelja. Naposletku, uvek se kladite na razdvajanje. Skoplje, sa svojom albanskom manjinom, verovatno će završiti kao Mostar – podeljeno na međusobno neprijateljske muslimanske i hrvatske delove. Zapadna Makedonija steći će autonomiju, zatim nezavisnost. U našoj žalosnoj Evropi, rascepi su tužni, loši i neizbežni.

"An Inevitable Split," *Punch*, August 15–28, 2001.

"Macedonia: Beginning of An End," *Analytical service*, Media Center, Belgrade, July 30, 2001. Ovo je prva verzija eseja, koja je i skraćena u redakciji. Na sajtu je takođe prevod na srpski.

O vođama, narodima i jednoj pesmi

Da li bi ubili Bila Klintona, Tonija Blera, Žaka Širaka, Gerharda Šredera? Da postavim pitanje sasvim jasno i nedvosmisleno: Kada bi, ne izlažući sebe opasnosti i sigurni da nećete biti suđeni ili na bilo koji način kažnjeni, mogli da izvršite atentate na bivšeg američkog predsednika, britanskog premijera, francuskog predsednika, nemačkog kancelara – da li bi to učinili? Dok mediji na Zapadu proveravaju omiljenost nekog političara i poverenje u njega pitajući da li bi s njim delili stan ili kupili od njega polovna kola ili se udali za njega, ja u Srbiji ovim žestokim, grubim, pitanjima ispitujem omrznutost vođa NATO-a, koji je u proleće 1999. dva i po meseca bombardovao Srbiju. Time, u stvari, hoću da otkrijem kakvo je raspoloženje naših ljudi prema Zapadu i da nešto saznam o tome kakvi smo mi.

Mnogo Srba smatra da je sâm napad na Srbiju bio zločin, a svi se slažu da su to bila bombardovanja fabrika, mostova, autobusa, vozova, televizijskih studija, u kojima je poginulo oko dve hiljade ljudi. Zato bi voleli da vide NATO vođe na sudu. Vrlo česta zamerka tribunalu u Hagu (koju sam i ja više puta javno izrekao), jeste da odbija da sprovede istragu o NATO bombardovanju. Budući da do nje nikada neće doći, a samim tim ni do optužnica i suđenja političarima i vojnim komandantima Severnoatlantskog saveza, mnogi moji sugrađani bili bi spremni da kao zamenu za pravdu prihvate

osvetu. U vreme bombardovanja i nesporedno posle njega rekao bih da je to bila apsolutna većina, mada naravno, oni koji u privatnom razgovoru kažu da bi se krvavo svetili, često samo izražavaju svoj gnev, dok oni koji kažu da ne bi, gotovo bez izuzetka zaista tako i misle. Od mojih prijatelja i poznanika uglavnom sam dobijao odgovor „ja nikoga ne bih ubio" koji sam, znajući njihovu miroljubivost, i očekivao. Starija lekarka, koja veruje u pravoslavno praštanje i milosrđe, čak mašta o tome da vođama jednom bude neophodna njena pomoć. Velikodušno bi im je pružila i time ih možda navela na pokajanje. Moja frizerka, dobrodušna devojka s ironičnim osmehom, kaznila bi NATO vođe tako što bi ih naterala da žive u Beogradu od plata koje mi primamo. Primećujem: „Pa to je surovije od ubistva!"

Neki odgovori ipak uspevaju da me iznenade. Jedna prijateljica, na primer, koja piše odmerene analize američke spoljne politike i, vredi napomenuti, nije srpski nacionalista, kaže bez premišljanja da bi ih ubila. Kada joj kroz nekoliko nedelja postavljam isto pitanje, hladnokrvno daje isti odgovor. A šta bih ja učinio? Po svoj prilici ništa, jer teško sebe mogu da zamislim i kao strogog sudiju, a kamoli kao nemilosrdnog izvršioca smrtne kazne. Uostalom, atentate smatram gotovo bez izuzetka za političku stranputicu koja vodi u nova nasilja i osuđujem ih kao besmisleno prolivanje krvi. Slično mislim i o najpoznatijem srpskom atentatu svih vremena, ubistvu nadvojvode Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914, mada kao i većina savremenih istoričara ne smatram da je ono uzrok Prvog svetskog rata i ne slažem se kada zapadna štampa opisuje sedamnaestogodišnjeg atentatora Gavrila Principa kao srpskog nacionalistu – on je to bio samo u odnosu na Austro-Ugarsku, od koje je želeo da osamostali svoju rodnu Bosnu i Hercegovinu; Srbe, muslimane i Hrvate u njoj, međutim, smatrao je za jedan narod i želeo je da budu ravnopravni građani.

Ali, i u meni su još uvek nepreboljeni i neutaženi strah, poniženje i tuga. Zato se i danas, posle više od dve godine, često u mislima vraćam u to proleće 1999, isprekidano zvu-

kovima sirena, mlaznih motora i eksplozija. Kao neki dečak zamišljam kako pilotiram lovačkim avionom i baron-rihthofenovski obaram NATO bombardere. Niko od pilota, ipak, ne gine: sedišta za izbacivanje rade besprekorno, kupole padobrana se zabele i pilote zarobljavaju gnevni seljaci koji daju sebi oduške sočnim psovkama, ali ne motkama i sekirama. Ja zatim pozivam pilote na večeru (prepoznajem neke koji su u Americi slušali moja predavanja) i na njoj ih briljantnim, neoborivim argumentima, doduše i uz pomoć balkanske kuhinje i pića, ubedim da su njihove vođe u krivu.

Zato ako sam razumom pa i srcem protiv atentata, ipak ne bih osetio užas ili tugu kada bi neko od severnoatlantskih vođa stvarno bio njegova žrtva. Ne želim da meci ikada budu ispaljeni, a ako jesu, neka promaše svoj cilj – ali ako bi se dogodilo suprotno, žalio bih jedino porodicu ubijenog. I za razliku od ubica Linkolna i Gandija, Džona Kenedija i Jicaka Rabina, ovog atentatora se ne bih duboko gnušao – osim ako bi svojim drugim delima ili šovinističkim shvatanjima to zasluživao. Uvek ga inače zamišljam kao mladog, a često kao ženu – valjda što se setim Šarlote Kordej koja je nožem ubila Žan Pol Maraa ili Fanje Kaplan koja je revolverom teško ranila Lenjina, a i zbog moje prijateljice kordejevsko-kaplanovskih sklonosti. Zamislimo i da atentatorka ne bude Srpkinja, nego strankinja koja u ime borbe protiv zapadne globalne hegemonije želi da kazni podstrekače i planere bombardovanja jedne male zemlje. Ovakvu osobu je manje teško stvoriti u mislima ako se setimo bučnih protesta i žestokih sukoba s policijom kada god se u nekom zapadnom velegradu sastanu državnici iz najrazvijenijih industrijskih zemalja. Naslikajmo atentatorku i kao obrazovanu, omiljenu kod prijatelja i poznanika, prijatnih crta lica – istorija poznaje mnoge nemilosrdne zanesenjake koji su bili upravo takvi. Bez obzira koliko odbacujemo nasilje u politici, a posebno u demokratskim zemljama, zar se ne bi makar malo divili toj hrabroj ženi?

I

Mladi Alber Kami započinje *Mit o Sizifu* tvrdnjom da je samoubistvo temeljno filozofsko pitanje, koje dolazi pre svih ostalih; u poređenju s njim ona su igrarije. Zreli Kami u *Pobunjenom čoveku* raspravlja o ubistvu kao osnovnom problemu etike. Prvo pitanje – zašto živeti apsurdni život? – po svom duhu je moderno, dilema je jednog mislioca dvadesetog veka; ovo drugo – smemo li oduzeti tuđi život? – doista je klasično. Na njega nisu davali odgovore samo etičari već, čak i češće, politički filozofi. Oni su vekovima lomili koplja pokušavajući da utvrde kada kraljevi i država imaju pravo da koriste silu, uključujući i dželata, prema podanicima i građanima, ali i kada narod ima pravo da se digne na oružje protiv onih koji njime vladaju. Pobune, svrgavanja, revolucije – to su središnje teme klasičnih spisa o politici. Tek malo manje zaokupljalo je filozofe tiranoubistvo. Grčki i rimski mislioci prvi su napravili oštru moralnu razliku između tiranoubistva i ubistva: hotimično i nasilno oduzimanje života je dobro delo ako se njime s vlasti uklanja tiranin. Čak su tiranoubistvo uzdizali kao građansku dužnost i veličali kao moralnu obavezu slobodnog čoveka.[1]

„Sic semper tyrannis!", uzviknuo je Marko Junije Brut zarivši mač u Julija Cezara. „Ovako uvek tiranima", međutim, znači i nikada tako onima koji to nisu. Kroz istoriju, mnogi će žaliti Cezara. Čak i ako u principu prihvataju tiranoubistvo, tvrdiće da ovaj nesumnjivo slavoljubivi vojskovođa ipak nije pokušavao da se silom domogne neograničene vlasti. A savremeni zapadni predsednici i premijeri, ministri i generali, pogotovo nisu tirani, ni po načinu na koji su došli

1. U eseju „Jedno razmišljanje o tiranoubistvu", Bernard Krik razmatra glavne argumente za i protiv tiranoubistva s obzirom na političke sisteme i ideologije dvadesetog veka. On s razoružavajućom iskrenošću priznaje da bi na vest o pogibiji nekih diktatora od atentatorske ruke teško suzbio usklik odobravanja, i na kraju zaključuje: „Tirane treba pažljivo definisati i onda ubiti." ("Tyrants should be defined closely and then killed."). "A Reflection on Tyrannicide," in Bernard Crick, *Political Theory and Practice*, Allen Lane, London 1971, 228-235.

na vlast, ni po sredstvima pomoću kojih vladaju. Karijeristi, demagozi i lažovi, beskrupulozni i podmitljivi, površni i neznalice – gotovo svakome od njih može se uputiti bar poneka od ovih optužbi, a nekima i većina. Ali tirani doista nisu, niti to mogu da budu. Toliko je danas na Zapadu tiranija malo verovatna, da čak ako se kod nekog od vođa na trenutak i pojavi želja za neograničenom vlašću nju, nema sumnje, kao maglu raspršiti svest o politički zrelom javnom mnjenju i o moćnim demokratskim ustanovama.[2]

Da li to onda znači da je pitanje tiranoubistva bez važnosti za zapadne zemlje, odnosno da je na njega demokratija izvršila uspešan atentat i ono u miru počiva u udžbenicima istorije i filozofije? Nažalost ne. Jer, mada zapadne vođe nisu tirani kod kuće, njihov uticaj u mnogim zemljama nespojiv je s demokratskim principima. Oni, u stvari, posredno vladaju velikim delovima sveta, a ljudi koji u njima žive ne samo što ih nisu izabrali, već nemaju nikakvog uticaja na njihove odluke. Kaže se kako je svet postao globalno selo – meni više liči na prenaseljeni megalopolis ili, da izmislim reč, hiperpolis sa šest milijardi stanovnika, u kome jedni žive u bogatom, sređenom, čistom (manje-više) i bezbednom (više-manje) centru, a drugi na periferiji, u slamovima, getima, kazbama i favelama, koji su siromašni, neuređeni, prljavi i opasni. Gradonačelnika, upravu i šefa policije biraju, međutim, samo oni prvi. Nije onda nikakvo čudo da oni drugi, bez prava glasa i mogućnosti žalbe, a s retko uslišenim molbama, često doživljavaju vladu hiperpolisa kao tiransku.

---

2. Neposredno posle Prvog svetskog rata, u Evropi, sa izuzetkom boljševičke Rusije, pobeđivala je liberalna demokratija. Ali već dvadesetih godina ona je u krizi i u većini zemalja je zamenjuju, ne nailazeći na veći otpor, desničarske diktature. Vidi, između ostalog, "The Deserted Temple: Democracy's Rise and Fall," in Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Vintage Books, New York 2000, first published in 1998, 3-40. Možda zato ni uspon liberalne demokratije u svetu u proteklih nekoliko decenija, a posebno posle završetka Hladnog rata, ne treba shvatiti kao razvitak koji je nepovratan.

U *Juliju Cezaru*, najslavnijoj tragediji o političkom ubistvu, Šekspir sa zadivljujućim osećanjem za tanane razlike i postepene prelaze prikazuje kako aristokratsko shvatanje slobode i preterani ponos dovode do sukoba sa državnim poretkom. Kasije podstrekava na atentat u ime opšteg dobra, ali u stvari zavidi Cezaru; nesposoban za radost i sreću, on ne trpi da iko bude slavniji i veći od njega. Brut je, međutim, častan patriota, nesebičnih i plemenitih motiva, koji uz to i razborito rasuđuje. On ipak čini zlo delo, biva poražen i umire od vlastite ruke. Elizabetanska Engleska još se nije oporavila od građanskih ratova, a zbog zavera protiv kraljice pretili su joj bezvlašće i nove pometnje. Šekspir je zato na strani mira, zakona i reda, bez kojih nema društvenog života i koje otelotvoruje snažni državnik Cezar. Upravo ta načela su onaj Cezarov duh koji posle njegove smrti pobeđuje međusobno zavađene zaverenike. Brut je zato mnogo tragičnija ličnost od ubijenog Cezara.

Julije Cezar je bio prvi od Cezara koji su doneli svetu Pax Romana. U vreme Hladnog rata, Sjedinjene Američke Države pružale su zaštitu od Varšavskog pakta, kao i od Kine, što je ponekad nazivano Pax Americana. Ali Amerika je upoređivana i s Rimskim carstvom, pošto je uspostavljala hegemoniju nad mnogim državama i nadzirala i usmeravala njihovu spoljnu politiku. I što je još karakterističnije za imperije, ona se mešala u njihove unutrašnje odnose, izazivajući time negodovanja i protivljenja, često žestoka. S nestankom Varšavskog pakta i raspadom Sovjetskog Saveza, američki uticaj u svetu postao je još veći, a u zemljama bivše Jugoslavije gotovo da nema političara na koga američke diplomate nisu vršile pritisak, ucenjivale ga ili mu čak otvoreno pretile. Amerika, ipak, nikada neće postati prava imperija. Većina Amerikanaca su u dubini duše izolacionisti koji strepe od upetljavanja u zamršene svetske sporove, a politički, privredni i intelektualni predvodnici Amerike i njenih glavnih saveznika, ipak su dovoljno prosvećeni i liberalni da neće do kraja prigrliti imperijalizam. Zato će Sjedinjene Američke Drža-

ve mnogo manje širiti vlast po svetu nego što bi to po svojoj političkoj, vojnoj i ekonomskoj moći mogle, a takođe i mnogo manje nego što su to činile ranije imperije u istoriji.

Sjedinjene Američke Države se često kude i ponekad hvale zato što stvaraju novi svetski poredak. One to prevashodno čine ujedinjujući i razvijajući, zajedno s drugim bogatim industrijskim zemljama, svetsko tržište kapitala, robe i radne snage. Ja verujem da globalizacija donosi bogatstvo čitavom čovečanstvu i da zato vredi podneti ekonomske nevolje i društvene potrese koji je neminovno prate, ali se takođe slažem s onim kritičarima koji kažu da je često nepravedna i da je u mnogim zemljama, uključujući i one bivše Jugoslavije (osim možda Slovenije), ishod ekonomske tranzicije neizvestan. Takođe nema sumnje i da globalizacija znatno menja i čak poništava nacionalne kulture i tradicije, pa samim tim i nacionalne identitete, čime se postavlja pitanje šta od njih treba sačuvati i na koji način.

Ja, naravno, ne znam kuda svet ide. A i kada bih znao, ne isključujem da bih možda odlučio da to odredište nikome ne otkrijem. Jer, ako je ono užasno i istovremeno neizbežno, zašto da bez potrebe širim beznađe i učinim tužnim one godine koje nam do njega predstoje. Verujem, ipak, da budućnost ne mora da bude strašna. Optimista sam jedino ako bogati zapadni svet prihvati da su globalna pravda i demokratija važniji za svetski mir nego ikada do sada. Inače će novi Brutovi i Kasiji ne samo kovati smrtonosne zavere protiv svetskih Cezara, već će, što je neuporedivo tragičnije, pripremati ratove i terorističke napade na civile.[3]

II

Osamdesetih godina živeo sam u Britaniji, Nemačkoj i Americi i pisao i držao predavanja o jugoslovenskim temama: radničkom samoupravljanju kao fasadi iza koje privre-

3. Svetski trgovinski centar u Njujorku srušen je 11. septembra 2001, baš u vreme dok sam pisao ovaj esej.

dom gospodari komunistička birokratija, kultu predsednika Tita s kojim je partija nastavila i posle njegove smrti 1980, rasulu i sukobima u pokretu nesvrstanih zemalja čiji je Jugoslavija bila jedan od predvodnika, sve brojnijem i glasnijem disidentskom pokretu. Najveću pažnju ipak sam poklanjao jačanju nacionalizma. Ne samo što je sve više intelektualaca izražavalo nezadovoljstvo položajem svoje nacije i nailazilo na sve širu podršku, već je Jugoslavija kao federalna država bila u vrlo teškom stanju. Komunističke vođe šest republika (Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Makedonije) i dve pokrajine (Vojvodine i Kosova i Metohije – obe u Srbiji, ali gotovo odvojene od nje), često nisu mogle da se slože i donesu odluke bitne za opstanak zajedničke države. Pokušavao sam da objasnim zapadnoj publici da se traganje za odgovorom na nacionalno pitanje ne sme odlagati, jer su u toku Drugog svetskog rata sukobi između naroda Jugoslavije bili krvavi, pa bi ako dođe do novih i oni lako mogli da budu takvi.

Moji zapadni čitaoci i slušaoci pokazivali su zanimanje, ali retko sam nailazio na one koji su bili voljni da se zaista udube u teškoće u koje je moja zemlja sve više zapadala. Čak ni liberalni intelektualci nisu hteli da se javno založe za demokratske reforme koje su očigledno bile neophodne da bi se velika nesreća predupredila. Političare pamtim kao sasvim slepe, gluve i neme. U stvari, bili su veoma glasni, ali samo kada su hvalili i podržavali jugoslovenski režim. Desnica nije bila nimalo kritičnija prema jugoslovenskom komunizmu od levice. Margaret Tačer je čak izjavljivala kako je jugoslovenski socijalistički sistem mnogo bolji od onoga koji žele da uspostave britanski laburisti i kako je Tito bio mudar, veliki državnik, koji je iza sebe ostavio čvrstu i trajnu Jugoslaviju. Ukratko, u zapadnim zemljama se verovalo da su prazne, puste reči dovoljne da se Jugoslavija spasi od samouništenja.

Tek devedesetih godina, kada smo mi Jugosloveni ispunili televizijske ekrane eksplozijama i ruševinama, krvlju i leševima, Zapad se na nas ozbiljno usredsredio. I preko noći

su mnogi američki i evropski novinari, analitičari, diplomate i političari postali stručnjaci za mentalitet i prošlost nas Južnih Slovena. Većina njihovih tumačenja bila su neznalačka i kao da su se utrkivali ko će sakupiti više dokaza o našoj nepromenljivo varvarskoj i antievropskoj suštini. Posebno zlonamerno prelistavali su knjige iz srpske istorije i tragali za srpskim nedelima. Kada bi naišli na, recimo, ugnjetavanje manjina ili atentate i prevrate (ruku na srce, nije ih bilo malo), proglašavali bi ih za tipične, a ako bi naišli na srpska dostignuća i podvige, recimo na veličanstvenu narodnu epsku poeziju ili borbu protiv fašizma u Drugom svetskom ratu, umanjivali bi njihovu vrednost ili tvrdili da su rezultat slučajnog sticaja okolnosti. Hteli su da uproste čitavu srpsku istoriju i svedu je na ono što je samo jedna od njenih niti: antiliberalni, netolerantni nacionalizam. Sve je trebalo da vodi ka Slobodanu Miloševiću, predsedniku Srbije, i Radovanu Karadžiću, vođi bosanskih Srba, ka ugnjetavanju na Kosovu, granatiranju Sarajeva, streljanjima u Srebrenici.

Čim bi se borbe stišale i sklopio mir – kao u Bosni u zimu 1995. posle Dejtonskog sporazuma ili na Kosovu u leto 1999. posle ulaska NATO jedinica (tada je u stvari prestalo samo srpsko nasilje, dok se albansko nastavilo, ali se na Zapadu o njemu malo govorilo), staro nezanimanje odmah bi ponovo prevladalo. U junu 2001, na primer, napisao sam za jedan britanski nedeljni časopis članak o Makedoniji u kome sam između ostalog upozoravao da će uskoro doći do novih i još žešćih oružanih sukoba između albanskih gerilaca i makedonske armije. Urednik je dva meseca odlagao objavljivanje – sve dok Albanci iz zasede nisu ubili desetak makedonskih vojnika[4]. Iz redakcije su me podsetili da su Britanci ostrvljani koje ne zanima da čitaju o dalekim, nepoznatim zemljama, osim ako na televiziji ne vide kako se u njima gine.

Mi Srbi, Jugosloveni, Balkanci, u stvari svi mi Istočnoevropljani, samo smo geografski bliski Zapadnoj Evropi. Po

4. Vidi esej „Neizbežan rascep", 237 – 240.

svemu ostalom, veoma smo joj daleki. Zapadnoj Evropi je i dosadno i besmisleno da se opterećuje našim složenim problemima i tužnim pričama, a pogotovo joj ne pada na pamet da se radi nas žrtvuje. U dubini svoje narcisoidne i egocentrične duše – po mnogo čemu slične našoj istočnoevropskoj, ali o tome kasnije – ona samo sebe doživljava kao Evropu. U vreme Hladnog rata, Zapad je tvrdio da je Evropa jedan kontinent – nedeljiva kulturna i politička celina, koju je komunizam silom razdvojio. Nema sumnje da su komunističke granice, s betonskim zidovima i bodljikavom žicom, minskim poljima i mitraljeskim gnezdima, bile veštačke. Doista, malo šta u vezi s komunizmom je i bilo prirodno. Komunizam je kao ideologija tvorevina Zapadne Evrope, ali je sticajem istorijskih okolnosti pobedio samo na njenom istoku. I nije u stvari podelio taj kontinent, već je ogradio, na neki način pretvorio u veliki logor, Istočnu Evropu.

Pokazalo se ipak da je zapadna retorika o jednoj Evropi samo krasnorečiva i patetična propaganda. Godine 1989. srušen je Berlinski zid, ali od tada samo se Nemačka ujedinila. Čak je sa završetkom Hladnog rata politički i vojno Istočna Evropa izgubila na značaju za Ameriku i Zapadnu Evropu. Rekao bih i da se smanjilo zanimanje za njenu kulturu, koja je u komunističko vreme pobuđivala izvesnu radoznalost, jer je imala pikantan ukus, zbog komunističke cenzure, zabranjenog ili poluzabranjenog voća. Ekonomska privlačnost naše polovine kontinenta takođe je neznatna – zapadna privatna ulaganja u čitav bivši sovjetski blok manja su nego u Singapur, a Evropska unija ušla je u dvadeset i prvi vek ne primivši u svoje članstvo nijednu istočnoevropsku zemlju. Na savremenom Zapadu, oni koji istinski veruju u jedan kontinent od Islanda i Irske do Urala i preko Urala, retki su kao što su to uvek i bili. Ako su rečiti kao moj prijatelj Timoti Garton Eš, britanski novinar i istoričar, izražava se divljenje njihovom panevropeizmu. Ali nikada se ne učini ono što oni predlažu.

I kao da je oduvek bilo tako. Za nas na Istoku, zanimali su se i zauzimali na Zapadu samo izuzetni, posebno moralno nadahnuti pojedinci. Kada je, na primer, 1876. u Bugarskoj izbila pobuna protiv feudalne vladavine Turaka Osmanlija, podstaknuta ustankom hrišćana u Bosni i Hercegovini, gušila ju je neredovna turska vojska (poznata pod imenom bašibozluk), koja je vršila pokolje nad civilnim stanovništvom. Viljem Gledston oštro je zamerao konzervativnoj britanskoj vladi što, da bi suzbila ruski uticaj na Balkanu, nastavlja da podržava celovitost turske carevine. Ona ne sme da zatvara oči pred „bugarskim užasima", već treba da vrši pritisak na Visoku portu da dopusti autonomiju ugnjetenim narodima. Za vreme svoje velike Midlotijanske izborne kampanje 1879–80 (nazvane tako po izbornom srezu u Škotskoj), ovaj najznačajniji evropski liberalni političar u devetnaestom veku okomio se sa do tada neviđenom strašću i žestinom na svog velikog rivala Bendžamina Dizraelija. Kada je svojim napadima na Tursku i na britansku turkofilsku politiku, priključio i osudu austrougarske osvajačke politike prema Bosni i Srbiji, Gledston je postao toliko omiljen kod Srba da su seljaci počeli da kače njegove slike po svojim kućama. Tolika je bila moć Gledstonovog govorništva da je nasuprot svim očekivanjima osvojio mesto u parlamentu i oborio vladu.[5]

Zanimanje viktorijanske Britanije i drugih evropskih zemalja za stradanja balkanskih naroda ipak nije dugo trajalo. Ovi će zato tek u ratu s Turskom 1912 – prethodno se ujedinivši u Balkanski savez i uzevši za načelo „Balkan balkanskim narodima" – osloboditi jugoistok Evrope (s izuzetkom Carigrada i širokog područja oko njega). Balkanski narodi smatraće da su svojom pobedom dokazali kako mogu samostalno delovati u evropskoj politici i pamte sebe u tom ratu kao rodoljube i junake. Nije on, međutim, bio samo viteško oslobađanje. Ako je turska vojska bila svirepa, i balkanske su mučile i ubijale ratne zarobljenike i civile, posebno muslima-

5. Slobodan Jovanović, *Gledston,* Jugoistok, Beograd 1938, 75-87.

ne, a na kraju su međusobno zaratile oko podele teritorija.[6] Civilizovana Evropa, u kojoj velikih krvoprolića nije bilo od Napoleonovih ratova, glasno će se užasavati nad zločinima, koji inače neodoljivo podsećaju na nedela Evropljana u kolonijama.

Ako Evropa s pravom grdi nas Balkance, imamo i mi za nju pitanja na koja joj neće biti milo da odgovara. Da vera nas Srba, Crnogoraca, Bugara, Grka, Makedonaca, Rumuna, nije pravoslavna već katolička ili protestantska, ili da smo recimo etnički i jezički srodni Francuzima ili Nemcima, ili, još bolje, da smo potomci britanskih kolonista (kao, recimo, Australijanci ili Novozelanđani), da li bi naše „ropstvo pod Turcima" tako dugo trajalo? Ne bi li nam Vi Evropljani, bilo svi zajedno, bilo makar neki od Vas, pomogli da se mnogo ranije oslobodimo?

„Kada čujem reč kultura, otkočim pištolj!" Ova rečenica, namerno veoma zastrašujuća i nenamerno prilično duhovita, obično se pripisuje Geringu, razdraženom primedbama, inače ne baš čestim u Hitlerovoj Nemačkoj, da nacistička vladavina šteti nemačkoj kulturi i sramoti je pred svetom.[7] Ja kao paranoidni Balkanac, kada čujem reč Evropa, očekujem upereni pištolj. Austro-Ugarska je poslala „kaznenu ekspediciju" u Srbiju 1914. u ime evropske civilizacije, a to je bilo i jedno od Hitlerovih obrazloženja za vojevanje po Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Kada je krajem marta 1999. NATO počeo da bombarduje Srbiju, opet je to bilo u ime „evropskih vrednosti". A dok su bombe padale, američki predsednik Bil Klinton je u jednom od svojih, tobože prijateljskih, obraćanja Srbima rekao da su oni „velika nacija Evrope". Slične neiskrene i preterane pohvale davala je i državni sekretar Medlin

6. "The Balkan Wars and their Aftermath," in Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans, 1804-1945*, Longman, London and New York 1999, 196-202. Podaci o zločinima koje su sve strane činile prikupljeni su već 1914. u *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D. C.

7. "Wenn ich Kultur höre...entsichere ich meinen Browning!" Napisao ju je nacistički dramatičar Hans Jost u prvom činu *Schlageter*-a, 1934.

Olbrajt. Takvim laskanjima valjalo je oslabiti otpor Srba, ali i opravdati rat pred zapadnim javnim mnjenjem – NATO se bori protiv jednog naroda koji je moćan i upliviše na evropsku politiku.

Zapadni mediji takođe govore o Srbima kao o Evropljanima gotovo isključivo u nepovoljnom kontekstu. Opisaće, na primer, generala Ratka Mladića, bivšeg komandanta vojske bosanskih Srba, kao najtraženijeg evropskog ratnog zločinca, a streljanje nekoliko hiljada muslimana u Srebrenici i njenoj okolini kao najveći masakr u Evropi od Drugog svetskog rata do danas. Ne verujem ni da će nas u budućnosti Evropa bratski prigrliti. Sumnjam da ćemo postati članovi Evropske unije za manje od trideset godina, a do tada će se sadašnja unija razviti u nešto drugo i po svoj prilici imaće novo ime. Vrata tog novog elitnog kluba opet će nam biti zatvorena.

III

Nisu li čudni ti Srbi? Želeli bi da budu deo Evrope, a da mogu pobili bi zapadne vođe i obraduju se čim je Zapadu neka nevolja za vratom (doduše, manje sada nego pre dve godine). Ovaj protivrečan odnos Srba prema Zapadu i „pravoj", tj. Zapadnoj Evropi, delimično je posledica čudnovatog položaja u kome su se oni našli, u znatnoj meri naravno i svojom krivicom, u vreme jugoslovenskih ratova devedesetih godina. S jedne strane, velika većina naroda težila je zapadnom načinu života i srpska opozicija se borila za demokratiju i „evropske vrednosti", a s druge strane, zapadna politika stalno je zadavala Srbima žestoke udarce, kako zaslužene tako i nezaslužene. Ali taj odnos takođe ima duboke korene u srpskoj istoriji i veoma liči na ono što o Zapadnoj Evropi misle i osećaju drugi narodi Istočne Evrope.

Duga je to priča. Mi Istočnoevropljani vekovima smo čas voleli, čas mrzeli Zapadnu Evropu, divili joj se i pokušavali, najčešće bezuspešno, da i mi nju zadivimo, durili se kada

nam je s visine davala pohvale, a spopadao nas bes kada nas je otvoreno prezirala. I veoma, veoma smo joj zavideli. Od nje smo naučili mnogo dobrog i ne malo lošeg, i stalno smo je oponašali. Političke ustanove smo isključivo od nje preuzimali, ali češće njihovu formu nego suštinu – sazidali bi, na primer, veličanstvenu zgradu parlamenta, ali u njoj poslanici ne bi slobodno raspravljali i glasali. Evrope smo se uistinu i veoma plašili. Jer, iz nje nam nisu stizali samo kultura i civilizacija, prosvetiteljstvo i napredni zakoni, nauka, medicina i tehnologija, već i osvajačke vojske. Da s nama jedino ima smisla razgovarati jezikom sile – to su mislili mnogi Evropljani i pre krstaškog i mletačkog zauzimanja Carigrada 1204, a misle i posle Himlera koji je govorio da „Istok" pripada SS-u.

Sa svoje strane, čovek Istoka, Srbin ili Poljak, Rus ili Albanac ili Bugarin, često je video čoveka Zapada kao lukavog i pritvornog, njegovu civilizovanost kao masku koja skriva sebične interese i brutalnu silu, a demokratiju kao veliko obmanjivanje naroda radi ekonomskog izrabljivanja. Ma, tamo na Zapadu misle samo na novac i sve je nekako veštački! Ili, kao što sedamdesetih godina negde reče jedan jugoslovenski gastarbajter: „Cveće im je bez mirisa, hrana im je bez ukusa, a oni su bez duše." A kakvi smo mi? I pored svih mana, u svojoj biti divni. Jer uz svu našu zaostalost, neznanje i neveštinu, loše sređene bolnice i zatvore u kojima je uvek prilično nevinih, ipak smo bolji – duhovni smo, duševni i prirodni, požrtvovani roditelji, topli i velikodušni prijatelji, a o našim ljubavničkim moćima da i ne govorimo. Ove komične predrasude i samohvalisanja Istoka retko su kroz istoriju ugrožavali Zapadnu Evropu. Od njih smo najviše štete imali mi Istočnoevropljani, jer su nam otežavale da prihvatimo mnoge dobre ideje i ustanove samo zato što dolaze s „perfidnog", „pokvarenog" i „trulog" Zapada.

Dok se roguše na Zapad, istočnoevropski narodi istovremeno tvrde i da su njegov deo, da su Evropljani ne manje od onih na desnoj i levoj obali Rajne, na Alpima i ispod njih, na

ostrvu britanskom i poluostrvima skandinavskom, iberskom i apeninskom. Ali svrha ovog isticanja vlastitog evropejstva najčešće nije razvijanje parlamentarizma ili poštovanje ljudskih prava ili, sakloni bože, davanje veće autonomije manjinama. Ne, naročitim naglašavanjem pripadnosti „višoj" zapadnoj kulturi i civilizaciji dokazuje se vlastita nadmoćnost, viša vrednost, u odnosu na druge, najčešće susedne, narode, koji pripadaju Istoku. Od toga je zaista samo jedan korak do ugnjetavanja i osvajanja, proterivanja i ubijanja. Primera je nažalost zaista bezbroj. Katolički Poljak ili Hrvat ističe svoju nadmoćnost nad pravoslavnim Ukrajincima, Belorusima i Rusima, odnosno Srbima i bosanskim muslimanima, Srbin nad „primitivnim" Albancima i „azijatskim" muslimanima, Rus nad svim narodima južno od Rusije i istočno od Urala, Bugarin nad Turcima, Grk nad Turcima i Bugarima.

Kada Istočnoevropljanin govori o svom narodu kao zapadnom, a o nekom drugom kao istočnom, takođe će taj drugi narod proglasiti za nepromenljiv, odnosno nepopravljiv. Dok će svome narodu lako pravdati i praštati istorijske grehove kao posledicu nesrećnih okolnosti, drugom će biti najstroži sudija i njegova zlodela i prestupe tumačiće kao izraz najdublje, jednom za sva vremena date suštine. Ovakvi „esencijalni pesimisti" zaista su česti na Istoku i sigurno brojniji nego na Zapadu – lakše je, recimo, naći Engleza nego Mađara koji veruje da je moguća demokratija u Ukrajini. I ne retko se na „esencijalni pesimizam" naiđe upravo tamo gde bi se najmanje mogao očekivati – kod pametnih, darovitih i obrazovanih, odnosno kod umetnika, filozofa i naučnika.

IV

Dok čitam savremenog poljskog pesnika Adama Zagajevskog obuzima me prijatna samoobmana da me on dobro poznaje i piše samo za mene. Njegova poezija – istančane osećajnosti, intelektualna i bogata značenjima, čarobno

maštovita, ukorenjena u stvarnost ali i u nestvarno – puna je strahova i nada koji su slični mojima. Zagajevskog prevode širom sveta, slava mu raste, govori se i da je kandidat za Nobelovu nagradu, a ja eto i dalje uobražavam da su njegove pesme prijateljska pisma upućena meni.

Zagajevski je već u mladosti kritički pisao o komunističkom režimu u Poljskoj i pridružio se intelektualnoj opoziciji, ali joj nikada nije do kraja pripadao. Bio je suviše pesnik da bi bio prvenstveno disident, a možda je i smatrao da borba za slobodu ne sme da postane profesija. Decembra 1981. u Poljskoj je uvedeno vanredno stanje i uhapšene su vođe Solidarnosti, nezavisnog sindikata u koji su bili učlanjeni gotovo svi radnici. Zagajevski je ubrzo otišao u Pariz. Domovina je bila daleko i mogao je da je jasno i bez predrasuda sagleda; čežnja za njom ga je nadahnjivala. U emigraciji je brzo sazrevao kao umetnik. Protiv diktature generala Jaruzelskog protestovao je pesmama uzdržanog, gotovo blagog tona, kojim je majstorski naglašavao oštrinu zapažanja i smelost razmišljanja i zaključaka. Ovi poslednji, međutim, često su bili prestrogi.[8]

Pesničko umeće Zagajevskog najpotpunije dolazi do izražaja kada pusti na volju svojoj uobrazilji. Tada kao da je u polusnu, ali mu duh s blistavom jasnoćom uočava zla našeg vremena. Veoma mi je blisko i viđenje slobode koje prožima njegove pesme – duboko lično, skeptično, ironično, u biti optimističko. A njegove meditacije o istini u politici i istoriji i o traganju za njom kao svetom cilju, ne samo što prihvatam, već ih u mislima dopunjavam. To su moji odgovori na zamišljena Adamova pisma. Političke poruke nekih pesama, međutim, pogađaju me, ljute, rastužuju, posebno kada Zaga-

8. Stanislav Barančak, profesor poljske književnosti na Harvardu, smatra životni put Adama Zagajevskog i njegovo pesničko pozvanje za duboko obeležene traganjima, nedoumicama i razočaranjima intelekualaca stasalih u posleratnoj „socijalističkoj" Poljskoj. "Alone but Not Lonely," in Stanislaw Baranczak, *Breathing under Water and Other East European Essays,* Harvard University Press, Cambridge, Mass. and London 1990, 214-218.

jevski odluči da bude prvo Poljak, a tek onda umetnik. Na primer, u kratkoj, majstorski izvedenoj pesmi „Kad bi Rusija”[9], on optužuje poljskog istočnog suseda da je u samoj svojoj suštini nasilan:

Da je Rusiju osnovala
Ana Ahmatova, da je
Mandeljštam bio zakonodavac
a Staljin samo sporedna ličnost
iz izgubljenoga gruzinskog epa,
kad bi Rusija skinula svoje
nakostrešeno medveđe krzno,
kad bi mogla da živi rečju a ne
pesnicom, kad bi Rusija, kad bi Rusija

Pesma se ne završava tačkom, čak ni s tri tačke, već prazninom, beskrajnom kao pesnikova sumnja da se ta velesila ikada može promeniti. Prvi put je objavljena 1985, kada se moć Sovjetskog Saveza činila bezmernom, a nezavisnost Poljske nedostižnom. Zamišljam Adama Zagajevskog kako šeta Parizom u društvu poljske istorije, čijoj je tragičnosti Rusija, carističkа i staljinistička, u više navrata velikodušno doprinela, i kako se bulevari i avenije pretvaraju u lavirint iz koga nema izlaza. O Poljskoj kao žrtvi Rusije znaju mnogi na Zapadu, a ne samo istoričari: krajem osamnaestog veka Poljsku su delile Austrija, Pruska i Rusija – ovoj poslednjoj na kraju je pripao lavovski (pardon, medveđi) deo; poljski ustanci 1830. i 1863. protiv despotizma Romanovih bili su ugušeni u krvi; kada je Hitler septembra 1939. napao Poljsku, Staljin je u dogovoru s njim umarširao u njene istočne delove i pripojio ih; kraj Drugog svetskog rata doneo je Poljskoj oslobođenje od nacizma, ali ubrzo i uspostavljanje jednopartijske diktature pod nadzorom Moskve.

Bio si u lepom, bogatom, udobnom Parizu dok su u dalekoj domovini tvoji drugovi po zatvorima. Razgovarao si s

9. Adam Zagajevski, *Putovati u Lavov,* priredio i s poljskog preveo Petar Vujičić, Narodna knjiga, Beograd 1988, 105.

blagonaklonim Francuzima, ali koje je mrzelo da se muče oko izgovora poljskih imena i koji nisu hteli da se potrude da bilo šta do kraja shvate. Bio si, dragi Adame, tipičan tragični čovek Istoka u hladnoj prestonici Zapadne Evrope. Tvoje ponosno i izmučeno pesničko srce pitalo se ko je za sve kriv i samo sebi odgovaralo da čitava istorija poljsko-ruskih odnosa vodi ka 1981. i vanrednom stanju. Zato si izrekao besprizivnu osudu: Staljin je ovaploćenje čitave ruske istorije. Ali, zašto si zaboravio da je u prošlosti ipak mnogo više Rusa poginulo boreći se protiv osvajača, nego osvajajući? A čak i da su Rusi uglavnom bili napadači – kao, recimo, Nemci u prvoj polovini dvadesetog veka – zašto bi odbacivao mogućnost da mogu da se izmene? Narodi su do kraja određeni svojom istorijom jedino dok veruju da to jesu. U to obično pokušavaju da ih ubede one njihove vođe koje su krajnji nacionalisti i tradicionalisti – veliki pesnici koji vole slobodu dužni su da čine suprotno.

Pošto je Sovjetski Savez bio supersila niko nije primetio poljski nacionalizam u pesmi „Kad bi Rusija". Pravila političke korektnosti, to dobro znamo, ne štite velike i moćne. Ali, sama istorija se podsmehnula ovoj briljantnoj i veoma pogrešnoj pesmi. Kao u inat njenoj beznadežnoj dijagnozi i prognozi, Rusija je krajem osamdesetih godina nemarno i bezbrižno počela da skida „svoje nakostrešeno medveđe krzno". Berlinski zid ubrzo je srušen, Varšavski pakt ukinut, sovjetske trupe se povukle iz Istočne Evrope. Najzad su i republike Sovjetskog Saveza proglasile nezavisnost. U dvadesetom veku nijedna druga imperija nije tako brzo i uz toliko malo žrtava napustila svoje posede. Ali Zagajevski – i to je karakteristično za nas Istočnoevropljane – nije promenio svoje mišljenje o Rusiji. On je i dalje slika tamnim bojama, sada i u svojim esejima: „Veliki umovi Rusije uvek su bili ostrva u moru poniznosti i neznanja."[10] I sasvim sigurno nikada neće na-

10. "Great Russian minds were always islands in a sea of servility and ignorance." In Adam Zagajewski, *Solidarity, Solitude*, translated from the Polish by Lillian Vallee, The Ecco Press, New York 1990, 46.

pisati pesmu u kojoj će hvaliti Rusiju zato što „živi rečju a ne pesnicom".

Nagađam da bi svoje predrasude – taj najbezvredniji deo naše intelektualne imovine koga najbrižljivije čuvamo – Zagajevski danas branio navodeći rat u Čečeniji koji traje već duže od decenije i u kome ruska vojska po svireposti malo zaostaje za islamističkim pobunjenicima. I Krakov, otmeni grad sa starim univerzitetom, pobratimio se s Groznim, prestonicom Čečenije, proširivši tako staro pravilo realpolitike „neprijatelj mog neprijatelja je moj prijatelj" – za Krakovljane to je i neprijatelj bivšeg neprijatelja.

Ako je bliska prošlost opovrgla Zagajevskog, to nažalost ne isključuje da će mu ne tako daleka budućnost dati za pravo. Zato dok zameram Zagajevskom na njegovom antirusizmu, ipak ne uspevam da odagnam vlastite sumnje i strahove oko budućnosti Rusije. Premalo je u njoj pametnih političkih glava, a previše nuklearnih bojevih. Kriminal je njena najuspešnija privredna grana. Ponekad, kao da sam cinični Poljak, zamišljam mladog postkomunističkog Rusa koji, ne znajući ništa o Dostojevskom, kupuje *Zločin i kaznu* tražeći saveta kako da izvrši prvo, a izbegne drugo. I ako žalim Rusiju zbog njenog siromaštva, vidim ga i kao njenu sramotu, čim se setim obrazovanih i stručnih ljudi koje ima i prirodnih bogatstva na kojima leži. Takođe je moguće da u Rusiji počne da jača nacionalizam i da ona ponovo navlači medveđe krzno. Ali baš zato Zapad treba da velikodušno pomogne političke i privredne reforme u njoj.

Na Zapadu sam sreo mnogo sovjetologa i istoričara Rusije koji se ponose time što ne vole predmet kojim se bave i čiji bi profesionalni moto mogao da bude: Svaki Ivan je grozan, a nijedan Petar i nijedna Katarina nisu veliki. Profesor Zbignjev Brežinski, bivši savetnik za nacionalnu bezbednost američkog predsednika Džimija Kartera, objavio je 1989. istorijsku studiju *Veličanstveni neuspeh: rođenje i smrt komunizma*

u dvadesetom veku[11], u kojoj sažima glavne argumente iz svoje žestoke, više decenija duge, polemike s marksističkom ideologijom, lenjinističkom jednopartijskom vladavinom i ruskom istorijom. Knjiga daje zanimljiv i obuhvatan pregled komunizma i podstiče na razmišljanje. Mnoga zapažanja, međutim, o ovoj veoma uticajnoj i tragičnoj pojavi prošloga veka opštepoznata su, a autor često samozadovoljno likuje što je istorija navodno potvrdila njegove analize.

Ali, imaju li zapadni hladnoratovski sovjetolozi, čiji je Brežinski vodeći predstavnik, uopšte pravo da slave pobedu? Nisu li oni, baš kao komunizam, doživeli „veličanstveni neuspeh"? Ako im se mora odati priznanje što su decenijama ukazivali na dogmu i nasilje u komunističkom svetu, na privilegije „nove klase", njenu cenzuru i tajnu policiju, i ako su sa hvale vrednom upornošću razobličavali zloćudne mitove mnogih zapadnih levičara kako se pod vođstvom Moskve izgrađuje novo pravedno društvo, bez eksploatacije i otuđenja, kako se čak stvara „nova civilizacija" – nisu bili jedini koji su to činili.[12] Njihova kritika komunizma, dakle, bila je prilično tačna, ali nije bila mnogo originalna; njihova sasvim tamna procena o mogućnosti da se komunistička društva iznutra, vlastitim snagama, menjaju bila je sasvim pogrešna. Ukratko, bili su realisti kada je to trebalo biti, ali i pesimisti kada nije.

V

Vlada Srbije, koju sačinjavaju političari iz osamnaest koalicionih partija, izručila je 28. juna 2001. Slobodana Mi-

---

11. Zbigniew Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, BasicBooks, New York 1989. Vidi, takođe, od istog autora *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives,* BasicBooks, New York 1997.

12. O komunizmu kao novoj civilizaciji govorili su tridesetih godina britanski socijalisti Sidni i Beatris Veb, a pojam „nova klasa" stvorio je dve decenije kasnije jugoslovenski disident Milovan Đilas. Sidney and Beatrice Webb, *Soviet Communism: a New Civilisation?*, London 1935; Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System*, Praeger, New York 1957.

loševića Haškom tribunalu za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji. Hiperpragmatični premijer Zoran Đinđić, poznat po tome što ismejava moral u politici, izjavio je da se sada Srbija vraća Evropi. I mnogi na Zapadu pozdravili su ovaj naš navodni povratak evropskim vrednostima i evropskoj porodici naroda. Nisu me ni najmanje radovale te pohvale. Ne samo što sam već po navici podozrevao da je neki pištolj uperen u nas, već se i Gručo Marks u meni pitao: Zašto bih želeo da budem član kluba koji prima ljude kao što sam ja? A spopadala me i nacionalna samokritičnost. Ako bi se čudo zaista dogodilo i Evropljani nas primili kao svoje, oni bi se možda uz našu vrlo stručnu pomoć odmah zavadili. Uostalom, zar nisu prave porodice često baš takve? I kao početkom devedesetih godina u Jugoslaviji, između bratskih i sestrinskih evropskih naroda počela bi tučnjava oko toga ko će dobiti najskuplju igračku ili najlepšu sobu u kući.

Sasvim prožet duhom zapadnog prava, ja od sveg srca prihvatam plemeniti princip da je optuženi nevin sve dok na sudu ne bude utvrđeno da je kriv. Ali, dok je Milošević vladao, javno sam govorio da je on jedan od najkrivljih za sukobe u bivšoj Jugoslaviji, kao i da je odgovoran za ratne zločine. Od kada je u jesen 2000. s pravom izgubio izbore i vlast, nisam saznao ništa što bi me navelo da promenim mišljenje. Posebno ga smatram odgovornim za zločine paravojnih formacija iz Srbije u Bosni. Njih je naoružavalo i slalo preko Drine ministarstvo policije Srbije, koje je bilo pod njegovim neposrednim nadzorom. I mada NATO laže kada tvrdi da je na Kosovu bilo etničkih čišćenja pre početka bombardovanja, za vreme bombardovanja ih je nesumnjivo bilo.[13] Milošević je u najmanju ruku odgovoran što nije pokušao da ih spreči. Dok u Srbiji njegova vlast, uz svu prisilu, zabrane i

13. O NATO propagandi vidi, između ostalog, *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade*, edited by Tariq Ali, London & New York 2000; Noam Chomsky, *The New Military Humanism: Lessons from Kosovo,* Common Courage Press, Monroe, Maine 1999; Barry R. Posen, "The War for Kosovo: Serbia's Political-Military Strategy," *International Security*, vol. 24, no. 4, Spring 2000, 39-84.

korupciju, ipak nije bila prava diktatura, mnogi van Srbije s razlogom će ga pamtiti kao diktatora i, čak, tiranina. Zaista ne bih bio moralno zgrožen da je Milošević pao kao žrtva atentata od strane, recimo, nekog bosanskog muslimana čija je porodica nastradala u leto 1992.

Izručenje Miloševića tribunalu u Hagu ipak je bilo prava propast za vladavinu zakona u Srbiji i Jugoslaviji (federaciji Srbije i Crne Gore). Milošević je već od 31. marta bio u beogradskom centralnom zatvoru pod optužbom za korupciju; ovaj pritvor pre suđenja bio je sumnjive legalnosti, budući da Milošević nikada nije pokušavao da pobegne. Slanje Miloševića u Hag, međutim, kršilo bi sâm jugoslovenski ustav koji izričito zabranjuje izručenje naših građana stranim državama ili bilo kome drugom, te je zato Saveznoj skupštini predloženo da napravi izmenu. Parlament je odbacio predlog i vlada Srbije je onda odobrila izručenje uredbom. Ustavni sud i pedeset i jedan profesor beogradskog Pravnog fakulteta proglasili su tu uredbu neustavnom. Za vreme Miloševića mnogi od tih profesora branili su kako vladavinu prava tako i neke sadašnje članove vlade, koji su tada bili u opoziciji. Ništa, međutim, nije moglo da utiče na Đinđićev kabinet, koji je prosto naredio specijalnoj policijskoj jedinici da ode u zatvor i povede Miloševića na put bez povratka.

Nema sumnje da nas je Zapad ucenio. Amerikanci su zaista bili otvoreni – bez izručenja Miloševića nećemo dobiti pomoć koja nam je nagoveštena i, što je još teže, moraćemo da plaćamo naš ogroman strani dug pod posebno teškim režimom. Tako smo bez stida prodali našeg bivšeg predsednika za novac NATO zemalja koje su nas bombardovale u proleće 1999. Filmski režiser Emir Kusturica s gorkom ironijom je primetio da cela operacija košta više nego transfer fudbalskih zvezda iz jednog kluba u drugi. Tako je prva lekcija koju nam je Zapad održao posle našeg osvajanja demokratije bila da sve može da se kupi i proda i da je politika iznad zakona. Istovremeno su povređene i srpske nacionalne

tradicije. Milošević je izručen na Vidovdan, najtužniji i najsvetiji datum u srpskom istorijskom pamćenju, kada su 1389. u Kosovskoj bici Turci Osmanlije potukli srpsku vojsku. Pretpostavljam da su upravo Amerikanci nastojali na ovom danu. Primetio sam da su prethodnih godina njihove diplomate i spoljnopolitički analitičari često spominjali kako je na Kosovu 1989, kada je obeležavana šestogodišnjica bitke, milion Srba došlo da čuje Miloševića, koji je tada bio na vrhuncu svoje popularnosti. Valjalo ga je zato potpuno poraziti upravo na godišnjicu njegovog najvećeg trijumfa. Ali, kako je naša vlada ikada mogla da dozvoli takvo poniženje? Čak i neki prosjaci na beogradskim ulicama imaju više ponosa i stila. Kada traže novac, oni se usprave i kažu, čak s malo ljutnje: „... te, burazeru, daj mi pet dinara!"

Miloševiću je trebalo suditi u Beogradu. Pred našim sudom ne bi mogao samouvereno i izazivački da kaže, kao što je to uradio 3. jula kada se prvi put pojavio pred tribunalom u Hagu, da nije legitimno pravno telo i da mu ne priznaje pravo da mu sudi. U Hagu on će sigurno postati mučenik za mnoge Srbe. Istraživanja javnog mnjenja u Srbiji pokazuju da je čak i među Srbima koji su bili za izručenje (otprilike trećina) raširenо mišljenje kako je tribunal u Hagu političko oruđe Amerikanaca i NATO-a. Mada ne na grub i neposredan način kako to Srbi zamišljaju, politički nadzor nad tribunalom zaista postoji. Na primer, pošto tribunal nema svoju policiju, njegove optužnice oslanjaju se u velikoj meri na podatke prikupljene od obaveštajnih službi Sjedinjenih Američkih Država i drugih NATO zemalja. Te službe daju podatke sudu odnosno tužilaštvu, samo kada im njihove vlade naložе da to učine, a ove to rade jedino kada smatraju da je politički korisno. I suvišno je reći da, na primer, CIA nikada ne bi poslala u Hag podatke na osnovu kojih bi mogli da budu optuženi američki političari, diplomate, generali ili sama CIA.

Tribunal ne može ni na koji način da izmeni ovu situaciju. U demokratskoj pravnoj državi, međutim, sud može da

sudi sve one, uključujući i policajce, koji prikrivaju dokaze iz političkih ili bilo kojih drugih razloga, i da ih osudi na duge zatvorske kazne. Vrlo su ograničena i prava Haškog tribunala da ispituje agente i pogotovo šefove zapadnih obaveštajnih službi, ili da ih natera da svedoče, ako oni odbiju da se pojave na sudu. Doista nije verovatno da će se ijedan političar, diplomata ili general iz neke zapadne države ikada pojaviti u Hagu. A pošto tribunal ne može da naloži njihovo privođenje, jasno je da ne može da ih optuži za slanje lažnih podataka i sudi zbog toga. Tribunal ima izvesne mehanizme, ali više na papiru, da prinudi vlade da daju podatke, i može da ukine optužbu kada oni nisu dostupni. U praksi, sistem je na štetu odbrane, a tužilac ima prednost, što znatno otežava fer i pravedno suđenje. Politizovanost tribunala čak može da predstavlja neposrednu i nepremostivu prepreku ostvarivanju prava optuženog da se brani. Da bi, na primer, Milošević to mogao da čini, trebalo bi, između ostalog, i da ima pristupa banci podataka kod obaveštajnih službi NATO zemalja i da može da pozove kao svedoke one zapadne vođe, diplomate i generale s kojima je pravio tajne političke dogovore.

Nalog za hapšenje Miloševića zbog zločina na Kosovu izdala je sudija Luiz Arbur iz Kanade, tadašnji glavni tužilac tribunala, u vreme kada je NATO bombardovanje Srbije bilo na vrhuncu. Zašto baš tada? I zašto Milošević nije bio optužen još ranije za svoja nedela u Bosni i Hercegovini 1992, za koja je čitav svet znao? Objašnjenje nije teško naći. Sjedinjene Američke Države i druge NATO zemlje sledile su za sve vreme jugoslovenskih ratova prosto pravilo: Ako si nam potreban, nisi ratni zločinac; ako nam nisi potreban, onda jesi! Milošević je bio neophodan NATO-u jer je bio jedini srpski političar koji je mogao da privoli i prisili bosanske Srbe na ustupke radi mira u Bosni. Zato mu je NATO oprostio sve grehove i obećao mu skidanje međunarodnih sankcija pod kojima je Srbija stenjala. Čak je Milošević prihvatan kao prijatelj, ponekad gotovo kao heroj. Državni sekretar Voren Kristofer, na primer, primetio je da bi Milošević mogao da bude uspešan

političar i u demokratskoj zemlji.[14] A 14. decembra 1995. u Parizu, gde su Milošević, hrvatski predsednik Franjo Tuđman i muslimanski vođa i bosanski predsednik Alija Izetbegović formalno potpisali dejtonski Mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu, američki predsednik Bil Klinton istakao je u susretu s Miloševićem da bez njega mira u Bosni ne bi bilo.[15]

Ali, čim je NATO zaratio s Miloševićem, sve se za Zapad suštinski izmenilo. On je prestao da bude „faktor stabilnosti" i čovek s kojim se sklapa mir. Usledila je optužnica Arburove, a Milošević je postao otelotvorenje zla. Kada je izručen Hagu, senator Džozef Bajden, upravo naimenovani predsednik senatskog komiteta za spoljnu politiku, nazvao ga je „najmanijačkijim" vođom u Evropi posle Hitlera, dok je glavni tužilac Karla del Ponte najavila da će Milošević biti uskoro optužen za ratne zločine u Hrvatskoj i Bosni.

Šta je s drugim balkanskim vođama čije su ruke krvave? Del Ponte kaže kako bi optužila hrvatskog predsednika Franju Tuđmana, ali je on, eto, umro decembra 1999. Zašto to, međutim, nisu učinili prethodni tužioci? Imali su pet dugih godina na raspolaganju da podignu optužnicu – od 1994, kada je tribunal počeo da radi. Za vreme duge Tuđmanove vladavine – on je prvi put pobedio na izborima 1990 – hrvatske paravojne snage i vojska isterale su gotovo pola miliona Srba iz Hrvatske, a hrvatska vojska upadala je u Bosnu da pomaže bosanskim Hrvatima u njihovoj borbi za otcepljenje. Sve to je uvek bilo dobro poznato, ali Tuđman je bio saveznik NATO-a, prvo protiv Miloševića, a zatim protiv bosanskih Srba, i nikoga od NATO vođa nisu zanimale hiljade srpskih i muslimanskih civila koje su ubile hrvatske snage pod njegovom komandom. Do dana kada je Milošević otišao u Hag, nijedan Hrvat nije izašao pred tribunal zbog zločina počinjenih nad Srbima.

---

14. Kako beleži ambasador Ričard Holbruk, glavni američki pregovarač s Miloševićem, u svojoj knjizi *To End a War*, Random House, New York 1998, 235.
15. Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2000, 246.

Ja smatram i da vođa Oslobodilačke vojske Kosova Hašim Tači treba takođe da bude optužen. Posle ulaska NATO-a na Kosovo, snage pod Tačijevom komandom sprovodile su teror nad ne-Albancima (Srbima, Crnogorcima, južnoslovenskim muslimanima, Romima i drugima). Ali NATO vođe, posebno Medlin Olbrajt, tadašnji američki državni sekretar, hvalile su Tačija kao odgovornog i demokratskog političara. Ako se jedan vođa ne izvede na sud, to naravno ne umanjuje krivicu onog drugog. Nepravednost tribunala u Hagu, međutim, utiče na srpsko javno mnjenje i ono ne samo što odbacuje tribunal, već postaje nepoverljivo i, čak, prezrivo i podrugljivo prema zapadnoj pravdi i demokratiji. Da bi mi prihvatali tribunal u Hagu, a i druge zapadne, evropske ustanove i vrednosti, Zapad i Evropa treba manje da nam propovedaju i naređuju, a više daju dobar primer.

”Leiders, volken en een gedicht,” *Nexus,* Tilburg, Nederland, no. 30–31, 2001.

„O vođama, narodima i jednoj pesmi: Beograd kao kazna”, *Danas*, 21. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (2): Neka meci promaše”, *Danas*, 22. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (3): Uticaji i principi”, *Danas*, 23. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (4): Opasnosti tranzicije”, *Danas*, 24. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (5): Slepi, gluvi i nemi”, *Danas*, 25. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (6): Istočna Evropa u senci”, *Danas*, 28. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (7): Opravdanja za rat”, *Danas*, 29. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (8): Cveće bez mirisa”, *Danas*, 30. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (9): Prijatna samoobmana”, *Danas*, 31. januar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (10): Tragični čovek Istoka”, *Danas*, 1. februar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (11): Svaki Ivan je grozan”, *Danas*, 4. februar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (12): Put bez povratka”, *Danas*, 5. februar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (13): O pravima optuženoga”, *Danas*, 6. februar 2002; „O vođama, narodima i jednoj pesmi (14): Nepravedni Tribunal”, *Danas*, 7. februar 2002.

Slobodni mislilac

Na Zapadu, Andreja Saharova s pravom smatraju jednim od najvećih Rusa u prošlom veku. Sjajan fizičar koji je početkom pedesetih godina odigrao glavnu ulogu u izgradnji sovjetske hidrogenske bombe, on je docnije postao istaknuti kritičar kako ugnjetavanja u Sovjetskom Savezu, tako i širenja njegove moći po svetu. Komunistički režim ga je progonio, ali je on junački istrajavao u svojoj borbi za ljudska prava i slobodu govora i 1975. dobio je Nobelovu nagradu za mir.

Od Saharovljeve smrti 1989. nema prepreka da se intervjuišu ljudi u Rusiji koji su ga znali, i većina arhivske građe je pristupačna. A, ipak, do sada nije bilo njegove biografije na engleskom jeziku. Tako postoji poseban razlog da se bude zahvalan Ričardu Luriju, koji ne samo što je popunio prazninu, već nam je dao snažan portret ovog moralnog i intelektualnog džina.[1]

Luri je prevodilac s ruskog, autor knjige o Andreju Čikatilu, najgorem ruskom serijskom ubici, kao i romana o Josifu Staljinu, najgorem ruskom masovnom ubici. Dok je istraživao prirodu krajnjeg zla, Luri, koji je proveo znatno vre-

1. Richard Lourie, *Sakharov: A Biography*, Brandeis University Press, Hanover and London 2002.

me u Sovjetskom Savezu, istovremeno je tražio društvo onih koji su se zlu odupirali. Mnogi disidenti postali su mu bliski prijatelji, a on im je pomagao u njihovoj borbi, uključujući i to da je krišom iznosio njihove rukopise na Zapad. KGB mu je odao počast time što ga je na kratko uhapsio.

U disidentskim krugovima, Luri je upoznao Saharova i Elenu Boner, fizičarevu drugu suprugu i nesavladljivog partnera u političkom opozicionarstvu. On je preveo Saharovljeve memoare, objavljene u Sjedinjenim Američkim Državama 1990, i nije žalio truda dok je istraživao za ovu biografiju, obraćajući istovremeno posebnu pažnju na čitavu rusku tragediju u dvadesetom veku. Doista, sama zemlja pojavljuje se kao drugi junak knjige – manje za divljenje od Saharova, ali ne manje općinjavajuća.

I

Andrej Dmitrievič Saharov rođen je u Moskvi 1921, kada se Rusija još oporavljala od pustošenja boljševičke revolucije 1917. i građanskog rata koji je sledio – oni su zajedno s epidemijama i glađu odneli oko petnaest miliona života. Njegova majka, ćerka carskog generala koja je završila školu za mlade aristokratkinje, brzo je prilagodila svoje nepraktično obrazovanje modernim vremenima postavši učitelj gimnastike. Otac mu je bio fizičar i tipičan predstavnik ruske inteligencije koji razgovara o poeziji, filozofiji i muzici dok se bori da preživi i nađe hranu za svoju porodicu. Uspešan nastavnik i popularizator nauke, nije imao smisla za originalan istraživački rad, ali je izuzetno nadareni „Andrjuša" postao njegov najbolji učenik i nadao se da će jednog dana ostvariti očeve ambicije.

U gimnaziji i na univerzitetu, Andrej Saharov je upravo to i činio, ističući se u matematici i fizici. Bivši školski drugovi pamte do današnjeg dana kako je rešavao najteže probleme zaprepašćujućom brzinom i na načine koji su često bili neshvatljivi, čak tajanstveni. Mladi Saharov izranja iz Lurije-

vog portreta kao pravi naučni genije, koji bi napravio veliki doprinos teorijskoj fizici, svojoj omiljenoj oblasti, da nije bio primoran da postane graditelj bombi.

Teže je prepoznati u mladom Saharovu budućeg disidenta koji će se otvoreno sporiti s vođama jedne od najmoćnijih i najtiranskijih imperija u istoriji. Istina je da je razvio snažno osećanje dužnosti prema društvu i ravnodušnost prema materijalnom uspehu. Istina je i da se zgražavao nad nepravdom: mada fizički slab (od oca je nasledio slabo srce) i nespretan (nikada nije naučio da pliva ili pleše), nije se plašio siledžija u školskom dvorištu i stoički je izdržao sva lišavanja tridesetih godina. Ali, i mnogi drugi đaci i kolege studenti posedovali su slične vrline, a niko od njih nije postao herojski pobunjenik.

Dugo vremena nije ni sâm Saharov. Kada je kao student čitao obavezna dela Marksa i Lenjina, ubijao se od dosade zbog njihovih primitivnih naučnih pojmova i uprošćenih teorija. Ipak, verovao je da socijalizmu koji se gradi u Sovjetskom Savezu pripada budućnost, kako Rusije tako i čitavog sveta. Saharov nikada nije pristupio komunističkoj omladinskoj organizaciji niti postao član partije, ali to nije učinio, kako je sâm kasnije priznao, „zbog inertnosti".

Posle perioda zadivljujuće novatorskog rada u fabrici municije za vreme rata, Saharov se vratio teorijskoj fizici, ali je 1948. prebačen u istraživanje nuklearnog oružja. Mada ga niko nije pitao za pristanak, Saharov nije prigovarao. On je verovao da bezbednost njegove zemlje, koja još nije posedovala nuklearno oružje, može biti osigurana jedino kroz jednakost sa Sjedinjenim Američkim Državama, koje su u to vreme već imale pedeset i šest bombi u svom arsenalu. Kao većina njegovih kolega, on je radio za taj cilj s onim što će kasnije sâm nazvati „potpuna udubljenost".

Ruski graditelji bombi obitavali su u čudnom svetu kojim je vladao Lavrentij Berija, Staljinov nemilosrdni šef tajne policije, NKVD-a (kasnije preimenovanog u KGB). Njihova postrojenja nalazila su se usred ogromnih prostranstava neu-

kroćene prirode i bila su okružena bodljikavom žicom i naoružanim stražama; vukovi su noću zavijali iz gustih šuma. Politički zatvorenici – „duge kolone ljudi u prošivenim jaknama, a za petama im stražarski psi", Saharov se kasnije prisećao – bili su korišćeni za građevinske radove i vađenje urana. Sveprisutni NKVD smatrao je svako parčence hartije na kome je nešto bilo napisano za najveću tajnu, stavljao je svuda katance i postarao se da imena susednih gradova budu uklonjena s mapa objavljenih u Sovjetskom Savezu.

Nekoliko Saharovljevih originalnih ideja napravilo je proboj u projektovanju hidrogenske bombe. (Zahvaljujući prevashodno špijunaži, Sovjetski Savez je napravio atomsku bombu 1949.) Sovjeti su 12. avgusta 1953, za manje od godinu dana pošto su Amerikanci uspešno isprobali termonuklearno oružje, izveli svoj uspešan test na poligonu u Kazahstanu. Igor Kurčatov, šef sovjetskog nuklearnog istraživanja, poklonio se na licu mesta pred Saharovim i nazvao ga „spasiocem Rusije". Iste godine izabran je za redovnog člana Sovjetske akademije nauka – s trideset i dve godine bio je najmlađi u istoriji kome je ova počast dodeljena. Medalje i nagrade su sledile i Saharov je uskoro živeo, za sovjetske prilike, raskošno: limuzina sa šoferom, pristup radnjama sa zapadnom robom, besplatni odmori u letovalištima namenjenim partijskoj eliti. On je takođe bio srećno oženjen i predan (mada često rasejan i odsutan) otac troje dece.

Ali, usred priznanja i trijumfa, on je počinjao da sumnja u sovjetski sistem. Kada je Staljin umro marta 1953, Saharov je bio tužan: „Mislim na njegovu čovečnost." Ipak nije mogao da zaboravi ono što je čuo od starijih kolega – strašnu istinu o predratnoj kolektivizaciji seljaka i masovnim čistkama u partiji, o koncentracionim logorima i podrumima za pogubljenja. Kada se susreo s Berijom licem u lice, osetio je da je u blizini „užasnog ljudskog bića".

Stoga, kada je Nikita Hruščov počeo s borbom za destaljinizaciju u drugoj polovini pedesetih godina, Saharov ju je od sveg srca podržao. On je čak počeo i vlastitu borbu – da

brani nauku, „glavni elemenat civilizacije", od partijske prisile i šarlatana podržanih od ideologa. Posebno je genetika stradala pod Staljinom, i mnogi naučnici poslati su u logore ili ubijeni zato što su branili modernu Mendelovu genetiku protiv nadrinaučnika Trofima Lisenka koga je podržavao Staljin. Saharov je odigrao važnu ulogu u tome da se partija ubedi da vrati laboratorije pravim naučnicima i dozvoli im da uspostave veze s kolegama na Zapadu.

Saharovljeva glavna briga u to doba, međutim, bila je radijacija koja je ispuštana u atmosferu u toku nuklearnih proba. Zbog svakog megatona koji je eksplodirao, on je izračunao, oko deset hiljada ljudi će umreti od raka u budućnosti, nikad ne saznavši zašto. Godine 1961. pisao je Hruščovu zahtevajući da se testovi zaustave, s obrazloženjem da oni ne donose nikakve nove naučne podatke, a mogu da ugroze razoružanje i svetski mir.

S ovim pismom, Saharov je ušao neposredno u arenu sovjetske spoljne politike, strogo čuvani zabran partijskog vođstva. Hruščov je odbacio njegov zahtev i jasno mu stavio do znanja da je izazvao ljutnju u vrhovima vlasti. Ali, zahvaljujući Saharovljevim stalnim naučnim uspesima i tome što je vođa partije imao crtu čestitosti, dobri odnosi su obnovljeni. Dve godine kasnije, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez potpisali su sporazum koji zabranjuje probe u atmosferi, ugovor koji je spasavao živote i za koji Saharov ima značajne zasluge.

II

Godine 1964. Leonid Brežnjev je kremljanskim državnim udarom zbacio Hruščova. Tokom naredne dve decenije, Saharov je javno protestovao protiv obnavljanja staljinizma i cenzure koja je sakatila, zahtevajući potpunu slobodu diskusije i slobodan protok informacija sa Zapada. Uhapšeni disidenti i njihove porodice uvek su mogle da računaju da će potpisati peticije za njih. On je takođe podigao svoj glas za slo-

bodnu jevrejsku emigraciju u Izrael i za povratak krimskih Tatara, koje je Staljin proterao u Sibir. Revnosno se zauzimao i za zaštitu životne sredine i ukidanje smrtne kazne.

Saharov je od početka znao da će morati da plati cenu zato što je svojoj savesti dozvolio da progovori. Već 1968, KGB ga je stavio pod redovni nadzor i praćenje i on je polako počeo da gubi svoje visoke položaje u naučnom establišmentu. Mnoge kolege i prijatelji su ga izbegavali. Ali nije bio sâm. Mada je Klava, njegova prva supruga, umrla od raka, on je našao društvo, lojalnost i podršku među saborcima disidentima – „slobodni mislioci" bio je izraz koji je više voleo – od kojih su najmanje polovina bili matematičari ili naučnici kao i on.

Saharov je takođe postao i pisac *samizdata*. Njegovi kucani i prekucavani eseji o potrebi za demokratskom reformom kružili su široko među sovjetskom kritičkom inteligencijom i uskoro su stigli u ruke zapadnih medija i izdavačkih kuća. U svojim memorandumima koji nisu za javnost, KGB je govorio o Saharovu kao o „državnom neprijatelju broj jedan" i slao mu je jedva prikrivene „anonimne" pretnje ubistvom.

Krajem sedamdesetih godina, Saharov je postao međunarodno slavan i poštovan – ne samo dobitnik Nobelove nagrade već i primalac međunarodnih priznanja za ljudska prava. Ali, takođe mu je postajalo sve jasnije da Zapad neće promeniti politiku detanta s Brežnjevljevim režimom ili podneti bilo kakve žrtve da bi potpomogao suštinske promene u Sovjetskom Savezu. Mada je sve više bio pesimista o mogućnostima za takve promene, nikada nije pomišljao da odustane od borbe.

A onda, decembra 1979, Sovjetski Savez je izvršio invaziju Avganistana. U intervjuima datim zapadnim medijima, Saharov je proglasio tu akciju za „ekspanzionizam" i zahtevao trenutno povlačenje sovjetskih trupa. Nije proteklo ni mesec dana, a Brežnjev je bez ikakvog sudskog procesa prognao njega i njegovu drugu suprugu, Elenu Boner, u Gorki, grad koji je bio centar vojne industrije i u koji strancima nije bilo pristupa.

Po savetu Bonerove, Saharov je dobro iskoristio izolaciju da napiše memoare. Agenti KGB-a dva puta su ukrali njegov rukopis, time mu pričinivši ogroman bol, ali Saharov je odbio, kako je sâm rekao, da im dozvoli „da mi ukradu moje pamćenje", i svaki put bi počinjao od početka. Naposletku, završeni memoari su krišom izneti na Zapad i objavljeni.

Pričajući priču svoga života, Saharov nije pokušao da prikrije ni jednu od svojih bivših političkih iluzija. Ali, on se razlikovao od mnogih drugih razočaranih vernika u komunizam sovjetskog stila time što je odbio da se bavi preispitivanjem svojih motiva ili samokažnjavanjem. Ni o sovjetskim vođama koji su ga progonili nije govorio s mržnjom ili gorčinom. On je bio i ostavljao je utisak, pravog čoveka prosvećenosti: nepomućenog i mirnog duha, razložan i razborit, okrenut ka budućnosti i spreman na pragmatično izmirenje dok god ne zahteva moralne ustupke.

U godinama samoće i otpora u Gorkom, Elena Boner je pokazala svoju posvećenost suprugu i vlastiti borbeni duh. Kada je Saharov 1970. prvi put sreo ovu crnomanjastu, lepu ženu, ona je radila kao pedijatar; razvedena majka dvoje dece, bila je veteran u podršci političkim zatvorenicima. Mada plahovite naravi, ona je umela da bude veštiji politički taktičar nego njen suprug, zadubljen u misli i kao da nije od ovoga sveta. Pošto je formalno samo Saharov bio prognan, ona je mogla da putuje u Moskvu, u ulozi sposobnog i snalažljivog kurira za njegove rukopise i poruke.

Otac Bonerove bio je Jermenin, a majka Jevrejka, činjenice koje je isticala režimska propaganda, dajući time do znanja kako je ona nepatriota i da loše utiče na navodno naivnog Saharova. Njoj nisu bili naklonjeni ni konzervativniji i više nacionalistički disidenti, uključujući i velikog Aleksandra Solženjicina. Ali, oni su pogrešno shvatali vezu između Saharova i nje, koja nije bila prvenstveno politička. U biti ona je bila kako ju je Boner sama definisila: „neverovatna, nezamisliva ljudska bliskost koju je sudbina podarila Andreju i meni".

III

U Gorkom, Saharov se ponekad osećao „kao miš u staklenoj tegli iz koje se postepeno ispumpava vazduh". Mada mršav i bolešljiv, on je nekoliko puta štrajkovao glađu i kod prvog puta uspeo je da dobije izlaznu vizu za progonjenu snahu Bonerove. U drugom štrajku, Saharov je pokušao da spreči KGB da neprestano saslušava njegovu suprugu, ali je bio vezan i prisilno hranjen na bolan i ponižavajući način. Ovakve bitke učinile su njegovo srce slabijim i njegovo opšte zdravstveno stanje se pogoršalo.

Februara 1986, ne dugo pošto je Mihail Gorbačov došao na vlast u Kremlju, Saharov mu je napisao pismo u kome je zahtevao puštanje svih političkih zatvorenika. Gorbačov je uskoro dozvolio naučniku da se vrati u Moskvu i do aprila sledeće godine svi politički zatvorenici bili su na slobodi. Zauzvrat, Saharov je pozvao Zapad da podrži novog sovjetskog vođu.

On nije imao iluzija: Gorbačovljevi pokušaji sa promenama bili su oprezni i ograničeni. Ali, oni su za sovjetske prilike predstavljali krupan korak napred. Niti je, prihvatajući ih, Saharov prestao sa svojom borbom za stvarno slobodnu Rusiju, mada je to često značilo sukobljavanje sa samim Gorbačovom. Aprila 1989. izabran je za poslanika u novom parlamentu i bio je čest i uticajan govornik u kratkom vremenskom razmaku do svoje smrti kasnije te godine.

IV

Lurijev *Saharov* je veoma inteligentno napisana knjiga koja se s uživanjem čita. On ne samo što je izvrsno uhvatio glavnu ličnost, već pokazuje i fino osećanje za društvenu i političku pozadinu, kao i za osobenu mešavinu plašljive pokornosti i hrabre velikodušnosti ruskog naroda. Između ostalog, on slikovito oživljava kako je komunistički režim ograničavao rad naučnika, ponekad ih čak hapseći i ubijajući, dok

su oni koji su preživeli ustrajavali s radom i postizali znatne rezultate.

Ono što se može zameriti Luriju je što ne daje procenu Saharovljevog upliva. Da li je on uticao na Gorbačovljeve početne korake ka liberalizaciji, kao što neki zapadni naučni radnici smatraju? Luri o tome ćuti; ali izgleda sasvim verovatno da su Saharovljeve reči, dela i patnja pomogli da mnogi ljudi u Sovjetskom Savezu, ne isključujući ni članove komunističke partije, uvide da je sovjetski sistem potpuno propao, da je moralna i duhovna slepa ulica, i da je demokratija jedini način da se iz toga izađe. Niti, nažalost, Luri kaže makar jednu reč o tome kako su Saharov i drugi istočnoevropski disidenti podsetili mnoge ljude na Zapadu o ključnom značaju sloboda koje su *oni* uživali, uzimali za gotovo i često potcenjivali.

Luri ipak iznosi uverljive razloge da je Saharovljeva rana smrt u šezdeset osmoj godini bila veliki gubitak za demokratske reformatore u Rusiji, čiji je on pravi zastupnik bio i čiji je vođa ujedinitelj mogao da postane. Izvan toga, bio je to gubitak za čovečanstvo – i za to kako čovečanstvo razmišlja o sebi i svom mestu u vasioni. Jer, Saharov, naučnik racionalista i protivnik svake dogme i fanatizma, razvijao je u poslednjim godinama svog života neku vrstu blage, duhovno otvorene religioznosti, verovanje da postoji unutrašnji smisao u prirodi i da ima duhovnih sila koje ne podležu fizičkim zakonima. Na neki način, čitav njegov život bio je potvrda ovog verovanja.

”Free Thinker,” *Commentary*, vol. 113, no. 3, March 2002.

„Verovao u svoju otadžbinu”, *Večernje novosti*, 29. maj 2002; „Iz raskoši u progonstvo”, *Večernje novosti*, 30. maj 2002; „Ključni značaj slobode”, *Večernje novosti*, 31. maj 2002.

Kako je jugoslovenski dečak pomogao Americi da pobedi u Hladnom ratu

Prvi put sam došao u Sjedinjene Države 1987. da bih radio na univerzitetu. Kao sociolog i istoričar u tridesetim godinama, već sam naravno nešto znao o američkoj politici. Ali, ono što sam imao da kažem, i nažalost često jesam govorio, bilo je neoriginalno, oprezno i do zla boga razumno. Bio sam dosadan mojim prijateljima i kolegama. Tešim se, ipak, da svaka sklonost ka dosadnoj umerenosti u politici može, posle svega što se dogodilo devedesetih godina, da se smatra za veliku vrlinu kod nekoga iz bivše Jugoslavije.

Od tada sam se donekle poboljšao. Sada živim u mom zavičajnom Beogradu i u srpskim medijima povremeno tumačim zbivanja u Americi. Uvek podvlačim kako nisam stručnjak. Ali, u Srbiji možete čuti ljude na ulici, u autobusu, u bakalnici, kako bez ustručavanja raspravljaju o krajnjim ciljevima američke globalne strategije i otkrivaju jedni drugima tajne nad tajnama američke diplomatije i špijunaže. Tako, pošto svako zna sve, moje skromne ocene vlastitog znanja shvataju se bilo kao lažna skromnost bilo kao pokušaj da se nešto zataji.

U liberalnoj sredini američkog univerziteta na Istočnoj obali, jedini moji stavovi koji su privlačili pažnju bili su o američko-sovjetskim odnosima. Razljućivao sam mnoge svojim nepokolebljivim „konzervativizmom": Amerika zapostavlja svoju odbranu i politikom detanta pravi previše ustupaka, lojalnost njenih saveznika u NATO-u je sumnjiva, neutronska bomba je dobra ideja, i tako dalje. Malo ljudi s doktoratom Londonske škole za ekonomiju i političke nauke mogu da se pohvale da su se ispeli na takve reganovske visine. No, ja sam imao prednost – dolazio sam iz komunističke zemlje.

Doista, ja sam bio veteran u branjenju Sjedinjenih Američkih Država. U prvim razredima osnovne škole u Beogradu, neki od nas učenika podelili su se u dve suprotstavljene grupe: „Amerikance" i „Ruse". Najviše su dečaci igrali ovu igru hladnoratovske propagande, pošto su devojčice, mada bolji đaci, bile politički manje bandoglave. Bitke koje smo vodili za srca i umove naših neopredeljenih drugova bile su istinski titanske, a ja sam bio jedan od najglasnijih pobornika američke demokratije i svega drugog američkog. Čak i Jurij Gagarin u orbiti 1961. nije mogao da uspori kuljanje moje krasnorečivosti o nadmoćnosti američke kosmičke tehnologije.

Kad god nam je nedostajalo znanja ili podataka (a uglavnom nam je nedostajalo) mi dečaci smo se oslanjali na našu živu maštu da se snabdemo municijom za rasprave. Jedna priča koju sam izmislio opisivala je najveću prvomajsku vojnu paradu u istoriji, koja je navodno održana u Sjedinjenim Državama. Mada sam znao da je Vašington glavni grad, stavio sam je u Njujork, jer sam želeo oblakodere kao pozadinu.

Naravno, Amerikanci nikada nisu proslavili međunarodni praznik u čast radnika uz bilo kakvo pokazivanje vojne moći. Ali, mi smo se tek vratili u školu posle prvomajskih praznika, i na nas je kao i na ostatak sveta ili načinilo povoljan utisak ili nas prestravilo godišnje sovjetsko izlaganje topova, tenkova i raketa koje prelaze Crveni trg. Te džinovske interkontinentalne balističke rakete sa svojom termonuklearnom utrobom zabljesnule su me: ultramoderne, ali nekako

praiskonske, izgledale su lepo zle dok su se kretale preko televizijskih ekrana. „Rusi" u mojoj učionici sijali su od ponosa, a pitanja koja su postavljali bila su bolna: Zašto Amerikanci ne prave takve veličanstvene povorke? Zar to nije znak da su slabiji?

Tiha većina đaka postala je još tiša. Onda sam čuo glas koji dolazi u pomoć. Bio je moj vlastiti: Amerikanci su jednom održali vojnu paradu tako veličanstvenu da nijedna druga nikada nije mogla ni da joj se primakne. Oni zato nemaju potrebe za ponavljanjem.

Počeo sam da opisujem tu paradu koja je stavila tačku na sve ostale. Između mnogih čudesa koje sam zamišljao, i pokušavao da navedem moje drugove da zamisle, bila je i krstarica, potpuno opremljena topovima i raketama, mornarima i zastavama, koju su nosili kroz Njujork na džinovskim kamionima.

Deca treba da su ta koja prva vide kada je car go, ali je za mene imperijalna Amerika uvek bila lepo obučena. I stvari koje su me na nju podsećale bile su takođe lepe: svetloplava boja, sladoled, rođendanska slavlja, novi bazen u mom susedstvu, visoko drvo s glatkom korom u mom dvorištu na koje sam voleo da se penjem.

Tolika je bila moja vera u američku dobrotu i moć da kada je na predsednika Kenedija bio izvršen atentat ja sam samo donekle bio uznemiren. Deo mog desetogodišnjeg srca bio je ushićen zato što sam verovao da ću biti svedok dramatičnog preokreta i srećnog kraja priče. Znao sam, naposletku, da su junaci u američkim filmovima besmrtni – meci ih ili promaše ili samo malo rane, a i najteži udarac ne ostavlja traga na njihovom licu. Zato sam očekivao kako će sjajni američki doktori izvesti čudotvoran hirurški zahvat i spasiti predsednika-filmsku zvezdu.

Kada je sat kasnije bilo službeno javljeno da je Kenedi mrtav, bio sam veoma tužan. Ali, u školi se to preokrenulo u veliku pobedu za nas „Amerikance". Mada je nekoliko „Ru-

sa" govorilo kako ovo potvrđuje da je Amerika divlja zemlja, većina đaka saosećala je s njenom tragedijom.

Nijedan „Rus" nije sačuvao svoj identitet do zrelosti i razloge za razočaranje u komunizam i Sovjetski Savez nije potrebno objašnjavati. Amerika je ostala omiljena kod mnogih u Srbiji sve dok nije pomogla hrvatskim snagama da proteraju oko četvrt miliona Srba iz Hrvatske 1995. Doista, i mi „Amerikanci" živeli smo devedesetih godina s bolnim utiskom da Sjedinjene Države imaju jedna merila za nedela srpskih snaga, a druga za ona nesrpskih. Kakva god istina bila, Amerika je bombardovala Srbiju 1999. i ljubav je potpuno nestala.

Ali, šta su bili stavovi nas „Amerikanaca" i „Rusa" prema unutrašnjoj jugoslovenskoj politici kada je naša zemlja počela da se raspada krajem osamdesetih godina i onda skliznula u krvoproliće devedesetih? Voleo bih da mogu da kažem da smo svi mi „Amerikanci" odrasli da budemo ona vrsta liberalnih protivnika srpskog nacionalizma na koje bi svaki uvodnik u *Njujork tajmsu* mogao da bude ponosan, dok su „Rusi" postali besne pristalice Slobodana Miloševića. Ali, često ni jedno ni drugo nije bio slučaj.

S jedne strane, oni koji su u detinjstvu bili „Rusi" nisu nužno bili staljinisti koji obožavaju moć, već iskreni vernici u jednakost, kako društvenu tako i nacionalnu. I takvi su ostali i kasnije u životu, mada naravno, oslobođeni naivne vere da će to komunizam ostvariti. S druge strane, mnogi „Amerikanci" nisu bili duboko vezani za demokratske vrednosti, već pohlepni na komade američkog bogatstva ili su videli Sjedinjene Države kao globalnog pomagača desničarskog, reakcionarnog antikomunizma. Kroz srpsku istoriju, takav antikomunizam uvek se povezivao s politikom srpske nadmoći nad drugim narodima Jugoslavije. Tako su i „Rusi" i „Amerikanci" doprineli i vladi i opoziciji, i nacionalizmu i antinacionalizmu.

U stvari, mi dečaci delili smo shvatanja i vrednosti naših roditelja, i u našim prepirkama najčešće smo ponavljali na

detinjast i prostodušan način ono što smo čuli kod kuće. Moj otac Milovan Đilas, na primer, proveo je devet godina u zatvoru zbog svoje kritike vladavine komunističke birokratije, posebno zbog knjige *Nova klasa* koja je bila objavljena 1957. Pre nego što je postao disident, on je bio ministar u vladi, drugi, treći ili četvrti u partijskoj hijerarhiji posle predsednika Tita, zavisno od toga koga pitate (on je govorio četvrti).

U tim vremenima, američke i druge zapadne diplomate u Beogradu pokazivale su malo zanimanja za ljudska prava i demokratske reforme u Jugoslaviji. I strogo su izbegavale dodir s disidentima, uključujući i mog oca. Od vremena sukoba sa Staljinom 1948, Jugoslavija je bila nezavisna od Moskve i Sjedinjene Države smatrale su da je mudro biti u dobrim odnosima s Titom. Doista, nekolicina američkih predsednika javno je laskala komunističkom diktatoru.

Mnogi na Zapadu, a posebno u Sjedinjenim Državama danas veruju da je bilo greška što se odricala makar i oprezna, ograničena podrška demokratskoj opoziciji. S prednošću koja se ima kada se gleda unazad, čini se očiglednim da je Titova politika prisile (mada umerena u poređenju s Istočnom Evropom), stvorila uslove za savez konzervativnog komunizma i radikalnog nacionalizma koji je gurnuo Jugoslaviju u građanski rat.

Kao tinejdžer oslobodio sam se idolatrije prema Americi i počeo kritički da mislim o njenom političkom životu, mada, kao što sam već priznao, s dosadnim izbegavanjem bilo kakvih neobičnih ili žestokih mišljenja. Ostao sam, međutim, čvrsto antisovjetski opredeljen za američku stranu u Hladnom ratu. Mada zvanično Amerika nije podržavala nas demokrate u Jugoslaviji, osećali smo da bijemo istu globalnu bitku za demokratiju i protiv komunističke jednopartijske vladavine. U izvesnom smislu mi smo voleli Ameriku zato što smo se plašili Sovjetskog Saveza. Zemlja logora za političke zatvorenike bila je ta koja ulepšava Ameriku; njena nedela i zle namere činili su bore na licu Amerike mnogo manje primetnim.

Najposle, Sovjetski Savez mudro je odlučio da odustane od borbe u Hladnom ratu. Mada smatram da je pogrešno reći kako su Sjedinjene Države pobedile, Amerika je nesumnjivo odigrala presudnu ulogu u sprečavanju širenja i raspadu komunizma. Ali, demokratska opozicija u Istočnoj Evropi i u Sovjetskom Savezu platila je mnogo veću cenu. Zato ako ja i sada osećam tragove zahvalnosti prema Americi, to je uglavnom zato što je razvijala moju maštu u detinjstvu. Zar ne bi još uvek bila sjajna ideja da kamioni nose veliki brod kroz Petu aveniju, mada ovoga puta bez naoružanja?

Granta, no. 77, Spring 2002. Ovaj londonski književni časopis pozvao je dvadeset i četiri autora iz raznih zemalja da odgovore na pitanje „Šta mislimo o Americi". Svi tekstovi su objavljeni bez posebnih naslova.

„Prvomajska vojna parada u Njujorku", *Danas*, 11. jul 2002.

Demokratija i zlo

Od kada je čovek postao čovekom, on pokušava da razume i objasni zlo; najčešće hoće da ga izgna iz sveta i sebe samog, ali ga ponekad i otvoreno prihvata. Zlo je jedna od velikih tema teologije i filozofije, književnosti i umetnosti i o njemu je gotovo nemoguće reći nešto novo. Ništa manje nije teško učiniti nedelo kakvo niko nije učinio. Doista, možda su moguće samo nove verzije i varijante zla, kao što se i novi načini ubijanja i mučenja u biti ne razlikuju od onih koji se koriste od pamtiveka.

U mom već poluvekovnom životu nisam učinio nikakvo pravo rđavo delo i po tome sam sličan ogromnoj većini ljudi. Ali, zašto nismo zli? Da li zato što smo istinski dobri ili što nam okolnosti ne pružaju priliku da činimo zlo – nemamo, na primer, veliku moć nad ljudima, ne učestvujemo u ratovima. (Čak i u raspadu Jugoslavije, koji je bio veoma krvav i trajao čitavu deceniju, oružje je uzeo u ruke samo mali deo stanovništva.) Kada sam duboko nezadovoljan sobom, odnosno, da upotrebim jezik religije, kada doživljavam sebe kao grešnika, to je prevashodno zbog dobrih dela koja sam propustio da učinim. I to kako drugima, tako i samom sebi. Zašto nisam upozoravao dobrog druga da previše pije? Zašto nisam napisao priče koje sam zamislio, neke čak do detalja? Pretpostavljam – ne, siguran sam – da se i u ovom slučaju ne razliku-

jem od većine drugih ljudi, koja se mnogo više kaje zbog grehova propuštenja – i to ne velikih, kao što nisu ni moji – nego zbog grehova učinjenja.

Neuporedivo je tragičnije što nam je u prošlom veku, a i inače kroz istoriju, u mnogo prilika ponestalo uverenja i hrabrosti za borbu kada bi veliko zlo trijumfovalo u politici. Delimično se možemo opravdati time što je neprijatelj bio moćan i što za boj s njim, uvek podmuklim i često skrivenim iza majstorski izrađene maske dobrote, nema ni pravila ni uputstva, ni pripreme ni vežbe – isto kao što umetniku niko ne može da kaže kako da stvori remek-delo. Zar nisu knjige o moralu u politici baš kao i knjige iz estetike obično maglovite i zar nam njihovi autori ne izgledaju uobraženi i komični, kao da su napisali kuvar s receptima za spremanje dobrog i lepog?

I

Stendal je tvrdio da je čovek toliko nesavršen da ne može biti ni savršeno zao. Zapažanje je blistavo, duhovito, stendalovsko; verovatno je i tačno. Ipak nema sumnje da se kroz istoriju čovek mnogo puta primakao savršenstvu u zlu. Hitler je gotovo „idealan" zlotvor, bez obzira na to što je voleo pse i bio vegetarijanac. Sumnjam da bilo ko tuguje zbog toga što je on patio od zubobolje, mada verujem da postoje ljudi toliko dobri i mudri da prema njemu osećaju sažaljenje upravo zato što je bio zao.

Takođe nema sumnje da je čovek postavio veće rekorde u činjenju zla nego u činjenju dobra. Hitler je mnogo bliže savršenstvu u zlu nego Vinston Čerčil ili Frenklin Ruzvelt savršenstvu u dobru, bez obzira što su bili velike vođe demokratskih zemalja i što je rat koji su vodili protiv nacističke Nemačke, fašističke Italije i imperijalnog Japana bio potpuno pravedan. Kada neko kaže da je Hitler bio satana u ljudskom obliku, ta metafora zvuči bombastično i izveštalo, ali ne pobuđuje u nama otpor. Malo ko bi, međutim, oćutao kada bi čuo da Čerčila, nadmenog i ratobornog imperijalistu, opisuju

kao sveca, a Ruzvelta, koji je bio sklon demagogiji, tajnovitosti i diletantskim improvizacijama, kao anđela. I sâm britanski premijer i američki predsednik, koji nisu krili da su prekaljeni i prevejani političari i često pravili ironične primedbe na svoj račun, smatrali bi ovakve pohvale za naivne.

Priroda politike je takva da ne dozvoljava velikim i moćnim vođama približavanje moralnom savršenstvu, a verovatno ni bilo kom drugom ko ima vlast nad ljudima. Ono što je Hitler u zlu, u dobru verovatno može biti jedino onaj koji sâm i uz velike žrtve čini dobra dela, na primer čovek koji je u Drugom svetskom ratu izložio opasnosti svoj život da bi spasio jevrejsku porodicu. Ali, iz jasnog sagledavanja moralnih ograničenosti poznatih istorijskih ličnosti lako padamo u grešku da ih potcenimo.

Ajzaja Berlin, glasoviti liberalni politički filozof prošloga veka, slikovito je opisao u eseju „Vinston Čerčil 1940" epsku veličinu britanskog predsednika vlade u najodsudnijim trenucima u čitavoj britanskoj istoriji.[1] Time se Berlin suprotstavio, među intelektualcima preovlađujućem, poricanju da postoje heroji u istoriji, posebno ako se radi o državnicima s političke desnice. Da nije bilo Čerčila, bez obzira na njegove grehove i mane – a čak su se i neki od njih, na primer njegov militarizam i spremnost da sve stavi na kocku, pokazali kao prednosti – Britanija se ne bi tako odlučno, a možda ne bi uopšte, suprotstavila Hitleru ni na početku Drugog svetskog rata, ni posle poraza Francuske u junu 1940, kada su zemlje Zapadne Evrope bile ili saveznice Nemaca ili okupirane od njih ili neutralne, ali ipak spremne na saradnju, kao Švajcarska i Švedska.

U svom briljantnom eseju, Berlin pravi podsmešljive primedbe na račun Čerčilove lične i nacionalne megalomanije i pompeznog, staromodnog romantizma, ali se istovremeno ne usteže da istakne njegovo gotovo nadljudsko nadahnuće.

1. Isaiah Berlin, "Winston Churchill in 1940," *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, edited by Henry Hardy and Roger Hausheer, Chato & Windus, London 1997, essay first published in 1949, 605-627.

Dok su po britanskim gradovima padale bombe, a nemačka vojska se pripremala za invaziju, Čerčil je pokazivao beskrajnu hrabrost i snagu volje, oživljavao je strasnim i maštovitim govorima slavne strane britanske istorije i svoju veru u pobedu prenosio na ceo narod. Berlin uverljivo prikazuje Čerčila kao spasioca svoje nacije i čak ga na kraju eseja bez imalo stida doslovno tako naziva. Međutim, Berlin ne samo što nije bio ni Čerčilov udvorica niti ga slepo obožavao – mada su ga, kao što je i očekivao, i za jedno i za drugo optuživali – već je smatrao da je Čerčil „previše grub, previše surov".[2] U svojoj biti miroljubivi socijal-demokrata, Berlin je na izborima 1945. glasao za laburiste, predvođene skromnim advokatom Klementom Atlijem, koji su pobedili Čerčila i konzervativce; na izborima 1949, ubrzo posle objavljivanja mnogo hvaljenog i još više osporavanog eseja, glasao je za liberale, ali su pobedili Čerčil i konzervativci.

Ajzaja Berlin je bio u pravu: postoje istorijski trenuci u kojima se državnici, kao da su vitezovi bez mane i straha, bore protiv zla i svojom smelošću i sposobnostima utiču na sudbinu čovečanstva. U savremenoj istoriografiji, međutim, česte su biografije u kojima autori dokazuju ne samo kako veliki državnici u stvari to nisu, jer pojedinac navodno ne može da utiče na tok istorije, već i da ne zaslužuju dobro mišljenje koje o njima imamo – ni svojim delima, a pogotovo ne svojim motivima.[3] I drugi značajni ljudi su mete istorijskog revizionizma. To su, kao što se može očekivati, generali i diplomate, bankari i industrijalci, ali i pisci, filozofi i umetnici, naučnici i pronalazači, pa čak i dobrotvori i humanisti.

Raširenog kuđenje znamenitih ljudi ne nastaje zato što je savremeni čovek moralno osetljiv i želi da se oslobodi idolopoklonstva. Tipičan revizionistički autor naslađuje se zlonamernim ogovaranjem i rušeći velike posredno uzdiže sâm se-

2. Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life*, Henry Holt and Company, New York 1999, 197.

3. O samom Čerčilu, takva je politička biografija Johna Charmleya, *Churchill: The End of Glory*, Sceptre, London 1993.

be, a sudeći po ogromnim tiražima takvih biografija, savremeni čitaoci rado učestvuju u ovoj otrovnoj i samoljubivoj zabavi.

II

Detetu je pas miliji od mačke, jer voli da se igra i ludira, dok mačka živi u svom zatvorenom svetu – a dete ne može da prihvati da mu bilo gde pristup nije dozvoljen. Ni ja kao dečak nisam bio drugačiji i zato kada zavirim u neurednu sobu mojih ranih sećanja, odmah ugledam pse – najpre, naravno, moju Džoli, nestašnu ženku boksera – dok tek iz poneke hrpe viri mačiji rep. Jedna od tih poluskrivenih mačaka, međutim, stalno je sa mnom, mada se s njom nisam igrao. Doista, ne znam ni njeno ime, a možda ga nije ni imala.

Bilo mi je sedam-osam godina kada smo moja majka i ja otišli u posetu kod jedne starije gospođe koju pamtim kao blagonaklonu i nasmejanu. Stanovala je u vrlo skromnom, gotovo siromašnom delu Senjaka, kraju Beograda inače poznatom po luksuznim vilama. Sedeli smo uz posluženje na terasi kada sam u susednom dvorištu ugledao čoveka kako vuče kanap na čijem je drugom kraju bila omča stegnuta oko vrata krupne mačke. Životinja se žestoko opirala i otimala, pa bi se odjednom potpuno umirila, prikupila snagu i skočila ka ruci. Ali ova bi se izmakla i nastavila da vuče. „Veša komšija podivljalu mačku", rekla je naša domaćica sažaljivim ali mirnim glasom. „Stalno dolazi i krade mu piliće."

Obuzela su me najrazličitija osećanja. Stideo sam se svoje nemoći da bilo šta učinim i zamišljao da bi i meni neko zlo moglo da se dogodi, moja žalost zbog muka životinje mešala se sa zadovoljstvom zbog njih i kajanjem zbog te grešne naslade, bilo mi je i zanimljivo što prisustvujem nečem nesvakidašnjem – doista, da li postoji ikakav događaj, ma kako strašan ili tužan, a da ga ne posmatramo bar s malo prostačke radoznalosti? A sve oko mene – kolač koji sam jeo, šoljice s kafom, plavo nebo, ogrebotina na betonskom podu terase –

postalo je nemilosrdno kao kanap u čovekovoj stisnutoj šaci. Samo vešanje obavljeno je iza šupe i nisam ga video, ali sam kasnije zamišljao tog malog tigra, malog lava, malog leoparda, malog jaguara, malu pumu, kako se dugo guši isplaženog jezika. Zavidim Adamu Zagajevskom, savremenom poljskom pesniku, što su „rumeni jezici mačaka" za njega „male orhideje".[4] Za mene to nikada neće biti.

Drevni Egipćanin obožavao je mačku i jednu od svojih boginja klesao je s mačjom glavom. U grobnicu je pored mumije mačke stavljao balsamovane miševe da sveta životinja ne bi bila gladna na putu za večito blaženstvo. Kroz istoriju, međutim, čovek je mačku često smatrao za zlu zato što se nečujno kreće, odlično vidi u mraku, prikrada se plenu kao da je nevidljiva, ponekad je crne boje. U srednjem veku je čak verovao da je u savezu s vešticama, zlim čarobnjacima i samim đavolom. Mada je jedini greh mačke što je remek-delo prirode, odnosno vrhunac koji je evolucija postigla u svojoj „stelt" tehnologiji, ipak je spaljivana na lomači, davljena u reci.

Ali, dželat iz drugog dvorišta ne samo što nije bio zlotvor pun predrasuda i mržnje, već je, ma koliko to bilo teško reći, činio dobro delo. Kao i velika većina Jugoslovena u to vreme, malo je zarađivao i gajeći piliće poboljšavao je ishranu svoje porodice. Dužnost mu je bila da ih čuva. Da je mačku oterao sigurno bi se vratila i opet krala, da ju je odneo nekom od malobrojnih državnih veterinara (drugih nije bilo), taj sigurno ne bi pristao da gubi vreme i daje mački injekciju za „uspavljivanje". Po svoj prilici naša domaćica i moja majka sve su to znale i zato ništa nisu učinile. Ali, nešto strašno jeste se dogodilo. I zato, mada su u mom detinjstvu mnogi događaji bili potresniji, upravo sećanje na ovo pogubljenje u kome smo svi bili nevini, a istovremeno nekako veoma krivi, ostalo je u meni usko povezano sa strahovanjem da je zlo suštinski deo sveta, čoveka, mene samog.

---

4. U pesmi „U pobočnoj ulici"; Adam Zagajevski, *Putovati u Lavov*, preveo Petar Vujičić, Narodna knjiga, Beograd 1988, 109.

U istoriji ljudske misli, verovatno niko uverljivije, doslednije i jezivije nije dokazivao da je čovek sasvim zao i nepopravljivo grešan nego što je to u četvrtom i petom veku činio Sveti Avgustin. U svojim *Ispovestima*, inače divno pisanim i punim ljubavi i samilosti, on mračno zaključuje da „ako su bebe nevine, to nije zbog nedostatka volje da se čini zlo, već zbog nedostatka snage".[5] U *Božjoj državi*, koja je od svih knjiga najviše uticala na civilizaciju srednjeg veka, Veliki Doktor Crkve nam mirno i nemilosrdno saopštava da svi bez izuzetka zaslužujemo večno prokletstvo. Zar baš svi i zar baš večno? Da, jer naši preci Adam i Eva nisu poslušali Božju zapovest, okusili su plod sa zabranjenog drveta i izgnani su iz raja. Mi smo nasledili njihov greh, zlo je postalo deo naše ljudske suštine, i mi sami, bez Božje milosti, ne možemo ga se osloboditi. Zato oni koji dospeju u raj treba da budu Bogu beskrajno zahvalni, dok oni koji završe u paklu, u kome muke nikad neće prestati i ni molitve svetaca ih ne mogu ublažiti, nemaju pravo da se žale, čak i ako su čitav svoj vek činili dobra dela.[6] Kao i u *Knjizi o Jovu* ili u *Rimljanima poslanici Svetoga Apostola Pavla*, kojom se Avgustin nadahnjuje, čoveku se odriče pravo da se prepire ili vodi raspravu s Bogom, ili da traga za smislom njegovih postupaka i tumači njegove motive, jer time grešno dovodi u pitanje božje tajanstvo, uzvišenost, svemoć.

Bertrand Rasel, najglasniji i najčuveniji agnostik među misliocima dvadesetog veka, smatra Aurelija Avgustina ne samo filozofom izuzetne originalnosti već i mnoge njegove ideje značajnim za modernu filozofiju.

Utoliko je Raselu čudnije što je Avgustin dozvolio da ga prožme osećanje krivice tako sumorno i sveopšte da su za njega i novorođena deca udovi Satane i zamera mu što svoj moćni um nije stavio u službu spasavanja antičke civilizacije

5. Saint Augustine, *Confessions*, translated by R. S. Pine-Coffin, Penguin Books, Baltimore 1961, 28.
6. Augustine, *City of God*, translated by Henry Bettenson, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex 1972, posebno „Book XXI," 964-1021.

i proterivanja varvara.[7] S bezbožnim Raselom složila bi se i većina savremenih hrišćana, a glavne hrišćanske crkve odavno su odbacile ili znatno ublažile Avgustinovo učenje koje je beskrajno uzdiglo Boga iznad čoveka i učinilo gotovo besmislenim napore da se živi moralnim životom.

Danas u zemljama koje pripadaju – možda bi tačnije bilo reći: koje su pripadale – hrišćanskoj civilizaciji, samo poneki verski fanatici ili ludaci smatraju čoveka potpuno i nepopravljivo zlim, te zato odobravaju njegovo stradanje, ma koliko veliko bilo i makar obuhvatalo i decu, kao zasluženu i pravednu kaznu. Ali, ako su grupe koje ovako stalno misle male i beznačajne, da li to znači da nama, velikoj većini čiji se glas čuje i od koje, na kraju krajeva, ipak sve zavisi, slične misli nikada ne padaju na pamet i da nam je osećanje da smo potpuno i neoprostivo grešni sasvim strano? Ako živimo mnogo vekova posle Svetog Avgustina, Svetog Apostola Pavla, pisca (ili pisaca) *Knjige o Jovu*, da li to znači da saznanja i strahovi kao što su njihovi više uopšte ne žive u nama?

III

Kada gledam holivudske filmove, zabavljam se pokušavajući da na samom početku pogodim ko će biti vrhovni zlotvor. Generalni direktor velike firme (posebno koja prodaje oružje), savetnik za nacionalnu bezbednost američkog predsednika, trgovac velikim zemljištima za gradnju, upravnik zatvora – njima scenarista i režiser gotovo uvek dosuđuju da budu „loši momci" i da loše završe. Strasan pušač, narednik u filmovima o Vijetnamu, svetogrdnik koji za sebe kaže da je Bog zbog svog bogatstva ili moći – i njihovi izgledi su mali da će preživeti kraj filma i u naručje im pasti glavna lepotica. Nije uputno ni čitati poeziju, citirati klasike, govoriti besprekoran engleski (ipak naćulim uši kada se na platnu po-

7. Bertrand Russel, "St. Augustine's Philosophy and Theology," *History of Western Philosophy*, George Allen and Unwin, London 1948, 372-385.

jave ovi za jezik nadareni „negativci", ne bih li svoj engleski poboljšao), biti uglađen i otmen, imati istančan ukus – izgleda da su za Amerikance i ovo svetogrđa, jer su suprotna američkom idealu da se bude jednostavan, neposredan, preduzetan.

Često ne prolaze dobro ni naučnici koji se bave genetikom i biotehnologijom – opet, valjda, zbog svetogrđa, jer tobože skrnave ono što je Bog stvorio. Piter Meduar, britanski imunolog koji je 1960. dobio Nobelovu nagradu za otkrića značajna za presađivanje organa, pisao je mudre i vrcavo duhovite eseje o nauci, filozofiji i umetnosti iz kojih sam naučio da odnosi između te tri uzvišene delatnosti često nisu ni moralno uzdignuti ni dostojanstveni. Mnogi filozofi i umetnici, smatrao je Meduar, ne samo što ne žele da upoznaju i razumeju nauku, već je potcenjuju, zavide joj i raduju se njenim neuspesima. Meduar je smatrao da predstavu o nauci kao „suštinski zloćudnoj" ne treba udostojiti kritike niti da ideju o Zlom Naučniku iz romana i filmova treba uzeti ozbiljno.[8] Publika, piše on, zaslužuje prezir što dozvoljava da bude obmanuta naučnom fantastikom u kojoj se postojano javlja lik ludog naučnika koji, sumanuto se smejući, uzvikuje kako će uskoro čitav svet biti u njegovim rukama.[9]

Meduar je bez sumnje u pravu – naučnici niti hoće da vladaju svetom niti da ga unište. Ali, kom čoveku su te dve želje sasvim strane, potpuno nerazumljive? Budimo iskreni – svi bar ponekad i bar malo poželimo da budemo gospodari svega ili da sve nestane. Glavni uzrok je duboko, avgustinovsko nezadovoljstvo svetom i sobom – pre svega zlim i grešnim sobom. Zato je od dve želje ona za sveopštim uništenjem snažnija, jer bi se samo kroz njeno ostvarenje uklonio pravi uzrok naše patnje, a to smo mi sami. Frensis Bejkon, koji je i Meduarov omiljeni mislilac, stavio je u središte svoje

8. P. B. Medawar, "Science and the Sanctity of Life," *The Hope of Progress,* Methuen, London 1972, 87.
9. Peter Medawar, "The Threat and the Glory," *The Threat and the Glory: Reflections on Science and Scientists,* Oxford University Press, Oxford 1991, 29.

filozofije ideju „znanje je moć" i od renesanse do danas nauka je učinila napredak koji zadivljuje i plaši. Mi zato ne možemo da zamislimo sveopšte uništenje osim ako ne bi bilo pomoću naučnih otkrića i tehnoloških pronalazaka, a kada nam ovi sadašnji izgledaju nedovoljno moćni, onda u mašti stvaramo nove. Dostojanstveni ser Piter Meduar, član Kraljevskog društva, sekirao se bez razloga – publika, u stvari, ne smatra da su naučnici zli, već kada gleda naučno-fantastične filmove, uverljivo joj je i logično da glavni zlotvor ima na raspolaganju najveću moć, a to je moć nauke.

Film *Betmen i Robin*, snimljen 1997, četvrti je i verovatno poslednji u mnogo gledanoj seriji o šarmantnom industrijalcu i filantropu koji se navlačeći ogrtač s kapuljačom pretvara u slepog miša, opremljen je posebnim automobilom i oružjima i spretan u akrobatskom skakanju i penjanju. On se bori protiv superopasnih i superopakih kriminalaca i zlotvora u Gradu Gotamu, koji podseća na Njujork, ali su mu oblakoderi, mostovi i skulpture još veći i srednjovekovno je taman i zastrašujući. Zar nije zaista velika sreća što se od 1937, kada je strip *Betmen* počeo da izlazi, do danas, pljačke, otimačine i ubistva nikada ne događaju danju, dok slepi miševi spavaju, već uvek noću, pa čovek-slepi miš može da „izleti" iz svoje moderne pećine i spasava sugrađane?

Ovaj poslednji Betmen vodi borbu, uz pomoć mladog Robina, protiv dvoje veoma genijalnih i sasvim ludih naučnika. Gospodin Ledeni hoće da uništi ljudski rod, a Otrovni Bršljan je dama koja želi da zemljina kugla bude i bez ljudi i bez životinja. (Meduar, koji je prerano umro 1987, mora da bi napustio salu već na početku filma.) Mada njihove namere teško da bi mogle biti užasnije, dvoje naučnika su na neki način romantični idealisti. Njih pokreće ljubav – besumnje prekomerna i ludačka, ali ipak ljubav. Ledeni obožava svoju teško bolesnu suprugu i pokušava da je izleči, a kada čuje da je ubijena (tek na kraju filma će saznati da je ipak spasena), odlučuje da zaledi čitav svet: „Ako ja moram da patim, čovečanstvo će patiti sa mnom!" Ta istovremeno nehumana i

zdravom razumu suprotna misao, ipak izgleda sasvim uverljivo i logično tamnijim prostorima našeg srca. Zato mada je odbacujemo, ipak nam je bliska.

Možda previše ozbiljno shvatam ovaj vešto napravljeni, maštoviti i iznad svega zabavni film? Stvaraoci popularne kulture, međutim, bilo svesno bilo nesvesno, vrlo često koriste motive, fabule i ideje iz klasične umetnosti. Upravo kroz njihova dela oni dopiru do široke publike koja ih očigledno prima kao svoje. Ne znam da li bi se Alber Kami, jedan od klasika dvadesetog veka, složio sa mnom, ali po svom očaju zbog smrti voljene žene koji se pretvara u lucidno ludilo i dostiže vrhunac u apsurdnom nasilju, Gospodin Ledeni podseća na Kaligulu, mladog rimskog imperatora iz I veka, u istoimenoj Kamijevoj drami. Da bih ublažio težak utisak koji je na mene samog, a pretpostavljam i na čitaoca, ostavila priča o tužnom kraju mačke koja je lovila piliće, spomenuću da su Kamiju, dok je 1936. pisao prvu verziju drame – konačna verzija je ona iz 1958 – društvo pravile dve mačke po imenu Kali i Gula.[10]

Kada Kamijevom Kaliguli umre sestra, koja mu je i ljubavnica, on trči noću kroz oluju, očajan što su ljudi smrtni i ne mogu biti srećni. Do tada umeren i razuman vladar, neobičan samo po tome što mnogo čita i sanjari, najednom biva obuzet žudnjom za nemogućim i svoju vlast hoće da pretvori u slobodu bez granica. Kaligulin izopačeno dubok duh počinje da se ruga i vlastitoj moći i ljudima koji joj se pokoravaju, posebno rimskim patricijima. On smišlja stalno nove načine da bude zao i iznenadnim, ničim izazvanim nasiljem poigrava se preplašenim udvoricama. Na kraju gine kao žrtva zavere koju je u dubini duše priželjkivao.[11]

Otrovni Bršljan iz *Betmena i Robina* voli biljke, a njih uništavaju i ljudi i životinje, koje ona zbog toga mrzi. Ili možda zato što mrzi ljude i životinje, voli samo biljke? Bilo

10. Herbert R. Lottman, *Albert Camus: A Biography,* Pan Books, London 1981, 125.
11. Albert Camus, *Kaligula*, drama u četiri čina, u *Drame*, preveli Petar Selem i Daša Bradičić, Zora , Zagreb 1971.

kako bilo, ona prihvata da pomogne Gospodinu Ledenom da zamrzne čitavu zemaljsku kuglu, da bi pošto sve izumre i led se otopi na njoj živelo samo rastinje koje je ona stvorila u laboratoriji. U njega je, međutim, unela gene najkrvožednijih mesoždera i najotrovnijih zmija i njeno drveće, puzavice, cveće, izgledaju i ponašaju se kao prava čudovišta. Zašto je scenaristi i režiseru bila potrebna ova frankenštajnovska flora? Nema sumnje da su hteli da zlu damu Otrovnog Bršljena učine što gorom i time povećaju napetost kod gledalaca, kao i da ih zabave još jednim nizom specijalnih efekata. Ali, nisu li se tvorci filma takođe plašili da bi mnogim ljudima mogao da se dopadne plan Otrovnog Bršljena, kada bi po njemu fauna i ljudi trebalo da budu zamenjeni ne užasnim mutantima, već divnim cvećem, veličanstvenim stablima, mekom i gustom travom? Da bi ih možda privukla zamisao da sa zemlje iščeznu bol i patnja, krik i hropac, zlo i greh, i na njoj ostane samo tiha lepota biljaka?

IV

Srpski pesnik Branko Miljković, koji je 1961, sa dvadeset i sedam godina, izvršio samoubistvo, pitao je „hoće li sloboda umeti da peva / kao što su sužnji pevali o njoj”.[12] Od njegove smrti prošlo je više od četrdeset godina i moj odgovor je „neće”. Verujem da bi se sa mnom složio i sâm Miljković i da je nepoetsku budućnost naslućivao, čim je pitanje postavio. Ali, šta je za mene sloboda, kakvu zemlju smatram za slobodnu? Moja odredba ni najmanje se ne razlikuje od one uobičajene. To je zemlja u kojoj se vlast bira tajnim glasanjem, neometanim i redovnim; kojom vladaju zakoni i čije je sudstvo nezavisno, univerziteti autonomni, štampa slobodna, privreda poštuje zakone tržišta; u kojoj državnu upravu, vojsku i policiju nadgleda parlament, a političke partije i radničke sindi-

12. „Poeziju će svi pisati”, *Pesnici IV,* Matica srpska, Novi Sad 1967, 275.

kate niko. Ukratko, slobodna zemlja je ona koja ima liberalno-demokratske ustanove, ili još kraće, koja je demokratija.

U prošlom veku, a posebno u njegovoj poslednjoj četvrtini, u svetu se ogromno povećao broj demokratskih zemalja. Od preko šest milijardi stanovnika naše planete, danas više od polovine uživa blagodeti demokratske vladavine, što je znatno veći postotak i neuporedivo veći broj nego ikada ranije u istoriji. Naravno, mnogo će trebati da se nove demokratije do kraja izgrade, iz njih još nije izvetreo zadah prethodnih režima, lako ih je uzdrmati. Sve ove nedostatke ima i Srbija, koja je krenula demokratskim putem kada su Slobodan Milošević i njegova stranka izgubili izbore u jesen 2000. Ipak, i takve kakve su, nove demokratije sasvim sigurno nisu diktature, odnosno nesumnjivo jesu demokratije.

Ali, upravo veliki broj demokratija u svetu dokazuje da sloboda neuporedivo gore „peva" nego što su to činili oni koji su za njom čeznuli i borili se za nju: ukinuta je cenzura, ali kultura i umetnost nisu procvetali; tajna politička policija ne prisluškuje i ne nadgleda šta se govori i piše, ali ljudske reči, bilo izgovorene bilo pisane, nisu postale ni pametnije, ni plemenitije; nema više diktatora kojih smo se plašili, ali gde su državnici koji bi nas nadahnjivali? I šta je s onim najvažnijim problemom, toliko strašnim da mu skromna reč problem ne odgovara? Mada je demokratija sigurno hrabar i mudar zaštitnik, zlo i dalje postoji i oko nas i u nama – doista, ko bi smeo sa sigurnošću da tvrdi da neće, i to u svojim najstrašnijim oblicima, ponovo zavladati?

Nijedan demokratski politički sistem ne može sâm svojim ustanovama da odoli nasrtajima tiranije, ako u samom društvu ne postoje snage koje ga podržavaju. U zemljama savremene Evrope te snage postoje i demokratija nije neposredno ugrožena. U poređenju s tim kakva je bila u prošlosti, Evropa izgleda veoma dobro. Ali, to nije velika pohvala, jer je istorija Evrope prepuna zla. U prošlom veku u Evropi, a i drugde u svetu, mnogi demokratski politički sistemi su uništeni, često s lakoćom, i više puta od nacionalističke de-

snice nego od radikalne levice. Zato za budućnost nema i ne može biti jemstva.

Znam da je to poznato, ali vredi se podsetiti da su u dvadesetom veku demokratske zemlje počinile velike grehove, kao što su rasizam i ugnjetavanje manjina, kolonijalizam i imperijalizam, brutalno vođenje ratova (na primer, bezobzirna bombardovanja). I njihovi grehovi propuštenja su teški. Mogle su, na primer, političkim pritiscima i bombardovanjem železničkih pruga da uspore i time znatno umanje Holokaust, a u bližoj prošlosti da spreče ili ogromno smanje krvoproliće u Jugoslaviji – i to u različitim periodima i na različite načine (mada sigurno ne time što bi se suprotstavile samo Srbima, a pomagale Hrvate, muslimane i Albance, kako se često pretpostavlja na Zapadu). Demokratije su i krive zbog saradnje sa zlim režimima – ako je bilo opravdano za vreme Drugog svetskog rata biti u savezu sa Staljinom protiv Hitlera, nije bilo prave potrebe da se radi suzbijanja sovjetskog komunizma pomažu brojne desničarske diktature, a i poneke komunističke (Maova Kina, Pol Potovi Crveni Kmeri).

Budući da su zemlje s dugom demokratskom tradicijom veoma retke – ima ih oko desetak u čitavom svetu – demokratija je do nedavno smatrana za vrhunsko ostvarenje u politici, koje može da stoji rame uz rame s remek-delima umetnosti, književnosti, filozofije, s velikim otkrićima u nauci. S jedne strane, ona zaista i jeste veliko dostignuće i stvarali su je veliki umovi, a uz to su za nju vođene teške borbe i mnogo je žrtvovano. S druge strane, demokratija je nešto sasvim jednostavno, prosto, osnovno, kao što su, na primer, zdravlje ili pismenost, bez kojih se malo može postići, ali sami po sebi nisu dovoljni ni za uspeh ni za sreću. Zato kada neki političar, sudija, policajac, oficir, poslovni čovek, prekrši ili samo pokuša da prekrši demokratska pravila, mi ga strogo osuđujemo, a ne zameramo ni najmanje umetniku koji ne stvori remek-delo ni naučniku koji ne dobije Nobelovu nagradu. Demokratija u stvari i nije nešto više od obezbeđivanja uslova za pristojan politički život, od kojih je glavni sprečavanje

svih oblika nasilja, odnosno umanjivanje straha. Doista, od svih političkih sistema koji su postojali, u demokratiji ima najmanje tog primitivnog i parališućeg osećanja koje delimo s mnogim životinjama.

U dvadesetom veku demokratiju su ozbiljno kritikovali gotovo jedino oni koji su bili njeni protivnici, bilo levi, bilo desni. U stvari, to i nisu bile kritike, već napadi s ciljem da se ona uništi. Sada kada je demokratija pobedila u većem delu sveta, a nema ni pravog ideološkog rivala, kao što je do nedavno bio komunizam – nije li došlo vreme da mi, njeni pobornici i branitelji, počnemo dublje da istražujemo njene nedostatke i, što je mnogo važnije, da tražimo načine da je dalje razvijamo. Ja ne samo što odbijam da demokratiju gledam kao konačni trijumf političke civilizacije ili posebno visok stupanj u njenom razvoju, već je vidim tek kao početak u razvoju ljudske slobode. Uostalom, i najbolji način da se sloboda koju imamo očuva jeste borba da se ona stalno uvećava.

Nije prošlo nezapaženo da je danas u Evropi mnogo manje principijelnih, talentovanih, obrazovanih, vizionarskih, plemenitih, hrabrih političkih vođa nego ikada ranije u istoriji. Uz to, ne samo što njome vladaju super i hiper pragmatisti, već je pragmatizam stavljen na pijedestal. Budući da se put kojim su vodile dogmatske ideologije, a posebno marksizam-lenjinizam, pokazao kao pogrešan, izveli smo izgleda zaključak da ideje, vizije, principi, nisu mnogo važni ili da uopšte nisu važni. Međutim, ako već sve proroke gledamo sumnjičavo, zašto ne bi uključili i proroke potpunog skepticizma?

„Demokratija i zlo (1): Nesavršen čovek", *Politika*, 7. decembar 2002; „Demokratija i zlo (2): (Ne)zasluženo kuđenje", *Politika*, 8. decembar 2002; „Demokratija i zlo (3): Nevini, a krivi", *Politika*, 9. decembar 2002; „Demokratija i zlo (4): Greh, moć, nauka", *Politika*, 10. decembar 2002; „Demokratija i zlo (5): Tamni prostori srca", *Politika*, 11. decembar 2002; „Demokratija i zlo (6): Uvećavati slobodu", *Politika*, 12. decembar 2002.

"Democratie en het kwaad," *Nexus,* Tilburg, Nederland, no. 34, 2002.

Putujte šašavo

Ako volite da putujete, a pripadate onoj velikoj većini stanovnika Srbije koji kubure s novcem i teško pribavljaju vize, preporučujem Vam da čitate turističke vodiče. Jadna je to zamena za putovanja, reći ćete. Ali, ja se ipak lepo provodim čitajući *Fildingov vodič kroz Evropu*, objavljen čak davne 1952. u Njujorku. Ta knjiga je zabavno putovanje i kroz prostor i kroz vreme, poučno štivo o društvenoj istoriji, a iznad svega je veoma smešna, mada najčešće nenamerno.

Templ Filding posvećuje svoj bedeker bratu Dodžu, poginulom 1945. na Filipinima: „Uvek očaran putovanjem, krenuo je i na Veliki Put sa svojim uobičajenim osmehom." Posle sedam stotina strana završava: „Ali otkrijmo poslednju tajnu. Sada kada smo skinuli cipele, okačili odeću, izvršili prepad na dobri stari frižider, i seli da se opustimo – nije li divno što možemo da kažemo te čarobne reči 'vratio sam se kući'?"

Ovaj veličanstveno banalan i nespretno humorističan vodič, tako loš da je baš zbog toga dobar, napisan je za Amerikance iz posleratnih godina – kada su puni para i s razigranim libidom prelazili Atlantik. Era svetskih putovanja tek je na pomolu i Filding hoće da uvede svoje sunarodnike, istovremeno preterano samopouzdane i nesigurne u sebe, u zadovoljstva putovanja tipa „ako je utorak mora da smo u Rimu". I daje im mnoge korisne savete.

Ako u Nemačkoj tražite najspektakularnije ruševine, idite u Kasel, a „malo nemačkog" dovešće Vam plavušu mnogo brže. Ali, „nemojte da pobrkate Austriju s Nemačkom" i zapamtite da je u Austriji moneta šiling. Takođe, svi Britanci nisu Englezi, i ne zovite Škotlanđanina izrazom koji se koristi za škotski viski (scotch). U francuskom franku ima sto santima, La Cote d'Azur znači Azurna obala i obavezno obiđite znamenitosti Pariza – „Kladim se da ćete uživati." Irska je ostrvo, „naravno", a Rim je „grad veći od Klivlenda, ali manji od Los Anđelesa". Ako ste u Italiji i vreme je lepo, nemojte da propustite Veneciju. „Savet: Ako hoćete da Vam brojanicu ili neki drugi sveti predmet blagoslovi Njegova Svetost, kupite je unapred u Rimu; nemojte da čekate dok dođete u sâm Vatikanski grad".

Uvek putujte prvom klasom, kaže Filding, doista „prilepite se" za nju, izbegavajte „vešte tipove" i ne budite „naivčina". Ali, iznad svega budite srećni da je većina stvari tako jeftina. Kako da turista planira dan? Filding predlaže svojim sugrađanima plan prost kao pita (mi bi, naravno, rekli „ko pasulj"): muzeji pre podne, ručak u restoranu na otvorenom da bi se „očistila mentalna paučina" i onda kupovina. „U Španiji putnik ide na borbu s bikovima … u Švajcarskoj kupuje sat, a u Italiji ide u operu. Sve je tako jednostavno."

Ni evropska politika nije složenija. Sovjetski Savez je „Veliki Zli Medved" i Filding, zahvaćen paranojom Hladnog rata, piše kako Rusi prodaju po niskim cenama američke cigarete na austrijskoj crnoj berzi da bi podrivali austrijsku privredu. On sumnja da je 1948. stvarno došlo do sukoba između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije i zbog toga nije uključio Jugoslaviju u svoj vodič. Niti, suvišno je reći, bilo koju drugu istočnoevropsku zemlju: „Možda ćete dobiti vizu za sovjetsku Mađarsku, možda ćete je posetiti i možda će Vam se dopasti. Što se mene tiče, nisam je dobio, nisam otišao i ne bi mi se dopalo."

Templ Filding zamera Evropi na prljavim kuhinjama, ali mu ne smeta što prostitucija buja zbog posleratne bede i ne-

zaposlenosti. On hladno opisuje „Ligu mesa”, odnosno mesta za „smele duše koje pripadaju ’do đavola s dostojanstvom’ školi”. U Austriji „obilje privlačnih dama gotovo svugde je na raspolaganju” (pretpostavljam da njih nisu dampingovali Rusi), a u Rimu mnoga mesta nude „žensko društvo za usamljenog biznismena”. Ali, čuvajte se italijanskih bordela, jer je stopa polnih bolesti između srednje i visoke. Filding takođe spominje i kupovinu španske mušice (tada cenjenog afrodizijaka) i pornografskih fotografija.

Jedna od nezapaženih posledica seksualne revolucije šezdesetih godina je da muškarci danas nerado govore o seksu za novac. Mada se i dalje mnogi hvališu brojem svojih partnerki, niko ne bi isticao kao uspeh svoje posete mnogim javnim kućama. Filding, međutim, ne krije da je dobar poznavalac i upućuje budućeg mušteriju da u Francuskoj treba dati napojnicu „devojci, sobarici, vrataru i vlasnici bordela!”

Francuzi su u celini pošteni ljudi, ali „nečisti, po američkim standardima” i „lako iskoriste suseda, stranca”. Njihovo novinarstvo je „trgovina, ne profesija”. A u Grčkoj pre Drugog svetskog rata, primećuje Filding, u školama je najčešće predavan francuski. Sada ga zamenjuje engleski, ali nažalost „napredak je spor”.

Templ Filding obaveštava Amerikanca koji prvi put posećuje Britaniju da je kraljevina veća od američke države Jute ali manja od Vajominga i da je Temza „njihova” reka Hadson. On onda produžava da hvali Britance – lepi, čiste kože, prirodne atlete veličanstvenog sportskog duha. I vole slobodu.

Izgleda da niko u Evropi ne može ni da se uporedi s njima. To nije za čuđenje, jer Filding naglašava da Britanci imaju mnogo zajedničkog s Amerikancima. To nisu samo jezik, zakoni i običaji. „I zapamtite ovo: u venama većine američkih predsednika tekla je britanska krv.” (Meni se čini da u venama britanskog premijera Tonija Blera teče američka krv, ali nećemo sada o tome.) Filding sigurno preteruje kada kaže da su posleratni Britanci toliko patili od sramežljivosti da ni-

su mogli da vode ni najjednostavniji razgovor sa strancima, ali je sigurno u pravu kada podvlači tadašnju britansku učtivost i hvali londonske taksiste kao „pouzdanu, ljubaznu sortu". Zaista je žalosno što je danas svega toga neuporedivo manje.

Engleski jezik doista se promenio u pola veka od kada je Templ Filding napisao svoj vodič. On kaže da u Londonu ima mnogo „gay" noćnih klubova – i u njima mnogo lepih žena. A kada devojke svrate na „džin-i-ono", „ono" nije seks već vermut.

Ako je kao i u ostatku Evrope u Britaniji bilo mnogo žena za američke turiste, nestašice iz ratnog vremena nisu bile prevaziđene i manjkalo je najlona, šećera, mesa, masti, čak viskija. U londonskom Sohou omiljena vrsta prevare bila je da se u flašama za viski prodaje hladan čaj. A većina omleta pravljena je od jaja u prahu.

Templ Filding pravi uobičajene potcenjivačke primedbe na račun „skandalozno loše" britanske kuhinje. Čuveni hotel Ric ima dobru hranu „za Englesku". „Ima Engleza koji jedu osam puta dnevno; s onim što ih gleda s tanjira, ne shvatam kako im to polazi za rukom." Zanimljivo, led je retko korišćen u pićima i svetlo pivo je služeno na sobnoj temperaturi (ali ukus je bio dobar zato što su sobe bile nezagrejane).

U Britaniji, vodovodne i kanalizacione cevi bile su u jadnom stanju i gde god da krene američki turista treba da nosi sa sobom toaletni papir zato što britanski ima staklasti premaz. Vozovi nisu ono što su nekada bili, jadikuje Filding, koji je očigledno bio pristalica ekonomskog programa Margaret Tačer više od dve decenije pre nego što se ona pojavila na političkoj sceni. Pre nego što su nacionalizovani, bili su „čisti, uredni i brzi". Britanci ipak još uvek imaju „predratnu iskru koju čak ni vlaga socijalizma nije uspela da ugasi".

Grize me malo savest što se šalim na račun Templa Fildinga koga sam upoznao na Majorci jednog leta početkom osamdesetih godina i koji je umro nekoliko godina kasnije.

„Autentični folirant", upozorili su me. I ne bez razloga, kao što sam pokušao da pokažem. Ali njegov vodič kroz Evropu, koji je imao mnogo izdanja, davao je samopouzdanja mnogim Amerikancima da se suoče sa Starim kontinentom, s njegovim tradicijama i rafiniranošću, kako pravim tako i lažnim. A tadašnji malo šašavi Amerikanci bili su mnogo dobronamerniji i velikodušniji od ovih današnjih.

NIN, 26. decembar 2002.

Ne tako čudna Srbija

Devedesetih godina, dok su bivši Jugosloveni vodili građanski rat, zapadni novinari, profesori, političari i diplomate objavili su brojne knjige o politici i istoriji Jugoslavije i naroda koji su je sačinjavali. Oni su obično imali vatrene političke naklonosti i odvratnosti, a pisali su na brzinu. Vrednost je neminovno bila mala. Bilo je obilje pogrešno napisanih imena i netačnih datuma, i ličnosti i događaja iskrivljenih toliko da se ne mogu prepoznati. Raspad Jugoslavije tumačen je uprošćeno – bilo kao predodređen (bila je navodno veštačka država) ili kao delo jednog zlog pojedinca (vođe Srbije Slobodana Miloševića). Neki autori upuštali su se u pseudonaučnu analizu srpskog nacionalnog karaktera i čak utvrdili da je genocidan. Odsustvo otpora takvom rasizmu treba da zabrine sve one koji žele Evropu tolerancije i uvažavanja.

Stevan K. Pavlović je prava suprotnost pomodnom autoru koji piše brzo i površno. Profesor istorije u penziji na univerzitetu Sautempton koji je čitav život proučavao jugoslovensku istoriju i politiku, on je autor, između ostalih dela, *Istorije Balkana, 1804–1945*, objavljene 1999, knjige učene i koja proniče u suštinu.[1] Tako smo mi koji pratimo njegov rad

1. Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans, 1804-1945*, Longman, London and New York 1999. Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana, 1804-1945*, preveo Čedomir Antić, Clio, Beograd 2004. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

žudno iščekivali njegovu istoriju Srbije. Ali umesto impozantne i merodavne knjige koja bi konačno postavila stvari na svoje mesto, ponuđen nam je jedan istorijski esej koji ne zadovoljava. Da, *Srbija: istorija iza imena* je prefinjena i elegantno napisana kao što se moglo očekivati, ali takođe često protivrečna i nezrela.

Pavlović je izdanak beogradske porodice koja je bila bogata i s političkim uticajem u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji u čijem su upravljanju glavnu ulogu igrali Srbi, ali je sasvim oslobođen od bilo kakve nacionalističke pristrasnosti. Mada u predgovoru skromno tvrdi da knjiga „nije više od lične skice", on u stvari čini ozbiljan napor da razori neke od nacionalnih mitova kojima su Srbi najprivrženiji. U tom nastojanju on često ima uspeha, ali je i sklon da ide predaleko.

Na primer, on uverljivo pobija samosažaljenje i megalomaniju većine srpskih istoričara i pokazuje da Srbi nisu jedinstveni bilo po svojoj patnji bilo po svom heroizmu. Ali dok poriče srpsku izuzetnost, Pavlović takođe briše srpsku individualnost. Njegova objektivnost često se preokreće u neprijatnu hladnoću. Nacije, kao i pojedinci, razlikuju se međusobno, i veoma vredi znati kako i zašto. U Pavlovićevoj knjizi, međutim, ima vrlo malo društvene i kulturne istorije, nema portreta političkih i intelektualnih vođa, nema anegdota i viceva, doista nema lokalne boje, ukusa ili mirisa.

Pavlović naziva „protogeničnim nacionalistima" one srpske intelektualce koji vide nacionalne osobine kao nepromenljive kroz vreme i pokazuje da su Srbi ušli u devetnaesti vek, u kome se nacionalizam uspostavio u Evropi kao glavna politička snaga, s identitetom koji je imao „mnogo strana, mnogo središta i mnogo slojeva". Teško je, međutim, složiti se s njim da uopšte nije bilo nacionalnog osećanja u srednjem veku. Profesor Sima Ćirković, član Srpske akademije nauka i umetnosti, koga sâm Pavlović hvali kao „najistaknutijeg naučnika koji se bavi srpskom srednjovekovnom istorijom", ubedljivo je utvrdio postojanje srpske svesti o svojoj individualnosti u srednjem veku. Doista, izraz „srpski" (kao izraz

„hrvatski”), već je postojao u srpskoj prapostojbini – što je danas istočna Poljska i zapadna Ukrajina.

Svoje prvo poglavlje od samo dvadeset i pet strana Pavlović posvećuje trinaest vekova srpske istorije, počevši od šestog veka, kada su se prvi put pojavili na Balkanu, do početka devetnaestog, kada su Srbi teškom borbom izvojevali stepen samouprave od Osmanske turske carevine koja je propadala. Njegov prezir prema istorijskim korenima i tradicijama najjasnije se vidi u oskudnoj pažnji koju poklanja srednjem veku, periodu u kome su se odigrali događaji i procesi od velike važnosti. U tom vremenu Srbi su prešli u hrišćanstvo, autokefalna crkva je ustanovljena i vođena je borba protiv jeresi. Dinastija Nemanjića širila je teritoriju i gradila veličanstvene crkve i manastire. Rudarstvo se razvilo i gradovi su rasli. Političke i trgovačke veze sa Zapadom (najviše Italijom) su uspostavljene. Vladari su nametnuli razrađene zakone u kojima su bili pomešani vizantijski pravni sistem i srpska tradicija.

Tursko osvajanje Jugoistočne Evrope, uključujući i srpskih zemalja, analizirano je bez ikakvog nacionalističkog romantizma, ali ponovo nedostaje duboko osećanje nacionalne katastrofe koje mora da je postojalo. Reći to nije neprosvećeni balkanski šovinizam. Na koncu, britanski istoričari slažu se da su se posle normanskog osvajanja 1066. Englezi osećali kao ugnjetena većina u vlastitoj zemlji i bili duboko neprijateljski raspoloženi prema Normanima.

Sledeća četiri poglavlja bave se devetnaestim vekom i periodom do kraja Prvog svetskog rata, kada je decembra 1918. Srbija rastopila sebe u novostvorenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, tako nazvanu po tri priznate nacije. (Ime Jugoslavija, koje znači zemlja Južnih Slovena, formalno je prihvaćeno tek 1929.) Ovo je daleko najbolji deo *Srbije: istorija iza imena* – duboko znanje i tanana analiza skladno izloženi.

Pavlović je protivnik teorije „drevne mržnje” o uzrocima jugoslovenskog građanskog rata devedesetih godina, ali on

takođe ne sledi ni modu nalaženja blažene multikulturne harmonije u prošlosti Balkana. Zato se ne usteže da pouči zapadnog čitaoca kako su etnički i verski sukobi bili brojni i krvavi.

Stvaranje moderne srpske države je počelo, kao i drugde na Balkanu, s ustancima: vrlo surovi pobunjenici bore se protiv vrlo surovih muslimanskih feudalnih gospodara. Sultan je uglavnom koristio albansku i bosansku vojsku da uguši srpsko stanovništvo koje je „masakrirano ili deportovano, muškarci su nabijani na kolac, a žene i deca odvođeni u roblje". (Zapadnom čitaocu koji traži korene bosanskog sukoba može da bude korisno da sazna kako u provinciji Bosni i Hercegovini, pod austrougarskom upravom i tako kasno kao što je 1911, „devedeset i jedan posto zemljoposednika sa zavisnim seljacima bili su muslimani", a dve trećine seljaka bili su Srbi.)

Pavlović nam daje složenu, općinjavajuću sliku razvoja Srbije u devetnaestom veku. Tu je bilo nepresušno suparništvo između kneževa Karađorđevića i Obrenovića, ali svi oni su pokazivali naklonost prema ličnim režimima, bilo s pravnom osnovom bilo bez nje. Državni aparat po evropskom uzoru bio je istovremeno snaga modernizacije i birokratsko despotski. Vladajuća klasa bila je nedemokratska ali se u nju lako moglo ući kroz obrazovanje, a mala pozapadnjačena inteligencija borila se za vladavinu zakona, slobodnu štampu i parlamentarnu vladu. Prosvećeni i liberalni ustavi proglašavani su razmetljivo; njihova primena, međutim, pokazivala se teškom. Ali početkom dvadesetog veka izborna reforma proširila je pravo glasa toliko da je u Evropi postotak glasača bio veći samo u Švajcarskoj i Francuskoj.

Privredni napredak bio je stvaran, ali nije bilo pravog industrijskog uzleta, i u većini oblasti pokazalo se nemogućim da se dostignu razvijene evropske zemlje. Srbija je bila, zajedno s Crnom Gorom, jedina balkanska zemlja bez železnice, sve dok osamdesetih godina devetnaestog veka nije izgradila (pod stranim pritiskom i uz strane zajmove) svoj odsek Orijent ekspresa.

Antiturska osećanja obuhvatala su sve društvene grupe i patriotizam je bio žestok. Spoljnopolitički ciljevi nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja uvek su imali najviše prvenstvo i retko su dovođeni u pitanje. Cena stremljenja ka njima u ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju bila je prekomerno visoka. Iznad svega, uzeli su mnogo života. Pavlović izgleda da sumnja da su tako velike žrtve bile opravdane, jer je daleko od očiglednog da su Srbi ili drugi Južni Sloveni pod stranom vladavinom doista želeli da se priključe Srbiji. Bilo kako bilo, Srbija je uspela da zasnuje vlastitu vojnu silu i potpisivala je međunarodne ugovore znatno pre nego što je Berlinski kongres od 1878. priznao u međunarodnom pravu njenu nezavisnost (zajedno s onom Crne Gore) od Osmanskog carstva. Nastavila se, međutim, borba za naklonost velikih sila. Srbija je tražila njihovu diplomatsku i vojnu zaštitu i podršku, kao i ekonomsku pomoć, ali je pokušala da izbegne, samo sa delimičnim uspehom, da postane satelit.

Prvi svetski rat stvarno je opustošio Srbiju i Crnu Goru, čiji je postotak žrtava bio dva i po puta veći nego Francuske. Nekoliko spektakularnih pobeda Srbije nad moćnijim neprijateljem mogle su samo da odgode okupaciju od strane Nemačke, Austro-Ugarske i Bugarske. Srbija će se najposle naći na pobedničkoj strani s aurom heroja i mučenika u očima savezničkog javnog mnjenja.

Srpska politička elita imala je dva programa. Jedan je bio stvaranje Velike Srbije (sličan ideji Velike Grčke, Velike Bugarske ili Velike Rumunije – kao što Pavlović ukazuje, ističući nanovo da srpski nacionalizam nije jedinstven.) Drugi je bio ujedinjenje Južnih Slovena.

Drugi je prevladao iako nije bilo glasanja ili referenduma bilo u Srbiji bilo u drugim južnoslovenskim zemljama. Većina Srba gotovo izvesno je želela ujedinjenje. Bilo je donekle entuzijazma u Dalmaciji i donekle neprijateljstva u drugim hrvatskim zemljama. Slovenci nisu bili nezadovoljni idejom. Ali, kao što Pavlović ukazuje, verovatno nikada nećemo saznati šta je većina Jugoslovena mislila o svojoj zemlji na nje-

nom početku. Jugoslavija, ipak, nije bila veštačka zemlja, uzimajući u obzir etničke i lingvističke sličnosti između njenih naroda. Niti je bila tvorevina velikih sila, čiji je jedini doprinos bio da su je priznale (s izuzetkom iredentističke Italije).

U međuratnom periodu, nacionalni sukobi i neprijateljski raspoloženi susedi činili su učvršćivanje zemlje teškim. Slabljenje demokratije u Evropi, koja je duže od veka bila uzor srpskim elitama, bilo je takođe vrlo štetno, ali Pavlović ne poklanja gotovo nikakvu pažnju ovoj temi.

Njegovo slikanje nacionalnih sukoba i različitih predstava o zajedničkoj državi, uključujući i njeno otvoreno odbacivanje, istovremeno je iscrpno i nepristrasno. Otuđenje od beogradskog centralizma posebno je bilo jako kod hrvatskog seljaštva, gde je nedavno stečeno pravo glasa bilo zloupotrebljavano od demagoške i sve više autoritarne Hrvatske seljačke stranke. Pa ipak, kao što Pavlović naglašava, bilo je ozbiljnih i delimično uspešnih pokušaja saradnje i kompromisa između Srba i Hrvata, a Slovenci i muslimani često su učestvovali u vladama u Beogradu. Grubim pokušajima da se nametne jugoslovenski patriotizam odozgo, koji su samo povećavali razorni separatizam, bilo je suprotstavljano uviđanje da je neki oblik federalnog uređenja neophodan.

Najslabiji deo knjige *Srbija: istorija iza imena* je u prikazu građanskog rata koji je od 1941. do 1945, dok je Jugoslavija bila okupirana od Nemačke, Italije i njihovih saveznika, vođen između partizana na čijem su čelu bili komunisti i četnika koji su bili rojalisti i nacionalisti. Pavlovićev antikomunizam je dogmatski i u potpunom kontrastu s inače prefinjenom pripovešću. On jedva da spominje predratno brutalno proganjanje komunista, pokušava da ga opravda („nervozna vlada”), i apsurdno gleda na komuniste kasnih tridesetih godina prošlog veka kao na podjednako ozbiljnu opasnost za Jugoslaviju kao što su fašistički pokreti. Ali, Sovjetski Savez je bio daleko, dok su Nemačka i njeni saveznici gotovo sasvim okruživali Jugoslaviju – jedini nezavistan sused bila je Grčka. I kao što sâm Pavlović piše, „Hitler je mrzeo sve Slo-

vene, a Srbe posebno". Njegovo upoređivanje komunističke pobede na kraju Drugog svetskog rata s osmanskim osvajanjem podseća na najprimitivnije srpske nacionaliste koji nazivaju Tita novi sultan Murat I.

U svojoj odbrani politike četničkog vođe pukovnika Mihailovića on iznosi neke dobro zasnovane tvrdnje. Da, Mihailovićeve prvobitne namere bile su dobre, on nije bio čovek s kojim nikakav kompromis nije mogao biti napravljen, a četnički komandanti bili su najčešće sami sebi zakon – tako da se ne može smatrati odgovornim za većinu njihovih nedela. Ovo je dobrodošao protivotrov komunističkoj propagandi. Ali Pavlović pomućuje nekoliko presudnih spornih pitanja. S jedne strane, partizanska vojska bila je neuporedivo efikasnija sila otpora fašizmu (velike jedinice, prave bitke), i odigrala je presudnu ulogu u spasavanju Srba od pokolja koje su pravili hrvatski fašisti. Uz to, komunisti su obezbedili upotrebljivu alternativu („bratstvo i jedinstvo", federalizam) međusobnim istrebljivačkim masakrima. S druge strane, četnici su više pomogli okupatorima boreći se protiv partizana nego što su im naneli štete spasavajući savezničke pilote ili povremenim zasedama i sabotažom, i nisu imali politiku prema nacionalnom pitanju prihvatljivu za ne-Srbe.

Na isti grub način, Pavlović okrivljuje jugoslovenske komuniste za istorijski sukob sa Staljinom 1948, tvrdeći da „on nije rezultat ideoloških neslaganja, ekonomskog iskorišćavanja ili nacionalnog ponosa", već Titove ambicije da proširi svoj uticaj izvan Jugoslavije. Jugoslovensko-sovjetski rascep jedna je od najdokumentovanijih i najistraženijih epizoda Hladnog rata i vrlo malo istoričara, zapadnih ili istočnih, prihvatili bi ove čudnovate optužbe.

Sukob sa Staljinom otvorio je vrata liberalizaciji. Jugoslovenski komunisti decentralizovali su privredu i više je usmerili ka proizvodnji potrošačke robe; njihov stav prema umetnosti i humanističkim naukama postao je tolerantan (doista, nove ideje i pokreti često su ohrabrivani); i oni su poboljšali veze sa Zapadom i otvorili širom granice za turiste da

dođu u Jugoslaviju i za radnike da odu iz nje i traže bolje plaćene poslove. Ali ograničavanje represije nikada nije moglo da bude zamena za istinsku demokratiju i Tito i komunistička partija nisu želeli da prihvate nikakva ograničenja za svoju vlast niti da tolerišu ikakve rivale. Pavlović je u pravu kada zaključuje da je Titova Jugoslavija, mada snošljivija za život od drugih komunističkih zemalja, ipak bila diktatura.

Pavlović vidi nacionalizam, koji je kasnih osamdesetih godina trijumfovao u Srbiji pod Slobodanom Miloševićem, kao delimično „proizvod komunizma, koji ga je manipulisao u političke svrhe". Ali Milošević je jednostavno prihvatio i prilagodio nacionalističku ideologiju koju su stvorili srpski intelektualci. Intelektualci, piše Pavlović, „postepeno su se kretali od zaštite individualnih ljudskih prava do kukanja nad sudbinom svoje nacije". Pa, neki jesu a neki nisu – pod Miloševićem uvek je postojao glasan otpor nacionalizmu. Ali presudna tačka je da su većina intelektualaca bili nacionalisti sve vreme, a njihov liberalizam i tolerancija ili površni ili ograničeni na članove njihove vlastite nacije. Ovo je važilo i za intelektualce u drugim nacijama bivše Jugoslavije.

Zatim, tokom jugoslovenskog građanskog rata mnogi srpski nacionalisti videli su svoju borbu kao antikomunistički, antititoistički krstaški pohod. Da, priličan broj njih su bili bivši vodeći komunisti ili generali koji su obožavali Tita, ali oni su sasvim odbacili svoja prethodna uverenja. Doista, čitava retorika srpskog nacionalizma bila je konzervativna, nacionalistička i puna vulgarizovanih verskih simbola i slika, kao što sâm Pavlović tako dobro opisuje, zajedno s izopačavanjem naučnih i estetskih standarda u nacionalističko šarlatanstvo i kič. Na kraju, i na veliku Pavlovićevu žalost, ne-Srbi su zvali srpske snage u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu „četnici", videvši ih kao naslednike srpskih nacionalističkih gerilaca iz Drugog svetskog rata.

Ako je komunizam odgovoran za srpski i druge nacionalizme i za krvavi raspad Jugoslavije, to je prevashodno zato što nije dozvolio, kroz decenije svoje vladavine, razvoj kri-

tičkog mišljenja, što nije ustanovio vladavinu zakona i obezbedio prava i slobode pojedinca, i što nije stvorio federalni sistem koji funkcioniše. Ovo je samo posredna krivica, ali je ipak teška.

Prikaz studije Stevana K. Pavlowitcha, *Serbia: The History behind the Name*, Hurst & Company, London 2002, objavljen je bez naslova, kao i drugi prikazi, u *Journal of Southeast European and Black Sea Studies,* Athens, vol. 3, no. 1, January 2003. Knjiga je objavljena i u Beogradu: Stevan K. Pavlović, *Srbija: Istorija iza imena*, prevela Ivana Gazikalović-Pavlović, Clio, 2004.

Predrasude i naivnost: Anglikanska crkva i Srbi

U našim medijima mnogo je komentarisan nemio događaj od 24. decembra, kada je pedesetak uglavnom mladih ljudi sprečilo da se u Patrijaršiji održi bogosluženje Anglikanske crkve. Time je bez ikakvog povoda i opravdanja pokvareno Badnje veče (po gregorijanskom kalendaru) anglikanskim vernicima, među kojima je bio i britanski ambasador s porodicom.

Patrijarh Pavle, predsednik Koštunica, premijer Đinđić, ministar spoljnih poslova Svilanović i mnogi drugi javno su osudili incident. Ako nam je huligansko ponašanje na sramotu, opet možemo reći da je naša javnost pokazala političku zrelost. U nekim izjavama, međutim, bilo je snishodljivosti izazvane strahom da ne naljutimo veliku silu. A i preterivanja i neznanja. Sada se prašina slegla i može se mirno progovoriti o Anglikanskoj crkvi i njenim istorijskim vezama sa Srbima i Srpskom pravoslavnom crkvom.

Anglikanski sveštenici veoma su obrazovani. Ne samo što odlično poznaju teologiju, već im nije strana ni savremena nauka. Oni su sumnjičavi prema čudima i često prihvataju naučna učenja o poreklu sveta i čoveka. Anglikanska crkva je prilično tolerantna prema razvodu i homoseksualizmu i od

1994. žene mogu da budu sveštenici. Upravo ova tolerantnost Anglikanske crkve jedan je od uzroka incidenta. Naši fanatici su protiv anglikanizma ne samo zato što je on tobože antipravoslavan, već i što je protiv progona i diskriminacije. Ovo bi posebno trebalo da nas zabrine.

Tolerantnost anglikanizma vodi poreklo iz šesnaestog veka. Tada je engleski smisao za nagodbu i umerenost nadvladao versku isključivost. Uspostavljena je ravnoteža između, s jedne strane, srednjovekovnog katolicizma i njegove liturgije i, s druge strane, osnovnih ideja protestantizma i želje za nezavisnošću od rimskog pape. Anglikanska crkva je i zvanično ustanovljena od države kao Crkva Engleske, odnosno engleskog naroda. Poglavar crkve je monarh (znači sada kraljica Elizabeta II), dok je arhiepiskop kenterberijski samo glavno svešteno lice, po značaju tek malo iznad arhiepiskopa od Jorka.

Osnovni principi Anglikanske crkve smišljeno su široki i neodređeni, tako da svaki Englez može da bude lojalan vladaru i državi, a da ne dođe u sukob sa svojom savešću. Time se izbegavaju verski sukobi i čuva englesko nacionalno jedinstvo. Teološki širok unutar sebe, anglikanizam nije isključiv ni prema drugim verama. U prošlom veku Anglikanska crkva veoma mnogo je učinila za ekumenizam.

Ali, u politici je Anglikanska crkva konzervativna i oportunista u odnosu na državu i vladu. Moglo bi se reći da za Anglikansku crkvu Bog jeste jedan za sve ljude i religije, ali i da je Engleska samo jedna.

Za vreme građanskog rata u Jugoslaviji i u toku NATO bombardovanja Srbije u proleće 1999, srpske pravoslavne crkve u Britaniji neometano su radile. To je zasluga britanske policije koja ih je obezbeđivala od mogućih napada ekstremnih Hrvata, bosanskih muslimana, Albanaca. Treba, međutim, biti zahvalan i Anglikanskoj crkvi koja s našom crkvom neguje dobre odnose.

Ipak, malo je bilo anglikanskih sveštenika koji su osudili bombardovanje Srbije, a poprilično onih koji su ga podržali.

Visoko sveštenstvo molilo se za britanske pilote i vojnike, za njihovu bezbednost i pobedu. Anglikanska crkva danas možda diskretno zamera svojoj vladi što britanske trupe na Kosovu malo čine radi zaštite pravoslavnih crkava, kaluđera, monahinja i vernika. Ali, ona to ne čini javno, a pogotovo ne glasno. Niti bi se, čak i kada bi albanski teroristi rušili naše najznamenitije bogomolje, radi njih sukobila sa svojom vladom.

Naša štampa ističe kako je Anglikanska crkva pomagala Srpsku u Prvom svetskom ratu, hvalila Srbiju i srpsku vojsku, uzdizala kneza Lazara i srpsko žrtvovanje na Kosovu 1389. Jedan od važnih razloga bila je zabrinutost britanske komande za moral britanskih vojnika na frontu i njihovih porodica u pozadini. Gubici su bili ogromni, pa je isticanje mnogo većeg žrtvovanja malog ali važnog saveznika Srbije trebalo da ih ohrabri. Anglikanska crkva sigurno ne bi u ratu ništa činila bez dogovora s vladom.

Tačno je i da su tada engleska deca pisala domaće zadatke o značaju Kosova za Srbe. Srpski kosovski ep bio je umetnički izraz srpskog heroizma i visoke moralnosti. Devedesetih godina, britanski mediji i političari uzimaće taj isti ep za dokaz naše bolesne opsednutosti prošlošću. Ep se nije promenio, već ga Britanija posmatra u skladu sa svojim viđenjem međunarodnih okolnosti.

Malo je poznato da u Prvom svetskom ratu britanski oficiri nisu smatrali naše oficire za sebi ravne i da su prema našim vojnicima postupali kao prema trupama iz svojih kolonija. Tako isto ni Anglikanska crkva nije našu smatrala sebi jednakom, bez obzira što ju je pomagala.

U prošlom veku, Britanija je podržavala autoritarnu politiku i Miloševića i Tita i kneza Pavla i kralja Aleksandra, kad god je to odgovaralo njenim spoljnopolitičkim interesima. Ne znam nijedan slučaj da se Anglikanska crkva samoinicijativno, od svoje volje, založila za demokratiju i ljudska prava u Jugoslaviji.

Tačno je da su posle Drugog svetskog rata u samoj Engleskoj odnosi naših sveštenika i Anglikanske crkve bili dobri. Doista je postojala i naklonost prema pravoslavlju, ali opet ne bez osećanja nadmoćnosti. Pravoslavlju se priznaje hrišćanska izvornost i mistična snaga. Istovremeno se ono vidi i kao neprosvećeno, zaostalo, slabo organizovano i siromašno.

Za pomoć Anglikanske crkve postojali su i politički razlozi. U vreme Hladnog rata naša pravoslavna crkva je mogla da bude saveznik u borbi protiv komunizma. Pošto je britanska vlada pomagala Tita jer je bio nezavistan od Sovjetskog Saveza, ni Anglikanska crkva nije bila protiv njega. Ali, ko zna, situacija u Jugoslaviji mogla se preokrenuti, vlast su mogle preoteti prosovjetske snage, i zato je bilo korisno negovati veze sa pravoslavnom crkvom.

Politika, 11. februar 2003.

Posmrtni govor Jugoslaviji – jedan zamišljeni dijalog sa zapadnim prijateljima

Dok se drugi milenijum približavao kraju, demokratija je konačno prevladala u Srbiji. U prethodnoj deceniji, Miloševićev režim je vodio ratove i suzbijao opoziciju, čije vođe su se na smenu nadmetale s njim i jedni s drugima u nacionalističkoj retorici, detinjastim političkim smicalicama i samoreklamiranju. Ali, na izborima u jesen i ranu zimu 2000, koalicija osamnaest demokratskih stranaka, koja je obrazovana uz mnogo jeda i teatralnosti, prevladala je u jugoslovenskoj Saveznoj skupštini nad Miloševićevom Socijalističkom partijom i njenim saveznicima i onda produžila da osvoji većinu poslaničkih mesta u srpskoj skupštini. Najveće uzbuđenje izazvao je opozicioni kandidat Vojislav Koštunica kada je porazio Slobodana Miloševića i postao predsednik Jugoslavije – tačnije, onoga što je ostalo od jugoslovenske federacije šest republika. Jugoslavija je preživela jedan slom u dvadesetom veku kada su je 1941. Sile osovine pregazile i raskomadale. Na kraju Drugog svetskog rata, pokret otpora koji su predvodili komunisti oslobodio ju je i ponovo uspostavio. Početkom devedesetih godina Slovenija, Hrvatska, Makedonija i Bosna i Hercegovina otcepile su se i uskoro stekle

međunarodno priznanje kao nezavisne države. Tako je Jugoslavija ostala federacija, ali koja se sastojala samo od Srbije i malene Crne Gore, između kojih su veze sve više popuštale.

Posetioci u Srbiji odavno su primetili – ili bih možda trebalo da kažem postavili dijagnozu? – jedno psihičko svojstvo zajedničko svim slojevima srpskog društva. To je inat – zloćudni, osvetoljubivi, svojeglavi prkos. Mada je kroz istoriju inat pomagao Srbima da se odupru stranoj i domaćoj tiraniji i da istraju u ratovima i kada su dovedeni na ivicu propasti, on je najčešće bio boljka koja je pothranjivala neumerenost i iracionalnost i ometala civilizovan politički život. Za vreme izbora 2000, međutim, Srbi su okrenuli svoj omiljeni inat protiv samih sebe i potisnuli svoj kobni nagon ka političkom nasilju. Ne, ne i ne, izgleda da su sebi govorili, ne sme biti ubijanja. I tako, mada policija nije bila ni najmanje nežna, a demonstranti su razvalili državnu televiziju i zapalili krilo Savezne skupštine, niko nije bio ubijen. Bilo je zadivljujuće da se „srpska revolucija" odvijala na tako somotni, češki način. Čak ni okoreli optimisti kada je srpska politika u pitanju, kao što sam ja, nisu očekivali da baš ni malo krvi neće biti potrebno da se prolije za demokratiju.

Dok se Jugoslavija raspadala početkom devedesetih godina, Srbi, Hrvati i muslimani započeli su građanski rat u kome je svaka grupa igrala dvostruku ulogu napadača i branitelja, etničkog čistača i prognanog izbeglice, mučitelja i mučenog. Kada se prašina borbe slegla, postalo je jasno da niko nije čak ni pokušao da bude dobar momak i da svi treba da se osećaju krivim i da se stide (mada, nažalost ali ne i neočekivano, vrlo malo ljudi je to stvarno i činilo). Ali kroz surove ratove u Hrvatskoj i Bosni, stalnu krizu na Kosovu i ponižavajući unutrašnji politički haos, kroz ekonomske sankcije i NATO bombardovanje, Srbi su sazrevali. Učili su kroz iskustvo – kineska poslovica s pravom naziva iskustvo dobrom školom, ali čija je školarina previsoka. Srpski napredak bio je spor i s povremenim ponovnim okliznućima, što je navodilo mnoge kako u zemlji tako i van nje da gube nadu. Ali,

Srbi su postali konačno politički punoletni i pretvorili su, kao čarobnim štapićem, ubitačni napitak inata u protivotrov nasilju.

I

Na Zapadu, velika većina političara i diplomata, novinara, naučnih radnika i profesora, glasno je predviđala da će Milošević, koga su s njima svojstvenom nadmenošću proglasili za „ogavnog tiranina", „balkanskog kasapina" i „otelotvorenje zla", doista za novog Hitlera, Staljina i Pola Pota, pribeći brutalnoj sili da bi održao sebe na vlasti i time uvaliti zemlju u građanski rat ne manje krvav od onoga koji se vodio u Bosni i Hercegovini. U mnogim od ovih predskazivanja mogao sam da opazim radost, čak ushićenje zato što je u izgledu tako okrutan i krvav ishod.

Uvek kad mi je takva zluradost teško padala i žalostila me, mogao sam da čujem hor zapadnih glasova kako me prekorava: Samo se seti šta ste vi Srbi činili! Tukli ste iz topova Dubrovnik i opustošili Vukovar; okružili ste Sarajevo topovima i snajperima i poubijali nekoliko hiljada muslimana u Srebrenici i njenoj okolini; na kraju ali nikako na poslednjem mestu, ugnjetavali ste kosovske Albance da biste ih naposletku izgnali. Niste se izvinili i nije vam oprošteno. Morate biti kažnjeni, a ko je veštiji i izvežbaniji u smrti i razaranju od vas samih? Okusite sami lek koji ste davali drugima. I lepo se provedite.

Bilo je, naravno, mnogo istine u ovim optužbama. Ali bilo je pogrešno izostaviti s takvom nehajnošću zlodela Hrvata, bosanskih muslimana i kosovskih Albanaca. Pokušao sam da na ovo ukažem ali su me zamišljeni zapadni glasovi prekinuli: Vi ste se oglušili o naše pozive i osujetili naše diplomatske inicijative, omalovažavali naše pretnje i podrugivali im se, drznuli se da preživite pod ekonomskim sankcijama, i bila su vam potrebna čitava dva i po meseca za nas vrlo skupog bombardovanja da dignete ruke od Kosova, prljave, bedne,

bezvredne nekretnine koje se nijedan zapadni posrednik sa zrnom samopoštovanja ne bi poduhvatio da proda. Zbog svega toga, zato što ste nam se odupirali i izazivali nas, Zapad, vi Srbi morate da platite i to skupo. Mi – NATO i Evropska unija, – mi, zapadni mediji, nevladine organizacije i trustovi mozgova, mi, Bil Klinton i Toni Bler, Gerhard Šreder i Žak Širak, mi, Stejt department i Forin ofis i Ausvertiges amt i Ke d'Orsej, mi vas osuđujemo – za vašu bezočnost koja je doista besramna i za vaš *hibris*, onaj oholi ponos kojim likovi u antičkim grčkim tragedijama ljute bogove (a mi smo sada bogovi). Zar se ne sećate kako su bogovi naveli kralja Edipa da ne znajući ubije oca i oženi se svojom majkom? Pa, dobio je što je zaslužio, mada da smo mi bili tamo jednostavno bismo ga bombardovali.

Hor zamišljenih zapadnih glasova srdito je pretio: Što se tiče naših zapadnih i evropskih ustanova, vas jednostavno ne možemo primiti u naše zapadne klubove i salone. U stvari, mi o vama mislimo kao o Evropljanima jedino kada označavamo vaše ratne zločine kao zlodela kakva nismo videli u Evropi od Drugog svetskog rata ili kada opisujemo nekog od vaših ljubljenih vođa kao najtraženijeg begunca u Evropi. Vi možete da nam s ponosom pokazujete freske u vašim crkvama i da nas podsećate da su one sastavni deo evropske srednjovekovne civilizacije, ali mi ne mislimo da one zaslužuju da se dvaput pogledaju. Vi možete da ističete kako revnosno pratite sve stilove u evropskoj književnosti, filozofiji i umetnosti, ali nas baš briga. Vi Srbi ste u biti neevropski i antievropski narod čiji šovinizam udara šamar našem evroatlantskom multikulturalizmu, feminizmu, „ljudskopravizmu". Mi smo gledali svakog dana na televiziji kakvi ste vi stvarno: divlje, pijane, balkanske, mačo-muškarčine, neobrijane siledžije s polomljenim zubima. (I da se niste usudili da optužite našu zapadnu televiziju za pristrasnost – ona uvek emituje istinu, celu istinu i ništa do istinu.)

Vi Srbi morate da patite i zato ćete patiti. Za ime Boga i, što je važnije, za ime NATO-a, treba da ispaštate. Plačite i

kukajte i molite za milost, ispovedite svaki zločin, okajte svaki greh. Budite dobri i trudite se da budete bolji. Mada mi Zapadnjaci možemo unapred da vam kažemo da nikada nećete postati divni kao mi, ipak možete jednog dana da prestanete da budete grozni kao što ste. Šta bi moglo da bude lepše nadanje! A za vaše moralno samobičevanje, bar što se nas tiče, nema boljeg korbača od divnog, velikog, krvavog građanskog rata.

Morao sam da uzvratim: Ali, moji zapadni prijatelji, da li je ikada neki narod zasluživao građanski rat? Zar nisu Srbi već dovoljno kažnjeni? Isterani su iz Hrvatske, iz mnogih delova Bosne i Hercegovine (uključujući Sarajevo, mnogo veličano na Zapadu zbog svoje multietničke tolerancije) i sa čitavog Kosova, osim najsevernijeg dela, čineći da Srbija od svih zemalja bivše Jugoslavije ima najveći broj izbeglica – osam stotina hiljada prema poslednjem popisu. Ova masovna proterivanja i gubici teritorija bili su propraćeni uništavanjem srpskih istorijskih spomenika, pravoslavnih crkava i manastira, zbirki umetničkih dela, retkih knjiga i istorijskih dokumenata.

Cena vođenja rata i razaranja koja je doneo sa sobom, embargo Ujedinjenih nacija na međunarodnu trgovinu s Jugoslavijom, kao i na ulaganja u privredu i vazdušni saobraćaj, i konačno NATO bombardovanje u proleće 1999 – svi oni su kumulativno opustošili privredu Srbije. U 2000, bruto nacionalni proizvod po glavi stanovnika bio je osamsto dvadeset dolara (radi upoređenja, Haiti je imao oko hiljadu dolara i Ekvatorijalna Gvineja osam stotina), dok je nezaposlenost u Srbiji prešla četrdeset posto. Srbija ulazi u dvadeset i prvi vek kao zemlja u kojoj su nedovoljna i slaba ishrana česti, mnoge bolesti su u porastu i zaštita prirodne sredine je ozbiljno opala. Kulturne veze s Evropom i drugim delovima sveta, nekad uobičajene i svakodnevne, sada gotovo da su prestale i velika većina ljudi niti ima dovoljno novca niti može da dobije vizu za put u inostranstvo. Desetine hiljada najobrazovanijih i najtalentovanijih mladih ljudi, uključujući mnoge moje lične prijatelje i poznanike, raspršili su se deve-

desetih godina širom Zemljine kugle, najviše po anglo-saksonskom svetu – od Australije i Novog Zelanda na dalekom istoku do Kanade i Sjedinjenih Američkih Država na dalekom severu i zapadu. Malo njih se vraća.

II

Srbija je sada demokratska zemlja i građanski rat je izbegnut. Ili možda nije? Možda se građanski rat kome ste se Vi, moji zapadni prijatelji, nadali već dogodio. Sasvim jednostavno, kada se mi Srbi, Hrvati i muslimani borimo jedni protiv drugih, mi se istovremeno borimo protiv samih sebe. Jer mi, a takođe i Slovenci, Makedonci i Crnogorci, zaista smo po mnogo čemu slični ili se čak ne razlikujemo. Istorijske knjige, novinski članci, radio i televizijski programi i govori političara, kako strani tako i domaći, ponavljali su do odvratnosti u toku protekle decenije kako je i zašto „bivša Jugoslavija" bila veštačka tvorevina i na propast sudbinom predodređena mnogonacionalna zemlja. Stoga je za mene važno da istaknem kako je imala i paralelni identitet jednonacionalne države.

Nikada nisam sreo obrazovanog Slovenca ili Makedonca koji nije govorio srpskohrvatski niti je neko od njih morao da uzima časove da bi ga naučio. Dalmatinac (izuzimajući onoga ljupkog četvoronošca prošaranog crnim pegama) govorio je i pevao, jeo i pio kao Dalmatinac, bilo da je katolik ili pravoslavac, Hrvat ili Srbin. Isto se može reći i za Hercegovce ili Slavonce, Ličane ili Bačvane, i tako dalje. Doista, bilo je mnogo drugih mnogonacionalnih područja i gotovo sva su imala poseban, homogen i snažan identitet. U Jugoslaviji bila su brojna prijateljstva i brakovi (uključujući i mojih roditelja) koji su bili „nacionalno mešoviti". I tako su ih klasifikovali sociolozi i prema njima se odnosili političari; sami ti prijatelji i bračni drugovi doživljavali su ih kao jednonacionalne.

Ne, Vi moji zapadni prijatelji ne treba da me podsećate da je bilo ranijih sukoba među Južnim Slovenima i dobro mi

je poznato da su oni između Srba, Hrvata i muslimana za vreme Drugog svetskog rata bili veoma krvavi. U isto vreme, Južni Sloveni imali su mnogo zajedničkih istorijskih uspomena i tradicija i, što je najvažnije, većina ljudi većinu vremena živela je izvan istorije i unutar svojih sela. Oni nisu prigrlili nacionalističke ciljeve niti vitlali oružjem da bi ih ostvarili, već su sarađivali sa svojim susedima druge vere i nacionalnosti. Kada jednom istorija ovih neistorijskih, neharizmatičnih, pristojnih ljudi bude napisana i mi konačno čujemo glasove južnoslovenske „tihe većine", bez sumnje ćemo otkriti da je neka vrsta protojugoslovenskog identiteta prethodila samom stvaranju države na kraju Prvog svetskog rata.

Komunističke birokrate u šest jugoslovenskih republika i dve autonomne pokrajine nalazile su da im je u interesu da podignu nevidljive granice oko tih svojih feudalnih poseda i jugoslovenska privreda bila je mnogo manje ujedinjena nego što je trebalo da bude da bi obezbedila blagostanje i pomogla očuvanju jedinstva zemlje. Ali, cvetalo je zajedničko tržište knjiga i filmova, popularnih pesama i sportskih idola, kolokvijalnih izraza, viceva i psovki. Posle raspada još uvek postoji jedno zvanično nedopušteno tržište, samoniklo i divno anarhično, mnogo zabavnije od preterano regulisane, birokratske pseudo-unije koja je toliko drska i bezobrazna da sebe naziva evropskom, mada ne obuhvata – i po svoj prilici nikada i neće obuhvatati – velike delove Evrope. Dugotrajnost ove jugoslovenske crne berze dokazuje da tolerancija, ili u najmanju ruku radoznalost, može da bude jača od netrpeljivosti i da sva šteta koju je jugoslovenski građanski rat naneo nije nepovratna.

Zato sam pun nade. Naravno, mi Južni Sloveni nikada više nećemo živeti u zajedničkoj državi – previše je grobova, obeleženih i neobeleženih; izbeglice se retko vraćaju i nikada ne praštaju onima koji su ih oterali iz njihovih domova; ruševine će unakažavati gradove i sela još dugo vremena. Bilo bi uobraženo verovati da će se zidovi mržnje srušiti na zvuk liberalnih truba koje sviraju melodiju pomirenja. Ali

ako je jugoslovensko jedinstvo s punim radnim vremenom nemoguće, neka varijanta s pola radnog vremena može da bude dostignuta. Narodi bivše Jugoslavije još uvek žive jedni pored drugih – ma šta naše vođe želele – i privredni, kulturni i bezbednosni činioci govore nam da treba sarađivati. Mi koji se poistovećujemo s jugoslovenskom „idejom", koji podržavamo „jugoslovenstvo", treba da koristimo naše snage da bi podsticali takvu saradnju. I hajde da ne molimo naše vlade da nam pomognu. U eri privatizacije, oslonimo se na privatnu inicijativu da bi potpomogli delimično vaskrsnuće jugoslovenskog jedinstva.

Ako se složimo da su u dubljem smislu hrvatski i muslimanski gubici od srpske ruke bili takođe i srpski gubici, a takođe i obratno, onda u jugoslovenskom građanskom ratu nijedna strana nikada nije mogla da pobedi već samo da izgubi. Stepeni gubitka, naravno, bili su različiti. Bosanski muslimani izgubili su veći postotak svojih teritorija i imali su više žrtava nego Srbi, a Srbi više nego Hrvati. Ali istovremeno, mi smo svi (uključujući Slovence, Crnogorce i Makedonce) na vrhu te zamišljene skale jugoslovenskog stradanja, mi smo svi podjednako poraženi, mi smo svi žrtve – zato što više nemamo Jugoslaviju.

III

Mogu da Vas čujem, moji zapadni prijatelji, kako kažete: Ovo su sentimentalna sanjarenja – zanesenjaštvo, svet koji postoji samo u uobrazilji – jednog hroničnog, okorelog, upornog, nepokajanog „jugonostalgičara". Možda ste u pravu, moji zapadni prijatelji, a nema sumnje da bi se svi nacionalisti bivše Jugoslavije, koji su u stvari izmislili izraz „jugonostalgičar" da bi nipodaštavali i ismejavali nas, njihove kritičare, složili s Vama. Ali mene nije ni malo stid da priznam kako još uvek volim tu zemlju koja je ubijena surovo i bez ikakvog razloga od njene zloćudne dece. Doista, na sledećem

popisu stanovništva nameravam da se izjasnim kao Jugosloven. To sam bio na popisu 1971, 1981 i 1991; to sam i sada.

Mi, prezreni jugonostalgičari, priznajemo poraz i dopuštamo da jedinstvena jugoslovenska država neće biti nanovo stvorena; mi ipak nećemo dozvoliti da se njen *damnatio memorie* nastavlja bez našeg protivljenja niti ćemo priznati da su ubice Jugoslavije bile u pravu. Jugoslavija je bila nevina, oni su krivi. Ta mnogo oklevetana zemlja nije gušila nacionalne kulture, niti one cvetaju posle njenog nestanka; ona nas nije porobljavala, niti smo sada slobodni; nikakva tiranija nije oborena, niti je postignuto oslobođenje. Antijugoslovenski nacionalisti nisu izvršili herojsko delo – oni su jednostavno počinili gnusno materoubistvo. Niti jedan od njih nije se istakao bilo kao politički bilo kao vojni vođa, a pogotovo nije stekao međunarodni ugled. Doista, nijedan od njih nikada nije održao uzbudljiv, nadahnut govor, ili rekao nešto mudro ili duhovito što bi trebalo da pamti potomstvo.

Posle Drugog svetskog rata, napori zemalja Trećeg sveta da se oslobode od kolonijalne dominacije uživali su podršku mnogih ljudi širom Zemljine kugle. Napredni intelektualci i levica uopšte, videli su antikolonijalnu borbu kao plemenitu čak i kada je vođena surovim sredstvima, jer je ona prevazilazila kolektivistički cilj – uspostavljanje nezavisnih suverenih država – i bila vođena za individualno ljudsko dostojanstvo i samopoštovanje. Građani imperijalnih sila često su bili na strani boraca za slobodu. Podsetimo se samo kako je Gandi bio duboko poštovan u Britaniji i da Laburistička stranka zaslužuje ne manje priznanja za nezavisnost Indije od Kongresne stranke.

Prosvećeni, tolerantni i dobronamerni u svetu, oni koji se zalažu za međunarodno poštovanje ljudskih prava i zauzimaju za ustanovljenje liberalne demokratije u svakoj zemlji, nikada nisu podsticali raspad Jugoslavije niti su cenili ili poštovali separatističke vođe. Osim toga, stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918 (kako se Jugoslavija zvala do 1929) bilo je pozdravljeno dobrodošlicom od mnogo više lju-

di u svetu nego stvaranje bilo koje države nastale devedesetih godina na njenim ruševinama. Ne manje je značajno da je za više od sedam decenija svog postojanja Jugoslavija uživala podršku, doista se može reći oduševljenu podršku, svetskih vođa koje smatraju za dobre momke, za superzvezde u letopisima dvadesetog veka – Klemanso, Masarik, Ruzvelt, Čerčil i De Gol, Nehru, Kenedi i Brant, i mnogi drugi – dok su zlotvori, tirani kao Hitler, Musolini i Staljin, gotovo uvek bili njeni neprijatelji.

Van svoje nacije, antijugoslovenski nacionalisti uživali su podršku samo onih koji su ličili na njih ili imali slične probleme, predrasude i „program rada". Tako je već pre početka građanskog rata priličan broj katolika, muslimana i pravoslavaca u svetu bio na strani katolika, muslimana i pravoslavaca u Jugoslaviji. Oni su ronili suze i navijali za istovernike, skupljali novac i slali oružje. U istom duhu, Nemačka i Austrija nisu zaboravile svoje istorijske veze sa Hrvatskom, niti Rusija i Grčka svoje sa Srbijom. I kao što je bilo najlakše predvideti, Albanci iz Albanije borili su se rame uz rame s Albancima na Kosovu protiv srpske policije i vojske, a u proleće 2001. počeli su da se bore sa svojim sunarodnicima u zapadnoj Makedoniji protiv makedonskih snaga.

Kada je kolonijalna vladavina okončana, ljudi iz novooslobođenih zemalja bili su puni oduševljenja za nacionalnu obnovu. Posebno su mladi bili spremni da se žrtvuju za opšte dobro. Ovaj period retko je trajao duže od nekoliko godina i najčešće je završavao u razočaranju što se tiče ustanovljenja liberalne demokratije i ubrzavanja ekonomskog rasta. Ipak, on je bio dokaz da su nacionalne revolucije bile nepatvorene. U novim postjugoslovenskim državama, vera, nada i spremnost da se ponese veliko breme za vlastitu zemlju bili su retki; samo je šovinistička mržnja bila izobilna. Veoma mnogo su porasle krađe, prevare, šverc, pronevere i utaje, i ubistva u mafijaškom stilu. Umesto posvećenosti vlastitoj zemlji, prevladavao je „onaj tobožnji patriotizam od koga su toliki ljudi, u svim dobima i zemljama, pravili veo za skrivanje ličnog in-

teresa" – kako je Džejms Bosvel objasnio dobro poznatu ali zbunjujuću izreku Semjuela Džonsona da je „patriotizam poslednji izgovor nitkova".[1]

Zašto onda treba da se stidim zbog moje nostalgije za Jugoslavijom? Naprotiv, sve nas „bivše Jugoslovene" treba da muči osećanje krivice i griža savesti zato što se Jugoslavija raspala i posebno zbog načina na koji se to dogodilo. Ne samo da je naš gubitak bio veliki, već smo oduzeli međunarodnoj zajednici uglednog člana. Za vreme čitavog svog postojanja, od kraja Prvog svetskog rata do kraja Hladnog rata, Jugoslavija je bila poštovana zemlja koja je održavala diplomatske veze s gotovo svim zemljama sveta. Susedi su je se retko plašili i bila je često vrlo angažovana u zagovaranju pomirenja na Balkanu. U srazmeri sa svojom srednjom veličinom i skromnim privrednim resursima, bila je blagotvoran, konstruktivan činilac u evropskoj politici. Njen duh nezavisnosti i napori da ustanovi sklad među svojim različitim nacionalnim grupama bili su primer mnogim zemljama.

Od ranih šezdesetih godina Jugoslavija je bila vodeća zemlja pokreta nesvrstanih koji je obuhvatao mnoge države u Africi, Aziji i Latinskoj Americi. Ne mali broj političkih analitičara, uključujući i mene, kritikovao je ovaj pokret.[2] Ja nisam bio u principu protivan njegovim ciljevima, kao što su okončavanje kolonijalizma, pomoć zemljama Trećeg sveta ili smanjivanje konfrontacije supersila. Ali ukazivao sam na to da pokret nesvrstanih nema prava da zove sebe „savest čovečanstva" budući da je većina njegovih država članica, uključujući i Jugoslaviju, kršila ljudska prava i da su im tamnice bile pune političkih zatvorenika. Zatim, pokret nije delio ravnomerno svoju naklonost kapitalističkom Zapadu i komunističkom Istoku: nesvrstani su često uzimali stranu sovjetske imperije i potpomagali njena bespravna i nasilna zakoračenja

1. James Boswell, *Life of Johnson*, Oxford University Press, 1980, first published in 1791, 615.
2. Vidi, na primer, Aleksa Djilas, "Yugoslavia After Non-Alignment," *The New Leader*, April 6, 1981, 7-9.

u Trećem svetu. Naposletku, ja sam dodavao da je za Jugoslaviju nesvrstanost veoma skupa, zbog Titovog apetita za grandioznim konferencijama i njegove želje da se šepuri na svetskoj političkoj sceni.

Posmatrajući s mog sadašnjeg vidikovca s koga se sve lepo vidi, još uvek mislim da su moje kritičke primedbe bile ispravne. Bilo kako bilo, pokret se pokazao neefikasnim u sprečavanju i zaustavljanju ratova između država članica i gotovo da je nestao s međunarodne scene. I neka je stid nas „bivše Jugoslovene" što nismo sprečili Tita da vlada autokratski unutar zemlje i što smo mu dozvolili da zadovoljava svoju megalomaniju i pretencioznost van nje. Ipak, možemo biti ponosni što je u vreme Hladnog rata, kada je postojala stvarna opasnost od nuklearnog holokausta, naša zemlja bila jedna od onih koje su podstrekavale Sjedinjene Države i Sovjetski Savez da mirno koegzistiraju i što smo u našim sobom obuzetim, paranoidnim balkanskim srcima našli nešto samilosti za Treći svet, za „bedne Zemlje".[3]

IV

Vi, dakle, odmahujete glavom, moji zapadni prijatelji, i Vaši glasovi se povišavaju: Jugoslavija je bila diktatura! Kako se usuđuješ da je uzdižeš i veličaš! Zar si zaboravio „lični režim" kralja Aleksandra, dendijevsku, oholu autoritarnost njegovog brata od strica kneza Pavla, neograničenu vladavinu Tita i komunističke partije? S velikodušnom pomoći vas, njegovih podanika, Tito je preobrazio sebe u *Ersatz* monarha, uz ogradu da su njegovo držanje i rasipnost više podsećali na Habsburge nego na Karađorđeviće. Diktatura je bila prirodni oblik vladavine za Jugoslaviju. Zemlja nikada nije mogla da bude nešto drugo jer nije bilo drugog načina da vas – Srbe, Hrvate, čitavu bulumentu – drži na okupu. Nacionalistički

3. Ovo je, naravno, naslov dirljive, razjarene, raspaljive, uticajne knjige Franca Fanona u kojoj opravdava antikolonijalno nasilje. *Les Damnes de la terre* je prvi put objavljena 1961. s predgovorom Žan Pol Sartra.

sukobi jednostavno nisu mogli biti ublaženi a pogotovo ne uklonjeni demokratskim sredstvima. Budući da je gotovo nemoguće da se s Vama ljudima komunicira – kao što ovaj razgovor obilno potvrđuje – nema drugog do da vam komandujemo i da vas kontrolišemo. Da je Jugoslavija nadživela pad Berlinskog zida, ipak bi ostala diktatura. Možda biste vi Srbi pronašli neki novi, originalan način da ugnjetavate druge i same sebe. Valjda biste izmislili postmoderni surogat za onu nekad avangardnu *dominatrix*, Savez komunista? Mi rado odajemo poštovanje vašim kreativnim sposobnostima u tim stvarima. Premodelovana Jugoslavija, međutim, ipak ne bi bila slobodna zemlja.

Vi krivo shvatate reči i dela zapadnih političara koji su podržavali Jugoslaviju. Oni nisu bili plemeniti idealisti već promućurni, čak cinični, realisti. U međuratnom periodu oni su se upinjali da podupru sve države koje su opkoljavale gnevnu postversajsku Nemačku; Jugoslavija je bila važna karika u tom antirevizionističkom lancu. Za vreme Hladnog rata, njima je, naravno, bilo milije da budete izvan Varšavskog pakta a ne njegov deo i davali su ambasadorima koje su slali u Beograd jednostavna uputstva: Pomažite jugoslovensko jedinstvo, a ne brinite za demokratiju! Posle pada komunizma ne postoje razlozi za „sanitarne kordone" u Evropi. Nama, današnjim Zapadnjacima, vaša zemlja se činila anahronizmom, kao da je dinosaurus ili parni brod. Možda vi niste potpuno naivni u vezi s motivima zapadnih vođa u prošlosti. Istina je da je nas baš briga jesu li oni ili nisu bili iskreni. I zato smo telefonirali našim ambasadama: Pomažite demokratiju, a ne brinite za jedinstvo! Odmah je postalo očigledno koliko je Jugoslavija bila neprirodna tvorevina. Prestanite da žalite smrt nečega što nikada nije ni bilo živo i podarite vašu bizarnu zbirku argumenata za i protiv Jugoslavije muzeju istorijskih tričarija.

Nešto od toga što kažete, moji zapadni prijatelji, jeste tačno, doista bolno tačno. Ali mnogo toga nije ispravno ili je previše uprošćeno ili i jedno i drugo. Dozvolite mi da na Vaše

kategoričke odgovore uzvratim kolebljivim pitanjima. Zar nije moguće da su projugoslovenski zapadni državnici bili u isto vreme idealisti i realisti? Zašto bi bilo nemoguće da nekome jedna zemlja bude potrebna i da joj se takođe divi? Nacionalisti su morali mnogo da se trude da unište Jugoslaviju i ona je mnogo krvarila pre nego što je izdahnula – zar Vas to ne navodi na pomisao da je bila daleko od beživotne? Posebno pitanje Amerikancima: Zar Vas raspad Jugoslavije ne podseća na Vaš vlastiti Građanski rat, ali na varijantu u kojoj južnjačka Konfederacija pobeđuje i zatim se sama raspada na države članice?

Da li je doista tako teško zamisliti demokratsku Jugoslaviju u novoj Evropi? Zar ne bi ona, upravo zbog svog mnogonacionalnog sastava, bila zemlja koja je veća od onoga kolika je i primer za Evropu kako da produži sa svojim ujedinjavanjem? Na koji način su male, siromašne zemlje s demokratskim deficitom, koje su zamenile Jugoslaviju, manje veštačke i savremenije od nje? Vi me optužujete da sam sentimentalista, sanjar, utopista, ali zašto je Vas tako lako obmanuti? Šta se dogodilo s Vašim osećanjem za smešno? Zar Vam nije providno njihovo visokoparno besedništvo o ljudskim pravima, demokratiji, toleranciji, „evropskim vrednostima"? Kako ne shvatate da su sa svojom nadutošću i razmetljivošću postjugoslovenske države slaba imitacija, u stvari smešno podražavanje, evropskih devetnaestovekovnih nacionalnih država?

Između dva svetska rata, fašizam je napredovao u Južnoj Evropi, staljinizam u Istočnoj, nacizam u Srednjoj. Ali, izgledi za demokratiju bili su takođe tmurni u mnogim zemljama van neposrednog domašaja „totalitarizma" i čak su davnašnje demokratije izgledale nestabilne. Na primer, u Parizu za vreme nemira u februaru 1934, policija je ubila nekoliko desetina ljudi. Od svih zemalja u ogromnom prostoru opasanom Nemačkom, Sovjetskim Savezom i Turskom, istoričari danas priznaju samo Čehoslovačkoj da je bila demokratija. Ali, čak je i Masarikova republika imala ozbiljnih mana; Česi su neo-

doljivo prevlađivali i isključivali Slovake, sudetske Nemce i Mađare iz političkog procesa.

U demokratiju-lomećoj, slobodu-mrzećoj, nasilje-obožavajućoj međuratnoj Evropi, diktature dva rođaka Karađorđevića ne izgledaju ni neobične ni neobično zle. A između proglašenja Jugoslavije 1. decembra 1918. i Aleksandrovog *pronuncijamenta* 6. januara 1929, Jugoslavija je bila parlamentarna demokratija. Ne baš prava, naravno, budući da je naš parlament često bio ograničen, ponekad ometan, uvek buran. Ipak, bio je i živ i živahan i nije bilo tiranije.

U kraljevini u nastajanju svadljivih Južnih Slovena, ozbiljni napori da se razreši nacionalno pitanje doista su bili retki. Retko ko je, međutim, bio ravnodušan. Demokratski izabrane vlade, režimi Aleksandra i kneza regenta Pavla, i opozicija (ona desna gotovo koliko i ona leva), srpski političari ne mnogo manje nego nesrpski – svi su brinuli, uzdisali, izražavali zabrinutost, plakali, pravili viceve, vikali, molili, pretili, pravili primedbe, pisali, objavljivali, rešavali da nešto učine, odlučivali da malo pričekaju, držali sastanke, organizovali i vodili demonstracije i protivdemonstracije, skicirali programe, spremali planove. Da nije bilo Drugog svetskog rata ili da je mir duže trajao ili da je *Vermaht* nekako mimoišao Jugoslaviju, sasvim je moguće da bi se osporavano kraljevstvo mirno preobrazilo u federaciju i na taj način učvrstilo. Ali jedva nešto više od dve decenije mira nisu bile dovoljne da bi se razrešila sporna pitanja od kojih su neka bila vekovima stara.

Nikom nije milije od mene da se složi s Vama, mojim zapadnim prijateljima, da Titov režim nije bio demokratski. Ali, to je bilo zato što su jugoslovenski komunisti bili, pa, komunisti; ne zato što su bili Jugosloveni. Kao njihovi rođaci u drugim zemljama, oni su odlučili da slobodu privremeno isključe dok se ne stvori društvo koje je besklasno, bezdržavno, bezkonfliktno i uopšte bez-svih-loših-stvari. Raj neće biti dostignut i, bez želje da uvredim, čak ni NATO ga nikad ne bi mogao dostići. Završiću parafrazirajući „Sakija" o dobrim

kuvarima – komunisti su bili dobri diktatori kako već to ide s diktatorima; i kako već to ide s diktatorima otišli su.[4] I njihov mirni izlazak, uz njihovu borbu protiv fašizma, bio je najbolje što su ikada učinili.

Nema dokaza da je jugoslovenski komunizam bio stroži od drugih komunističkih režima u svetu, a postoje doista dokazi da je bio blaži. I može se, u najmanju ruku, sumnjati da bi naš komunizam bio tolerantniji i otvoreniji da na neki način nije bilo Jugoslavije već samo južnoslovenskih komunističkih nacionalnih država. Istina je da je Tito, slično Karađorđevićima, često koristio pretnju koju su nacionalne konfrontacije predstavljale, ili se tvrdilo da su predstavljale, državnom jedinstvu kao izgovor da uguši sve kritičare i istera iz partije sve koji bi da budu reformatori. Ali, onda je takođe istina da je postojanje množine naroda, koje je pod komunizmom našlo institucionalni izraz u federalnom sistemu šest republika i dve autonomne pokrajine, doprinosilo stepenu političkog pluralizma jer je nametalo neka ograničenja na monolitnu državnu vlast.

Čak i sada, s potpuno jasnim gledanjem nazad, nisam uveren da mi, Srbi, Hrvati, čitava bulumenta (kako nas Vi, moji zapadni prijatelji, zovete), nismo mogli da se složimo oko zajedničkog programa demokratskih reformi i oslobodimo komunizma mnogo ranije. Doista, bilo je nekih primera uspešne saradnje. Tito, u svojoj biti *divide-et-impera* vladar, ničeg se nije više bojao od stvaranja jedinstvene jugoslovenske opozicije – u partiji, van nje, u najgorem slučaju oboje – a posebno je strepeo od srpsko-hrvatskog sporazuma. Sa stanovišta čuvanja i uvećavanja svoje moći, on je bio sasvim u pravu; sa stanovišta jugoslovenske budućnosti tragično je grešio.

4. ”The cook was a good cook, as cooks go; and as cooks go she went.” Saki (H. H. Munro), ”Reginald on Besetting Sins,” *The Penguin Complete Saki*, Penguin Group, London 1982, 27.

V

Oprostite mi što sumnjam u Vašu iskrenost, moji zapadni prijatelji, ali zar Vam doista nije stalo do Jugoslavije? Zar zaista ne biste više voleli da je protekla decenija bila drugačija? Ne pokušavate li prosto da opravdate Vašu neuspelu politiku? Često pomišljam da priželjkujete da možete pozajmiti od H. Dž. Velsa njegovu mašinu za putovanje kroz vreme i odleteti nazad u rane devedesete godine da bi učinili upravo suprotno od onoga što ste učinili. Siguran sam da znate, mada naravno nikada nećete priznati, kakva je strašna greška bila što niste nastojali da se izbori za saveznu vladu u Beogradu održe pre izbora za vlade republika i što ste tako prenagljeno priznali za nezavisne suverene države Sloveniju i Hrvatsku, i kasnije takođe Bosnu i Hercegovinu. Dozvolite mi da dodam da su ove nepromišljenosti bile tek zagrevanje za Vaše podvige kukavičluka, neodlučnosti, smetenosti, rđavog upravljanja, zlobe, bezdušnosti i licemerstva u toku jugoslovenskog građanskog rata. Drznuću se da natuknem da čim bi mašina za putovanje kroz vreme sletela u prošlost, Vi bi počeli vršiti pritisak na vodeće generale Jugoslovenske narodne armije da izvedu *coup d'etat*, razoružaju silom sve paravojne formacije i uhapse nacionalističke vođe. Ne bi Vas ni najmanje morilo što su Milošević, Tuđman i Izetbegović dobili izbore i uživali podršku većine svojih naroda. Bilo bi Vam lako da prenebregnete demokratiju pamteći sve brige i napore i vreme i, iznad svega drugog, novac koji ćete morati da straćite na jugo-ratove.

Nemačka je ujedinjena 1871. i dva svetska rata bila su posledica; Jugoslavija se raspala 1991. i izbilo je nekoliko lokalnih ratova. Evropa i svet nisu znali kako da obuzdaju moćni *rajh*; bili su zbunjeni kako da spreče ili zaustave države naslednice Jugoslavije da se bore jedne protiv drugih. Ukratko, za međunarodnu zajednicu bilo je vrlo teško da živi s Nemačkom i nimalo lako da živi bez Jugoslavije. I posle svih jada i muka devedesetih godina, na vidiku još nema kraja nevoljama s post-Jugoslavijom. Zora Trećeg milenijuma

otkriva Bosnu razjedinjenu i nestabilnu više no ikad. Crna Gora je podeljena na one koji bi da ostanu sa Srbijom i na one koji žude za nezavisnošću, dok manjine, koje čine petinu stanovništva, nemaju poverenja u dobre namere većine, koja sa svoje strane dovodi u pitanje njihovu lojalnost. Kosovo niti je demokratsko ni multietničko – mada su za vreme bombardovanja Srbije u proleće 1999. NATO vođe čvrsto obećale da će ga učiniti i jednim i drugim; Zapad ne želi da vlada Kosovom zauvek i ne može da mu da nezavisnost jer bi to učinilo područje nestabilnim, a ipak zna da provincija nikada ne bi mogla ponovo biti uključena u Srbiju. Makedonija se raspada slično kao Bosna – zapadni deo će biti muslimanski albanski, a središnji i istočni pravoslavni makedonski; borba je sve krvavija i propraćena etničkim čišćenjem. Kada se to sve sabere ispada prava propast: ne manje nego četiri postjugoslovenska politička entiteta imaju sumornu budućnost, dok Srbija, Hrvatska i čak Slovenija pate od demokratskog deficita i privreda im ne zadovoljava (u slučaju Slovenije privreda je samo srednja). A Vi, moji zapadni prijatelji, kažete mi da je Jugoslavija bila veštačka zemlja.

Kad god osećam nostalgiju za Jugoslavijom, a to mi se često događa, ja se prisetim – s nostalgijom, naravno – onog starog vica u kome nostalgičar kaže da ni nostalgija nije ono što je nekad bila. Vrlo duhovito, ali se u stvari uopšte ne odnosi na mene, budući da se moja jugonostalgija sve vreme poboljšava. Ja čeznem za Jugoslavijom ne samo zbog onoga što je bila, već čak više zbog onoga što je mogla da bude. Moje jugoslovenstvo uvek je bilo mešavina. Shvatao sam da je Jugoslavija najrazumniji i najpraktičniji, sasvim jednostavno najantidestruktivniji, odgovor na teško južnoslovensko nacionalno pitanje, a takođe sam bio oduševljen vizionarskom idejom koja je omogućavala malim južnoslovenskim narodima da se kroz ujedinjenje oslobode od porobljenosti i ne budu sporedni i zanemarivi. S Jugoslavijom, mi bi bili partner u evropskoj politici – ne, suvišno je reći, jednaki Nemačkoj ili Francuskoj, ali ipak partner. I bili bi na vrhu liste

za prijem gde god bi hteli da se učlanimo – Evropsku uniju, NATO, čitavu bulumentu.

Verovao sam u gradsko jugoslovenstvo, ne u neko polumitsko stapanje južnoslovenskih seljaka s njihovim zbog neobičnosti dopadljivim nošnjama i čudnovatim legendama. Za mene je osovina jugoslovenstva bila saradnja između Beograda i Zagreba – ne samo zato što je stavljala tačku na najopasniji od svih južnoslovenskih sukoba, već takođe i zato što su to bila dva najveća grada, s najviše industrije, najvećim brojem kulturnih ustanova i značajnim univerzitetima. Kroz njih smo mogli da razmenjujemo ideje i tehnologiju s Evropom i svetom na skoro jednakoj osnovi. I Jugoslavija nije bila samo način da postanemo stabilniji, mirniji, slobodniji, bogatiji i poštovaniji, već takođe i pametniji i više kosmopolite. Da samo spomenem kako se pad srpske istoriografije, uz svega nekoliko časnih izuzetaka, u palanačko samosažaljenje i šovinizam ne bi dogodio da je Jugoslavija preživela.

Na kraju i na poslednjem mestu, ali ne bez značaja, mi bismo osvojili zajedno mnogo više medalja na Olimpijskim igrama nego što je zbir medalja koje osvajamo odvojeno. Jugoslovenski nacionalni timovi u fudbalu, košarci, vaterpolu, rukometu i odbojci bili bi mnogo jači (uzgred, još jedna zajednička osobina Južnih Slovena je njihova ljubav prema timskim sportovima s loptom i veština u njima). Izbegli bismo bruku da budemo bivša svetska sila u šahu, ispred koje je bio samo Sovjetski Savez, koja danas nema nijednog igrača među sto najboljih na svetu. I naša turistička industrija ne bi propala; to je značilo ne samo manjak strane valute već i manje dodira sa strancima, po mogućstvu mladim i lepim. (Ako je Jugoslavija imala dobro razvijen superego, onda je jedino ispravno što je takođe imala razvijen id.)

I tako, moji zapadni prijatelji, sada pošto sam dodao nešto smeha mnogim suzama, opraštam se od Vas. Nadajmo se da nije daleko vreme kada će mnogi „bivši Jugosloveni" shvatiti da je građanski rat koji smo vodili bio protiv nas i naše budućnosti. Onda možemo da pretvorimo mir među

Južnim Slovenima u nešto više od odsustva rata: otvorene granice za posetioce i dobra, privrednu saradnju, kulturne razmene, poštovanje za razlike i kraj poricanju sličnosti, zajedničko traganje za istorijskom istinom, solidarnost i zajednički glas o regionalnim i evropskim pitanjima. Na taj način ćemo istovremeno podići spomenik Jugoslaviji i dići je iz mrtvih.

”Funeral Oration for Yugoslavia: An Imaginary Dialogue with Western Friends,” in *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*, *1918–1992*, Dejan Djokic, ed., Hurst & Company, London 2003.

„Posmrtni govor Jugoslaviji (1): Skupo plaćeno iskustvo”, *Politika*, 5. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (2): Jedan zamišljen dijalog”, *Politika*, 6. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (3): Po mnogo čemu slični”, *Politika*, 7. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (4): Sentimentalna sanjarenja”, *Politika*, 8. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (5): Nostalgija bez stida”, *Politika*, 9. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (6): „Izgledi za demokratiju”, *Politika*, 10. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (7): „Komunizam i tolerancija”, *Politika*, 11. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (8): Putovanje kroz vreme”, *Politika*, 12. avgust 2003; „Posmrtni govor Jugoslaviji (9): Gradsko jugoslovenstvo”, *Politika*, 13. avgust 2003.

Sjedinjene Američke Države, Evropa i mi

Moja viđenja Amerike

Ako bih morao da svoj sadašnji odnos prema Americi iskažem u nekoliko reči, one bi bile: kritikujem je s liberalnog stanovišta i istovremeno sam joj naklonjen. Takav je u osnovi bio moj način posmatranja Amerike još od moje rane mladosti, od gimnazijskih dana kada sam počeo da deo vremena posvećujem razmišljanju i razgovorima o politici.

Od kraja šezdesetih godina činilo se da je Amerika bila u opadanju: ekonomskom, vojnom, političkom. Japanska privreda prestizala je američku, zapadnoevropska joj se približavala, Sovjetski Savez postizao je vojnu ravnopravnost.

Usledile su i ucene arapskih izvoznika nafte. Amerika se suočila s inflacijom i recesijom.

Sećam se razgovora iz tih vremena. Da li je trenutno opadanje Amerike znak duboke, strukturalne krize? Koliko dugo može da traje japanski, evropski, sovjetski izazov? Zar neće Amerika ipak ostati broj jedan?

I šta može Sovjetski Savez da postigne svojom ogromnom vojnom silom? Sve ostalo mu je bilo jadno i svako je to znao. Najvažnije: slabo se snalazio sa svakom novom tehnologijom osim vojnom.

Sovjetski Savez je bio u sukobu s Kinom, koji je mogao da preraste u rat. Jugoslavija je bila od njega nezavisna. Istočna Evropa izmicala je polako njegovoj kontroli.

Ja sam se ipak plašio Sovjetskog Saveza i smatrao da je moguće da će pokušati da okupira Jugoslaviju, a nisam isključivao ni sovjetski prodor u Zapadnu Evropu. Zbog toga su moje kritike Amerike bile blaže nego što bi inače bile.

Bio sam protivnik američkog rata u Vijetnamu i istovremeno bez iluzija o prirodi severnovijetnamskog jednopartijskog režima. Početkom sedamdesetih godina Amerika je gubila i najzad izgubila rat u Vijetnamu. Severnovijetnamcima su u pobedi mnogo pomogli američki glasači. Oni su 1972. na izborima za kongres najviše glasova dali Demokratskoj partiji koja je obećala da će smanjiti sredstva za vođenje rata.

Kada je Amerika odlučila da se povuče iz Vijetnama, moje poštovanje za nju je poraslo.

Evo zemlje, mislio sam, koja je neuporedivo snažnija od svog protivnika, ali ne želi da vodi dugotrajan rat ako mu se protive mnogi unutar nje same i van nje. Amerika, dakle, ne može da pobedi, ako prvo ne ubedi. A takva i treba da bude jedna demokratija.

Zatim je došao Votergejt. Posle ove afere s prisluškivanjem predsednik Ričard Nikson dao je ostavku. Za mnoge u Americi i van nje to je bilo još jedno veliko ponižavanje Amerike. Za mene je to bio trijumf američke demokratije. Ni predsednik u Americi nije iznad zakona. E baš tako i treba da bude! I to je dokaz da nije u pitanju nikakva lažna, formalna demokratija, kako su u jedan glas govorili jugoslovenski režim i jugoslovenski novolevičari.

I mnogi istočnoevropski disidenti učvrstili su svoje dobro mišljenje o Americi posle Votergejta. Na primer, Andrej Saharov, ruski fizičar koji je zbog svoje borbe za ljudska prava dobio Nobelovu nagradu za mir.

Smatrao sam inače Niksona i njegovog državnog sekretara Henrija Kisindžera za sposobne političare. Izvukli su

Ameriku iz rata u Vijetnamu, uspostavili diplomatske odnose s Kinom.

Nikson i Kisindžer tvorci su i politike popuštanja, detanta sa Sovjetskim Savezom. Time se američka spoljna politika oslobodila ideološke zaslepljenosti iz Hladnog rata. I agresivne, bombastične, samozadovoljne retorike.

Ali, Nikson i Kisindžer kao da su relativizovali vrednosti. Kao da se zaboravljalo na važnost demokratije, značaj ljudskih prava. Takođe mi se činilo da Nikson i Kisindžer suviše popuštaju Sovjetima i da bi ovi mogli da postanu vojno nadmoćni.

Kada je Džimi Karter postao predsednik, Amerika je prihvatila ljudska prava kao jednu od ideja vodilja u svojoj spoljnoj politici. To je istovremeno bila ideja vodilja demokratskih disidenata u Istočnoj Evropi i kod nas. Amerika je u svojoj podršci ljudskim pravima često bila nedosledna. Sâm Karter niti je bio sposoban predsednik, niti se isticao doslednošću. Ali, sećam se da je svojeručno napisao pismo Andreju Saharovu, na užasavanje Brežnjeva i sovjetskog vođstva. Time je ohrabrio borce za ljudska prava u čitavoj Istočnoj Evropi.

Karterovi neuspesi doveli su u Belu kuću Ronalda Regana i mnogi liberalni intelektualci na Zapadu su se uplašili ili su bar tvrdili da su se uplašili. Optuživali su Regana da je ratoboran, agresivan. Meni se činio nekako američki smešan, s osmehom drugorazrednog glumca, što je i bio, koji glumi političara. Obrazovanje i znanje bili su mu mali čak i za američkog političara.

Ali, pokazivao je odlučnost da se suprotstavi Sovjetskom Savezu koji je osvajao Avganistan, jačao svoj uticaj u Africi, mogao da ugrozi nezavisnost Jugoslavije. I meni je to bilo najvažnije.

Regan je jednom nazvao Sovjetski Savez „imperijom zla", ali to je bio najgrublji izraz koji je upotrebio o američkom glavnom protivniku. Regan nije bio opasan čovek i sada bih rekao da ga takvim u dubini duše nisu smatrali ni oni koji

su ga napadali da jeste. Bio je u osnovi umereni konzervativac i pragmatičar spreman na kompromise.

Ušao je u pregovore sa Sovjetskim Savezom oko nuklearnog razoružanja, a Sovjetski Savez se pokazao kao prilično pouzdan partner.

Amerika ili ujedinjena Evropa?

Smatram da je liberalna kritika Amerike koja uvažava sve ono dobro u njoj – nazovimo šaljivo takvu kritiku proamerički antiamerikanizam – i dalje najkorisnija i za Ameriku i za čitav svet. Jedino sada u kritici treba biti oštriji jer nema Sovjetskog Saveza od koga nas je Amerika štitila a istovremeno sama bila u opasnosti. Sovjetski Savez je bio velika olakšavajuća okolnost za njene greške i grehove.

Ali, zašto srpska kritika Amerike treba da bude dobronamerna, gotovo prijateljska? Američke debele štapove iskusili smo na svojim leđima u vreme Miloševića; posle pobede demokratije, obećane američke šargarepe pokazale su se kao malecne. Amerika nam je do nedavno bila neprijatelj, a ni sada nam nije prijatelj.

Valja da budemo dobronamerni kritičari jednostavno zato što nemamo neku drugu zemlju koja bi bila bolja vodeća sila sveta od Amerike. Neki kažu da bi ujedinjena Evropa bila bolja. Možda i bi. Ali, ja ne verujem da će ujedinjena Evropa ikada biti stvorena, a sigurno neće u narednih nekoliko decenija.

Nema sumnje da nijedna grupa zemalja na svetu nije otišla tako daleko u dobrovoljnom smanjivanju vlastitog suvereniteta kao zemlje Evropske unije, naročito s uvođenjem zajedničke valute evra. Doista, ni na jednom kontinentu ne postoji nadnacionalna ekonomsko-politička zajednica kao što je Evropska unija.

Evropsko ujedinjavanje dalo je dobre rezultate, posebno u privredi, i davaće ih i dalje. Ali, to je sve. Evropa nije politički jedno i to, po svoj prilici, nikada neće biti. Evropski na-

rodi suviše su raznorodni i kroz istoriju su prečesto međusobno ratovali da bi mogli da budu politička zajednica.

Nije li Britaniji važnija Amerika od, recimo, Nemačke? Da li su Nemcima Francuzi i dalje potrebni kao u vreme podeljene Nemačke i sovjetske opasnosti? Kako mogu Španija, Portugalija i Italija – tri romanske, mediteranske, katoličke zemlje – ikada da budu onoliko bliske s budućim članovima iz Istočne Evrope, koliko su bliske međusobno?[1]

Kada se zagovara ujedinjena Evropa odnosno evropska federacija, treba postaviti pitanje: Da li zapadne demokratije uopšte znaju kako da naprave ili makar očuvaju mnogonacionalne države? Zašto nisu sačuvale Jugoslaviju i Čehoslovačku, zašto je Belgija unutra podeljena na valonski i flamanski deo, i zašto se Škotska sve više odvaja od Britanije a Katalonija od Španije?

Od Francuske revolucije 1789. do početka Prvog svetskog rata 1914. u Evropi je stvoreno dvanaest novih država, uključujući i Srbiju i Crnu Goru, koje su formalno priznate kao nezavisne na Berlinskom kongresu 1878. U kratkom periodu posle pada Berlinskog zida 1989, stvoreno je više od dvadeset novih država.

Dakle, stvaranje jednonacionalnih država počelo je davno, a traje i dalje.

U Jugoistočnoj Evropi, posledice brze i nepromišljene primene prava naroda na samoopredeljenje bile su katastrofalne. Najviše su stradali sami narodi koji su stvarali svoje države. Ali, i Evropljani su potrošili mnogo para i vremena, truda i živaca. Evropa je izgubila i na svom međunarodnom ugledu jer je svet video da i pored svog ogromnog bogatstva nije u stanju da zaustavi krvoproliće u jednom svom delu.

Čini mi se da Evropa sada mnogo opreznije tumači pravo naroda na samoopredeljenje. Evropa uviđa da je cepanje država sa srodnim i izmešanim stanovništvom – kao što je bi-

1. Portugalija, naravno, izlazi na Atlantski okean, ali je civilizacijski deo Sredozemlja. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

la Jugoslavija, ili kao što su danas Indija ili Nigerija ili Brazil – veoma opasno.

Ipak, ovo evropsko uviđanje, ova opreznost, ne znači da je Evropa sposobna da stvara nove mnogonacionalne federacije. Uključujući i onu evropsku.

Može li se reformisati Amerika?

Ako, dakle, za Ameriku nema dobre zamene, onda samu Ameriku treba popravljati, prepravljati. To, uostalom, čine i sami Amerikanci. Ja verujem u reformističke potencijale Amerike i smatram da je ona u osnovi otvoreno društvo. I ne samo što je uspela da razvije demokratiju već i čitav niz novih oblika antiautoritarnog društvenog života.

Zatim, ako američka demokratija počne da propada, povući će sa sobom ostatak sveta. Mi možemo s mešavinom gađenja i zabave da posmatramo pojave neofašizma u Italiji, Austriji, Holandiji, Francuskoj i drugde u Evropi. Ideološki zatrovana Amerika, agresivna i ratoborna, bila bi zaista zastrašujuća. To bi bio put u globalnu katastrofu.

Zbog napada na Njujork 11. septembra 2001, svetska privreda je izgubila stotine milijardi dolara. Ako bi američka privreda krenula u veliku recesiju, nama bi kao slabim i siromašnim bilo gore nego Amerikancima.

Amerika je i privredna i politička lokomotiva savremenog sveta i to će biti u narednim decenijama.

Suština naše borbe treba da bude u tome da se Amerika privoli da predvodi svet u dogovoru s njim, da pokuša da razume druge zemlje i da njihove različitosti i interese prihvati kao legitimne.

Nekada je Amerika bila poznata po svojoj velikodušnosti. Poslednjih godina, međutim, Sjedinjene Američke Države davale su oko dvadeset devet dolara godišnje po glavi stanovnika kao nevojnu pomoć drugim zemljama. Prosečna pomoć po glavi stanovnika drugih zapadnih država je preko sedam-

deset dolara. Znači, evropska velikodušnost, koja nije naročito velika, ipak je više nego dvostruko veća od američke.

Da li je moguće privoleti Amerikance da ponovo odreše kesu za siromašne? Mislim da jeste. Time bi Amerikance samo vratili njihovoj vlastitoj tradiciji. Ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da većina Amerikanaca nije ni svesna koliko njihova zemlja malo daje siromašnima u svetu.

Savremeni američki političari ne ulivaju poverenje. Oni stalno govore o svojim visokim moralnim principima i demokratskim vizijama za napredak čovečanstva, a nemaju ni jasnih ideja ni spremnosti da za njih nešto žrtvuju. A mislim da čak nemaju ni jasnu sliku o tome koji su pravi američki interesi.

Sve je ređe naći kod američkih političara klasične državničke vrline, kao što su odmerenost i trezvenost, opreznost i strpljivost. Oni su nadmeni i ratoborni, vole da prete. Svoju sliku sveta grade na informacijama i površnim analizama koje im pružaju mediji. I ko od njih je ikada ozbiljno proučavao istoriju i političku filozofiju?

Niko tako olako kao američki političari ne predlaže da se nekoj zemlji uvedu ekonomske i druge sankcije. One, međutim, nisu dokaz odlučnosti, već jadni surogat za kreativnu spoljnu politiku.

Treba se boriti za to da Amerika razvije osećanje mere i najzad shvati da je politika umetnost mogućeg. Zaista verujem da je moguće navesti Ameriku da svoje odnose sa svetom prevashodno zasnuje na dobroj staroj državničkoj mudrosti i diplomatskoj veštini, a ne na nametanju američke volje pomoću vojne sile.

Rat s Irakom

Amerika je tvrdila da hoće da bude potpuno sigurna da Irak neće proizvoditi ni biološko, ni hemijsko, ni nuklearno oružje. I da će odustati kako od pomoći muslimanskim terористima, tako i od osvajačkih planova prema susedima. Ovakva

potpuna sigurnost nije se mogla postići diplomatskim putem koji pretpostavlja spremnost na kompromis.

Mogla se ostvariti jedino ako je na vlasti u Bagdadu čovek po američkom izboru i koga Amerika nadgleda. Da bi se on ustoličio, neophodan je bio rat.

Ka ratu je gurala i ambicija predsednika Džordža Buša. Da bi američki predsednik bio zapamćen u istoriji, neophodni su dramatični događaji u kojima on spasava zemlju ili njeno jedinstvo ili vodi i dobija rat ili vešto izbegava po Ameriku opasni rat. Abraham Linkoln, na primer, imao je Građanski rat (1861–1865), Frenklin Ruzvelt Drugi svetski rat, Džon Kenedi Kubansku raketnu krizu 1962. Osvojivši Irak, Buš nije postao ni Linkoln, ni Ruzvelt, ni Kenedi. Ali, povećao je svoje šanse da ostane zapamćen i da bude ponovo izabran.

Najzad, ali doista nikako na posletku, ogromne iračke rezerve nafte su privlačan mamac.

Amerika je na neki način „morala" da napadne Irak zato što je to mogla. Šta hoću time da kažem?

Američki džinovski vojni budžet znatno nadmašuje zbir evropskih, uključujući i ruski. Ovakva vojna moć, koju američka privreda bez većih napora izdržava, gotovo da prisiljava američki spoljnopolitički establišment da bira vojne, ratne opcije. Bez smanjenja vojnog budžeta, teško da će Amerika postati miroljubivija. Zato to smanjenje treba da bude jedan od glavnih zahteva svih kritičara savremene Amerike.

Američki kongres lako izglasava vojne kredite između ostalog i zato što se gotovo sve oružje proizvodi u samoj Americi, pa se time podstiče rast privrede i smanjuje nezaposlenost. Čak i američki univerziteti, na kojima su profesori i studenti najčešće liberalni protivnici rata, ogromno zarađuju svojim naučnoistraživačkim radom za vojnu industriju.

Ima analitičara na Zapadu koji smatraju da će posle američke pobede biti stvorena u Iraku prva demokratska muslimanska država. Oni podsećaju da je Amerika posle Drugog svetskog rata veoma mnogo učinila da Italija, Nemačka i Japan postanu demokratske zemlje.

Sumnjam da će tako biti. Irak je suviše heterogena zemlja (suniti, šiiti, Turkomani, Kurdi, brojna plemena i lokalni gospodari rata) da bi se bez velikih napora i ulaganja moglo postići nacionalno jedinstvo i uspostaviti demokratija. Današnja Amerika mnogo je manje strpljiva i velikodušna od one posle 1945. I da ne zaboravimo – tada je postojao strah od širenja komunizma, pa je trebalo dobrom voljom i velikim kreditima pridobiti za Ameriku poražene Italijane, Nemce i Japance.

Za vreme bombardovanja Srbije 1999, predsednik Klinton je obećao da će na Kosovu stvoriti multietničku demokratiju, a zatim su pred nosom pedeset hiljada NATO vojnika isterani gotovo svi ne-Albanci. Danas, četiri godine kasnije, još nema demokratije ni za same Albance. Kako onda biti optimista kada je posleratna sudbina Iraka u pitanju?

Evropa i rat s Irakom

Nema sumnje da su masovne antiratne demonstracije širom Evrope i sveta činilac o kojem političari tih zemalja moraju da vode računa. Demonstracije su bile veće nego ikada do sada od Vijetnamskog rata. Pošto nema naroda na svetu kome je toliko stalo da se o njemu dobro misli kao što je to Amerikancima, deo američkog javnog mnjenja pokolebao se u podršci ratu. I u samoj Americi se demonstriralo.

Ipak ne zaboravimo da su u Evropi samo Francuzi, Nemci i Belgijanci izrazili svoje potpuno protivljenje američkim planovima. Drugi Evropljani govorili su uvijenije, bili su oprezniji, zavisno od svojih interesa i veza s Amerikom. A neki su Americi dali podršku: Italija, Španija, Portugal. Takođe i većina Istočnoevropljana.

Nemojmo se zavaravati. Neće se zbog Iraka ozbiljno sukobiti Evropa s Amerikom. Evropljanima taj rat nije mnogo važan, a ona se, u stvari, i ne bavi svetskim problemima jer nema ni interesa ni snage da ih rešava. To se neće izmeniti ni u narednim decenijama.

Evropljani imaju uspešne ekonomske i druge veze s Amerikom, a Amerika je neuporedivo jača pa bi sukob završio evropskim porazom. Evropljani uostalom ni o drugim pitanjima ne uspevaju da stvore zajedničku spoljnu politiku. Zašto bi to onda uspeli protiv moćne Amerike koja ne samo što im ne predstavlja neposrednu opasnost, već su za nju mnoge evropske zemlje više vezane nego za svoje evropske susede.

Koliko god da Evropljani ne vole Ameriku ili joj zavide, oni još manje vole jedni druge. Tako je i drugde u svetu. Na primer, u Kini, Vijetnamu i Japanu primetno je antiameričko raspoloženje. Ali, njihove međusobne odnose karakteriše ogromno nepoverenje. I zato Amerika ima veliku šansu da ne samo očuva već i uveća svoju globalnu hegemoniju.

I u vreme Hladnog rata bilo je između Amerike i Evrope dosta trvenja, ali nikada većeg zahlađenja u političkim odnosima, a pogotovo ne u ekonomskim. Setimo se Vijetnamskog rata u kome evropske vojske nisu učestvovale, a javno mnjenje mu se protivilo. Ili neslaganja oko kredita i privredne saradnje sa sovjetskim blokom – Nemačka uvek za, Amerika često protiv.

Naravno, tada je strah od Sovjetskog Saveza ujedinjavao Evropljane i Amerikance. Sada ga nema. Ali, onoliko koliko je Rusija manje opasnost, toliko se američka moć više mora uzeti u obzir.

Evropa nema viši politički moral od Amerike. Uostalom, ovaj isti navodno miroljubivi francuski predsednik Žak Širak govorio je o Srbima kao o narodu bez vere i zakona i bio jedan od najglasnijih zagovornika bombardovanja Srbije. Neke Širakove izjave o muslimanima koji žive u Francuskoj ili žele da se u nju dosele, graniče se s rasizmom i liče na one koje daje ekstremista Žan Mari Le Pen.

Nemački ministar spoljnih poslova Joška Fišer nas je optuživao da od Kosova pravimo, ni manje ni više, novi Aušvic. I da sada ne navodim šta je sve destruktivno uradila

Nemačka tokom čitave jugoslovenske krize, posebno prvih godina.

Šta god mislili o spoljnoj i unutrašnjoj politici Slobodana Miloševića – ja sam, inače, uvek bio oštar kritičar – ona se ne može porediti s onom Sadama Huseina koji je napao Iran (s velikom američkom podrškom i pomoći, uzgred budi rečeno), bacao otrovni gas na Kurde, izvršio invaziju Kuvajta (pa je posle hteo da je ponovi), pobio manje-više svu opoziciju. Potpuno je nelogično da neko bude za napad na Srbiju, a protiv rata s Irakom. Očigledno je da kod Evropljana nisu moralni motivi u pitanju.

Evropljani nisu imali sofisticirane vojne tehnologije da bi ratovali protiv Iraka. Toliko su zaostali za Amerikom da bi Amerikancima više muke zadavalo usklađivanje vojnih akcija s evropskim jedinicama, nego što bi im te jedinice bile od koristi. U Zalivskom ratu 1991, kao i u bombardovanju Srbije 1999, pokazala se ogromna nadmoć američke vojne tehnologije nad evropskom. Posle Hladnog rata, i Amerika i Evropa smanjile su vojne budžete, ali Amerika znatno manje.

Evropa planira da formira svoju zajedničku jedinicu za brze intervencije od oko četrdeset hiljada vojnika. Možda će i uspeti. Ali, ko zna kada će to biti. I ta jedinica će moći da se koristi samo za manje vojne operacije i mirovne misije. Planira se da ta jedinica može da dejstvuje šezdeset dana od izbijanja opasnosti. To je veoma sporo.

Setimo se samo genocida u Ruandi 1994, kada su pripadnici plemena Hutu običnim mačetama ubili preko osam stotina hiljada pripadnika plemena Tutsi, i za to im je bilo dovoljno dva i po meseca. Dakle, čak i da je evropska jedinica tada postojala, ipak zbog svoje sporosti ne bi uspela da spreči genocid.

Francuski antiamerikanizam

U Americi je zbog francuskog protivljenja američkom ratu protiv Iraka vođena žestoka kampanja protiv Francuza i

Francuske. Američki mediji pisali su o Francuskoj kao o neprijatelju, širili prezir prema Francuzima. Ova trijumfalistička, arogantna, često opaka propaganda bila je na tržištu uspešna.

Amerikanci kažu da su Francuzi nezahvalni, jer su ih Amerikanci oslobodili u Drugom svetskom ratu. Ali, zašto bi to obavezivalo Francuze da slede američku politiku? I ako smo nekog oslobodili, zar onda on nije slobodan da radi ono što smatra da je pravedno i u njegovom interesu?

Zatim, Sovjetski Savez je u Drugom svetskom ratu žrtvovao neuporedivo više od Amerike i oslobodio od nacizma Istočnu Evropu, pa Amerika nikad nije zamerala Mađarima ili Rumunima ili Čehoslovacima ili Poljacima kada su pokušavali da vode samostalnu, od Sovjetskog Saveza nezavisnu, spoljnu politiku.

Neću se, međutim, baviti američkim napadima na Francuze, jer oni kod nas nemaju odjeka. Mi kada kritikujemo Francusku, ne činimo to koristeći američke argumente.

Mnogo se ozbiljnije kod nas shvataju francuski argumenti protiv Amerikanaca. Ali, koliko se francuski antiamerikanizam može ozbiljno shvatiti? Da li je on putokaz za Evropu? Da li mi treba da ga prihvatimo? Moj odgovor je ne, ne i ne.

U Francuskoj se mnogo govori i piše o američkoj politici. Kod francuskih intelektualaca postoji jedna tradicija ekstremnog antiamerikanizma koja seže do početka devetnaestog veka. Čak se priželjkuje uništenje Amerike.

Pošto su u svakoj situaciji antiamerikanci, francuski intelektualci često protivreče sami sebi. Na primer, Amerika se sada napada zato što je jedina supersila – bez pravog rivala, bez kontrole, pretnja svetu. Tu, naravno, ima dosta istine. Ali, i kada je Amerika imala rivala, a to je bio Sovjetski Savez u vreme Hladnog rata, većina francuskih levičarskih intelektualaca žestoko ju je napadala.[2]

---

2. Ovo je prvi primetio francuski mislilac Žan Fransoa Revel. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

Česta francuska tema je kako Amerikanci nemaju kulturu. To, naravno, nije tačno, mada jeste tačno da je imaju manje od starih, velikih naroda, kao što su Italijani, Englezi, sâmi Francuzi. Ali, kada bi neko u Francuskoj napisao za malu zemlju da nema kulture i istorije, recimo za afričku zemlju ili za Albaniju, bio bi linčovan u levičarskim medijima kao rasista.

Zatim, u sadašnjoj Francuskoj nema pisaca, pesnika, slikara, kompozitora, koreografa, kao što su bili oni u prošlosti kojima se divio čitav svet. Niko ne zna zašto je to tako. Ali, jeste tako. Više ne postoji francuska visoka humanistička civilizacija koja je bila uzor čitavom čovečanstvu.

Česta tema francuskog antiamerikanizma je kako Amerika sve radi iz niskih motiva – ekonomskih interesa, želje za dominacijom. Tu, naravno, ima dosta tačnog. Ali, da li to više važi za Ameriku nego za druge zemlje? I šta je sa sâmom Francuskom?

Francuska ima trupe u više (osam, ako se ne varam) afričkih zemalja. Zatim, ni najveći frankofil ne bi mogao da opiše francusku politiku u Africi kao idealističku, moralnu. Rasistički ispadi i napadi nisu retki u Francuskoj.

Predsednik Žak Širak i ministar spoljnih poslova Dominik de Vilpen protivili su se ratu protiv Iraka i radi toga da bi povećali uticaj Francuske u arapskim i muslimanskim zemljama. Širak je nedavno posetio Alžir i dočekan je s oduševljenjem.

Širak je inače i u samoj Francuskoj poznat kao čovek bez dubljih uverenja, koji se povodi za medijima i kratkoročnim francuskim interesima. Francuski antiamerikanizam izgleda veoma opasan. Ali, kada se bolje upozna, više liči na igru. Ne samo glavno već i jedino oružje su – reči. Trgovina između Amerike i Francuske ide neometano, preduzeća uspešno sarađuju, veoma mnogo se investira, čak obaveštajne službe redovno razmenjuju podatke.

Amerikance u Francuskoj niko ne uznemirava niti su izolovani, većina Francuza nema o Americi i Amerikancima ne-

gativno mišljenje, holivudski filmovi naveliko se gledaju, a i ostala američka popularna kultura konzumira se kao i drugde u svetu. I, naravno, „Mekdonaldsi" rade punom parom.

Da zaključim, Francuska ne samo što nema snage da bude rival Americi, već joj mnogo i ne smeta američko vođstvo u svetu.

Zapad i mi

U dvadesetom veku Srbi su za mali narod igrali veliku istorijsku ulogu. Pred Prvi svetski rat bili su opsesija Austro-Ugarske, velike evropske sile. Ona ih je smatrala za glavnog neprijatelja svoje unutrašnje stabilnosti i za glavnu prepreku svom prodoru na istok. U Prvom svetskom ratu, Srbija i Crna Gora imale su procentualno više žrtava nego bilo koja druga zemlja.

Ne smatram, inače, da smo mi oslobodili Hrvate, Slovence. Austro-Ugarska se jednostavno raspala. Oslobođenja nije bilo. Ipak, Srbija je posle Prvog svetskog rata imala kod zapadnog javnog mnjenja znatan ugled. Između dva rata, Francuska i Britanija namenile su Jugoslaviji, u kojoj su Srbi bili najbrojniji narod, važnu ulogu u borbi protiv revanšističkih sila Srednje Evrope. Ta borba je bila iznad naših vojnih moći.

U Drugom svetskom ratu Srbi su pružili srazmerno veliki otpor fašizmu, a od sukoba sa Staljinom četrdeset i osme, Jugoslavija je za Zapad najvažnija zemlja Istočne Evrope baš zato što tvrdoglavo odbija da bude deo Istočne Evrope pod sovjetskom hegemonijom.

Bilo je to vreme Hladnog rata i Jugoslavija kao da je bila poklon koji je Zapadu pao s neba.

Zamislimo da nije bilo četrdeset i osme i našeg otpora Staljinu. Sovjetske divizije bile bi u kasarnama u jugoslovenskim gradovima, sovjetski avioni na našim aerodromima, rakete s naših planina bile bi usmerene ka Italiji i dalje, Rijeka, Split, Boka Kotorska bile bi luke sovjetske ratne flote.

Zapad je, zato, bio spreman da plati svaku cenu – uključujući onu moralnu, a to je bila podrška Titovoj diktaturi – kako bi Jugoslavija ostala brana sovjetskom prodoru ka Sredozemlju. Uz to je Jugoslavija bila i ideološki trojanski konj u Istočnoj Evropi. Posle završetka Hladnog rata, vrednost Jugoslavije na zapadnoj političkoj berzi (ako mogu tako da se izrazim) znatno je pala.

Danas nemamo jake karte u rukama: ni jaku privredu, ni snažnu vojsku, ni prestižne demokratske ustanove. Geografski prostor na kome smo više nije od velikog značaja – NATO je sada i na našim istočnim granicama. Sledi nam jedan duži prinudni odmor od uloge naroda koji, mada je mali, ipak igra istorijsku ulogu. Ovaj odmor teško će nam pasti jer imamo snažnu težnju ka važenju, značenju. Opet, pruža nam priliku da izgradimo demokratske ustanove, razvijemo, makar sporo, svoju privredu, pomirimo se sa susedima i povežemo s Evropom. I biće zaista odmor – odmor od ratova, od stradanja. Najzad, utešimo se – globalizacija i američka hegemonija umanjili su nezavisnost i značaj i mnogih naroda većih i snažnijih od nas.

Jedna od najvećih političkih grešaka Slobodana Miloševića bila je u tome što je on želeo da ga Amerika prihvati kao novog Tita, doduše manje represivnog u unutrašnjoj politici. Ali, Americi diktatori ili autoritarni vladari ni u jednom delu Evrope nisu više bili potrebni – mogla je bez grčkih pukovnika, Franka, Salazara, pa i bez novog Tita.

Ne želim da opravdavam neuspehe naše, tačnije Miloševićeve, politike, ali kada je Jugoslavija počela da se raspada krajem osamdesetih godina, srpska situacija jeste bila teža od one naših suseda, a i od drugih naroda bivše Jugoslavije. Čak i da smo ga mudro rešavali, srpsko pitanje bi neminovno zadavalo velike glavobolje i nama i drugima. Raspad Jugoslavije bio je traumatski događaj i za najliberalnije i nacionalno najtolerantnije Srbe. Mada su srpski nacionalisti zloupotrebljavali i još uvek zloupotrebljavaju srpsko stradanje u

Prvom i Drugom svetskom ratu, ono zaista jeste bilo veliko. Samim tim bio je veliki i strah da bi moglo da se ponovi.

Da su zapadni političari znali kako će krvav biti raspad Jugoslavije, i koliko će za njih same biti politički težak i ekonomski skup – mislim da ga ne bi dozvolili. Nastojali bi na tome da se 1990. prvo održe savezni izbori i sprovedu demokratske reforme, a tek onda bi dozvolili republikama da biraju svoja vođstva – ali bi odlučno suzbili i separatiste (Kučan, Tuđman), i poluseparatiste (Izetbegović, Gligorov) i neocentralistu koji se pretvarao u separatistu (Milošević).

Mada Srbi u poslednjih sto godina nikad nisu imali manju težinu u Evropi nego danas, i mada na Zapadu postoje političari koji i dalje ne odustaju od pretnji i pritisaka, ipak očekujem da Amerika i posebno Evropa sve više ublažavaju svoj stav prema nama. Ako Srbi nisu neophodni Zapadu kao prijatelj, nisu mu ni neprijatelj. Zato ne postoje razlozi da Zapad vrši velike, sistematske pritiske.

Takođe je tačno i da Zapad želi da se ovde razvije demokratija. Ne smemo, međutim, zaboraviti da su mu važniji njegovi interesi i planovi. Zato će Zapadu uvek biti najprihvatljivija ona vlada koja najviše popušta, a ne ona koja je najdemokratskija.

Naša suverenost je ograničena. Žalosno je što je to tako i još žalosnije što će tako dugo ostati. Ali, nama suverenost ograničavaju zemlje koje su uz sve svoje brojne nedostatke ipak najdemokratskije i najrazvijenije na svetu.

Pitanje svih pitanja je da li bi naše vođe mogle da se odupru pritiscima Zapada. Mislim da bi mogle. Ali, trebalo bi da mnogo brže izgrađuju demokratiju. Ukratko, mogle bi da se odupru političkim pritiscima Zapada ako bi prihvatile zapadne vrednosti.

Ovakvi kakvi smo – razjedinjeni, s političkim ubistvima i skandalima, bez sređene pravne države, s rasprostranjenom korupcijom – teško da možemo očekivati da nas bilo ko uzme ozbiljno. A pogotovo ne velike sile.

Naše vođe svojim ponašanjem u samoj zemlji kao da pozivaju Zapad da nas sve jače pritiskuje. Kada nas poseti neki zapadni ministar spoljnih poslova, najviše se bavi našim unutrašnjim problemima. To podseća na ponašanje Sovjetskog Saveza prema zemljama u Istočnoj Evropi koje su mu bile sateliti.

Da ne bude nesporazuma. Ja se zalažem za to da se mi ekonomski, kulturno i politički povezujemo s razvijenim zapadnim zemljama i da preuzimamo od njih sve ono što je kod njih dobro, a toga zaista ima dosta. Ali, ako sam za to da se ide ka Zapadu i sa Zapadom, takođe smatram da to treba činiti trezne glave. Romantična euforija o evroatlantskoj integraciji kao rešenju svih naših nevolja samo odvlači našu pažnju od rešavanja vlastitim snagama naših unutrašnjih problema.

Zapadni političari sada često kažu da smo prijatelji. Njihov je posao da tako govore. Teško mi je, međutim, da suzbijem gorčinu. Ako ono što su učinili nama čine prijateljima, strah me i da pomislim kako postupaju s neprijateljima.

Zapamtimo za sva vremena. Prava prijateljstva između pojedinaca su retka. Prijateljstva između naroda još su ređa. Prijateljstva između velikih i malih naroda ređa su još i od ovih. Prijateljstva između velikih naroda i malih, koji su istovremeno siromašni, bez stabilnih političkih ustanova – da li su uopšte moguća?

Ja sam pristalica zapadnog liberalizma i nikad nisam kritikovao zapadni liberalizam kao takav, a pogotovo ne verujem da mu je nadmoćna neka slovensko-pravoslavna civilizacija. Što, naravno, ne znači da zemlje koje pripadaju toj civilizaciji nemaju šta da kažu i da ne mogu da naprave svoj doprinos napretku čovečanstva.

Kritikovao sam spoljnu politiku zapadnih zemalja prema ratu u Jugoslaviji, a od izgona Srba iz Hrvatske 1995. posebno politiku prema Srbima, upravo sa stanovišta zapadnog liberalizma, njegovih ideala. Kada je Zapad pomagao i podržavao etnička čišćenja Srba, kritikovao sam Zapad ne kao

srpski nacionalista već zato što sam, kao zapadni liberal, protiv svakog etničkog čišćenja.

Oni naši intelektualci i političari koji smatraju da ih podržavanje zapadne spoljne politike, a posebno spoljne politike Sjedinjenih Država, kvalifikuje kao zapadne liberale, kao da ne znaju da je upravo zapadna liberalna inteligencija najoštriji kritičar spoljne politike svojih vlada.

Da li ući u NATO?

Kod onih koji podržavaju naš ulazak u NATO izgleda da postoji mitska predstava da ćemo time postati deo bogatog i demokratskog Zapada. A kod mnogih političara, pogledajmo istini u oči, motivi su strah, udvorištvo i lakomost. Amerikanci to dobro znaju. I takođe znaju iz svog imperijalnog iskustva kako treba postupati s lakomim poltronima i kukavicama.

Nama je osnovni politički, ekonomski, kulturni, a doista i svaki drugi interes povezivanje s Evropom. Naš ulazak u NATO, povezan s potčinjavanjem Americi, neće ubrzati naš ulazak u Evropsku uniju. Ulazak u NATO čak može da odgodi taj i onako daleki pristup Evropskoj uniji. Nabavka vojne opreme NATO-a veoma je skupa, a novac nam je potreban za reforme koje treba da našu privredu približe evropskim standardima.

Ako bi mi ušli u NATO, a Amerika vodila rat u kome su joj potrebne naše baze, vršila bi na nas velike pritiske da udovoljimo njenim zahtevima. Time bi naš politički život bio destabilizovan i lako bi moglo da dođe do kršenja normi međunarodnog prava, kao i onih o ljudskim pravima i građanskim slobodama.

Podsetimo se da su za vreme bombardovanja Srbije Amerikanci skršili otpor evropskih vlada koje su se protivile bombardovanju naših mostova, električnih centrala, televizijskih tornjeva i studija, vladinih zgrada. Time je NATO prekršio član 14 protokola iz 1977. na Ženevsku konvenciju iz

1949, koji zabranjuje napade na „objekte neophodne za preživljavanje civilnog stanovništva".

General Vesli Klark, koji je bio glavni komandant NATO-a u Evropi od 1997. do 2000. i upravljao bombardovanjem Srbije u proleće 1999, piše:

> NATO radi kroz konsenzus, i donošenje svake odluke je prilika za članove da se ne slože – ali svaka odluka takođe izaziva pritisak za slaganje. Grčka, na primer, nikada nije zaustavila neku NATO akciju, mada je grčki narod bio veoma protiv rata i grčka vlada čuvala izvesno odstojanje od akcija NATO. Ovaj proces priziva vođstvo snažnijih država i vuče druge za sobom.
>
> Naravno, to nije prijatno iskustvo za bilo koga od učesnika. Za američke vođe, značilo je teške razmirice sa saveznicima da bi ih privoleli. Za evropske vođe, iskustvo mora da je bilo upravo suprotno: stalni pritisak Sjedinjenih Država da odobre akcije koje će izazvati kritiku u njihovim zemljama.[3]

Tako general Klark. Postavimo našim političarima pitanje: Ako vođe velikih zemalja ne uspevaju da se odupru Amerikancima, kako možemo da očekujemo da Vi u tome uspete?

Svojim neumerenim proameričkim stavom i prihvatanjem neograničenog američkog vođstva u NATO-u dok se pripremao i vodio rat s Irakom, Poljska se istovremeno zamerila Nemcima, Francuzima i Rusima, a takođe Arapima i muslimanima širom sveta, i najzad, Vatikanu i svom papi Poljaku koji su bili protiv rata.

Istočnoevropljani su ušli u NATO, ili žele da uđu u njega, između ostalog i zato što se plaše jačanja Rusije. Mi, međutim, ne samo što se ne plašimo Rusije, već želimo njeno jačanje. (Do njega neće doći u bliskoj budućnosti, ali to je druga tema.)

A postavimo i sledeće pitanje koje se Istočnoevropljani izgleda ne usuđuju da postave: Ako bi Amerikancima zatre-

3. Wesley Clark, "An Army of One?," *Prospect*, December 2002.

bala saradnja i pomoć Rusije, na primer u nekom sukobu s Kinom, zar ne bi oni bez mnogo premišljanja napravili s Rusijom politički i možda čak vojni savez, ne vodeći mnogo računa o interesima i bezbednosti Istočnoevropljana? Mada Rusija igra znatno manju ulogu u svetskoj politici nego u vreme Sovjetskog Saveza i Varšavskog ugovora, ona je još uvek druga nuklearna sila sveta i prostire se na jedanaest vremenskih zona – zato je Americi značajnija od svih ostalih istočnoevropskih zemalja zajedno.

Mada se s pravom žalimo što nas Rusija nije pomogla kada smo bili pod sankcijama i pod bombama, ulazak u NATO ne samo što bi nas još više odvojio od nje već bi nas u budućnosti možda okrenuo protiv nje. Ako nismo onakvi prijatelji s Rusima kakvi bismo želeli da budemo, ne smemo ipak dozvoliti da postanemo neprijatelji.

Amerikancima u stvari nije potrebna naša vojska. Ona ne zadovoljava njihove standarde i ne uklapa se u njihov način komandovanja, komunikacije, kontrole i, što je možda najvažnije, kompjuterizacije. Zato bi Amerikanci u slučaju našeg pristupa NATO-u verovatno zahtevali od nas da usko specijalizujemo naše snage. Nama, međutim, treba zaokružena vojska, sa svim glavnim rodovima harmonično razvijenim. Ugledajmo se zato na Švedsku, na Švajcarsku.

Već sam spomenuo da bi nas oružje NATO-a mnogo koštalo. To nije jedina nevolja. Mi možemo biti prinuđeni da kupujemo oružje koje ne odgovara zahtevima naše bezbednosti kao ni regionalnog mira i stabilnosti, već potrebama i ciljevima Amerike. Takođe, na koji način nama koristi da se unapred obavežemo da ćemo kupovati oružje zemalja NATO-a, a pogotovo američko oružje? Mnoge druge zemlje proizvode odlično oružje, na primer Rusija, Švedska, Austrija. I azijske zemlje se sve više pojavljuju na svetskom tržištu oružja.

Naše granice nisu ugrožene od neke velike sile da bi nam radi zaštite bio potreban NATO. A kao njegov član, možda bismo morali da ratujemo, odnosno da šaljemo ko zna gde po

svetu naše uskospecijalizovane snage. I to da bi branili druge koji nam nisu prijatelji i koji su možda svojom krivicom ušli u rat. Amerika će biti ona koja određuje ko je u pravu, a ko u krivu.

Bili smo dostojanstveni pod bombama NATO-a, ali izgleda da je našim političarima teže da to budu kada se radi o pritiscima da uđemo u NATO. Zar nije paradoksalno govoriti da smo mi bili nepravedno napadnuti, a istovremeno imati slepo poverenje da od Amerike predvođeni NATO neće nekoga drugog nepravedno napasti?

Pošto bi u NATO-u morali da radimo ono što nam se kaže, mi bismo se odrekli svakog idealizma u spoljnoj politici. Amerika, na primer, traži od istočnoevropskih zemalja koje ulaze u NATO da se pismeno odreknu izručivanja Amerikanaca Međunarodnom sudu za ratne zločine.

Kada Amerika hoće da bude faktor mira i stabilnosti, ona to može da bude i bez NATO-a, kroz bilateralne ugovore i svoje vojno prisustvo, kroz veštu i dinamičnu spoljnu politiku. To sve, na primer, Amerika radi u Istočnoj Aziji. Bez nje bi odnosi između istočnoazijskih zemalja bili zategnutiji. Amerika takođe sprečava sukobe između Grčke i Turske i ona to ne bi manje uspešno činila da ove zemlje nisu u NATO-u.

Bez Amerike, sâm NATO, a to u stvari znači Zapadna Evropa, malo može da učini. Čak ni da spreči rat u Evropi. I to ne samo što ne bi mogao da zaustavi sovjetsku invaziju da je do nje došlo u vreme Hladnog rata, već ne može da spreči ni manji rat. Tako Evropljani nisu mogli ni da spreče ni da zaustave krvavi raspad Jugoslavije. A ni sadašnji NATO nema mehanizam kojim bi sprečavao svoje članove da se agresivno zalažu za svoje sunarodnike u susednim državama.

Nije tačno ni da moramo u NATO zato što to čine naši susedi. Mađarska, na primer, niti je pre ulaska u NATO bila opasnost po nas, niti je to posle ulaska postala. A ako bi bili zajedno u NATO-u sa Hrvatskom, Bosnom, Albanijom, nema dokaza da bi se samim tim naši odnosi poboljšali. Niti bi Amerika zbog našeg članstva bila pravedniji arbitar u našim

sporovima s tim zemljama nego što je to do sada bila. Za regionalni mir i bezbednost valja se boriti kroz bilateralnu saradnju i ugovore sa susednim zemljama.

Amerika zahteva da borba protiv svetskog terorizma bude jedan od glavnih zadataka NATO-a. Svetski terorizam jeste velika opasnost za Ameriku, ali nije za nas. Ako bi to postao, mi bismo lako napravili bilateralne ugovore o zajedničkoj borbi sa zemljama koje su takođe ugrožene. Zatim, svetski terorizam, posebno muslimanski, ima svoje dublje političke, vojne, ekonomske i kulturne korene, za koje američka spoljna politika snosi deo odgovornosti. Najzad, ali zaista nikako na kraju, američki kriterijumi o tome ko je terorista a ko nije, mogu da budu prevrtljivi. Tako je, na primer, Amerika prvo proglasila OVK za terorističku organizaciju, a kasnije je oružjem pomagala. Najveći spomenik jednom američkom predsedniku izvan Sjedinjenih Država je dvanaest (ili možda čak šesnaest) metara visoki Klinton u Prištini. Podigla ga je OVK.

Americi su potrebne baze na našoj teritoriji zato što su relativno blizu Bliskom i Srednjem istoku, Kaspijskom bazenu, Kavkazu i Srednjoj Aziji. To su sve područja militantnog islama. Ako američki bombarderi poleću iz naše zemlje, ne izazivamo li time muslimanske teroriste?

Tragedija Južnih Slovena je što su kroz istoriju često bili granična područja imperija: Turske, Austrije, Venecije. Oni su time politički, ekonomski i kulturno marginalizovani, društveni život im je militarizovan, podnosili su surove vojne udare i pohode.

Amerikanci otvoreno zahtevaju da u zajedničkoj borbi protiv terorizma njihovi saveznici dopuste nadzor nad svojim telekomunikacijama, bankama, carinama. Ulaskom u NATO naša vojska i država bile bi otvorene američkoj obaveštajnoj delatnosti. Cinik može da primeti da one to već sada jesu. Ipak, odgovorna državna politika ne sme da prihvati takvo stanje kao prirodno.

Naša vlada zalaže se za transparentnost. U Češkoj, Mađarskoj i Poljskoj, međutim, vlade sprečavaju objavljivanje tačnih podataka o troškovima članstva u NATO-u. Takođe, transparentnost ne znači samo da u državnoj upravi ima što manje tajni, već i da su ciljevi i strukture državnih ustanova razumljivi građanima. Malo ko bi kod nas razumeo šta mi to u NATO-u radimo.

Naša rasprava da li ući ili ne ući u NATO nije rasprava o tome kakvu spoljnu politiku treba da imamo, već da li uopšte treba da imamo spoljnu politiku ili da slušamo veliku, bogatu i jaku Ameriku.

Predavanje održano 12. maja 2003, u Zadužbini Ilije M. Kolarca, Beograd, u ciklusu predavanja „Sjedinjene Američke Države, svet i mi", Tribina Srpsko-američkog centra. Objavljeno na sajtu SAC.

„Amerika, Evropa i mi: Može li se reformisati Amerika", *NIN*, no. 2737, 12. jun 2003; „Sjedinjene Američke Države, Evropa i mi (2): Nema prijatelja velikih i malih", *NIN*, no. 2738, 19. jun 2003; „Sjedinjene Američke Države, Evropa i mi (3): Strah, udvorištvo i lakomost", *NIN*, no. 2739, 26. jun 2003.

Алекса Джилас (Сербия), „Современная Америка и Европа – взгляд из Белграда", *Вестник аналитики*, No. 3 (13), Москва 2003.

Umereni pobunjenici: Berlinski radnički ustanak 17. juna 1953.

U toku Poljsko-ruskog rata Lenjin je potcenio borbenost poljskih snaga i u leto 1920. naredio je Crvenoj armiji da zauzme Varšavu. Doživeo je poraz i nova poljska država mu je uzela velike teritorije. Šta bi se, međutim, dogodilo da su boljševičke trupe bile pobedonosne? Da li bi Poljaci prihvatili komunističku vlast i odigrali ulogu koju su im boljševičke vođe namenile – da budu „crveni most" ka Srednjoj i Zapadnoj Evropi? I da je kojim čudom Crvena armija stigla do Nemačke i drugih delova Evrope, da li bi bila dočekana dobrodošlicom?

Na ova pitanja se sa sigurnošću može odgovoriti odrečno. I pored revolucionarnih previranja i nemira u Evropi pred kraj Prvog svetskog rata i nekoliko godina posle njega, Lenjin i boljševici nikada nisu pridobili za sebe većinu Evropljana. Razloga ima više i veoma su raznorodni. Patriotizam i nacionalizam nadvladavali su internacionalizam, sve crkve su se suprotstavljale borbenom ateizmu komunista, antiruska i antisemitska osećanja (među boljševičkim vođama bilo je Jevreja) bila su snažna. Dalje, bogataši i srednja klasa branili su privatno vlasništvo, imućni seljaci

svoju zemlju, a reformističke, antirevolucionarne socijaldemokrate vršile su uticaj na velike delove radničke klase. Na kraju, ali zaista nikako na poslednjem mestu, mnogi Evropljani bili su nepoverljivi prema svemu što je dolazilo s „varvarskog" istoka i strah od nasilja i građanskog rata bio je raširen. Lenjin je prosto zavaravao sebe i komuniste širom sveta kada je u vreme ofanzive na Varšavu rekao: „Buržoaska Evropa puca po svim šavovima u ovoj oluji!"

Krajem 1920. Lenjin je priznao Klari Cetkin, vodećoj nemačkoj komunistkinji i članu rajhstaga, da su se njegova očekivanja pokazala nerealnim i da su mu planovi propali – svetska revolucija neće pobediti u bliskoj budućnosti. Dok se ovako ispovedao, Lenjinov izraz lica pokazivao je veliku patnju, podsećajući Cetkinovu na lice razapetog Hrista s veličanstvenog Izenhajmskog oltara koji je u šesnaestom veku oslikao Matijas Grinevald.

Lenjin će uskoro morati da nauči još jednu, čak mnogo bolniju, lekciju. Njegovi napori da brzo izgradi komunističko društvo dali su kobne rezultate u njegovoj vlastitoj zemlji. Januara 1921. radnici u nekim velikim industrijskim preduzećima u Petrogradu (kako je Sankt-Peterburgu bilo promenjeno ime u toku Velikog rata) bili su razgnevljeni smanjenjem sledovanja hleba i započeli su štrajkove i demonstracije. Uskoro su im se pridružili mornari i radnici u susednoj ostrvskoj tvrđavi Kronštatu. Pobunjenici su zahtevali oslobođenje političkih zatvorenika, slobodu govora i štampe, izbore tajnim glasanjem; oni su želeli kraj „komunističkog podjarmljivanja" i ukidanje „komesarokratije". Upravo ti ljudi bili su najpredaniji borci u Oktobarskoj revoluciji 1917, ali su se sada okrenuli protiv svojih komunističkih gospodara. Posle duže i krvave borbe Crvena armija pokorila je pobunjenike. „Kronštat" će, međutim, ostati do kraja komunizma u Sovjetskom Savezu simbol radničkog otpora komunističkoj vladavini. A mnogi bivši komunisti, kako u Sovjetskom Savezu tako i van njega, kada budu objašnjavali šta ih je navelo da napuste partiju i njenu ideolo-

giju, reći će, pošto bi spomenuli pojedini događaj: „To je bio moj 'Kronštat'."

Posle upokojenja komunizma u Istočnoj Evropi krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina bilo je mnogo pokušaja da se utvrdi zašto je propao. Ali, onaj razlog koji prvi padne na pamet takođe je i najznačajniji. Komunizam je učinio mnogo manje za radnike i seljake, mada je tvrdio da ih predstavlja, nego što je učinila zapadna liberalna demokratija sa svojim reformisanim kapitalizmom i društvenim staranjem.

Ako je pobuna u Rusiji 1921. bila prvi radnički izazov komunističkoj vladavini, radnički ustanak u Istočnoj Nemačkoj 1953. bio je prva velika radnička pobuna u socijalističkoj zemlji koja je bila deo sovjetskog bloka stvorenog posle Drugog svetskog rata. Ova dva događaja su u mnogom pogledu slični. Potpalilo ih je radničko nezadovoljstvo zbog nemaštine; nisu bili pripremljeni; radnike nije predvodila politička organizacija niti prethodno ustanovljeno vođstvo; potpuno su iznenadili vlasti; proširili su se munjevito i nezaustavljivo kao šumski požar; radnici su svojim prvobitnim ekonomskim zahtevima brzo priključili zahteve za demokratizacijom.

Mnogo godina posle završetka Drugog svetskog rata standard života u Istočnoj Nemačkoj bio je prilično ispod predratnog i malo je ulagano u izgradnju stanova. Čak se i hrana teško dobavljala. Stotine hiljada ljudi otišlo je u Zapadnu Nemačku i odliv mladih i školovanih ljudi još više je usporio ekonomski rast. Posle Oktobarske revolucije 1917. Lenjin se plašio da će Rusija biti preplavljena radnicima sa Zapada koji će doći da žive i rade u njoj da bi izbegli kapitalističku eksploataciju. Ali, posle pobede socijalizma u Nemačkoj Demokratskoj Republici radnici su hitali kapitalistima da budu eksploatisani za dobru platu i velikodušno socijalno staranje.

Povrh svih ovih teškoća, vladajući komunisti, odnosno Jedinstvena socijalistička partija Nemačke, pojačali su rad na „izgradnji socijalizma". To je značilo podizanje radnih

normi i smanjivanje zarada. Mnogo godina kasnije, Vjačeslav Molotov, koji je bio jedan od najmoćnijih Staljinovih saradnika, reći će da je vođa JSPN Valter Ulbriht bio „nešto malo nabusit" i da mu je „nedostajala gipkost". To je zaista bilo mnogo manje od istine – opisivao je čoveka koji je stvarno verovao da će radnici prihvatiti socijalistički režim koji nudi manju platu za više rada. (Mogu se, naravno, naći slične ludosti i na demokratskom Zapadu. Na primer, američka avijacija je redovno koristila bombe s napalmom i tepih bombardovanje u toku Vijetnamskog rata, a ipak je mnogim Amerikancima bilo teško da shvate zašto ih toliki Vijetnamci ne vole.)

Posle Staljinove smrti marta 1953. novo vođstvo u Kremlju savetovalo je vođe JSPN da budu oprezni i prekinu s opresivnim ekonomskim merama. Ali, oni nisu smatrali da treba popuštati. Znali su da ne mogu biti zbačeni s vlasti jer je tu Crvena armija koja može da uguši svaku opoziciju. I doista, ona će slomiti radničke nemire koji će 17. juna izbiti u Berlinu i proširiti se na preko dve stotine industrijskih gradova Istočne Nemačke. Ali, od tada će Moskva stalno biti na oprezu i sprečavaće vazalne države da sprovode neodgovornu radikalnu politiku.

Jedinstvena socijalistička partija Nemačke, suvišno je reći, nikada nije htela da Nemačka Demokratska Republika bude doista demokratska zemlja. Partiju je Staljin podvrgnuo čistkama sve dok nije postala sasvim staljinistička i njen stav prema slobodi govora i štampe, prema opozicionim partijama i izborima nije bio ništa drugačiji od njegovog. Zato kada su vođi JSPN hvalili demokratiju i donosili zakone koji su obezbeđivali ljudska prava i građanske slobode, bili su taman onoliko iskreni koliko i Staljin kada je 1936. obnarodovao ultraliberalni sovjetski ustav. Ovakvi propagandistički potezi bili su namenjeni naivnim Zapadnjacima, a nikako članovima partije. Zato optužba da su metodi njene vladavine bili diktatorski nije predstavljala opasnost ideologiji ili unutrašnjem jedinstvu JSPN.

Niti su JSPN obespokojavale optužbe iz Zapadne Nemačke da nije patriotska. Bilo je naravno očigledno da je njeno opredeljenje za nanovo ujedinjenu Nemačku sasvim neiskreno. Mada je partija unela nemačko ujedinjenje kao cilj u ustav Nemačke Demokratske Republike, nikada ne bi pristala da svoju potpunu moć nad istočnim delom Nemačke zameni za to da bude samo jedna od političkih partija u čitavoj Nemačkoj. Ali, istočnonemački komunisti bili su internacionalisti i branitelji Sovjetskog Saveza. Oni sebi nikada nisu postavili kao glavni cilj ispravljanje nepravdi koje su Nemačkoj nanete posle poraza u ratu. Taj rat je uostalom započeo nacistički režim koji je brutalno progonio komuniste.

Možda je još značajnije što su mnogi drugi koji su govorili u prilog ponovnom ujedinjenju Nemačke bili ne manje licemerni. Jer bila je javna tajna da se zapadni saveznici i zaštitnici Savezne Republike Nemačke u stvari plaše ujedinjene i moćne Nemačke. Čak je i Konrad Adenauer, konzervativni kancelar Savezne Republike, bio prvenstveno zainteresovan za njeno uključivanje u demokratski, kapitalistički Zapad, a istočnonemačke tradicije pruskog militarizma i državnog mešanja u privredu smatrao je za prepreku tom cilju.

Podrška radnika bila je, međutim, od najvećeg značaja za Jedinstvenu socijalističku partiju Nemačke, mnogo važnija bilo od demokratije bilo od nemačkog nacionalnog jedinstva. Gubeći tu podršku, komunistička ideologija, u koju je većina članova JSPN još uvek čvrsto verovala, ostajala je bez glavne društvene osnove. Zato je berlinska pobuna od 17. juna doista bila „Kronštat" za istočnonemačke komuniste.

U nekim komunističkim zemljama partija je odigrala vodeću ulogu u borbi za nacionalno oslobođenje i očuvanje nezavisnosti. Tako je bilo u Jugoslaviji (okupiranoj od nacističke Nemačke i fašističke Italije), Kini (okupiranoj od carskog Japana), Kubi i Vijetnamu (ugroženim od hegemonističkih Sjedinjenih Američkih Država). Heroizam i slava

oslobodilačke borbe davali su jak legitimitet tim komunističkim režimima i oni su manje zavisili od podrške radnika. Ali, istočnonemački komunisti došli su na vlast ljubaznošću Crvene armije i jedino opravdanje koje su mogli da nađu za svoju apsolutnu moć bila je zadovoljna radnička klasa.

U službenim stavovima i medijskoj propagandi Jedinstvene socijalističke partije Nemačke junski događaji bili su opisani kao kontrarevolucionarna i imperijalistička zavera koju je pripremila agresivna, militaristička, osvetoljubiva, ratnohuškačka Savezna Republika. JSPN, međutim, ne samo da nije mogla da obmane druge; ona nije mogla da obmane ni sebe. Jedina uteha koju su istočnonemački komunisti mogli da nađu bila je budućnost – prilike će se poboljšati i nezadovoljstvo radnika će nestati. Doista, u narednim decenijama standard života znatno će se poboljšati i život će u celini postati opušteniji. Ali, dok će se Nemačka Demokratska Republika kretati napred, isto će činiti i Savezna Republika Nemačka. I to mnogo brže. Tako će NDR sve više i više zaostajati iza SRN i na kraju će morati da prizna poraz.

Zapadni politički analitičari i istoričari obično pišu da je berlinska pobuna bila bez vođstva, programa i ideja te da stoga nije stvarno dovela u pitanje komunistički sistem i ideologiju. Profesor Džozef Rotšajld, na primer, u delu *Povratak raznolikosti: politička istorija Istočne srednje Evrope od Drugog svetskog rata*, čije je drugo izdanje objavljeno 1993. i koje se koristi kao udžbenik na američkim univerzitetima, odbacuje nemačke nemire iz 1953. kao beznačajne budući da nisu predstavljali „sistemske i ideološke izazove".[1] Treba se kloniti ovakvih preterano sofisticiranih analiza. Učeni profesor kao da se nesvesno slaže s komunistima koji veruju da bez bubanja napamet debelih tomova dogmatske ideologije i bez revolucionarne partije koja je

1. Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*, second edition, Oxford University Press, New York and Oxford 1993, 150. (Prim. autora uz ovu knjigu eseja.)

centralizovana, hijerarhična i čiji su kadrovi podvrgnuti strogoj disciplini, ne može biti prave istorijske promene.

Da li je to doista neophodno? Berlinski radnici nisu bili bez ideja i vrednosti – znali su i šta žele i šta ne žele. Upravo su berlinski događaji najbolji dokaz da radnicima nisu potrebne ni profesionalne revolucionarne vođe ni razvijena revolucionarna ideologija. Oni su napadali policijske stanice i cepali plakate s režimskom propagandom. Zar to nije dokaz da su bili protiv dogmatske i tiranske jednopartijske vladavine? Takođe su želeli da slobodno izaberu za svoje predstavnike čestite i pametne ljude u koje su imali poverenja. Zar ovo ne znači da su bili pristalice slobode govora i slobodnih izbora, odnosno da su bili za demokratiju? Mada berlinski radnici nisu imali tako razvijene i složene političke stavove kao što će ih imati budući disidentski intelektualci Istočne Evrope, ipak nema nikakve sumnje da su oni odbijali diktaturu radi slobode. Zar to nije dovoljno za početak? Doista, nije li to više nego početak?

Što je najvažnije, velika većina berlinskih ustanika bila je protivnik nasilja i zalagala se za mirne štrajkove i proteste. Po svemu sudeći, bili su spremni da pregovaraju i prave nagodbe s režimom. Nenasilje će biti glavna karakteristika revolucionarnog vrenja i smene komunističkih režima u Istočnoj Evropi krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. To je bio i istinski originalan doprinos istočnoevropske revolucije svetskoj istoriji revolucija. Berlinski radnici od pre pola veka zaslužuju priznanje što su bili prvi umereni pobunjenici.

”Moderate Rebellen verlangten nach Freiheit,” *Das Parlament*, Berlin, 2. Juni 2003, malo je skraćena prva verzija članka. Gornji tekst je nešto duža i poboljšana verzija objavljena u dva nastavka: „Povodom pola veka od pobune radnika u Berlinu: ’Kronštat’ kao šumski požar”, *Danas*, 17. jun 2003; „Povodom pola veka od pobune radnika u Berlinu (2): Ustanak prvih umerenih buntovnika”, *Danas*, 18. jun 2003.

Srbija u budućnosti bez Kosova

Dok kosovski Albanci odbijaju da učestvuju u političkom životu Srbije i streme jedino ka nezavisnosti, Srbi vide Kosovo kao sastavni deo Srbije. Budući da se Ujedinjene nacije i druge međunarodne organizacije drže načela da su postojeće granice suverenih država neprikosnovene, činilo bi se da je srpska pozicija jača. Pa ipak, izgleda verovatno da će Albanci uspeti da postignu svoj cilj. Privatno, mnogi Srbi osećaju da je Kosovo izgubljeno. Oni priznaju da teško breme prošlosti, spojeno sa snagom albanskog nacionalizma, čini nemogućim politički život dve zajednice.

Kako onda postupiti? Najvažnije, Beograd mora da teži da zaustavi kretanje ka nezavisnosti tako da natera Albance na ustupke. U žiži treba da bude zaštita prava kosovskih Srba i obezbeđenje njihove autonomije unutar entiteta koji se stvara. Kada najzad dođe vreme za pregovore o konačnom statusu, Beograd mora da uporno traži da ovi autonomni delovi ostanu deo Srbije. Uz to, Srbija mora da učini posebne napore da u svakom delu Kosova obezbedi mesta na kojima je srpska istorijska i verska baština – neka od njih datiraju iz desetog veka – i da nametne poseban status za njih.

Iz srpske perspektive, sve ovo nije mnogo, ali nije ni malo. Ohrabrujuće je što najbolja pregovaračka strategija Srbije ima prednosti nad onom Prištine, jer pretpostavlja realističko shvatanje geopolitike regiona koje, u isto vreme, ima međunarodno pravo i zapadne strateške interese na svojoj strani. Budućnost bez Kosova nije uvek bila neminovna, ali nedavna istorija usredsredila je srpsku pamet da razmišlja na način koji odbacuje tradicionalne načine razmišljanja o tom problemu.

Da je Srbija tražila podelu devedesetih godina, mogli smo da napravimo bolju pogodbu. Milošević je bio tvrdoglav i drzak kada je bio jak, popustljiv i mek kada je bio slab. A kada političar popušta iz slabosti, on uvek gubi više nego da je popustio dok je bio snažan. Većina tadašnjih opozicionih stranaka nije bila ništa mudrija od Miloševića. Ali strogošću prema njima malo će se postići, jer su Srbi snažno vezani za Kosovo kao za „staru Srbiju". Srbi su platili visoku cenu pre gotovo sto godina kada su ga oslobodili od Turaka i držali su teritoriju uvek od tog vremena.

Da kosovski Albanci nisu devedesetih godina bojkotovali jedne izbore za drugim, oni bi držali odnos snaga u parlamentu u svojim rukama. Na predsedničkim izborima 1992, njihovi glasovi bi takođe obezbedeli pobedu Miloševićevog protivnika Milana Panića, u to vreme generalnog direktora farmaceutskog džina ICN-a iz Kalifornije. Balkan bi bio u velikoj meri pošteđen krvoprolića koje je sledilo. U to vreme, Vašington je izrazio nezadovoljstvo kosovskim Albancima zbog njihove nespremnosti da vrše građansku dužnost, ali na tako mlak način da je to tumačeno u Prištini kao bodrenje da ne menjaju pravac. Priroda Miloševićevog režima činila je lakšim da se neprilike Albanaca oslikaju antisrpskim bojama, što je išlo na ruku albanskim ekstremistima, doprinoseći da stanje ne bude razrešeno mirno.

Od bombardovanja Srbije 1999, koje su predvodile SAD, stanje se potpuno promenilo. Prekid neprijateljstava u junu te godine, i potonje povlačenje srpskih snaga iz regiona, vezano

sa privremenom upravom koju predvode Ujedinjene nacije, dovelo je do kampanje velikih razmera obrnutog etničkog čišćenja stotina hiljada ne-Albanaca – pod nosom pedeset hiljada NATO trupa. Kosovo je danas jedna od etnički najčišćih oblasti Evrope.

Na Kosovu danas, nalazimo malo zakona i manje reda, a da ne govorimo o demokratiji. Glavna prepreka svakom sporazumu koji uključuje Beograd je nepopustljivost Prištine: okriviti bilo koju drugu stranu za odsustvo rezultata u povratku izbeglica – osnovnog zahteva privremene uprave UN (UNMIK) – znači pobrkati surovu stvarnost na terenu sa mišljenjem zasnovanim na željama.

Iz ovih razloga, ja ne verujem da su Ujedinjene nacije, Sjedinjene Države i Evropljani spremni da dodele nezavisnost Kosovu u kratkom roku. Učiniti to bio bi radikalan potez bez presedana i išao bi neposredno protiv nacionalnih bezbednosnih interesa Sjedinjenih Država i Evrope (pomislite samo na Kipar, na primer).

Zapad ne teži pojavljivanju novih, nestabilnih državica na Balkanu. Uzmite u obzir žalosno stanje Bosne. Osam godina posle Dejtonskog mirovnog sporazuma, bosanska država jedva ekonomski preživljava, i njena tri naroda ne pokazuju ni znaka da rade na pomirenju. U Makedoniji, Sloveni i Albanci su opet počeli da ratuju, čim su napetosti porasle oko više ozbiljnih spornih pitanja. Brzi albanski juriš ka nezavisnosti bi vrlo lako mogao da ubrza makedonski građanski rat.

Klintonovo obećanje multietničkog Kosova nije se ostvarilo. Prisustvo stranih trupa i upravljača i odgovarajuće odsustvo srpskih vojnika i birokrata znači da krivica za ovaj neuspeh nije do Beograda, već do Vašingtona, Brisela i Prištine. Ovo pribavlja Beogradu izvesnu količinu političkog i moralnog kapitala koju valja pametno iskoristiti.

Pregovori oko konačnog statusa Kosova treba da počnu od premise da postojeći ugovori moraju biti poštovani – ovo uključuje rezoluciju 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih

nacija, Kumanovski vojno-tehnički sporazum i Zajednički dokument UNMIK-a i Savezne Republike Jugoslavije. Na ovaj način, Beograd ne može da bude okarakterisan kao balkanski faktor nestabilnosti i prisiljava Albance ili da igraju po pravilima koja smo mi izabrali – pravilima međunarodne zajednice – ili da prekinu s ustanovama koje su ih izbavile iz njihove ranije neprilike. U oba slučaja, Beograd stavlja sebe u položaj da je u stanju da pogura napred svoje interese sa samopouzdanjem. Beograd može na ovaj način da obezbedi da postane deo rešenja.

Gubitak Kosova je tragedija za Srbiju. Na neki način, to nas stavlja u srce evropskog iskustva, jer je proteklih sto godina bilo svedok kako mnogi evropski narodi gube prostrane i neprekidne odseke naseljenog zemljišta. Razmislite o udesu miliona Poljaka, Grka, Jevreja, Mađara, Rusa i Nemaca, da nabrojim samo nekoliko. Dvadeseti vek je bio stoleće etničkog čišćenja i uništavanja baštine.

U isto vreme, budućnost Srbije bez Kosova biće bezbednija i prosperitetnija. Kosovo je siromašno i gusto naseljeno. Sami privredni i demografski obziri zaslužuju ponovno ispitivanje kosovske politike Beograda. Kosovo bi bilo teret za mnogo razvijenije zemlje – ono doista jeste, kao što Evropljani otkrivaju.

Tako, prihvatajući nezavisnost Kosova, srpski političari bi najzad postali zreli. Saglašavajući se s njegovom podelom, to bi postale i albanske vođe. A i Zapad bi takođe naučio lekciju – o granicama svoje moći kada se bavi zemljama i pokrajinama sa duboko podeljenim etničkim grupama. Onda bismo svi mogli da se nadamo trajnom miru između Srba i Albanaca.

”Serbia’s Future Without Kosovo,” *In the National Interest*, vol. 2, no. 37, September 24, 2003. Ovaj internet nedeljnik izdaju zajedno časopis *Nacionalni interes (The National Interest)* i Nikson Centar (The Nixon Center) u Vašingtonu. Tekst je zasnovan na članku „Budućnost bez Kosova”, *Večernje novosti*, 5. jun 2003, koji je na engleski preveo i delimično preradio

Damjan de Krnjević-Mišković, pomoćnik odgovornog urednika *Nacionalnog interesa*.

”O futuro da Sérvia sem Kosovo,” *O Estado de S. Paulo*, 13 de junho de 2004. Preveo sa engleskog na brazilski portugalski Leão Serva.

Svi moji vozovi: Šta sam kao sin političkog zatvorenika naučio o tiraniji i demokratiji

Kada sam bio dečak, moj otac Milovan Đilas, jugoslovenski pisac i kritičar komunističke birokratije, proveo je devet godina u zatvoru. Njegova disidentska karijera – postoji li pogrešnija upotreba reči karijera od ove? – počela je dok je još bio jedan od vodećih komunista. Prvi korak bio je otpor Staljinu, čiji su višegodišnji pokušaji da politički i ekonomski potčini Jugoslaviju doveli 1948. do otvorenog sukoba. Za jugoslovenske komuniste raskid sa Sovjetskim Savezom bio je izuzetno potresan i bolan – valjalo je boriti se ne samo za nezavisnost od Moskve već i protiv samih sebe. Jer iako jugoslovenski režim nikada nije bio tako dogmatičan i nasilan kao Staljinov, ipak mu je po mnogo čemu bio sličan. Đilas je u jugoslovenskoj partiji bio ideolog i teoretičar i u toku sovjetsko-jugoslovenskog sukoba žestoko je kritikovao sovjetsku birokratiju. Ali, on zaključuje da se i u Jugoslaviji deo komunista pretvorio u birokrate koji preziru narod, i da se tome valja suprotstavljati socijalističkom zakonitošću i demokratskim načinom rada s ljudima.

On se zalaže za neophodnost diskusije i borbe mišljenja: članovi partije treba da imaju pravo da slobodno raspravljaju

o javno iznetim stavovima, čak i onim najviših partijskih funkcionera. Ali, ne sme se zabranjivati ni ljudima „reakcionarnih i antimaterijalističkih" shvatanja da objavljuju svoje radove. Prema delatnostima crkve i sveštenika takođe treba biti tolerantan. Komunisti valja da se bore pre svega „političkim i idejnim argumentima", a ne policijskim i sudskim progonima. U novembru 1952, na Đilasov predlog, Komunistička partija Jugoslavije nazvana je Savez komunista Jugoslavije. Novo ime trebalo je da simbolizuje demokratski duh i odustajanje od komandne uloge u društvu.

Čitalac će pomisliti, pretpostavljam s odobravanjem: Pa to više ne bi bio komunizam. Čitalac je u pravu. Na Đilasovu nesreću, isto su pomislili i mnogi jugoslovenski komunisti. Što je on smatrao samo za početak procesa demokratizacije, većina komunista, a posebno Tito, smatrali su za tačku od koje se ne sme dalje, pa čak i za samo privremeno popuštanje radi otpora Staljinovim pritiscima i zadobijanja podrške Zapada.

U januaru 1953. Đilas je pokrenuo antidogmatski i od partijskog aparata nezavisni mesečnik *Nova misao*, posvećen književnosti, nauci i umetnosti, i u njegov redakcijski kolegijum okupio vodeće jugoslovenske intelektualce i umetnike. Časopis je imao tiraž dvanaest hiljada primeraka – ogroman za zemlju srednje veličine kao Jugoslavija – i izdržavao se isključivo od pretplate.

Posle Staljinove smrti marta 1953, Tito zaustavlja demokratske reforme i hoće da se ponovo približi Sovjetskom Savezu. Đilas počinje da se razilazi s njim i vođstvom partije. U jesen i zimu 1953–4, objavljuje u partijskim dnevnim novinama *Borbi* seriju članaka (tačnije, kratkih teorijsko-političkih eseja), u kojima razvija ideje o demokratizaciji jugoslovenskog društva. On ukazuje na političke i materijalne privilegije jugoslovenske partijske birokratije, na njen monopol nad privrednim i duhovnim životom, kao i da ona sebe stavlja iznad zakona i onemogućava demokratski dijalog u društvu. Đilas se zalaže za otvoreno i javno sukobljavanje

različitih političkih stavova i dozvoljavanje opozicionih grupa, traži da policija i sudovi štite zakonitost. Njegov je opšti zaključak da borba za demokratiju treba da bude glavni cilj u razvoju socijalizma. A u januaru 1954. izlazi u *Novoj misli* Đilasova političko-dokumentarna proza „Anatomija jednog morala", u kojoj opisuje zatvorenost, nadmenost i snobizam partijskog „visokog društva".

Članci su izazvali veliko oduševljenje u javnosti, tiraž *Borbe* skočio je na tri stotine hiljada primeraka u slobodnoj prodaji i u redakciju je stiglo oko trideset hiljada pisama podrške. Ali, dok su se mladi komunisti i intelektualci zanosili Đilasovim vizijama, brojna srednja birokratija je bila nezadovoljna. U vrhu partije takođe je došlo do podele; ipak je konzervativno krilo s Titom na čelu lako odnelo pobedu. Na plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije održanom januara 1954. u Beogradu, Tito je optužio Đilasa za „revizionizam". Zbog navodnog protivljenja politici partije i ugrožavanja njenog jedinstva i vlasti, isključen je iz Centralnog komiteta. Po slobodnoj volji istupio je u aprilu iz partije.

I

Još nisam napunio ni dve godine kada je Đido – tako su ga zvali svi bliski – prvi put suđen. Bilo je to januara 1955. zbog intervjua *Njujork tajmsu* u kome je kritikovao političko stanje u Jugoslaviji i zahtevao da se stvori opoziciona partija jer da bez nje ne može biti demokratizacije. Osuđen je uslovno.

Čitalac ima pravo da zapita: Da li su u Jugoslaviji toga vremena Đilasovi zahtevi bili ostvarljivi? Po svoj prilici nisu. Ne samo što je većina vladajućih komunističkih birokrata bila ogorčeno protiv njih, već su i oni koji su uviđali potrebu za većom tolerancijom i otvorenošću smatrali da je „Đilas otišao predaleko". Čak petnaest godina kasnije, kada sam se upisao na Beogradski univerzitet da studiram filozofiju, vrlo malo studenata prihvatalo je ideju višepartijskog sistema. „Ne možemo mi nazad!", odgovarali su začuđeno i samouve-

reno. Istovremeno, mnoge moje kolege cenile su kritičku reč, uviđale potrebu za slobodom govora, smatrale da Tito i komunističke birokrate ne vladaju dobro i da bi trebalo da postoji način da se smene. Ali, takođe su podrazumevale da mi Jugosloveni treba da stvorimo, izmislimo neki svoj poseban jugoslovenski put u slobodu budući da je naš socijalizam, uz sve mane, postavio društvo na nove temelje koji moralno nadmašuju kapitalizam. Zato, mada na Zapadu ljudi žive bolje i slobodnije, prihvatanje zapadnih rešenja za naše političke, ekonomske i društvene probleme nikako ne dolazi u obzir. Čak će i beogradska kritička, opoziciona inteligencija podržati ideju višepartijskog sistema tek krajem osamdesetih godina.

Ali, ako su Đidovi zahtevi bili neostvarljivi daleke 1955, a i mnogo godina kasnije, danas je ne manje očigledno da je ono što smo smatrali za jugoslovenski društveno-politički i ekonomski sistem bilo samo neodrživa, prolazna improvizacija Tita i partijske birokratije i da je Jugoslavija mogla da bude spasena jedino demokratizacijom. Demokratski ideali bili su nerealni, ali je na neki način i sama politička realnost bila nerealna. U stvari, sudbina je disidenta da s jedne strane bude potpuno u krivu, a s druge potpuno u pravu. Zato je besmisleno zamerati mu što je nerealan. To je kao kada bi monahu-pustinjaku rekli da previše misli na Boga, a premalo na napredovanje u službi, platu i ulaganje u penzijski fond. Da je disident realan, ne bi bio disident, bio bi političar, i to u društvu u kome prave slobodne politike nema. A kada bi disident morao da definiše svoju „politiku", on bi nasuprot Bizmarku, za nju valjalo da kaže da je umetnost nemogućeg.

Čak sam i ja upozoravao Đida na opasnosti kojima izlaže sebe i svoju porodicu. Nisam imao ni tri godine kada sam mu pokazao Titovu sliku na zidu prodavnice – one su tada bile na svim javnim mestima i na njima se Tito državnički mrštio, odeven najčešće u zlatom opšivene uniforme – i predložio mu da bežimo. Nešto kasnije, pokušao sam da mu objasnim da će biti poražen: „Kako ti, tata, možeš protiv Tita. On ima

vojsku i policiju, a ti samo mamu i mene." Ovaj kratki kurs iz političkog realizma nije dao rezultate. Đido je javno podržao mađarsku demokratsku revoluciju 1956. i kritikovao Titov stav neutralnosti, koji je u stvari predstavljao podršku Hruščovu i brutalnoj sovjetskoj vojnoj invaziji Mađarske.

Bio je novembar kada su ga hapsili. Sećam se kako pokušavam da u svoj dečiji kaubojski kolt stavim pravi metak – policajci su prilikom pretresa iz ladice bili izvadili Đidov pištolj i kutiju s mecima. Pištolj mu je poklonio sovjetski maršal Konjev kada je maja 1944, kao general-lajtnant na čelu jugoslovenske delegacije, posetio Drugi ukrajinski front (u sovjetskoj vojnoj terminologiji front znači grupu armija). I danas je u našem stanu ovaj elegantni hromirani mauzer kalibra 7,65 milimetara koji nikada nije korišćen i koji je Crvena armija po svoj prilici zaplenila od nemačkog visokog oficira. Prvog dana u zatvoru Đido je otvorio *Politiku*, beogradske dnevne novine, i setio se kako mi je svako jutro objašnjavao strip o Paji Patku. Tiho je zaplakao i to onda zabeležio. U nedelju 16. marta 1958, moja majka i ja smo ga posetili u zatvoru, a u ponedeljak je zabeležio kako ja stalno razmišljam o načinima da ga oslobodim i da sam ga juče pitao šta je jače, tenk ili avion, da bih to onda nabavio. Izgleda da sam dolazio do zaključka da za borbu protiv Titovog režima nije dovoljan dečiji kaubojski kolt. Đido je čitavog života ne samo pisao, već je stalno zapisivao. Tugovao bi za nekim ili nečim, onda sastavio nekoliko beležaka o tome, pa zatim jednu-dve o sebi kako tuguje. Sve sitnim, čitkim rukopisom. Mi bismo danas rekli da se borio protiv depresije. On bi rekao da se samo trudio da spasi od zaborava ono što je njemu važno i što će možda jednom biti važno drugima. Možda je to jedna ista delatnost.

Ljudi koji imaju misiju u životu, bilo da je to politika, umetnost ili nauka, retko su požrtvovani roditelji koji posvećuju mnogo pažnje svojoj deci. Imao sam sreću da je moj otac bio jedan od tih izuzetaka. Ali, njegov zatvor i disidentstvo preokretali su prirodan odnos između roditelja i deteta, oca i sina. Pošto je Đido stalno bio u nevolji, većoj ili manjoj,

ja sam se mnogo više plašio i brinuo za njega nego on za mene. Emocije su išle u suprotnom smeru od uobičajenog, kao reka koja teče uzbrdo. Na sreću, priroda se ne ljuti mnogo kada samo malo kršimo njene zakone, pa posledice mog staranja za Đida nisu po mene bile tragične. Ipak, njegovo disidentstvo i robijanje zatvoriće me u jedan svet koji, mada pun smisla i nadahnuća, ipak zbunjuje i iscrpljuje. U njemu ću provesti svoje detinjstvo, dečaštvo i mladost, a kasnije ću ga kroz moju političku delatnost – manje opasnu od Đidove, ali takođe u sukobu s preovlađujućim idejama i interesima, bilo komunističkim bilo nacionalističkim – i sâm izabrati.

Kao što su za političara dobijeni izbori trijumf, tako je suđenje pobeda za disidenta. Zatvor postaje njegova predsednička palata, malobrojni odani članovi porodice i prijatelji njegova partija, a oni građani čiju tihu podršku oseća ili naslućuje – njegovi glasači. Naravno, to je tako samo dok disident veruje u smisao svoje borbe. Ako veru izgubi, zatvor postaje zatvor. I možda vredi da zabeležim kako sam ja na sličan način postao „vođa naroda". Početkom osamdesetih godina živeo sam u Londonu i objavljivao kritičke tekstove u jugoslovenskoj emigrantskoj i zapadnoj štampi. Vodeći partijski funkcioneri su me zbog njih javno napadali, nisam mogao da se vratim u Jugoslaviju i dobio sam u Engleskoj politički azil. Moji roditelji i moja kuma koja je živela s njima u našem beogradskom stanu – troje starih, bolešljivih ljudi – potpisivaće pisma koja će mi slati sa „tvoj mali narod".

Vlast i policija vrše pritisak na disidenta da popusti i pokaje se i pre nego što ga odvedu u zatvor. U zatvoru se ti pritisci povećavaju. Zatvorska uprava uverava disidenta da istrajavanje ne vodi ničemu. Doista, pobeda je nemoguća za veoma dugo vreme, možda za sva vremena, a zbog daljeg otpora disident može da izgubi i život. Zato da bi istrajao, disident mora da bude uporan, čak tvrdoglav, pa i uobražen i nadmen. Izolovan u društvu, iza tamničkih zidova, s udaljenim ciljem, on je sveden na samoga sebe i, na neki način, sam je sebi sredstvo kojim se bori za svoje ciljeve, odnosno

služi drugim ljudima. Uz izvesno preterivanje, može se reći da on mora da bude egoista da bi bio altruista, ili rečeno jezikom teologije, da bude bar malo ponosni satana da bi bio smerni hrišćanin. Čitalac će možda napraviti primedbu da nije ni greška ni greh ako disident popusti budući da ti drugi ljudi za koje se on bori nisu stvarni – ne spasava se neko ko se davi, niti se poji žedan, niti hrani gladan. Ali, ipak, disident se bori zbog ljudskih potreba koje jesu stvarne, mada mnogi ljudi ne shvataju da ih imaju i čak njega smatraju za neprijatelja baš zato što ih podseća na njih. Na kraju, ali doista nikako na poslednjem mestu, plaćajući visoku cenu za svoje dostojanstvo i ponos, disident čini nešto što će, makar tek u dalekoj budućnosti, nadahnuti ljude.

Šta je za mene dečaka bila tiranija? To su bila ona istovremeno preterano jasna i gotovo nestvarna rana nedeljna jutra kada smo moja majka i ja išli vozom u Sremsku Mitrovicu, gradić oko sedamdeset kilometara severozapadno od Beograda u kome je bio zatvor. To je bilo onih nekoliko gvozdenih vrata kroz koja smo prolazili da bi posetili kažnjenika broj 6880. To je bio onaj veliki sto koji nas je od njega odvajao i službenik državne bezbednosti koji je pomno pratio naš kratki polučasovni razgovor. Više od svega, to je bilo nesavladivo vreme – posete su bile dozvoljene samo jednom mesečno po pola sata, a godine su meni, čiji je prethodni život bio kratak, sporije prolazile nego odraslima. (Moja majka je s karakterističnom pedanterijom izračunala da sam ga ja posetio sto šesnaest puta.) Režim koji je Đida držao iza rešetaka i protiv koga se on borio pokazivao mi je kroz snažan neposredan doživljaj šta je odsustvo slobode, a time i šta je ona sâma. Moj sadašnji liberalizam je pogled na svet čoveka od pedeset godina čije je glavno zanimanje da piše o politici i istoriji. Na neki način, sloboda mi je tada bila jasnija nego danas.

II

Godine 1957. objavljena je u Sjedinjenim Američkim Državama *Nova klasa*, studija koju je Đido završio neposredno pre hapšenja i u kojoj kritički – toliko kritički da se ja i danas prepadnem kada je čitam – analizira komunistički poredak i ideologiju. Ova knjiga biće prevedena na više desetina jezika i o njoj će se širom sveta mnogo raspravljati. S tačke gledišta dvoje putnika s povratnom kartom na liniji Beograd-Sremska Mitrovica, Đilasova svetska slava značiće novo suđenje na kome će mu kazna biti povećana na devet godina.

Iz zatvora će ipak izaći ranije, januara 1961, dok sam išao u drugi razred osnovne škole. Kuća će oživeti, najzad će početi nešto da se dešava. Mnogo ćemo razgovarati i šetati, zainteresovaće me za mnoge knjige, kupićemo psa – ženku boksera koju ćemo nazvati Džoli. Za vreme letovanja na Jadranu 1961, dok smo jedne noći lovili krabe u pukotinama stena na malom pustom ostrvu, pojavio se patrolni čamac ratne mornarice i osvetlio nas. Zaista su laskali mom ocu ne žaleći sredstava da ga prate. Mladić koji je naš lov pripremio i predvodio, držao je u rukama ostvi kojima je nabadao krabe. S broda su ga pitali šta mu je to. Dalmatinski podsmešljivo i drsko je odgovorio: „Top!"

A onda su u Americi objavljeni *Razgovori sa Staljinom,* jedna od Đidovih najzanimljivijih knjiga, u kojoj opisuje svoje ratne i posleratne susrete sa sovjetskim diktatorom. Zbog nje je – zabranjujem čitaocu da se nasmeje - uhapšen aprila 1962. u drugom polugodištu mog trećeg razreda, posle petnaest lepih meseci koje smo zajedno proveli. Bilo mi je teško kada su ga odvodili, ali sam se pravio hrabar, jer sam smatrao da se to od mene očekuje. A godine će proći dok smognem snage da počnem da razmišljam o tome koliko sam tada izgubio. Zaista me čudi da posle ovakvih iskustava s knjigama u detinjstvu ne samo što ih čitam već i pišem.

Na suđenju, petom po redu u Đidovom životu, ako se računa i ono pre Drugog svetskog rata kada je kao komunista

dobio tri godine, nova kazna mu je sabrana s prethodnim, tako da je konačna osuda bila na trinaest godina. U to vreme Jugoslavija se i pored zvanične politike nesvrstanosti približavala sovjetskom bloku. Tito nije želeo podsećanja na sukob sa Staljinom 1948. i tada obećane demokratske reforme i žestoko je napadao prodor „trulog liberalizma" u partijske redove. Otac „trulog liberalizma" u Savezu komunista Jugoslavije i moj otac bili su jedan isti čovek. U međuvremenu je istrulio komunizam a ne moj brat liberalizam. Ovaj je čak toliko snažan da mu nije dovoljno da štiti ljudsku slobodu i dostojanstvo već se pretvara u globalizam i zapadni imperijalizam. A ja sa zbunjenošću i tugom u njemu sve teže prepoznajem mog brata.

Đido je oslobođen 31. decembra 1966 – tada sam imao trinaest godina – uz zabranu da pet godina daje bilo kakve izjave ili bilo šta objavljuje. Čitalac se sigurno neće iznenaditi, a nadam se ni zevnuti od dosade, kada pročita da je odbio da se pridržava ove zabrane. Knjige će mu izlaziti u inostranstvu, objavljivaće članke i eseje u zapadnoevropskim i američkim novinama i časopisima, davaće intervjue zapadnim sredstvima javnog informisanja. Pisaće do svoje smrti 1995, ali više neće biti suđen – štitile su ga godine i ugled u svetu. Ipak mu se pretilo hapšenjem, najčešće na Titov predlog. Tito je tu „ideju", valjda da proveri kakve bi bile reakcije na Zapadu, izneo i pred Margaret Tačer, kada ga je posetila decembra 1977. kao šef opozicije. Sasvim u svom stilu procene troškova i dobiti, a i koristeći jezik za koji je s razlogom pretpostavljala da je jedini koji će diktator razumeti, Tačer je Titu rekla da će mu Đilas nanositi više štete ako bude u zatvoru.[1]

Za vreme svojih robijanja u Titovoj Jugoslaviji, Đido je jednom proveo dvadeset i dva meseca u samici, bio dva puta prinuđen da preti štrajkom glađu, ćelija mu nije grejana i temperatura se u zimskim mesecima spuštala ispod nule, duže vremena mu nije bila dozvoljena hartija za pisanje, pa je

1. Margaret Thatcher, *The Path to Power*, Harper Collins, London 1995, 370-1.

pisao na toalet papiru. U vrhovima policije i vlasti raspravljalo se o tome da bude ubijen.

Titov režim je smatrao Milovana Đilasa za glavnog državnog neprijatelja i nijedan građanin Jugoslavije nije bio toliko klevetan od najviših partijskih i državnih rukovodilaca i od režimske štampe (a u to vreme druge nije ni bilo). Nazivan je stranim plaćenikom i agentom, unutrašnjim emigrantom, optuživan da je nezajažljivo ambiciozan i uobražen, neznalica i opskurni pamfletista. Na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom aprila 1958. u Ljubljani, Tito Đilasa naziva izdajnikom, renegatom, čovekom koji pljuje na dostignuća revolucije. U Sovjetskom Savezu i zemljama Istočne Evrope, slično su ga napadali i još je dodavano da je „kralj antikomunizma", „potpaljivač Hladnog rata", marioneta u rukama američkih vladajućih krugova. A za posedovanje *Nove klase* kazna u Sovjetskom Savezu bila je zatvor od tri godine; za njeno širenje čak petnaest godina.

Govorili su, naravno, i da je lud. Ne zameram čitaocu ako za trenutak pomisli da u ovoj poslednjoj opaski ima zrno istine, odnosno ako mu se Đidova disidentska karijera učini ludom. I Đido je jednom u šali uzviknuo: „Pa to što sam lud mi je najbolja osobina." Ali, lud u medicinskom smislu nesumnjivo nije bio. Ipak, nekoliko godina, otprilike od 1959. do 1962, imao je psihičke tegobe: osećanje praznine u delovima glave, treperenje po licu i slepoočnicama, opsesivne zastrašujuće misli, nesanicu. Pošto slične nevolje nije imao nikada ranije u životu, a ove su odjednom i gotovo sasvim nestale, ostala je sumnja da mu je policija tajno davala psihoaktivne supstance ne bi li slomila njegovu volju za otporom. Jedan psihijatar, povezan s državnom bezbednošću, predlagao je Đidu dok je bio u zatvoru da se kao put ka izlečenju odrekne svojih političkih ideja. Uzviknuće čitalac: Zloupotrebio je medicinu u političke svrhe! Pogazio Hipokratovu zakletvu! Nema sumnje, ali je i postao redovni profesor Beogradskog univerziteta.

Policija je snimala naše telefonske razgovore i ugradila prislušne uređaje u naš stan, pregledala je i ponekad oduzimala poštu koju smo primali i slali, u stan u zgradi preko puta naše postavila je agente koji su nekoliko godina neskriveno dežurali, saslušavala je ljude koji su nam dolazili u posetu i pretila im. Moju majku i mene, i mog oca kada je bio na slobodi, pratili su policijski agenti (često neprikriveno radi zastrašivanja onih koji su Đida pozdravljali). Režim je pokušao da nas iseli iz stana u znatno manji i gori, zajedno s mojom bolesnom babom, Đidovom majkom. I Đido i članovi njegove porodice – ja, na primer – dobijali su anonimne pretnje, od kojih su većinu napisali agenti tajne policije. Naši rođaci otpuštani su s posla i na druge načine progonjeni. Advokat Vitomir Đilas osuđen je u proleće 1977. na trideset meseci zatvora zbog još neposlatog pisma *Politici*, glavnim beogradskim dnevnim novinama, koje je policija otkrila u njegovom pisaćem stolu i u kome je govorio o potrebi stvarne slobode izražavanja i štampe. Posle izdržane kazne, Vićo – kako smo ga svi zvali – izgubio je pravo da se bavi advokaturom i do preranog kraja života radio je kao fabrički radnik.

Posle Titove smrti 1980. jugoslovenski režim nije uspevao da nađe izlaz iz političke, ekonomske i društvene krize. Ali, umesto da traže rešenja, visoki državni i partijski rukovodioci obračunavali su se s onima koji su ukazivali na probleme. Mediji su povećali žestinu i učestalost napada na Đida, a kod dela javnosti raste mržnja prema njemu i čak mu prete na ulici. Ne mogu da odolim a da ne spomenem, kao primer atmosfere tih godina, feljton u *Večernjim novostima*, dnevnom listu s najvećim tiražom u Jugoslaviji. Izlazio je od 22. oktobra do 15. novembra 1981, svakog dana na celoj strani, pod naslovom „Đilas iz izdaje u izdaju".

Uveče 20. aprila 1984, Služba državne bezbednosti je u velikoj i brižljivo pripremljenoj raciji uhapsila Đida i dvadeset i sedam slušalaca „Slobodnog univerziteta", koji su se godinama bez tajnosti sastajali u privatnim stanovima. Đido je trebalo da održi predavanje o nacionalnom pitanju u Jugosla-

viji. Ujutro je pušten kući, ali mu je zaprećeno da može biti suđen. Neki od uhapšenih, međutim, tučeni su, neki su kasnije otpušteni s posla, šestorici je suđeno, a tehničar Radomir Radović, borac za nezavisni radnički sindikat, nađen je mrtav – ili je bio ubijen ili je izvršio samoubistvo.

Od 1954. do 1988. Đido nije mogao da objavi u Jugoslaviji nijedan svoj politički ili literarni tekst, pa čak ni prevod *Izgubljenog raja* Džona Miltona – na kome je radio tri godine, a prva zatvorska verzija je na toalet papiru.

Prestaću. Ne bih želeo da čitaocu moja priča počne da liči na one meksičke filmove koji su tako preterano tužni da na kraju postanu smešni. Ali, čitaocu se možda nameće pitanje da li je Đidovo disidentstvo vredelo ovolikog truda i ovolikih nevolja? On beleži u svoj notes 14. marta 1959, na moj šesti rođendan, da ga muči hoću li ja shvatiti da je morao učiniti ono što je učinio i da me zato nije manje voleo. Bilo mi je već tada jasno da se on zalaže za nešto što je dobro, da su protiv njega ljudi vlastoljubivi, bahati, korumpirani privilegijama, a da je najgori od njih tiranin Tito, koji je ružno debeo, s nečim okrutnim u izrazu lica, okićen medaljama koje je sam sebi dao. Mnogi ljudi i deca koje sam sretao znali su čiji sam sin – Đilas je i retko prezime – i kao da je neki džinovski prst stalno bio uperen u mene. Neki su pokazivali naklonost, drugi odbojnost i mržnju, svi bar mali strah. Bilo bi mi teško da nisam bio uveren da je on potpuno u pravu. Sumnja se javila tek kasnije, kada su građani Jugoslavije – Srbi, Hrvati, Albanci i drugi – prigrlili nacionalizam i počeli s građanskim ratom. Sumnja ipak nije pobedila. Ali ni sasvim nestala.

III

U prvim razredima osnovne škole imao sam lep rukopis. Onda sam počeo da pišem nervozno, kao da žvrljam, i da krivudam ispod ili iznad linije u svesci. Da li je naglo kvarenje bilo nesvesni protest što je Đido ponovo uhapšen ni mesec dana posle mog devetog rođendana? Književnost je bila moj

omiljeni predmet i moji sastavi dopadali su se profesorima i drugovima – utoliko je moj ružni rukopis izazivao više zamerki i zadirkivanja. Najzad smo i oni i ja prihvatili da se tu ništa ne može izmeniti. Jedan profesor mi je, pomiren s neizbežnim, rekao da kada se jednom zaposlim, „pre nego opanke" kupim pisaću mašinu.

Na poznatoj fotografiji iz rata, partizansko vođstvo s Titom u maršalskoj uniformi zaseda oko stola u pećini. Na desnoj strani fotografije vide se prekrštene noge i na njima sveska, leva šaka je drži a desna piše. „To je Đido, ali su ga odsekli", objasnila mi je majka. Isecanje i brisanje s fotografija nepodobnih komunističkih vođa, izgnanih, uhapšenih ili streljanih, počelo je sa Staljinovim čistkama tridesetih godina i trajalo sve do pada Berlinskog zida. Ta tradicija mora da je stara koliko i neograničena vlast. Na Velaskezovoj slici „Baltazar Karlos u školi za jahanje", najverovatnije napravljenoj 1636, ponosno uspravljeni dečak na konju koji se propinje je prestolonaslednik, a čovek koji uzima koplje da bi mu ga predao je grof-vojvoda Olivares. „Librador de la patria", kako ga je sam Filip IV nazvao, izgubiće kasnije kraljevu milost i Velaskez će ga izostaviti kada bude pravio kopiju slike.[2] Ako Velaskezu nije bilo žao da pokvari Velaskezovu sliku radi političkog prilagođavanja i koristi, možda će jednom i u egipatskoj piramidi biti pronađena premazana freska svrgnutog faraona.

Počeo sam da na časovima pišem na kolenu kao Đido, uveren da se time oslobađam školskih pravila, a verovatno nesvesno želeći da povratim fotografiji njen odsečeni deo. „Stavi svesku na klupu!", ljutili su se nastavnici. Poslušao bih, a onda je ponovo spuštao na koleno. Bio sam toliko istrajan da mi se nekoliko đaka pridružilo. U svom ponašanju sam i inače davao mašti na volju i preterivao, valjda zbog prirodne sklonosti, ali je ona sigurno pojačavana neobičnošću prilika u kojima sam živeo. Dugo sam, na primer, uprkos

2. J. H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline*, Yale University Press, New Haven and London 1986, plates 35 and 36.

podsmehu drugova, držao ključ od stana na pertli za cipele koju sam stavljao oko vrata, a ponekad sam ručni sat vezivao oko sredine nadlaktice. Jedan drug iz osnovne škole, kada smo već bili četrdesetogodišnjaci, obratio mi se iznenada sa „Salić Askela", i u svest mi je pokuljalo sećanje na omiljenu zabavu čitanja i izgovaranja reči i imena unazad.

Mrzeo sam neograničenu moć i grubu silu, gnušao ih se i plašio, želeo da im se suprotstavim i da ih pobedim, ali sam im se ponekad divio i želeo ih. Bio sam nešto viši od proseka, žilave građe i dobro sam se penjao – čemu lažna skromnost u jedinom dečačkom sportu u kome sam se isticao: penjao sam se izvanredno – ali ničim nije bilo opravdano moje hvalisanje u prvim razredima osnovne škole da sam najjači. Ničim osim mojim strahom da bih mogao da budem poražen i željom da to sprečim u mašti i rečima. Čak me na kratko opčinio hladni, podmukli, vlastoljubivi gospodin od Vilfora, državni tužilac u *Grofu Monte Kristo*, i njegova nemilosrdna krasnorečivost zvonila mi je u ušima i pretvarala se u moj vlastiti glas. Pobeđivao sam u takmičenjima ko će duže da izdrži bez vazduha ne zato što sam imao snažna pluća, već što sam bio spreman da se gušim više od drugih, i u „dizanju na mišiće" (tako smo mi dečaci zvali zgibove), jer sam bio spreman da istrpim veći zamor. Mane i nesavršenosti su me užasavale. Glavni junaci u romanima za dečake brzo i potpuno prezdrave ranjavanje, ali meni se činilo da su oni i malom povredom oštećeni za sva vremena i da stoga njihove pobede u pustolovinama neće biti potpune. Da se ne bih plašio milicajaca (kako su policajci službeno nazivani u komunističko vreme), ako mi kao detetu nekad zatreba njihova pomoć, majka me učila da su oni u stvari dobri ljudi. Nije uspela da me u to uveri. Smetalo mi je što su mnogi moji omiljeni junaci u romanima Aleksandra Dime, Karla Maja, Žila Verna, bili brkajlije. Razlog je bio što sam voleo, tačnije jedino mogao, da ih zamišljam kao velike dečake, a dečačka lica su glatka, ali i što je mnogo policajaca i čuvara u zatvoru imalo brkove.

Majka me podučavala da čuvam tajnu i pazim šta govorim. U prvome sam bio dobar, u drugome ponekad padao na ispitu. Nisam, na primer, odoleo da pred drugom s kojim sam se vraćao iz škole ne napadam komunističke rukovodioce koji, eto, imaju ogromne vile i luksuzne limuzine dok narod živi siromašno. Drug se poverio svojoj majci, a ona da bi učinila junačko delo za pobedu socijalizma požurila do direktora moje osnovne škole, režimlije i opakog čoveka. I onda su počeli da me ispituju, saslušavaju. Ali, ja sam sebe uverio da nisam rekao ono što jesam rekao. Kao da sam hipnotisan, sve sam poricao, a kada su me suočili s drugom, moja samouverenost samo se povećala. On je prvo tačno ispričao kako je bilo, ali se onda zbunio – zbog moje upornosti i nezgode koju je stvorio, a možda i što mu je bilo žao mene. Oči su mu zasuzile i rekao je da se više ničega tačno ne seća. Tvrdoglavost me spasila da ne budem izbačen iz osnovne škole – direktor je, ako me sećanje ne vara, takvu meru zagovarao. Kasnije mi je majka rekla da je bila odlučila, ako me isteraju, da me pošalje u Englesku u školu koju bi joj preporučili laburisti – nekolicina njihovih vođa zanimala se za Đida i njegovu porodicu. Sve se to doista moglo zbiti i danas bih bio Englez.

Tako sam sa sedam godina prvi put doživeo veliku nepriliku zbog nečega što sam ja uradio, a ne samo zbog Đida. Čitalac će s pravom primetiti da je kada sam napadao rukovodioce iz mene govorio očev glas. Ali, ipak sam polako prestajao da budem samo sin maksi-disidenta i postajao mini-disident. Tada me, takođe prvi put, izdao drug. Mada nije imao nameru da mi učini zlo, meni se u najdublje slojeve svesti urezalo da se ni drugovima ne može verovati. U budućnosti će ova nepoverljivost samo rasti, u mnogome zbog saznanja da su Đida progonili i u zatvoru držali ljudi koji su godinama bili njegovi najbliži drugovi.

IV

U vođstvu jugoslovenskih komunista, Đido je bio od 1937. do 1954. U toku Drugog svetskog rata, sve vreme je član komande partizanske vojske – zvanični naziv je bio Vrhovni štab Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. U partizanima gine oko tri stotine hiljada Jugoslovena, među njima i Đidov otac Nikola, sestra Dobrana, braća Aleksa (po kome je meni dao ime) i Milivoje. O ovoj junačkoj, zanesenjačkoj generaciji, mnogo sam kao dečak i mladić slušao i čitao. A Đidove memoare zbog zanimljivosti, iskrenosti, nenametljivog čovekoljublja i blagosti prema ljudima koji su mu činili zlo, smatram njegovim najboljim delima. (Da je živ i čita ove redove, bilo bi mu krivo što njegov sin ne stavlja na vrh njegove romane i pripovetke. Jer od gimnazijskih dana do kraja života smatrao je sebe za književnika koji se sticajem prilika bavi politikom.)

Za vreme Drugog svetskog rata, dok su se borili protiv Nemaca, Italijana i drugih okupatora, jugoslovenski partizani bili su ponosni na međusobno poverenje i drugarstvo, ali su im posle pobede, vlast, društveni položaj i materijalne privilegije postali važniji. U vreme sukoba sa Staljinom, ratna bliskost se obnavlja. Đidovo zagovaranje demokratije nailazi na odobravanje mnogih vodećih komunista, njegovih drugova. Onda preko noći prijatelji postaju neprijatelji. Najžešći napadi dolaze od onih koji su ga najvatrenije podržavali, a vodeći jugoslovenski intelektualci, pisci i umetnici često podmuklije kleveću od partijskih glavešina.

Progoni od strane dojučerašnjih prijatelja mnogo manje su uticali na ličnost moga oca i njegov pogled na svet nego na mene. Ne samo što su zbog moje mladosti utisci ostavljali dubokog traga, već je Đido u ratnoj i revolucionarnoj borbi doživeo da se ljudi žrtvuju za ideale i ta iskustva bila su protivteža „neherojskom vremenu", kako ga je nazivao, u kome će provesti svoje zrele godine. „Vreme izdaje", nazvao bih ga ja s gorčinom većom od Đidove. Nisam mudar da bih gorči-

nu nadvladao, ali sam dovoljno napredovao da mogu da je sebi priznam. Čitalac ne sme strogo da me osudi. Jer i takozvani obični ljudi okrenuli su nam leđa. Od onih s kojima sam u detinjstvu bio blizak, uključujući naše rođake, otprilike devet desetina prestalo je da se viđa s nama, a mnogi da nam se javljaju na ulici.

Kao što je za melanholične ljude život predvorje smrti, tako se u meni uvrežila sumnja da se prijateljstvo lako pretvara u rastanak, odbacivanje, izdaju. Mada nisam gubio nadu da se ljudi i društvo mogu promeniti na bolje, a Đido je znao da će to ići samo uz velike teškoće, ipak sam ja u osnovi bio pesimista, a on optimista. Zamerao sam mu da je naivan prema ljudima, a on meni da previše kritikujem njegove prijatelje. Kada zatvorim oči i oživim njegov glas iz prošlosti, čujem kako se ili nekim oduševljava ili nekoga žali, mnogo više nego što njihova dela ili nevolje zaslužuju. A kada gledam šta se od tada dogodilo, rekao bih da su se moje procene ljudi pokazale tačnijim od njegovih. Ali, pomišljam i da je on bio u pravu što je bio u krivu. Njegova naivnost u stvari je bila mudra. Da bi nastavio svojim usamljenim disidentskim putem, bilo mu je potrebno da u ljudima vidi samo ono najbolje. Iz toga je crpeo snagu. I meni bi bilo lakše, to mi je sada jasno, da sam mogao ljude da doživljavam kao on. Ako jednom tu lekciju savladam, obećavam čitaocu da ću ga poučiti.

”Al mijn treinen: Wat ik als zoon van een politieke gevangene over tirannie en democratie heb geleerd,” *Nexus,* Tilburg, Nederland, no. 36, 2003.

Pri pisanju sam koristio tekst „Milovan Đilas: Kratka hronologija života i rada”, koji sam ja napisao. Objavljen je pod tim naslovom, kao feljton u deset nastavaka, u *Borbi*: 2–3, 4, 5, 6, 7, 8, 9–10, 11, 12, 13. novembar 2002. Objavljen je uz male dodatke još dva puta: „Prvi posle Tita”, *Profil*, no. 43, novembar 2003; „Hronologija života i rada Milovana Đilasa”, *Djelo Milovana Đilasa*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003.

Istina i strah

Poljski pesnik Česlav Miloš objavio je 1953. u Parizu *Zarobljeni um*, zbirku eseja u kojoj istražuje uticaj staljinizma na kulturni život Poljske. Knjiga je ubrzo prevedena na mnoge jezike, a kod nas zbog političkih prepreka tek 1985. *Zarobljeni um* ne bi doneo Milošu svetsku slavu da se u njemu bavio samo jednom istočnoevropskom zemljom pod komunističkom diktaturom. Miloš pokušava da otkrije najdublje unutrašnje podsticaje zbog kojih pametni, daroviti i obrazovani ljudi odbacuju moralne vrednosti i služe tiranima i ideologiji. Eseji su pisani odnegovanim i vrlo osobenim pesničkim jezikom, a filozofsko-etičke meditacije, koje imaju memoarskog i čak ispovednog u sebi, pune su istinske tragike. Zato je Miloševa knjiga odmah uočena kao značajna za razumevanje epohe sile i dogme.

Miloševi eseji mračni su i beznadni. Istorija je pokazala da je bio u krivu. Poljska kultura oduprla se dijalektičkom materijalizmu i socijalističkom realizmu koji, ruku na srce, nisu strogo nametani. Zato gotovo polovina veka koju je Poljska provela u političko-vojnom bloku predvođenim Moskvom neće biti zapamćeni samo kao vreme prinude i zabrane, već i kao doba u kome su objavljivane vrhunske zbirke pesama i vođene filozofske rasprave koje se mogu uporediti s onima na vodećim zapadnim univerzitetima, cvetao pozo-

rišni život i snimani filmovi koji su dobijali svetska priznanja. A brojni disidenti i radnički sindikat Solidarnost dokazali su da je moguće upustiti se u političku borbu. Najzad, Rusija koju Miloš slika tamnim bojama nasleđenim od poljskog devetnaestovekovnog romantizma, povukla se mirno iz Poljske i dala nezavisnost baltičkim zemljama o čijoj tragičnoj sudbini svedoči jedan esej u *Zarobljenom umu*.

U odbranu Miloša može se reći da njegov pesimizam nije bezuslovan. On pokušava da shvati i objasni, ali ne da bi opravdao već optužio. Uzdižući humanistički moral i ličnu odgovornost i osuđujući potčinjavanje političkim nužnostima i navodnim istorijskim zakonima, on podstiče na otpor, bez obzira što smatra da su izgledi na uspeh mali. Najtežu optužbu na račun intelektualaca Miloš je izneo tumačeći i koristeći pojam „ketman". Prema političkoj filozofiji iz muslimanske Persije, ne samo što nije greh već je dužnost javno se odreći svojih političkih i verskih uverenja da bi se sačuvali život i svojina. Ketman je veština i umetnost ćutljivosti, opreznosti i prikrivanja, zadržavanja svog mišljenja za sebe i gašenja u sebi svakog negodovanja.

Laž u politici postoji otkad i politika, ali ništa mlađa nije ni borba za istinu. Ako verujemo u demokratiju i prihvatamo da svi imaju jednaka prava i dužnosti, onda moramo zaključiti da je obaveza svakog građanina da se suprotstavlja laži. I da ketman ne samo intelektualcima, već ni ljudima manjeg znanja i obrazovanja ne može da bude tek tako oprošten. Pa ipak, mada ne treba očekivati da intelektualci budu moralniji i savesniji od ljudi koje tako neumesno nazivamo „običnim", ipak bi trebalo da prednjače u borbi protiv laži u politici. Jer plemenita definicija intelektualca je da je to čovek koji traganje za istinom smatra svojim pozvanjem. Ako je oficir kukavica, mnogo strožije ćemo ga osuditi nego nekoga čija profesija ne pretpostavlja hrabrost. Lekaru koji ne pomogne povređenom u nesreći zamerićemo više nego drugim slučajnim prolaznicima. Kako onda da oprostimo intelektualcu ravnodušnost prema istini? Kao što nije greh samo učiniti zlo delo

već i propustiti da se učini dobro, tako je i njegovo ćutanje vrsta laganja.

Još veće zgražanje izaziva intelektualac koji izmišlja neistine. Takav je, na primer, naučnik koji krivotvori rezultate svojih eksperimenata da bi dobio nagradu ili bio imenovan za profesora. Takav je istoričar koji namerno izvrće istorijske činjenice – a mnogi teolozi smatraju kako ni Bog nije u stanju da menja prošlost – da bi se dodvorio komunističkoj ili nacionalističkoj vlasti, ili zapadnim moćnicima koji traže potvrdu za svoje predrasude o Srbima, Jugoslaviji, Balkanu. I šta najzad reći o intelektualcu koji čitav svoj život prihvata i širi političke laži. Zar on nije saučesnik tiranije? Zar nije na neki način krivlji od mladih i neobrazovanih ljudi koji neposredno učestvuju u zlu povedeni njegovim rečima?

Državne tajne su oblik političkog prikrivanja. Ove misterije vlasti – *arcana imperii* – mnogo manje su potrebne državi za njen rad nego što tvrde oni koji vladaju. Ipak, samo anarhisti smatraju da sve što postoji u državnim arhivama treba u svakom trenutku da bude dostupno javnosti, a čak ni ovi zagovornici ukidanja svake vlasti ne bi osudili onoga koji u ratu obmane neprijatelja. Ni moral ni zakon ne zabranjuju da se u oružanom sukobu između država koriste dezinformacija, špijunaža i kontrašpijunaža, maskiranje i skrivanje, zaseda i iznenadni napad. Zar onda diktator koji u miru stalno laže svoje sugrađane ne postupa prema njima kao da su mu neprijatelji? Ali, zašto je diktatoru uopšte potrebna laž, budući da on upravlja vojskom, policijom, sudovima i zatvorima, da nadzire preduzeća i banke, medije i univerzitete? Zato što je istina, posebno ako je javno izgovorena, već politička delatnost, odnosno protest i zahtev za promenom. Dvadeseti vek obeležile su ratoborne dogmatske ideologije, ali i vrlo uspešna borba istine, ne samo naoružane već i goloruke, protiv njih.

Jedna od neobičnosti komunističkih diktatora je da su progonili ljude zato što poseduju vrline koje su oni propovedali. Teško onom ko bi u Staljinovom Sovjetskom Savezu

boljševički iskreno iznosio pred drugovima svoje stavove, trudio se da usliši molbe radnika i seljaka, borio se za pravedno sudstvo. Slično je u nekim istorijskim periodima bilo sa hrišćanskim crkvama i hrišćanskim vrlinama. Mnogi crkveni velikodostojnici nisu bili blagonakloni prema vatrenim zastupnicima smernosti i siromaštva, prostodušnosti i čednosti. Loš roditelj kao da naređuje detetu: Radi onako kako kažem, a ne kako ja radim! A komunistički diktatori i neke pape i vladike kao da su zahtevali: Radi onako kako ja radim, a ne onako kako kažem! Zato je bilo moguće izgubiti veru u komunističku partiju zarad slobode, jednakosti i bratstva i u crkvu zarad hrišćanske ljubavi i milosrđa.

Šta da radi onaj koji se razočarao, a takođe i onaj koji nikada nije ni verovao, u izgradnju socijalističkog društva pod vođstvom komunističke partije? Odgovor je i sada – gotovo deceniju i po od propasti komunizma u Istočnoj Evropi – teško dati. Doista se ne može nikome zameriti što nije javno kritikovao jednopartijski režim i izgubio stan ili posao, ostao bez pasoša ili mogućnosti da objavljuje, otišao u zatvor. Ali, nekada je u našem jeziku reč sloboda značila i hrabrost. Narod je kroz teška iskušenja naučio da ove prve ne može biti bez ove druge. Preduslov lične hrabrosti u politici je trajno osećanje moralne uznemirenosti i preispitivanje svojih postupaka, uključujući i nečinjenje. Koristeći mnogo pre Miloša izraz koji je on uzeo za naslov, Aljoša Karamazov pokušava da razume svog brata Dimitrija: „…duša je njegova burna. Um mu je zarobljen. U njemu je misao velika i nerešena. On je od onih kojima ne trebaju milioni, nego im je potrebno da misao razreše.”[1] Možda je koren našeg zlog udesa manje u zarobljenom umu, a više u dušama u kojima je bilo premalo bure?

1. F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, s ruskog preveo Jovan Maksimović, Narodna prosveta, Beograd 1933, 148.

Predgovor knjizi intervjua Dušice Milanović *Maske uma – o ketmanu i ketmanima*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd 2003. U zbirci eseja *Najteže pitanje* izostavljen je otprilike jedan i po pasus koji se odnosi neposredno na televizijsku emisiju novinara i književnika Dušice Milanović.

„Milošev nezaboravljeni um", *Politika*, 17. avgust 2004. (Ovo je skraćeni predgovor *Maskama uma*.)

Zapisi iz Osla

Nemačka okupacija i norveško-srpsko prijateljstvo

„Na meni su koristili veći korbač”, kaže Lajf Hovelsen. Već dvadeset godina smo prijatelji, a sada prvi put primećujem nešto kao gnev u glasu ovog blagog i smirenog Norvežanina koji je ušao u devetu deceniju života. Lajf je ljubazno ponudio mojoj supruzi Olgici i meni da nam bude vodič kroz Muzej pokreta otpora u Oslu i pred nama su sprave za mučenje koje je koristio Gestapo. Pod nemačkom okupacijom, Lajf je pisao za ilegalne antifašističke novine, uhapšen je i brutalno saslušavan. Trebalo je da bude streljan, ali je Nemačka nekoliko dana ranije kapitulirala.

Dok je bio zatočen, Lajf je osetio, moglo bi se čak reći mistično iskusio, kako mu daje snagu hrišćanska vera koju je primio od roditelja. Posle Drugog svetskog rata odlučio je da se posveti borbi za ljudska prava i mir. Tako sam ga i upoznao. Radio sam godinu dana u jednom institutu za sociologiju na univerzitetu u Kelnu, a Lajf je posećivao nemačke prijatelje s kojima je pružao pomoć i podršku disidentima u Istočnoj Evropi. Čuo je da se ja u člancima i intervjuima zalažem za demokratsku opoziciju u Jugoslaviji i hteo je da me pita šta bi mogao da učini.

Muzej pokreta otpora nalazi se u tvrđavi Akershus, koja je manje veličanstvena od Kalemegdana, ali doteranija, ljupkija – nekada je služila i kao kraljevski dvorac. Dan je sunčan, u obližnjem pristaništu bele se jahte, a kroz kamenu kapiju prolazi mladić u crnoj uniformi s crvenim porubom i sjajnim dugmadima, šeširom s peruškom i sabljom o pojasu. Fotografišem ovog vojnika-igračku za Nikolu i Mariju, sina i ćerku od devet i sedam godina koji su ostali u Beogradu, ali stalno mi je u mislima obližnji brežuljak, koji nam je pokazao Lajf, ispred koga su streljani pripadnici pokreta otpora.

Od oslobođenja i kraja Drugog svetskog rata prošlo je gotovo šest decenija i sa sigurnošću se može reći da Vidkun Kvisling, norveški oficir i političar koji je bio šef pronacističke vlade, nikada neće biti rehabilitovan. Norvežanima ne smeta što je on u čitavom svetu sinonim za izdaju i što se njegovo prezime koristi kao naziv za sve saradnike Nemaca u okupiranoj Evropi. Mada nacističke vođe nisu smatrale skandinavske narode za nižu rasu i nisu pravile planove da ih pretvore u kmetove i robove, ili da ih masovno deportuje iza Urala (a to su bile sudbine namenjene većini slovenskih naroda, uključujući i Srbe), Norvežani ne smatraju da je to ikakvo opravdanje za kolaboraciju. Jer bila im je oduzeta sloboda i trebalo je da u Hitlerovom „novom poretku" u Evropi budu potčinjeni Nemcima. I to je dovoljno.

Nacisti su više hiljada Jugoslovena, uglavnom Srba, doveli u koncentracione logore u Norveškoj. Mnogo „interniraca" poumiralo je dok su za nemačku vojsku gradili put na severu Norveške. Godine 1955. snimljen je u norveško-jugoslovenskoj koprodukciji film *Krvavi put*, čiji su glavni junaci Janko i Kjetil, mladi Jugosloven koji beži i Norvežanin koji mu pomaže. Ali, Kjetilov sin se pridružio nacistima i hoće da uhvati Janka i preda ga Nemcima. Dok pokušava da razoruža sina, Kjetil ga ubija, a Janko uspeva da dođe do neutralne Švedske i slobode.

Autor scenarija za film bio je poznati pisac Sigurd Evensmo. Na večeri u rezidenciji našeg ambasadora Vide Ognje-

nović, upoznajem njegovog sina Ivara koji radi u jednoj dobrotvornoj organizaciji. Pokazuje mi knjigu uspomena svoga oca u kojoj je i fotografija iz jednog beogradskog razgovora s mojim ocem – za nekoliko godina koje su protekle između tog susreta i snimanja filma, Milovan Đilas će preći put od ministra do disidenta. Ivar Evensmo zatim ustaje i kratko govori pred oko trideset zvanica – diplomata i političara, umetnika i naučnika. Sumnjičav sam kad god se govori o prijateljstvu između dva naroda – zar prava prijateljstva nisu retka i između pojedinaca? – a pogotovo ako su toliko udaljeni jedan od drugog i tako malo znaju jedan o drugom kao Srbi i Norvežani. Ipak, u okupiranoj Norveškoj je tako lako uspostavljano međusobno poverenje između naših interniraca i lokalnog stanovništva da kod Srba i Norvežana možda zaista postoji prirodna naklonost jednih prema drugima.

Greške i slepilo Evrope

Olgica i ja smo početkom maja doputovali u Oslo, jer su mene pozvali Norveški institut za međunarodne odnose i Kulturni centar ambasade Srbije i Crne Gore da održim predavanje po mom izboru. Govorio sam o Srbima i Evropi. Kroz sažeto tumačenje glavnih tema srpske istorije pokušavao sam da uzdrmam predrasude mojih slušalaca i da pokažem kako je pogrešno svoditi srpsku istoriju na antiliberalni nacionalizam, koji je samo jedan njen element. Istovremeno sam se trudio da izbegnem nacionalni romantizam i da dâm uravnoteženu sliku. Dok sam, na primer, objašnjavao kako se u Srbiji u devetnaestom veku vodila uporna borba za vladavinu zakona, slobodnu štampu i parlamentarnu vladu, upozoravao sam i da su autokratski režimi često uspevali da je zaustave, kao i da se kod širokih društvenih slojeva oduševljenje za promene lako pretvaralo u strah od njih.

Stradanja malih balkanskih naroda bila su velika, spremnost velikih sila da im pomognu bila je mala. Srbija se trudila da dobije pomoć od njih, a da ne postane zavisna – i jedan i

drugi napor često su bili uzaludni. Postavio sam slušaocima retorsko pitanje: Ne bi li Srbima, u njihovoj borbi protiv osvajača, Evropa kroz istoriju mnogo više pomagala da smo katolici ili protestanti, ili da pripadamo romanskim ili germanskim ili anglosaksonskim narodima? Postavio sam i pitanje koje zahteva stvarni odgovor, a koji ni sam ne znam: Da li su velike srpske žrtve za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena bile opravdane, posebno ako se uzme u obzir da nije jasno koliko su uopšte drugi južnoslovenski narodi želeli priključenje Srbiji?

Sukob Jugoslavije sa Staljinovim Sovjetskim Savezom otvorio je vrata liberalizaciji, ali ona nikada nije otišla dalje od ograničavanja represije. Tito je bio glavni u sprečavanju svakog kretanja ka stvarnoj demokratiji i u Jugoslaviji nije bilo ni građanskih ni političkih sloboda. Pošto je jugoslovenska nezavisnost od Sovjetskog Saveza bila za Zapad dar s neba, Amerika i njeni saveznici su posle 1948. davali bezrezervnu podršku Titovoj diktaturi, a gotovo nikakvu onima koji se zalažu za demokratske reforme. Bila je to velika greška, kako moralna tako i politička. Istakao sam kao tužan paradoks da se tek od 1987, kada je Slobodan Milošević postao vođa Srbije, zapadni predstavnici redovno sastaju sa srpskom demokratskom opozicijom.

Savremeni Zapad još više greši. Na Kosovu NATO snage malo čine u obuzdavanju albanskih ekstremista koji ruše srpske crkve, manastire i istorijske spomenike i proteruju srpsko i drugo stanovništvo. Rušenje i proterivanje je dostiglo vrhunac upravo ovog proleća. Dok govori kako se bori protiv srpskog nacionalizma, današnja Evropa samo pokazuje da je slepa za vrednosti srpske istorije i pravoslavne vere, za srpsku kulturu i tradiciju. Evropa mora da otvori oči. Jer, ne radi se samo o tome da će Srbi biti duhovno osiromašeni, već će se Evropa, umesto da proširi svoje kulturne i istorijske horizonte, još više podati svojoj površnosti, materijalizmu i preteranom pragmatizmu. A oni su, ovo je moje duboko uverenje, velika opasnost za evropsku demokratiju.

Time sam završio moje predavanje. Ali čemu uopšte ova moja objašnjavanja, pokazivanja i isticanja, pitanja i upozoravanja? Koga u Oslu zanimaju srpsko-evropski odnosi kroz istoriju? Zašto bi jedan Norvežanin čitav sat slušao o nekom malom i dalekom narodu? Dok sam u aprilu u Beogradu pripremao predavanje, stalno su me uznemiravale ovakve sumnje. Pokazale su se, međutim, kao potpuno neosnovane. U naš kulturni centar i na norveški institut (predavanje sam održao dva puta) došlo je ukupno oko devedeset ljudi, mnogo više nego što sam očekivao. Ne samo što su slušali s velikom pažnjom, već su postavljali pitanja i o temama van mog predavanja i nastavljali diskusiju, kako sa mnom tako i međusobno, kada smo već izašli iz sale. A kasnije sam saznao da su mašine za fotokopiranje i internet bili zaposleni i posle mog povratka u Beograd.

Doista je tačno da je na Zapadu devedesetih godina vođena medijska kampanja protiv Srba (a ne samo protiv Miloševića, Šešelja, Karadžića i drugih vođa umešanih u građanski rat), pa čak nije sasvim pogrešno ni reći da su zapadni mediji „demonizovali" Srbe. I još uvek su žive zla volja i rđave namere, radovanje kada nam se nešto loše dogodi i sumnjičavost kada učinimo nešto dobro. Ali ako nas obruč nepodnošljivosti i odbojnosti i dalje okružuje, ne znači da je on neprobojan. Zato treba komentarisati, tumačiti, kritikovati. Govorenje i pisanje nije gubljenje vremena, a ćutati znači popustiti pred osećanjem progonjenosti i opredeliti se za duhovnu lenjost.

Niko ne veruje u moć reči više od pisaca, a ipak su retki oni pisci koji svojski pomažu drugima da se izraze. Takva je, međutim, Vida Ognjenović, koja je najzaslužnija za veoma uspešan rad našeg kulturnog centra. Uspela je da joj sva vrata budu otvorena i da je svako zna – šefovi u norveškom ministarstvu spoljnih poslova, njene kolege ambasadori, poslovni ljudi, novinari, ali i direktor opere, profesor južnoslovenskih jezika, upravnica Ibzenovog centra.

Ponekad mi se činilo da je ona prekor Norvežanima za sve ružne stvari koje su devedesetih godina govorili, pisali i na kraju poverovali o nama. Kao članovi NATO-a čija je vlada podržala bombardovanje Srbije 1999, zemlje s kojom su uvek bili u prijateljskim odnosima, Norvežani mora da nesvesno priželjkuju za srpskog ambasadora neku neotesanu muškarčinu, s izrazom lica koji bi bio mešavina gluposti i sadizma, i koji je što češće neobrijan i pripit. On bi bio potvrda svih njihovih predrasuda i opravdanje njihove politike. Ali, mada niko nije očekivao da Srbi budu dovitljivi, smislili su rafiniranu osvetu. U Oslo je stigla žena koja je nagrađivani književnik, profesor dramskih umetnosti, poliglota i uz to se otmeno odeva. Tako Vida Ognjenović samim svojim prisustvom izaziva kod Norvežana grižu savesti i tera ih da preispitaju natovski deo svoje duše. I da nešto učine radi obnavljanja dobrih odnosa.

Mali narod i njegovi veliki umetnici

Majski je dan kojim bi bili ushićeni i mediteranski narodi i park Vigelandovih skulptura, gotovo kilometar dugačak, pun je posetilaca. Mnogi se sunčaju na travnjacima, ispod dve stotine skulptura od bronze, granita i kovanog gvožđa. Gustav Vigeland je posvetio veći deo svog života stvaranju ovog parka kojim slavi čoveka u svim njegovim vidovima – dok radi i igra se, kao ljubavnika i ljubavnicu, roditelja i dete, tužnog, razdraganog, ljutitog. Na uzvišenju, Olgica i ja obilazimo Monolit, sedamnaest metara visok granitni stub na kome je reljef s ljudskim figurama raznih doba koje se prepliću i kao da hoće da uzlete.

Olgica je očarana Vigelandovim majstorstvom. Doista, njegove skulpture su izražajne, pune poleta, moćne. Ali, zar nisu takođe i glomazne, bez ravnoteže, i nisu li njihove poruke uprošćene i prejake? Te figure kao da imaju previše životne snage, a premalo individualnosti. One su zavojevači koji su pobedili, a ljudi koji sede i leže na travi njihovi su zaroblje-

nici. Ili, možda, ja prosto ne verujem u Život s velikim početnim slovom i ne smatram kako je on prvenstveno borba?

Mislio sam da Norveška ima „kvintet" umetnika svetskog značaja, a sada vidim da je samo „kvartet". U svetskim istorijama umetnosti „očevima" se nazivaju Henrik Ibzen i Edvard Munk. Oni su doista začeli modernu dramu i ekspresionizam u slikarstvu, ali Knut Hamsun, omiljeni pisac Tomasa Mana, Gorkog, Žida, Hemingveja, nije manje uticao na književnost u dvadesetom veku. A Edvard Grig, nadahnut norveškom narodnom muzikom, stvarao je romantična, lirična dela koja su toliko prijatna da se zaboravljaju njegovi pionirski poduhvati u impresionističkom korišćenju harmonije i u disonanci.

Odavno je pobuđivala moju maštu pojava ovako velikih umetnika u jednoj maloj zemlji u gotovo isto vreme. Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, Norveška je imala oko dva miliona stanovnika od kojih su mnogi bili siromašni seljaci i ribari. Zapadnoevropljanima je bila daleka i čudna zemlja, a ostalom svetu nepoznata. Odakle odjednom dva Edvarda, Henrik i Knut? (Do dolaska u Oslo i posete parku, kao što rekoh, uključivao sam i Gustava.) Deo odgovora je u nacionalizmu koji je krenuo dobrim putem. Jer to je doba kada jača norveški nacionalni identitet i 1905. Norveška raskida uniju sa Švedskom. Dela sva četiri umetnika bila su po duhu izrazito norveška, a oni opšteprihvaćene nacionalne veličine. Doduše, oko Munka je bilo sudara suprotnih mišljenja, ali uglavnom na početku njegovog stvaralaštva, dok Hamsun, mada oštro osuđivan što je već star u Drugom svetskom ratu podržao Nemačku, ipak nije osporavan kao veliki romansijer.

Norveška je imala mudrosti i sreće da izbegne rat sa Švedskom i mirnim putem postane nezavisna kraljevina, da uspostavi ustavnu monarhiju i parlamentarizam, i da započne stvaranje države socijalnog staranja. Isto tako su i umetnici u vreme njenog nacionalnog preporoda našli snage da stvore dela koja su nacionalno izvorna i s porukom za čitavo čovečanstvo.

Početkom devedesetih godina otcepile su se od Jugoslavije četiri republike i njihove vođe s ponosom su proglasile nacionalno oslobođenje. Slično se govorilo i u preostale dve. Ali sve je bilo drukčije nego u Norveškoj pre jednog veka. Ka demokratiji i nacionalnoj toleranciji išlo se sporo i umesto da procveta umetnost, u usponu je bio nacionalistički kič.

Bogatstvo i štedljivost, darežljivost i skromnost

Norveška je odavno poznata u Severnoj Evropi po rudarstvu i hidrocentralama, šumarstvu i ribarstvu. U njoj se dobro živelo i mnogo pre sedamdesetih godina prošlog veka, kada je počela da vadi i prerađuje naftu i gas iz Severnog mora, a danas je jedna od najbogatijih zemalja na svetu i zna da će to biti u budućnosti. Zalihe „crnog zlata" su ogromne i deo godišnjih zarada stavlja se u poseban fond za kupovinu obveznica u inostranstvu. Na taj način je bezbedno uloženo preko četrdeset milijardi evra. Norvežani, međutim, nisu narod koji se odmara na lovorikama, te im brzo napreduju i privredne grane koje nemaju neposredne veze s industrijom nafte.

Blagostanje je samo povećalo norvešku tradicionalnu spremnost da pomognu zemljama u razvoju ili u nevolji i prošle godine je njihov parlament izglasao pomoć Srbiji od oko dvadeset i jedan milion evra, Kosmetu dvanaest i Crnoj Gori dva. U poređenju s ogromnom štetom koju su privredi Srbije sankcijama i bombardovanjem nanele Amerika i njeni saveznici, među kojima je Norveška jedan od najprivrženijih, ta pomoć je neznatna. Ako se, međutim, uporedi s manje od sto miliona evra koje dobijamo od Amerike, onda je ipak velikodušna. Jer, kada bi nam Amerikanci davali onoliki deo svog bruto nacionalnog proizvoda koliki nam daju Norvežani, iz Vašingtona bi nam stizalo oko milijardu i po evra.

Norvežani imaju dohodak po glavi stanovnika od preko trideset hiljada evra – mi više od deset puta manji; njih je ispod četiri posto nezaposlenih – nas je gotovo trećina; njih nema ispod granice siromaštva, nas je opet skoro trećina. Šeta-

jući po Oslu, međutim, ne osećam da sam u veoma bogatom gradu. Čist je i sređen, udoban i prijatan, po ljudskoj meri, ali bez raskoši i sjaja koje sam sretao u nekim delovima Londona, Pariza ili Dizeldorfa, ili Njujorka i Vašingtona. Ljudi ne poklanjaju mnogo pažnje oblačenju. Mlade žene nose sivkaste, kratke majice i široke pantalone kao za rad u fabrici. Moja supruga Olgica je sigurno u pravu kada mi objašnjava da je to po poslednjoj modi, ali ni ja ne grešim kada kažem da izgledaju skromno. Takođe, kada upoređujem zgrade, privatne kuće, radnje, restorane, s onima u Beogradu, razlike su znatno manje nego što bi se na osnovu statističkih podataka moglo pretpostaviti.

Tu malu utehu hteo je da mi otme aerodrom u Pragu, na kome smo Olgica i ja menjali avion. Sećam ga se s početka devedesetih godina, njegovog istočnoevropskog sivila i škiljavih sijalica koje saslušavaju blede zidove. Sada je to jedan veliki i bogat trgovinski centar, malo skorojevićki razmetljiv, ali moderan i pun poleta. I u njemu je mnogo ljudi zaposleno i dobro zarađuje.

Norveška je 1972. i 1994. održala referendume o ulasku u Evropsku uniju i oba puta su protivnici s malom većinom nadglasali pristalice. Norvežani su se time odrekli neposrednog uticaja na odlučivanje u evropskim ustanovama, iako je oko dve trećine njihove robne razmene sa zemljama Unije, najviše s Nemačkom koja je veliki pobornik evropskog ujedinjavanja. Neulazak je utoliko čudniji što otežava norvešku tradicionalno blisku saradnju s Danskom, Švedskom i Finskom, budući da su ove susedne nordijske zemlje članice Evropske unije. Po svoj prilici, Norveška će kroz nekoliko godina ipak pristupiti Uniji, jer izgleda da slabe strahovi da će Brisel ugroziti državnu suverenost, španska ribarska flota izloviti norveške vode, papa i katolička crkva povećati svoj uticaj.

Evropa nagovara Norvežane da joj se odmah priključe, a oni se nećkaju; mi Evropu molimo da nas primi, a ona se dvoumi da li da to bude u dalekoj ili vrlo dalekoj budućnosti.

Dok Norvežani odmeravaju da li će im ulazak doneti veću korist ili štetu, mi očekujemo da nam ulazak reši maltene sve probleme a ne pada nam na pamet da bi mogao i da nam šteti. Norveški strahovi jesu preterani, ali naše nade su još preteranije. Mada su na referendumima Norvežani verovatno doneli pogrešnu odluku, za pohvalu je što jedan mali narod od četiri i po miliona nije zaslepljen Evropom i misli svojom glavom. Da, mi smo mnogo siromašniji i ne tako davno smo bili obuhvaćeni ratovima, ali to ipak ne bi smeli da budu izgovori za nedostatak velike javne rasprave o članstvu u Evropskoj uniji – o prednostima i manama, uslovima i pripremi.

Norveški maniri

Norvežani su se oslobodili danske vlasti tek početkom devetnaestog veka i ne šale se kada govore o „noći od četiri stotine godina". Oni nisu imali vlastitu aristokratiju i još uvek se po Skandinaviji mogu čuti anegdote i vicevi u kojima su Norvežani prostodušni, neotesani, sirovi. Norveška hrana, na primer, sprema se bez složenih začina i preliva. Mada je sušeni losos izuzetno cenjen svugde u svetu, omiljeno norveško jelo ipak su svinjska rebra s kupusom uz hladno pivo. I nije nestao običaj da gost u predsoblju izuje cipele.

U Norveškoj se ni ne trude da budu dame i gospoda. Posebno ne ovo prvo – žene kao da se plaše frizerskih salona, malo koriste pomadu, puder i ruž, rado nose patike i gotovo muške cipele. Na centralnim avenijama Osla ređe se sreću elegantne žene nego u krugu dvojke u Beogradu, ali zato je manje i onih napadno i neukusno obučenih. Poslednjih decenija dvadesetog veka, feminizam, neusiljeno ophođenje i nemaran način života obuhvatili su čitav svet. Ipak, Norvežani kao da su jedva čekali da se delimično vrate gruboj jednostavnosti svojih predaka – ratara i čobana, ribara i mornara.

Olgici se dopada što ljudi na koje nailazimo izgledaju opušteni. Čini joj se da ne nameću sebi preterane obaveze. Dok gledam kako se po Oslu mirno vozi i propuštaju pešaci

čak i van pešačkog prelaza, shvatam koliko nas u Beogradu ima naprasitih i gnevnih. Mada, ko zna, možda su Norvežani takođe napregnuti, samo to ispoljavaju na drugi način. Čak i višespratni beli brod, koji čeka u luci da popodne isplovi za Kopenhagen, pomalo zavarava svojim vedrim samopouzdanjem. Posle romantične plovidbe, sve sa zalaskom sunca i zvezdanim nebom, njegovi putnici će se ujutro iskrcati u lepom, bogatom gradu koji je značajan kulturni centar. Ali, mnogi putuju samo radi alkoholnih pića oslobođenih poreza. Piće i seks?, pitam. Više ovo prvo, dobijam odgovor. Posle male šetnje po Kopenhagenu, krenuće brodom nazad, ponovo se prepustivši opojnim čarima „duty free" napitaka. Lakše razumem ili mislim da razumem kada se kod nas neko ne trezni par dana – podsetim se na nezaposlenost, ili na slabu platu i nezanimljiv posao, ili na nemanje perspektive i gubitak nade.

Meni norveška lica izgledaju zdravo i čestito, ali nikad ne bih pomislio da Norveška spada u zemlje u kojima se najviše čitaju i kupuju knjige. U njoj takođe ima mnogo pisaca, koji se i dosta prevode. *Sofijin svet*, roman za mlade Justejna Gordera za koji se obično kaže da je *Alisa u zemlji čuda* filozofije, svetski je bestseler objavljen i kod nas. Ono što mene, međutim, zadivljuje jeste da se godišnje mnogo više književnih dela prevede s norveškog na nemački, nego s nemačkog na norveški. Ne znam drugi primer u svetskoj kulturi da Golijat s tolikim zanimanjem čita Davidove knjige.

Brže nego iz Beograda na Avalu, stiže se iz Osla na Holmenkolen, svetski poznati skijaški centar za nordijske discipline. Kroz borove šume prokrčene su staze, ali one ne služe samo za takmičenja, već je na njima uvek puno skijaša, a leti šetača. Pošto je zimi dan kratak, preko sto kilometara staza je noću osvetljeno. Iz podnožja džinovske skakaonice puca pogled na grad i more, široka zelena brda i mala jezera. Svetski mediji nazivaju skakače „ljudi ptice" i „orlovi na skijama", i na Holmenkolenu skijaši doista lete preko dve stotine metara. Zar ne bi bilo lepo da ih jednog dana, pošto se sjure niz ska-

kaonicu, ponesu vazdušne struje do desetak kilometara udaljenog Oslo fjorda i oni onda nastave da skijaju na vodi.

Na Holmenkolenu je i veoma zanimljiv muzej skijanja. Za penjanje uz strmine, na primer, navlačilo se krzno na skije da one ne bi klizale unazad, a za lov na vukove koristile su se vrlo široke skije koje ne propadaju kroz meki sneg u šumama. Skijanje, kao način prevoza, staro je preko četiri hiljade godina, ali je tek sredinom devetnaestog veka postalo takmičarski sport. Tradicionalni pokrovitelji skijaškog sporta su norveški kraljevi, koji se i sami bave njime.

Fotografišem ispunjenog belog medveda. Zatim još većeg mrkog, koji liči na grizlija – ali kako to, kada njih nema u Norveškoj? Nadam se da će se sedmogodišnja Marija i devetogodišnji Nikola, koji u Beogradu čekaju da se mama i tata vrate, obradovati ovim nemanima. Ali, i meni su zanimljive. Kada se, međutim, Olgica i ja slikamo pored „trola", šumskog patuljka napravljenog od drveta u veličini odraslog čoveka, sa skijama u rukama, to smatram roditeljskim žrtvovanjem. I još su ovoj spodobi s dugom kosom i velikim nosem, preko celog lica usta razvučena u osmeh.

Iz muzeja se neprimetno a, pretpostavljam, i ne slučajno prelazi u prodavnice suvenira. Za vunene džempere sa šarama iz narodnih nošnji moglo bi se pomisliti da su izloženi predmeti. Veoma su lepo izrađeni i pomišljam da bi Olgici dobro stajali. Ona odmahuje glavom i pokazuje cene – preko tri stotine evra.

Razoružani Vikinzi i rečiti istraživači

Na staronordijskom *viking* znači ratnik, gusar, borac koji iznenada napada. Otprilike od 800. godine do sredine jedanaestog veka, Vikinzi su iz svojih luka u Skandinaviji napadali obalske naseobine u Irskoj, Škotskoj, Engleskoj i Francuskoj. Svedočanstva iz tih vremena, najčešće hronike koje su pisali kaluđeri u manastirima, govore o divljim varvarima, koji ubijaju, uništavaju i pale, otimaju i ucenjuju, vode u roblje. U

poeziji samih Vikinga mačevi su klizavi od krvi, crveni plamenovi jedu krovove kuća, i nije neobičan stih „besneći smo ubijali i ubijali". Savremeni norveški istoričari pokušavaju da izmene ovu sliku o Vikinzima i ističu složenost njihovog društvenog života, podsećaju da su bili vešte zanatlije i prilični prekomorski trgovci, kao i da su u osvojenim zemljama stvarali svoje naseobine.

Većini stranaca koji dođu u Oslo prvo padne na pamet da posete Vikinški muzej. Doista vredi videti te „duge brodove", majstorski istesane i sklopljene, čvrste a lake. Pokretala su ih vesla i jedno jedro, i njihov plitak gaz omogućavao je brzo iskrcavanje. Trup broda je doduše bio male zapremine, pa nije jasno gde su Vikinzi mogli da stavljaju robu za trgovinu. Više od vikinških ratničkih podviga, zadivljuje me njihova smelost da se bez navigacionih uređaja i poznavanja astronomije otisnu na severni Atlantik, jedno od najsurovijih mora na svetu.

U muzeju nema vikinškog oružja, širom sveta poznatog po svojoj ubojitosti. Rado bih video ta koplja i sekire, lukove i strele, i posebno mačeve koji su brižljivo ukrašavani i drške im kovane od srebra i zlata. Ali, diplomatski se trudim da odmah ne spomenem krvožednije delove ratničke opreme, pa kažem kako mi se dopadaju vikinški šlemovi. Gde bi mogli da se vide? Oružje je u vojnom muzeju, dobijam kratak odgovor. U sebi pitam: Zar vikinškog oružja nema dovoljno za oba muzeja? Norveška je mala zemlja koja u poslednjih nekoliko vekova jedva da je ratovala i stranci retko posećuju vojni muzej. Pretpostavljam da je sve oružje upravo zato tamo i odneseno.

Vikinzi su bili najsmeliji evropski moreplovci svog vremena, ali s njima u Norveškoj kao da nestaju pomorski avanturisti. Tek krajem devetnaestog veka Norvežani počinju da istražuju mora i krajeve na dalekom severu, da bi najzad krenuli u osvajanje Severnog i Južnog pola. Dok su Vikinzi uglavnom bili pljačkaši, ove istraživače, od kojih su najpoznatiji Fritjof Nansen i Rual Amundsen, nije zanimao plen,

već su se naporima i opasnostima izlagali radi nauke i slave. Moćni *Fram* (Napred), izložen u istoimenom muzeju, bio je najmoderniji istraživački brod s početka prošlog veka, napravljen tako da kada se more oko njega zaledi i zarobi ga, led ga ne slomi, već ga izdigne. Dok bi čekali otopljenje, a to je trajalo najmanje nekoliko meseci, članovi posade su osmatrali i merili, proučavali more i led, hvatali ribe i životinje.

Pedesetak godina kasnije, Tor Hejerdal je odlučio da dokaže kako se u preistorijsko doba moglo stići iz Južne Amerike u Polineziju. Na splavu od lakog tropskog drveta, čuvenom *Kon Tikiju*, i s posadom od svega nekoliko članova, uspeo je da pređe pet hiljada milja Tihog okeana. Avanturistički duh živ je i danas i Borge Osland, rođen 1962, sâm je na skijama došao do Severnog pola i prešao preko Antarktika.

Norveški istraživači bili su skloni da svojim poduhvatima daju filozofski smisao. Propovedali su univerzalne liberalne i humanističke ideje i, budući protestantske vere, isticali su osećanje dužnosti i oslanjanje na vlastite snage. Njihova razmišljanja nisu posebno originalna i ponekad su čak dosadna, ali su zato jednostavno i uverljivo izložena. I često su svoje reči pretvarali u dela. Možda je najbolji primer Fritjof Nansen, koji je od sportiste, avanturiste, istraživača i naučnika, postao diplomata, dobio 1922. Nobelovu nagradu za mir i pre neku godinu od svojih sunarodnika proglašen za Norvežanina veka.

Nansen je posle Prvog svetskog rata pomogao povratak kućama skoro pola miliona ratnih zarobljenika. Godine 1921–1922. organizovao je dopremu hrane milionima gladnih Rusa, koje Zapad kao „komuniste” u početku nije hteo da pomogne. Na zahtev grčke vlade i uz odobrenje Lige naroda, rešavao je 1922. probleme grčkih izbeglica iz Turske.

Nansen je pomogao i meni, mnogo godina posle svoje smrti 1930. Kao prvi šef Visokog komesarijata za izbeglice pri Ligi naroda, izmislio je za izbeglice bez državljanstva takozvani „Nansenov pasoš”, putni dokument koji omogućava identifikaciju kada se putuje u druge zemlje. Kao politički

emigrant u Velikoj Britaniji, dobio sam 1983. ovaj dokument plavih, malo hrapavih korica. I s njim sam mnogo putovao.

Moj prijatelj Lajf Hovelsen, dok je Olgici i meni pokazivao Muzej pokreta otpora, ispričao nam je jedan događaj iz svog života koji odražava norvešku malo naivnu moralnu ozbiljnost i gotovo dečačku želju da se svet učini boljim. Kada je Norveška oslobođena maja 1945, dotadašnji zatvorenici, članovi pokreta otpora, osvetnički su prisilili svoje nemačke tamničare na teške fizičke napore. Neka malo oni osete kako je to! Jedan od njih, znojav i žedan, molio je Lajfa da mu da vode. Ovaj se setio svih muka i poniženja, pao mu je mrak na oči i pljusnuo mu je kofu vode u lice. Ali, dok se vraćao kući, osetio je grižu savesti. Morao je da prihvati da i u njemu, hrišćaninu i norveškom patrioti, postoje demoni zla kao u Gestapu.

Posle gotovo pola veka, kao već star, Lajf je krenuo da po Nemačkoj traži svog tamničara i žrtvu. Uz velike napore i posle mnogo peripetija, naišao je na njegovu rođaku, od koje je saznao da je on preminuo nekoliko godina ranije. Najzad je pronašao ćerku, sve joj ispričao, i objasnio da je želeo da mu njen otac oprosti. Odgovorila je da ona prašta i da bi to i otac učinio. Otišli su zajedno na tamničarev grob i Lajf je stavio tri ruže. Nepotrebno, naivno, sentimentalno? Možda. Ali, mada su ruže odavno istrulile na nemačkom grobu, ipak su došle sa mnom iz Osla u Beograd.

Postscriptum

Nakon što je ovaj esej objavljen u *NIN*-u juna 2004, Lajf Hovelsen je poželeo da ga pročita i obratio se ambasadoru Vidi Ognjenović s molbom da pronađe prevodioca na norveški. Ona je za prevod zamolila gospođu Tanju Radanović-Felberg, koja se odmah prihvatila posla, velikodušno odbivši da primi honorar. Već 31. jula, Lajf mi je poslao pismo u kome je rekao da je esej izvrsno preveden, a zatim je napravio nekoliko primedbi na moj opis njegovog ilegalnog rada pod

nemačkom okupacijom. Nacisti su konfiskovali sve radio-aparate u vlasništvu norveških građana i Lajfova glavna delatnost u pokretu otpora bila je da snabdeva pokret kratkotalasnim radio-aparatima. Budući da je za tajno posedovanje bila predviđena smrtna kazna, radio-inženjer koji je bio Lajfov dobar prijatelj, tajno je pravio male aparate koji su lako mogli da budu skrivani. Lajf je uspeo da razdeli šezdeset aparata širom zemlje pre no što je izdan i uhvaćen od Gestapa. Mada je takođe bio aktivan u novinama pokreta otpora, zbog radija je stavljen na spisak za streljanje.

Lajf je na kraju svog pisma naglasio da je on bio potpuno odgovoran za kaznene vežbe kojima su podvrgnuti oficiri SS-a, donedavni upravljači koncentracionog logora u kome je bio zatočen. „Uradio sam to samostalno i na podao način i nema nikoga koga bih okrivio do samog sebe."

„Zapisi iz Osla (1): Rafinirana osveta", *NIN*, no. 2789, 10. jun 2004; „Zapisi iz Osla (2): Norveški strahovi", *NIN*, no. 2790, 17. jun 2004.

Indeks

Puna imena navedena su u zagradama da bi olakšala čitaocu dalje obaveštavanje i proučavanje, bilo u bibliotekama, bilo pretraživanjem interneta. Ako imena nisu mogla da budu napisana na izvornom jeziku, kao što je na primer hindi ili hebrejski, data su na engleskom.

Adenauer, Konrad (Konrad Adenauer), 362
Ahmatova, Ana (Анна Ахматова, Анна Андреевна Горенко), 257 (citirano)
Aleksandar Karađorđević, princ, 119
Aleksandar I Karađorđević, kralj, 52-53, 77, 313, 326, 329
Amundsen, Rual (Roald Engelbregt Gravning Amundsen), 404
Andrić, Ivo, 158
„Andrjuša", *vidi* Saharov, Andrej
Arbur, Luiz (Louise Arbour), 188, 264-265
Aron, Rejmon (Raymond Aron), 97-98, 198
Atli, Klement (Clement Richard Attlee, 1st Earl Attlee), 125, 195, 285
Avakum, prorok, 151
Avgustin, Aurelije, *vidi* Avgustin, Sveti
Avgustin, Sveti (Sanctus Augustinus, St. Aurelius Augustinus Hipponensis), 288-290

Badinter, Robert (Robert Badinter), 21
Bajden, Džozef (Joseph R. Biden, Jr.), 265
Barančak, Stanislav (Stanislaw Baranczak), 256 (fusnota 8)
Barton, Ričard (Richard Burton, Richard Walter Jenkins), 49
Bebit, Milton (Milton Byron Babbitt), 38
Bejkon, Frensis (Francis Bacon, 1st Viscount St Albans), 290
Berija, Lavrentij (Лаврентий Павлович Берия), 269-270
Berlin, Ajzaja (Sir Isaiah Berlin), 107, 284, 284 (fusnota 1), 285, 285 (fusnota 2)
Bernštajn, Leonard (Leonard Bernstein), 36
Bilt, Karl (Carl Bilt), 147, 219
Biskup od Pija, 158
Bler, Toni (Anthony-Tony Charles Lynton Blair), 179, 194-195, 241, 299, 318
Blombergen, Nikolas (Nicolaas Bloembergen), 103-104
Boban, Mate, 31
Boner, Elena (Елена Георгиевна Боннэр), 268, 272-274
Borhes, Horhe Luis (Jorge Luis Borges), 38, 161, 192
Bosvel, Džejms (James Boswell), 325
Branson, Luiz (Louise Branson), 183, 183 (fusnota 1), 184-189, 189 (fusnota 3), 190
Brant, Vili (Willy Brandt, Herbert Ernst Karl Frahm), 198, 324
Brežinski, Zbignjev (Zbigniew Kazimierz Brzezinski), 259-260
Brežnjev, Leonid (Леонид Ильич Брежнев), 231, 271-272, 337
Brodel, Fernan (Fernand Braudel), 129
Broz, Josip, *vidi* Tito
Brut, Marko Junije (Marcus Junius Brutus Caepio), 244, 246-247
Bulatović, Momir, 18, 113
Bulok, Alen (Alan Louis Charles Bullock, Baron Bullock of Leafield), 59
Buš, Džordž V. (George Walker Bush; četrdeset i treći predsednik SAD), 342

Cetkin, Klara (Clara Zetkin), 359
Cezar, Julije (Gaius Julius Caesar), 103, 244, 246-247
Crnjanski, Miloš, 159
Cukerman, Pinkas (Pinchas Zukerman), 36

Čaušesku, Elena (Elena Ceauşescu), 107
Čehov, Anton Pavlovič (Антон Павлович Чехов), 195
Čerčil, Vinston (Sir Winston Leonard Spencer Churchill), 68, 125, 283-285, 285 (fusnota 3), 324
Čičak, Ivan Zvonimir, 19, 19 (fusnota 20)
Čikatilo, Andrej (Андрей Романович Чикатило), 267
Čomski, Noam (Avram Noam Chomsky), 95
Čović, Nebojša, 121

Ćirilo i Metodije, 143
Ćirković, Sima, 5 (fusnota 3), 303
Ćosić, Dobrica, 27 (fusnota 33), 60

Danojlić, Milovan, 157
Darendorf, Ralf (Ralf Gustav Dahrendorf, Baron Dahrendorf), 98-99
Daša, *vidi* Veskrnova, Dagmar
David (lik iz *Biblije*), 402
De Gol, Šarl (Charles André Joseph Marie de Gaulle), 204, 324
Dima, Aleksandar (Alexandre Dumas, père; Dumas Davy de la Pailleterie), 383
Dizraeli, Bendžamin (Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconfield), 195, 251
Doder, Duško (Dusko Doder), 183, 183 (fusnota 1), 184, 184 (fusnota 2), 185-189, 189 (fusnota 3), 190
Dostojevski, Fjodor (Федор Михайлович Достоевский), 151, 259, 390 (fusnota 1)
Drašković, Vuk, 32, 32 (fusnota 39), 115
Dubček, Aleksandar (Alexander Dubček), 231-232
Dušan, Stefan, car, 170

Džonson, Semjuel (Dr Samuel Johnson), 146, 195, 325
Džonson, Teti (Elizabeth-Tetty Johnson), 195

Džuda, Tim (Tim Judah), 171, 171(fusnota 3)
Đido, *vidi* Đilas, Milovan
Đilas, Aleksa (brat Milovana Đilasa), 385
Đilas, Aleksa, *passim*
Đilas, Dobrana, 385
Đilas, Marija, 213, 393, 403
Đilas, Milivoje, 385
Đilas, Milovan-Đido, 49 (fusnota 1), 65, 76, 76 (fusnota 1), 107, 112, 192, 197, 227, 227 (fusnota 10), 260 (fusnota 12), 280, 370-372, 377-381, 386, 394
Đilas, Nikola (otac Milovana Đilasa), 385
Đilas, Nikola, 117, 213, 393, 403
Đilas, Olgica, 213, 392, 394, 397, 400-401, 403, 406
Đilas, Vitomir-Vićo, 380
Đinđić, Zoran, 60, 115, 261-262, 311
Đurić, Mihailo, 66

Elizabeta II, kraljica (Queen Elizabeth II, Elizabeth Alexandra Mary), 312
Evensmo, Ivar (Ivar Evensmo), 394
Evensmo, Sigurd (Sigurd Evensmo), 393

Ferdinand II, kralj (Fernando II de Aragón, Fernando V de Castilla), 5 (fusnota 3)
Ferdinand, Franc (Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este), 242
Filding, Dodž (Dodge Fielding), 297
Filding, Templ (Temple Fielding), 297-300
Filip IV, kralj (Felipe IV de Espańa), 382
Finkelkrot, Alan (Alain Finkielkraut), 97
Fišer, Joška (Joseph-Joschka Martin Fischer), 344
Fonda, Džejn (Jane Seymour Fonda), 232
Franko, Francisko (Francisco Franco y Bahamonde), 73, 198, 349

Gagarin Jurij (Юрий Алексеевич Гагарин), 277
Gandi (Mohandas Karamchand Gandhi, Mahatma Gandhi), 243, 323
Garton Eš, Timoti (Timothy Garton Ash), 219, 220 (fusnota 8), 240, 250
Gavrilović, Dragutin, 67
Genšer, Hans-Ditrih (Hans-Dietrich Genscher), 21

Gering, Herman (Hermann Wilhelm Göring), 49, 252
Gestapo (Geheime Staatspolizei), 392, 406-407
Gete, Johan Volfgang (Johann Wolfgang von Goethe), 171, 224
Gledston, Viljem (William Ewart Gladstone), 192, 251
Gleni, Miša (Misha Glenny), 14 (fusnota 13), 19, 19 (fusnota 19), 21 (fusnota 23)
Gligorov, Kiro, 15, 350
Gliksman, Andre (André Glucksmann), 97
Golijat (lik iz *Biblije*), 402
Gorbačov, Mihail (Михаил Сергеевич Горбачев), 125, 184, 274-275
Gorder, Justejn (Jostein Gaarder), 402
Gorki, Maksim (Максим Горький, Алексей Максимович Пешков), 398
Grant, Keri (Cary Grant, Archibald Alexander Leach), 156
Grig, Edvard (Edvard Hagerup Grieg), 398
Grinevald, Matijas (Matthias Grünewald, Mathis Gothart Niethart), 359
Habsburg, dinastija, 73, 232, 326
Hamsun, Knut (Knut Hamsun), 398
Hantington, Semjuel P. (Samuel P. Huntington), 44, 44 (fusnota 1), 126-134, 136, 222
Havel, Olga (Olga-Olinka Havlová), 235-236
Havel, Vaclav (Václav Havel), 229, 230, 231 (fusnota 2), 232-236
Hejerdal, Tor (Thor Heyerdahl), 405
Hemingvej, Ernest (Ernest Miller Hemingway), 398
Hičkok, Alfred (Sir Alfred Joseph Hitchcock), 156, 200
Himler, Hajnrih (Heinrich Himmler), 254
Hitler, Adolf (Adolf Hitler), 53, 59, 126, 131, 183, 215, 217-219, 252, 257, 265, 283-284, 295, 307, 317, 324, 393
Hoencolern, dinastija (Hohenzollern), 73
Holbruk, Ričard (Richard Charles Albert Holbrooke), 145, 145 (fusnota 1), 146-149, 265 (fusnota 14)

Holi, Badi (Buddy Holly, Charles Hardin Holley), 39
Homatijan, Dimitrije, 141
Homeini, ajatola (Seyyed Ruhollah Khomeini), 133
Hovelsen, Lajf (Leif Hovelsen), 392-393, 406-407
Hristos, Isus, 71, 143, 151, 206, 359
Hruščov, Nikita (Никита Сергеевич Хрущев), 177, 270-271, 374
Hugo od Svetog Viktora (Hugonis de Sancto Victore), 158
Husein I, kralj (Hussein lbn Talal), 215
Husein, Sadam (Saddam Hussein Abd al-Majid al-Tikriti), 126, 183, 215, 345

Ibzen, Henrik (Henrik Johan Ibsen), 398
Iglberger, Lorens S. (Lawrence Sidney Eagleburger), 27 (fusnota 34), 147
Ignjatijev, Majkl (Michael Ignatieff), 240
Ivanović, Vane, 224
Izabela I, kraljica (Isabel I de Castilla), 5 (fusnota 3)
Izetbegović, Alija, 17, 17 (fusnota 17), 25, 25 (fusnota 29), 31, 35, 84, 127, 146, 189, 190, 265, 331, 350
Izi (nadimak), *vidi* Izetbegović, Alija

Jamamoto, Cunetomo (Tsunetomo Yamamoto), 138
Jaruzelski, Vojcek (Wojciech Witold Jaruzelski), 256
Jeljcin, Boris (Борис Николаевич Елъцин), 125
Jost, Hans (Hanns Johst), 252 (fusnota 7)
Jovanović, Slobodan, 198, 251 (fusnota 5)
Jovanović, Vladimir, 192

Kadijević, Veljko, 18 (fusnota 18)
Kalvin, Žan (Jean Calvin, Jean Chauvin ili Cauvin, Calvinus), 130, 132
Kami, Alber (Albert Camus), 97, 160, 198, 244, 292
Kaplan, Fanja (Дора-Фаня Ефимовна Каплан), 243
Karadžić, Radovan, 31, 86, 115, 146, 148, 249, 396
Karadžić, Vuk, 140
Karađorđević, dinastija, 305, 326, 330

Karamazov, Aljoša (lik iz romana *Braća Karamazovi*), 390
Karamazov, Dimitrij (lik iz romana *Braća Karamazovi*), 390
Karter, Džimi (James-Jimmy Earl Carter, Jr.), 259, 337
Karter, Eliot (Elliott Carter), 38
Kavafi, Konstantin (Konstantinos Petrou Kavafis; Kavaphes), 211
Kenedi, Džon (John Fitzgerald Kennedy), 177, 243, 278, 324, 342
Kin, Džon (John Keane), 231-232, 234-236
Kisindžer, Henri (Henry Alfred Kissinger), 199, 229, 336-337
Kistina, markiz od (Astolphe-Louis-Léonor, marquis de Custine), 152
Klark, Vesli (Wesley Clark), 175, 353
Klauzevic, Karl fon (Carl Phillip Gottlieb von Clausewitz), 85, 88
Klemanso, Žorž (Georges Clemenceau), 324
Klinton, Bil (William-Bill Jefferson Clinton), 32, 145, 177, 180-181, 189 (fusnota 3), 219, 220, 235, 236 (fusnota 3), 241, 252, 265, 318, 343, 356, 367
Kljujić, Stjepan, 21 (fusnota 23)
Kokto, Žan (Jean Maurice Eugène Clément Cocteau), 207 (fusnota 4)
Koljević, Nikola, 111
Konfucije (Confucius), 138
Konjev, I. S. (Иван Степанович Конев), 374
Kordej, Šarlota (Marie Anne Charlotte Corday d'Armont), 243
Koštunica, Vojislav, 60, 64, 311, 315
Krik, Bernard (Bernard Crick), 91-92, 107, 244 (fusnota 1)
Kristofer, Voren (Warren Minor Christopher), 147, 264
Kučan, Milan, 13, 350
Kurčatov, Igor (Игорь Васильевич Курчатов), 270
Kusturica, Emir, 262
Kusunoki (Kusunoki Masashige), 138 (citirano)
Kvisling, Vidkun (Vidkun Abraham Lauritz Jonsøn Quisling), 393

Labec, Leopold (Leopold Labedz), 99

Lady Bracknell (lejdi Breknel, lik iz *Važno je zvati se Ernest*, komedije Oskara Vajlda), 212 (fusnota 7, citirano)
Lazar Hrebeljanović, knez, 313
Le Pen, Žan Mari (Jean-Marie Le Pen), 344
Lejk, Entoni (Anthony Lake), 147
Lenjin, Vladimir Iljič (Владимир Ильич Ленин; Ульянов), 52, 56, 243, 269, 358-360
Levi, Bernar-Anri (Bernard-Henri Lévy), 97
Levi, Piter (Peter Levi), 224
Levinski, Monika (Monica Samille Lewinsky), 236 (fusnota 3)
Lilić, Zoran, 121
Linkoln, Abraham (Abraham Lincoln), 243, 342
Lisenko, Trofim (Трофим Денисович Лысенко), 271
„Lo Spagnoletto", *vidi* Ribera, Hose de
Lord Ekton (John Emerich Edward Dalberg, 1st Baron Acton), 214
Loren, Sofija (Sophia Loren, Sofia Villani Scicolone), 49
Luis, Bernard (Bernard Lewis), 169
Luri, Ričard (Richard Lourie), 267-268, 274-275

Maj, Karl (Karl Friedrich May), 383
Makijaveli, Nikolo (Nicolo Machiavelli), 114
Malkolm, Noel (Noel Malcolm), 163, 163 (fusnota 1), 165-174
Man, Tomas (Thomas Mann), 398
Mandelbaum, Majkl (Michael Mandelbaum), 191
Mandeljštam, Osip (Осип Эмильевич Мандельштам), 257 (u citatu)
Mao Cedung (Mao Zedong), 49
Mara, Žan Pol (Jean-Paul Marat), 243
Marković, Mihailo, 66
Marković, Mirjana, 188, 207
Marks, Gručo (Groucho Marx), 261
Marks, Karl (Karl Heinrich Marx), 269
Markuze, Herbert (Herbert Marcuse), 198
Masarik, Tomaš (Tomáš Garrigue Masaryk), 229, 233, 324, 328

Mediči, porodica (Medici), 132
Meduar, Džin (Jean Medawar), 94
Meduar, Piter (Peter Brian Medawar), 94, 96, 290-291
Metodije, *vidi* Ćirilo i Metodije
Mihailović, Draža, 65, 308
Miloš, Česlav (Czeslaw Milosz), 196, 387-388, 390-391
Milošević, Slobodan, *passim*
Milton, Džon (John Milton), 224, 381
Miljković, Branko, 293
Miteran, Fransoa (François Maurice Adrien Marie Mitterrand), 98
Mladić, Ratko, 78, 146, 148, 253
Molotov, Vjačeslav (Вячеслав Михайлович Молотов), 361
Moltke, Helmut fon (Helmuth Karl Bernhard von Moltke; Helmuth Graf von Moltke), 67
Montenj, Mišel de (Michel Eyquem de Montaigne), 161
Muhamed, 151
Munk, Edvard (Edvard Munch), 398
Munro, H. H. (Saki), 330 (fusnota 4)
Murat I, sultan, 308
Musolini, Benito (Benito Amilcare Andrea Mussolini), 53, 73, 324

Nabešima, klan (Nabeshima), 138 (citirano)
Nansen, Fritjof (Fridtjof Nansen), 404-405
Napoleon (Napoléon Bonaparte; Napoléon I, Empereur des Français), 126, 130
Navara, Andre (André Nicolas Navarra), 36
Nehru, Džavaharlal (Jawaharlal Nehru), 324
Nemanjić, dinastija, 304
Nemanjić, Rastko, *vidi* Sava, Sveti
Neron (Nero Claudius Caesar), 49
Nikols, Džef (Jeff Nichols), 38
Nikson, Ričard (Richard Milhous Nixon), 198, 336-337
Nilsen, Karl (Carl August Nielsen), 39

Njegoš, vladika i gospodar Petar II Petrović, 69-70

Obrenović, dinastija, 305

Oden, V. H. (Wystan Hugh Auden), 211
Ognjenović, Vida, 396-397, 406
Olbrajt, Medlin (Madeleine Korbel Albright), 168, 190, 253, 266
„Olinka", *vidi* Havel, Olga
Olivares, grof-vojvoda (Gaspar de Guzman, conde de Olivares y duque de San Lucar), 382
Orvel, Džordž (George Orwell, Eric Arthur Blair), 91, 113 (fusnota 1)
Osland, Borge (Børge Ousland), 405
Oven, Lord (David Anthony Llewellyn Owen, Baron Owen of the City of Plymouth), 30

Panić, Milan, 366
Pavelić, Ante, 62
Pavle Karađorđević, knez, 313, 326, 329
Pavle, patrijarh, 311
Pavle, Sveti Apostol, 288-289
Pavlović, Stevan K. (Stevan K. Pavlowitch), 302, 302 (fusnota 1), 303-310, (*passim* fusnote)
Perlman, Jicak (Itzhak Perlman), 36
Pirs, Edvard (Edward Pearce), 192-193
Pit, Viljem, stariji (William Pitt, 1st Earl of Chatham; William Pitt the Elder), 214
Polok, Džekson (Jackson Pollock), 214
Ponte, Karla del (Carla Del Ponte), 265
Poper, Karl (Sir Karl Raimund Popper), 92-96, 198
Popović, Mića, 206-208, 208 (fusnota 5)
Pot, Pol (Pol Pot; Saloth Sar), 183, 215, 219, 295, 317
Prust, Marcel (Valentin-Louis-Georges-Eugène-Marcel Proust), 159

Rabin, Jicak (Yitzhak Rabin), 243
Radanović-Felberg, Tanja, 406
Radović, Radomir, 381
Rasel, Bertrand (Bertrand Arthur William Russell, 3rd Earl Russell), 143, 288-289
Regan, Ronald (Ronald Wilson Reagan), 103-104, 337
Ren, Kristofer (Christopher Wren), 59 (fusnota 2)

Revel, Žan Fransoa (Jean-François Revel), 346 (fusnota 2)
Ribera, Hose de (José de Ribera), 206-207
Rifkind, Malkolm (Malcolm Leslie Rifkind), 68
Rihter, Svjatoslav (Святослав Теофилович Рихтер), 37
Rilke, Rajner Marija (Rainer Maria Rilke), 39
Rjuzođi, klan (Ryuzoji), 138
Robertson, Džordž (George Islay MacNeill Robertson, Lord Robertson of Port Ellen), 238
Romanov, dinastija (Романовы), 73, 257
Rotšajld, Džozef (Joseph Rothschild), 363, 363 (fusnota 1)
Rugova, Ibrahim (Ibrahim Rugova), 216
Ruso, Žan-Žak (Jean-Jacques Rousseau), 135
Ruzvelt, Frenklin (Franklin Delano Roosevelt), 283-284, 324, 342

Saharov, Andrej Dmitrievič (Андрей Дмитриевич Сахаров), 216, 267-275, 336-337
Saharov, Klava (Клавдия-Клава Алексеевна Вихирева), 272
Sajfert, Jaroslav (Jaroslav Seifert), 232
Saki, *vidi* Munro, H. H.
Sakjamuni Buda (Gautama Buddha, Siddhartha Gautama, Shakyamuni, Sakyamuni), 138
Salandra, Antonio (Antonio Salandra), 211
Salazar, Antonio (António de Oliveira Salazar), 73, 198, 349
Sartr, Žan Pol (Jean-Paul Sartre), 198, 326 (fusnota 3)
Sava, Sveti, 139, 141, 141 (fusnota 1), 142-143
Savonarola, Đirolamo (Girolamo Savonarola), 132
Sešek, Armin, 40
Simeon Mirotočivi, *vidi* Stefan Nemanja
Simpson, Džon (John Simpson), 194
Slanski, Rudolf (Rudolf Slánský), 234
Solana, Havijer (Javier Solana Madariaga), 175
Solženjicin, Aleksandar (Александр Исаевич Солженицын), 273

Soroš, Džordž (George Soros), 108
Staljin, Josif (Иосиф Виссарионович Джугашвили; Иосиф Сталин), 46, 53, 100-101, 112, 125, 131, 183, 199, 205, 222, 225-226, 226 (fusnota 9), 232, 234, 257-258, 267, 272, 280, 295, 308, 317, 324, 348, 361, 377-378, 382, 385, 389, 395
Stefan Nemanja, 143
Stendal (Stendhal, Marie-Henri Beyle), 283
Stradivari, Antonio (Antonio Stradivari, Stradivarius), 37
Svilanović, Goran, 311

Šatak, Džon (John Shattuck), 147
Šekspir, Viljem (William Shakespeare), 111, 224, 246
Šel, Valter (Walter Scheel), 98
Šenberg, Arnold (Arnold Schönberg), 38
Šerman, Viljem (William Tecumseh Sherman), 78
Šešelj, Vojislav, 60, 112, 396
Šingen (Takeda Shingen), 138 (citirano)
Širak, Žak (Jacques René Chirac), 216, 241, 318, 344, 347
Šostakovič, Dmitri (Дмитрий Дмитриевич Шостакович), 214
Šreder, Gerhard (Gerhard-Gerd Fritz Kurt Schröder), 241, 318
Štajner, Džordž (George Steiner), 230
Šulc, Džordž (George Pratt Shultz), 31 (fusnota 37)

Tačer, Margaret (Margaret Hilda Thatcher), 31 (fusnota 37), 179, 194, 248, 300, 378
Tači, Hašim (Hashim Thaqi), 190, 218, 266
Tejlor, Elizabet (Elizabeth Rosemond Taylor), 49
Tenison (Alfred Tennyson, 1st Baron Tennyson), 224
Tito, Josip Broz, *passim*
Tokugava, Iejasu (Ieyasu Tokugawa), 138
Tuđman, Franjo, *passim*

Ulam, Adam (Adam Bruno Ulam), 101, 226 (fusnota 9)
Ulbriht, Valter (Walter Ulbricht), 361

Vagner, Rihard (Wilhelm Richard Wagner), 94-95
Vajld, Oskar (Oscar Fingal O'Flahertie Wills Wilde), 212, 212 (fusnota 7)
Veb, Sidni i Beatris (Sidney Webb and Beatrice Potter Webb), 260 (fusnota 12)
Velaskez, Dijego (Diego Rodríguez de Silva y Velázquez), 382
Vels, H. Dž. (Herbert George Wells), 331
Vens, Sajras (Cyrus Roberts Vance), 20, 23, 30
„Venušek", *vidi* Havel, Vaclav
Vern, Žil (Jules Verne), 383
Veskrnova, Dagmar-Daša (Dagmar-Dáša Veškrnová), 236
Vićo, *vidi* Đilas, Vitomir,
Vidal, Gor (Eugene Luther Gore Vidal), 220
Vigeland, Gustav, 397
Vilpen, Dominik de (Dominique Galouzeau de Villepin), 347
Vindzori, dinastija (Windsors), 193
Volcer, Majkl (Michael Walzer), 136

Zagajevski, Adam (Adam Zagajewski), 202, 255-256, 256 (fusnota 8), 257, 257 (fusnota 9), 258-259, 287, 287 (fusnota 4)
Zapa, Frenk (Frank Zappa), 232
Zimerman, Voren (Warren Zimmerman), 24 (fusnote 28), 25 (fusnota 29)

Žid, Andre (André Paul Guillaume Gide), 398
Žiskar, Valeri (Valéry Giscard d'Estaing), 98

Beleška o piscu

Aleksa Đilas je doktorirao sociologiju na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke. Od 1987. do 1993. bio je naučni saradnik Univerziteta Harvard. Živi i radi u Beogradu.

Aleksa Đilas
NAJTEŽE PITANJE

Urednik
Jugoslava Ljuštanović

Korice
Aleksandar M. Đurić

Kompjuterska obrada
Nebojša Ćosić

Izdavač

ARTIST

Društvo lepih umetnosti
Loznička 6, Beograd
Tel/faks (381 11) 444 21 98
E-mail: artistbg@eunet.yu

Štampa
Birografika, Subotica

Tiraž
500 primeraka

2005.

ISBN 86-83461-18-1

CIP- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1/ .2(497.1)
327.7/ .8(497.1)
316.48 (497.1)
316.347 (497.1)
321.74 (497.1)
94 (497.1)

ЂИЛАС, Алекса
Najteže pitanje : eseji / Aleksa Đilas. -
Beograd : Artist, 2005 (Subotica : Birografika). - XIV, 424 str.
; 22 cm. - (Biblioteka Paralele)

Tiraž 500. - Beleška o autoru: str. 423-424. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst

ISBN 86-83461-18-1

a) Југословенско питање - Међународна заједница
b) Национално питање -Југославија
c) Друштвена криза - Југославија
d) Југославија - Политичке прилике
e) Југославија - Распад
COBISS.SR-ID 124196620